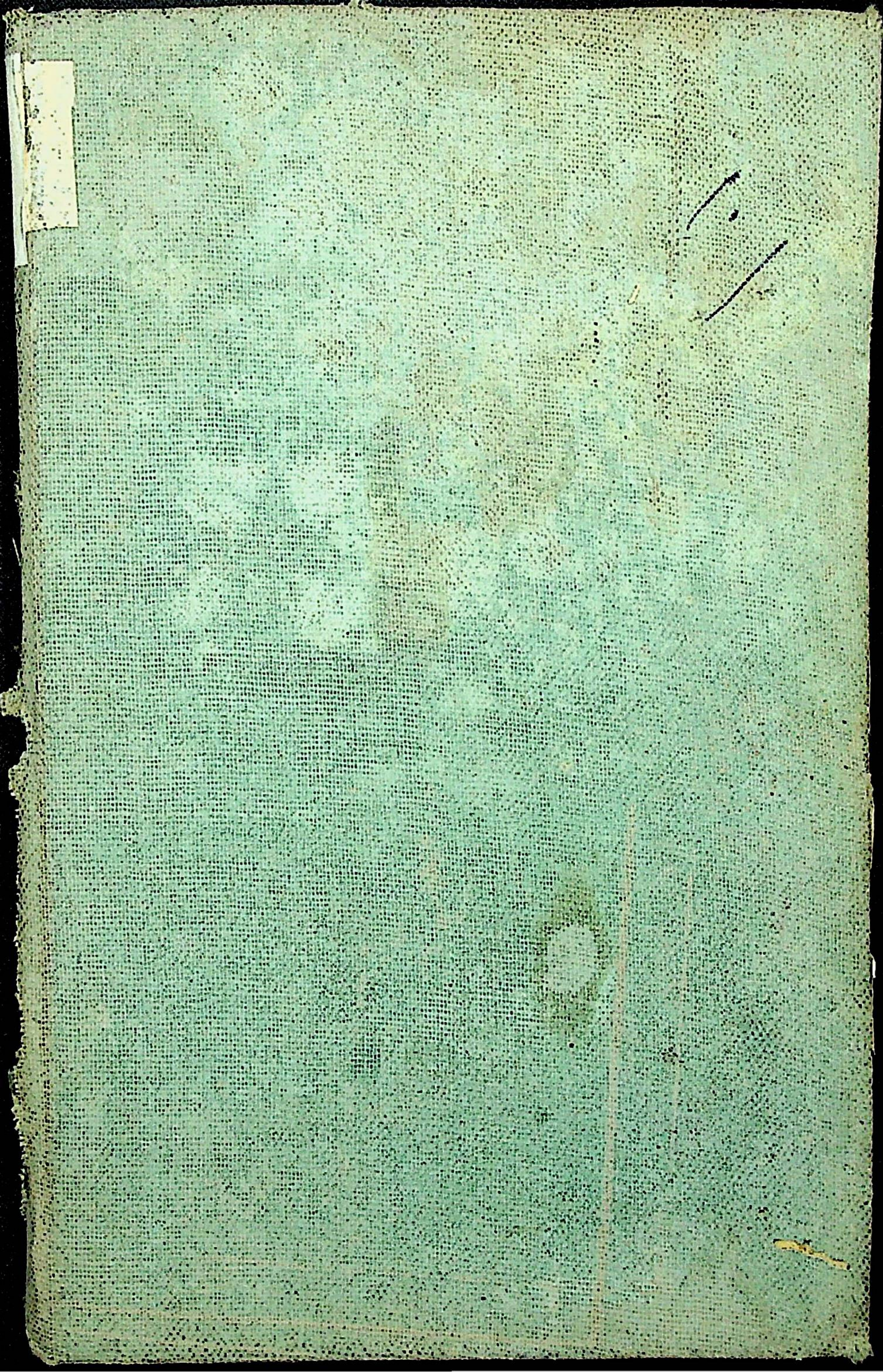

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

शतदूषणी ।

अथ षोडशो वादः ।

विश्वं व्यावर्तमानत्वा न्निवर्तयितु मिच्छतः ।
निवर्तयामः कुमतीन् कथासंग्रामसीमतः ॥

यथा - घटादयो ऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्; यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं, यथा - रज्ज्वाद्यधिष्ठान सर्प भूदळना म्बुधारादि, यत्सन्न तद्व्यावर्तते, यथा - सर्पाद्यधिष्ठानभूता रज्जुः । यद्वा - सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म । यदि व्यावर्तमानस्यापि सत्त्वं, तदा सत्यमिथ्यार्थविभागाभावप्रसंग इति तर्कानुग्रहः । इति ।

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

दृष्टान्तान्तरमाह (यद्वेति) यद्वेत्यनन्तरं यथेत्यनुषंगः । अधिष्ठानत्वं अधिकरणत्वं । (यदीति) व्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वे प्रयोजकान्तराभावा च्छुक्तिरूप्यमपि सत्यं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन कालो गृह्यते । ननु ब्रह्मणि युष्मदर्थान्यत्वं मिथ्यैव, नहि [illegible]

तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वं ? किं यतःकुतश्चिदन्यत्वं, अथ यत्र कुत्रचिद्देशादावसत्त्वं, यद्वा प्रध्वंसवत्त्वं, उत प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं, किंवा कदाचि त्कचिदेव प्रकाशमानत्वं, अन्यद्वा किंचित् ।

नाद्यः, युष्मदर्था दन्येन ब्रह्मणैवा नैकान्त्यात् । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो र्विषयविषयिणो स्तमःप्रकाशव द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति र्भवतां भाष्यारम्भे भाषिता । यदि ब्रह्मण स्तदन्यत्वं मिथ्या - तर्हि परमार्थत स्तयो रैक्यप्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपा दन्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम् । ततश्च मिथ्याभूतप्रपंचैक्या द्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वम् - सत्यब्रह्मतादात्म्या त्तस्यापि सत्यत्वं वा - स्यात् । किंच ब्रह्मनिष्ठ मन्यत्वं मिथ्याभूतमिति वदता किंप्रपंचनिष्ठ मन्यत्वं सत्य मभिमतं? तर्हि तेनैवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येना नैकान्तिकत्व सद्वितीयत्वापसिद्धान्ताः । यदि तन्मिथ्या : तथात्विवान्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवाभ्युपगमा द्दुस्तर मनैकान्त्यम् ।

नद्वितीयः, तस्यमिथ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात् । नहि शुक्ति रजतादे र्देशान्तरादा वभावा न्मिथ्यात्वं, अपि तर्हि प्रतिपन्नदेशादा वभावात् । अन्यथा येनाप्याकारेणा सत्त्वात् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यात् ।

भूतधूमस्य हृदवृत्तिमात्रेण धूमस्य वह्निव्यभिचारः, इति शंका मनूद्य परिहरति (यदीति) (तदैक्यमिति) परमार्थत इत्यनुषंगः । उक्तबाधकभया न्मिथ्यात्वपरिग्रहमनूद्य दूषयति (यदीति) तर्हि शुक्तिरजतादे र्मिथ्यात्व न्नस्यादि त्यत्राह (नहीति) (अन्यथेति) यथाकथंचि दसत्त्वमात्रेण स्वरूपस्यैव मिथ्यात्व इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव सत्त्वासत्त्वे विरुद्धे कथ मुपपद्येते, इतिचे न्न, कालभेदेन विरोध परिहारात् ।

नहि ब्रह्म सद्रूपेणवा सदसद्विलक्षणरूपेणवा सादितिभवन्तो प्यभ्युपगच्छन्ति । अथ यत्रदेशे कालेवा तदभाव स्तत्रैव मिथ्यात्वं साध्यम्? तदासिद्धसाधनं । नहि वयं क्वाचित्कस्य कादाचित्कस्यच सर्वत्र सर्वदा सत्त्वं ब्रूमः । तथा स त्यापणस्थरजतस्य सर्वदेशवृत्तिकत्वा विरोधे न शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात् । कार्यकारणभावविलोपप्रसंगाच्च ।

नतृतीयः, दृष्टांतस्य साधन विकलत्वात् । नह्यध्यस्तं सर्पादिकं बाधदशायामपि प्रध्वस्तमिति कश्चिद्वदति,

---

यदाह नवीनः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपंवा, नाद्यः, असत्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसंगात , अनित्यधर्मस्याश्रयादृते ऽनवस्थानात , सधर्मत्वे - असत्त्व व्याघाताच्च । न द्वितीयः , एकस्य सदसदात्मकत्व विरोधात । ननु कालभेदेना विरुद्धमिति चेन्न; धर्मस्य कालभेदेन हेतुसमाजा द्व्यत्ययः , नतु स्वरूपस्य , तथासति स्वरूप भेदापत्तेः । न ह्यभावः कालभेदेन भावो भवति । इतःपूर्वं मसदि त्यसतो ऽवध्यनुपपत्तेश्च , तस्य निस्स्वभावस्या वच्छेदककालासम्बन्धात् । तस्मा द्य त्किंचित्काल मस त्त त्सर्वदाऽसदेव , यत्स त्तत्सर्वदा सदेव, नतूभयात्मकं किंचिदस्तीति ।

अत्र - ब्रूमः , सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपमेववा ; यथेच्छसि तथास्तु , पक्षद्वयेपि न कश्चिद्दोषः , तत्कालासत्त्वंहि तत्कालीनाभाव प्रतियोगित्वं , अभावप्रतियोगिनोरेव भिन्नकालता, न सत्त्वासत्त्व योः , अन्यथा विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वयो रेवं विकल्पदूषणयोः प्रवृत्तौ क स्ते निस्तारः । यद्वा - कालान्तरीय सत्वस्याभावः - कालान्तरीय सदन्यत्वं वा असत्त्वं । किंच निस्स्वभावस्य कालासम्बन्धादिति वदन् य त्किंचित्काल मस त त्सर्वदा असदेवेति वक्तुं कथं नलज्जसे । कदाचि त्कस्य सर्वदा सत्वे दोष माह (कार्यकारणेति) ननु विद्यमानस्या र्थस्य नव्यवहारनियम इत्यत आह (कश्चिदिति) यस्य कस्यचि द्यदाकदाचि द्व्यवहारस्स्यादेवेतिभावः ।

तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वं ? किं यतःकुतश्चिदन्यत्वं, अथ यत्र कुत्रचिद्देशादावसत्त्वं, यद्वा प्रध्वंसवत्त्वं, उत प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं, किंवा कदाचित् क्वचिदेव प्रकाशमानत्वं, अन्यद्वा किंचित् ।

नाद्यः, युष्मदर्था दन्येन ब्रह्मणैवा नैकान्त्यात् । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो र्विषयविषयिणो स्तमःप्रकाशव द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति र्भवतां भाष्यारम्भे भाषिता । यदि ब्रह्मण स्तदन्यत्वं मिथ्या - तर्हि परमार्थत स्तयो रैक्यप्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपा दन्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम् । ततश्च मिथ्याभूतप्रपंचैक्या द्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वम् - सत्यब्रह्मतादात्म्या त्तस्यापि सत्यत्वं वा - स्यात । किंच ब्रह्मनिष्ट मन्यत्वं मिथ्याभूतमिति वदता किंप्रपंचनिष्ट मन्यत्वं सत्य मभिमतं? तर्हि तेनैवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येना नैकान्तिकत्व सद्वितीयत्वापसिद्धान्ताः । यदि तन्मिथ्या: तथाविधान्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवाभ्युपगमा दुस्तर मनैकान्त्यम् ।

नद्वितीयः, तस्यमिथ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात् । नहि शुक्तिरजतादे र्देशान्तरादा वभावा न्मिथ्यात्वं, अपि तर्हि प्रतिपन्नदेशादा वभावात । अन्यथा येनाप्याकारेणा सत्त्वात् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यात् ।

भूतधूमस्य ह्रदवृत्तिमात्रेण धूमस्य वह्निव्यभिचारः, इति शंका मनूद्य परिहरति (यदीति) (तदैक्यमिति) परमार्थत इत्यनुषंगः । उक्तबाधकभया न्मिथ्यात्वपरिग्रहमनूद्य दूषयति (यदीति) तर्हि शुक्तिरजतादे र्मिथ्यात्व न्नस्यादि त्यत्राह (नहीति) (अन्यथेति) यथाकथंचि दसत्त्वमात्रेण स्वरूपस्यैव मिथ्यात्व इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव सत्त्वासत्त्वे विरुद्धे कथ मुपपद्येते, इतिचे न्न, कालभेदेन विरोध परिहारात् ।

नहि ब्रह्म सद्रूपेणवा सदसद्विलक्षणरूपेणवा सदितिभवन्तो प्यभ्युपगच्छन्ति । अथ यत्रदेशे कालेवा तदभाव स्तत्रैव मिथ्यात्वं साध्यम्? तदाऽसिद्धसाधनं । नहि वयं क्वाचित्कस्य कादाचित्कस्यच सर्वत्र सर्वदा सत्त्वं ब्रूमः । तथा स त्वापणस्थरजतस्य सर्वदेशवृत्तिकत्वा विरोधे न शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात् । कार्यकारणभावविलोपप्रसंगाच्च ।

नतृतीयः, दृष्टांतस्य साधन विकलत्वात् । नह्यध्यस्तं सर्पादिकं बाधदशायामपि प्रध्वस्तमिति कश्चिद्वदति,

---

यदाह नवीनः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपंवा, नाद्यः, असत्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसंगात , अनित्यधर्मस्याश्रयादृते ऽनवस्थानात , सधर्मत्वे - असत्त्व व्याघाताच्च । न द्वितीयः, एकस्य सदसदात्मकत्व विरोधात । ननु कालभेदेना विरुद्धमिति चेन्न; धर्मस्य कालभेदेन हेतुसमाजा द्व्यत्ययः, ननु स्वरूपस्य, तथासति स्वरूप भेदापत्तेः । न ह्यभावः कालभेदेन भावो भवति । इतःपूर्व मसदि त्यसतो ऽवध्यनुपपत्तेश्च, तस्य निस्स्वभावस्या वच्छेदककालासम्बन्धात् । तस्मा द्य त्किंचित्काल मस त्त त्सर्वदाऽसदेव, यत्स त्तत्सर्वदा सदेव, नतूभयात्मकं किंचिदस्तीति ।

अत्र - ब्रूमः , सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपमेववा, यथेच्छसि तथाऽस्तु, पक्षद्वयेपि न कश्चिद्दोषः, तत्कालासत्त्वंहि तत्कालीनाभाव प्रतियोगित्वं , अभावप्रतियोगिनोरेव भिन्नकालता, न सत्त्वासत्त्व योः, अन्यथा विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वयो रेवं विकल्पदूषणयोः प्रवृत्तौ क स्ते निस्तारः । यद्वा - कालान्तरीय सत्वस्याभावः - कालान्तरीय सदन्यत्वं वा असत्त्वं । किंच निस्स्वभावस्य कालासम्बन्धादिति वदन् य त्किंचित्काल मस त त्सर्वदा असदेवेति वक्तुं कथं नलज्जसे । कदाचि त्कस्य सर्वदा सत्वे दोष माह (कार्यकारणेति) ननु विद्यमानस्या र्थस्य नव्यवहारनियम इत्यत आह (कश्चिदिति) यस्य कस्यचि द्यदाकदाचि द्व्यवहारस्स्यादेवेतिभावः ।

बाधविनाशयो र्विविक्ततयैव व्युत्पत्तेः । प्रतिपन्नस्य नेति निषेधो बाधः । विनाशस्तु लब्धसत्ताकस्य स्वरूप प्रच्युतिः । दण्डादिना निहतेषु सत्येषु हि सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धिः । तत एव चेदं प्रध्वंस प्रतियोगित्वं देशकालसत्यत्वेन व्याप्त मुपलब्धमिति विपरीतसाधकत्वम् ।

नापि चतुर्थः, असिद्धेः । नहि स्वदेशादौ घटादयो न सन्तीति बाध्यन्ते । नेदं रजतमितिव न्नायंघट इत्यादि स्वारसिक बाधादर्शनात् । ननु - सर्वानुवृत्तस्य सतएव सर्ववस्तु देश (शि) त्वेनाव भासा त्तत्रैव चास्ति पट इति पटादिविधौ तद्विरोधि घटादे र्निवृत्ति दर्शना न्मिथ्यात्वं स्यादितिचेत् ; मैवं - सतोत्र पटादिस्वरूपस्य देशत्वाभावात , अननुवृत्तेश्च । घटोस्तिपटोस्तीत्यादि प्रतीतौ सत्त्वं

ननु बाधव्यवहारएव ध्वंसव्यवहार इत्यत आह । (बाधेति) (निषेधइति) नञेति शेषः । (ततएवेति) सत्येष्वेव सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धे रित्यर्थः । किमुपाधिपदेन देश कालरूपाधिकरणं विवक्षित मुताध्यस्ताधिष्ठानमिति विकल्प्याद्य आह (नहीति) द्वितीय आह (नेदमिति) पञ्चम्या " नचतुर्थ " इत्यनेनान्वयः । द्वितीयकल्पमेवोपोद्बलयति (नन्विति) सदेव सर्पाधिष्ठानतया भासते ; नच तद्भानासिद्धिः - सन्घट स्सन्पट इति सर्वत्रानुवृत्तेः । तत्रैवं सति सन्पटइति पटविधिदशायां सन्नयं पटएव नतु घटइति निषेधदर्शना द्धेतुसिद्धे र्मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः । (मैवमिति) देशत्व मत्रा धिष्ठानत्वं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् घटादिस्वरूपातिरिक्त सतो ऽसिद्धत्वादिति भावः । (अननुवृत्तेश्चेति) घटादिस्वरूपत्वादेवेति भावः । ननु [ब्रह्मस्वरूपं सत्ता , सा घटादिस्वरूपा द्भिन्ना नुवृत्ता भासते , अतो] ब्रह्मरूपं सदेवाधिष्ठान मित्यत्राह (घटोस्तीति) आश्रयत्वं - अधिष्ठानत्वम् । स्वतन्त्रस्य ब्रह्मणः परतन्त्रसत्तारूपत्वासम्भवा न्न सत्ताया अधिष्ठानत्वसम्भवइति भावः ।

घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयते, नतु घटादीना माश्रयत्वेन, घटश्चेलात पटश्चलति घटोमहान् पटोमहा नित्यादिषु क्रियागुणादिवत्। अतोनुवृत्तत्वा त्सतो देशत्व मित्यपि निरस्तं। ब्रह्मतु सर्वानुवृत्तं सदपि नघटोस्तिपटोस्तीत्यादिधीविषयः।

नपञ्चमः, अप्रयोजकत्वात्, यत्रकुत्रचि [क्वचि] त्प्रमितत्व मात्रेणैव सत्यत्वसिद्धेः। कालान्तरादौ प्रकाशानुत्पत्ते स्तत्सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात। नचा प्रकाशमानत्वेन विरुद्धत्वा त्प्रमितत्वमेवात्र नास्तीति वक्तुं युक्तं, देशकालादिभेदेन विरोधपरिहारात्। अन्यथा विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात्। यदिच यथाकथंचि दप्रकाशना [मानत्वा] न्मिथ्यात्वं, तदा ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगः, तस्या प्यामोक्षा दविद्यावशेना प्रकाशमानत्वस्य भवद्भिरेव स्वीकारात। अन्यथा कथ मप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा दित्यस्य भवदुन्नीतभावरूपाज्ञानानुमानहेतो रत्र सिद्धिः ?

ननु त्वन्मतेपि ब्रह्मणः सत्तारूपेणा नुवृत्त्यभावेपि स्वरूपेणैवा नुवर्तमानत्वा त्तदेवाधिष्ठानंस्या दित्यत्राह (ब्रह्मत्विति) अनुवृत्ति मात्रा न्नाधिष्ठानत्वं, अपि त्वद्धयस्यमानगोचरप्रतीतिविषयतयेति भावः। ननु कालान्तरादौ प्रकाशमानत्वाभाव शुक्तिरूप्यव त्सद्वैलक्षण्यप्रयुक्तएवेत्यत्राह (कालान्तरादाविति) (नचेति) प्रकाशमानत्वविशेषत्वा त्प्रमितत्वस्य विरोधइति भावः। (विपरिवर्तस्येति) कदाचित्प्रमितत्वेन तद्विरुद्ध मप्रकाशमानत्वमेव नस्यादित्यर्थः। (यथाकथंचिदिति) देशकालविशेषा प्रकाशमानादित्यर्थः। (अत्रेति) ब्रह्मणीत्यर्थः। प्रमाणज्ञानस्या प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुसिद्धि र्ब्रह्मविषये कथमिति वाक्यार्थः। माभूदत्र हेतु सिद्धिः, घटादिगोचर प्रमाणज्ञाने हेतुसिद्धिमात्रेण-

कथंच ब्रह्माज्ञानसाधनं तिरोधानवाचोयुक्तेश्च ? तिरोहितस्वरूपस्यापि तस्य सर्वदा कथंचि त्प्रकाशमानत्वम प्यस्तीतिचैत्; त [द्व] द्वटादे रप्यस्तीति नकश्चिद्भेद: । स्वकालावच्छिन्नस्य तत्प्रकाशस्य कालान्तरे ष्यनपायात् । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वा दस्ति भेदइति चेन्न ; " नित्यो नित्याना " मित्यादिशास्त्रसिद्ध नित्येश्वरबुद्धि विषयत्वेन घटादेरपि नित्यं प्रकाशमानत्वात् , भ्रान्तबुद्धिविषयत- या शुक्तिरजतादेश्च । वयन्तु तथा नजानीम इति चेन्न ; अ- स्माभि रपि तथांगीकारात् । [शास्त्रेण तथा ज्ञायमानत्वात ।] अस्माकं नित्यं घटादिप्रकाशो नास्तीति विवक्षितमिति चेत्; तुल्यम् । न ह्यस्मदर्थनिष्ठो ब्रह्मप्रकाशो नित्यइति त्वयापि स्वीकृतम् । नि- त्यस्तु ब्रह्मप्रकाशो नास्मत्प्रतिसम्बन्धिक: ॥ किंच -किं प्रकाशस्य

भावरूपाज्ञान सिद्धे रित्यत्राह (कथश्चेति) (सर्वदाकथंचिदिति) देशविशेषेवा कालविशेषेवा कथंचिदपि प्रकामानत्वाभावो हेतुरिति- भाव: । (तद्वटादेरपीति) तथाच स्वरूपासिद्धिरितिभाव: । घट स्य कादाचित्कत्वा त्कथमविद्यमानकाले प्रकाश इत्यत्राह (स्वका- लावच्छिन्नस्येति) स्वकाले विद्यमानता विषयस्येत्यर्थ: । (शुक्तिर- जतादश्चेति) " नित्यंप्रकाशमानत्वा " दित्यनुषंग: । तथाच दृष्टा- न्त स्साधन विकल इतिभाव: । सर्वदा ईश्वरबुद्धि विषयत्व म- स्माभि र्नेष्यत एव, ईश्वरस्या नित्यत्वा दित्यभिप्रेत्याह (वयंत्विति) (अस्माभिरपीति) अस्माभिरपिवा तथांगीकारादित्यर्थ: । तथाच कदाचिदेव प्रकाशमानत्वहेतो स्सन्दिग्धासिद्धि रित्युक्तम्भवति । (अस्माकमिति) अस्मदीय नित्यप्रकाशाभावो हेतुरितिभाव: । (विवक्षितमिति) " वयन्त्वि " त्यत्र वाक्य इतिशेष: । (तुल्य मिति) तथाच ब्रह्मण्यनैकान्त्यमितिभाव: ।

नित्यत्वं वस्तुसत्यत्व व्यवस्थापक मुताबाधितत्वं ? आद्ये निर्दोषत्वादिमात्रेणैव प्रामाण्यसिद्धौ तन्नित्यत्वस्य प्रामाण्यंप्र त्यनंगता। दोषे सतिच प्रकाशानुवृत्तेर [प्रयोजकत्वं।] किंचित्करत्वम। द्वितीयेतु कादाचित्कस्यापि घटादिप्रकाशस्य तदस्तीति घटादिसत्यत्व मकामेनापि स्वीकार्यम्। ततश्च - ॥ * ॥ व्यावृत्ति रनुवृत्तिर्वा नमित्थ्यात्वादि साधिका। नबाधो जगतोऽ ह्यक्षा ब्रह्मणोप्यस्ति यौक्तिकः ॥ * ॥ अयमत्र विभागः ॥ * ॥ बाध श्शुक्त्यादिधीरत्र व्यावृत्तिर्भ्रमसंशयः। मित्थ्यात्वं रजताद्यर्थ स्वरूपाभाव उच्यते ॥ * ॥

नापिषष्ठः, तस्य बाधपर्यायस्य तत्फलभूतभ्रान्तिविषयत्व निवृत्तिलक्षणस्यवा ऽनुपलम्भादिनिरस्तत्वात्। इतरस्यत्वप्रयोजकत्वात्। व्यतिरेकासिद्धिश्च बहुधा द्रष्टव्या। यन्नमित्थ्या तन्नव्यावर्तत इतिहि व्यतिरेकः। ब्रह्मतु नमित्थ्या, सर्वतो व्यावर्तते, सर्वान्यत्वात्, सर्वत्र स्वय मवर्तमानत्वाच्च।

एवमनुवृत्त्यनुमानेपि द्रष्टव्यं।

एतेन व्यावर्तमानत्व विकल्पदूषणन्यायेन 'भिन्नत्वात्' 'कादाचित्कत्वात्' 'बाध्यत्वात्, " जडत्वात्' इत्यादिप्रपंचमित्थ्यात्वहेतु

'व्यावृत्ति' रित्यादिश्लोके व्यावृत्तेर्मित्थ्यात्वाप्रयोजकत्वं बाधमित्थ्यात्वयोस्साद्ध्यसाधकभावश्च प्रतीयते, कथमेतदुपपत्तिः ? त्रयाणां भेदानुपलम्भादित्यत्राह (अयमत्र विभागइति)(नापिषष्ठइति) सहि बाध नियतधर्मोवा बाधफलंवा वाच्यः, अन्यस्य मित्थ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात्। बाधनियतधर्मो नदृश्यते, तत्फलमपिहि भ्रमनिवृत्ति र्व्यवहारनिवृत्तिश्च, नच तयोर प्युपलम्भ इत्यर्थः। बाधपर्यायः - बाधतुल्यः, बाधनियत इतियावत्। (एवमिति) व्यतिरेका सिद्धिरित्यर्थः। यन्नस, न्नतदनुवर्त्तत इत्यसिद्धमेव, सुश्लिष्ट बहुतन्तु ष्वारोपिताया मेकस्यां रज्जौ व्यभिचारात्। (एतेनेति) भिन्नत्वं ब्रह्मणि व्यभिचारि, क्वाचित्कत्वकादाचित्कत्वे विरुद्धे, बाद्ध्यत्वमसिद्धं, जडत्वं

जालं समूलोन्मूलितमिति तेषूदासि भाष्यकारैः । तर्कश्च [मन्दः] दुष्टः, वा [ध्या] धाबाधादिभिरेव सत्यमिथ्यार्थ विभागसिद्धेरिति ।

इति कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदांताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां व्यावर्तमानत्वानुमानभंगवाद षोडशः ।

दृश्यत्वानुमाने दृग्व्यतिरिक्त [रेक] कल्पदूषणे निरस्तम् । आदिपदेन परिच्छिन्नत्वं गृह्यते ।

एतेनेदं निरस्तं, यदाहनवीनः – जडत्वं – ज्ञानान्यत्वं, अन्तः करणातिरिक्तोहमिति व्यवहारगोचरान्यत्वंवा । परिच्छिन्नत्वं च देशतः कालतोवस्तुतश्च, देशपरिच्छेदश्च स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं । कालपरिच्छेदश्च ध्वंसप्रतियोगित्वम्, वस्तुपरिच्छेदश्च स्वसमान सत्ताकभेदवत्त्व, मिति न ब्रह्मणि व्यभिचारइति ।

नच – स्वसमानसत्ताकत्व विवक्षया व्यभिचारोद्धारः, यथा कथंचि त्साम्यविवक्षायां ब्रह्मगतान्यत्वस्यापि ब्रह्मणा समानसत्ताकत्वात् । अस्तिहि सत्तापदवोध्यत्वेन साम्यं ब्रह्मान्यत्वसत्तयोः । सत्ताविभाजकोपाधिना साम्यविवक्षाया मसिद्धिः, नहि मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् व्यावहारिकादि भेदसिद्धिः । ज्ञानान्यत्वं यदि ज्ञानपद मुख्यार्थान्यत्वं, तर्हि ब्रह्मणि व्यभिचारः । यदि तल्लक्ष्यार्थान्यत्वं । तर्हि तत्पदलक्ष्य व्यवहारान्यत्वात् ब्रह्मण स्सएव दोषः । यदि तत्पद लक्ष्य यावदन्यत्वं, तर्हि स्वरूपासिद्धिः ; ज्ञानपदेन विषयलक्षणा सम्भवात् ।

एतेन द्वितीयोपि कल्पः प्रत्युक्तः, व्यवहारेपि मुख्यामुख्यविकल्पे उक्तदूषणसाम्यात् । स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमपि ब्रह्मण्यनैकान्तिकं । नच ब्रह्म निरधिकरणं, तथा स-

सिद्धेः । ब्रह्मैव हि घटाद्यभाव इत्यभिधत्से, तच्च निरधिकरणमिति ब्रूषे । नचैवमपि ब्रह्मण स्सर्वत्र विद्यमानतया स्वाधिकरण वृत्यभाव प्रतियोगित्वासिद्धिः, घटवति घटाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुसारेण प्रतियोगिन स्तदन्यस्य वा तदधिकरण वृत्त्यभावस्या सिद्धेः । ध्वंसप्रतियोगित्व मपि ब्रह्मणि व्यभिचारि, घटाभावो ध्वस्तइति प्रतीतेः । स्वकालावृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वविवक्षाया मसिद्धिः , ब्रह्मणएव घटादिध्वंसत्वांगीकारात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा-
समधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन
तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्या परनामधेयेन रामानुज-
दासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
व्यावर्तमानत्वानुमान भंगः
षोडश स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ शतदूषणी ॥

॥ सप्तदशवादः ॥

बिभ्राणमात्मनि सदा महतीं विभूतिं
देहेन तन्मयं निदर्शित भूषणास्त्रम् ।
आलिंगितं कमलया मम चित्तवृत्ते
रालम्बनं भवतु दैवत मद्वितीयम् ॥

यत्तु - आत्मख्यातिवादिभि रर्जितं ग्राह्यलक्षणायोगाख्यं तर्कं भिक्षित्वा दृग्दृश्ययो स्सम्बन्धानुपपत्तिरिति नामान्तरेण पठन्ति । तदपि सम्बन्धस्या बाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वादेव निरस्तम् ।

आहुश्च — उक्तन्तु सौगतैर्ग्राह्यलक्षणाभाव लक्षणम् ।
अन्ये दृग्दृश्यसम्बन्धाभाव माहु र्निरासि तत् ॥ इति ।

वाधूलश्रीनिवासार्यं गुरवे कुर्महे नमः ।
यत्प्रभावेन निर्विघ्नं कार्यसिद्धिः क्षणाद्भवेत् ॥

(बिभ्राणमिति) महतीं विभूति मात्मनि सदा बिभ्राणं, तन्मय निदर्शित भूषणास्त्रं - देहेन सदा बिभ्राणम् । " आलिंगितं कमलया-" अत्रापि सदेत्यनुषज्यते । (तन्मयेति) विभूतिमयत्वेन अस्त्रभूषणाध्याये प्रतिपादितं भूषणास्त्रम् । 'जातिरप्रमाणिना' मित्येकवद्भावः । 'सदे'त्यनेन सत्यत्वं फलितम् । " चित्तवृत्तेरालम्बन " मित्यनेन

ननु – कोसौ सम्बन्धः ? न तावत्संयोगः, दशो रद्रव्यत्वात्। द्रव्यत्वाभ्युपगमेपि गुणादिभिस्सह तत्सम्बन्धस्य संयोगत्वायोगात्। नापि समवायः, आत्मधर्मस्य ज्ञानस्या र्थे तदयोगात्। नचार्था नामेव ज्ञाने समवायः, तेषां बाह्यत्वात्; अतद्धर्मतयैव प्रतीयमानत्वाच्च। नच रूप-रसयोरिवै कार्थसमवायः, उभयाश्रयैकस्यानुपलम्भादिनिरस्तत्वात्। नाप्येकान्तःकरणसंक्रमः, निर्विकाराश्रिते स्संक्रमाख्यपरिणामायोगात्। विवर्तपक्षेतु दृग्दृश्यसम्बन्धस्य मिथ्यात्वाद्दृश्यम्भावात्। नत्व (चा) र्थस्याप्यन्तःकरणे संक्रमः, बहिरेवोपलभ्यमानत्वात्। अन्तःकरणस्य विषयस [स्व] रूपवृत्तियोगो विषयसंक्रान्तिरिति व्यपदिश्यत इति चेन्न; - विषयविधर्मिण्या वृत्ते र्विषयसारूप्यस्या नुपलम्भ निरस्तत्वात्। गौरिति ज्ञानं गौरित्यर्थ इत्यर्थ सारूप्यं प्रत्यक्षसिद्धमितिचे न्न; तयोः पृथगर्थत्वात्। गोत्वविशिष्टमर्थ म्प्रकाशय ज्ज्ञानं गोरितिज्ञानमिति व्यपदिश्यते। गोत्वविशिष्टार्थस्तु गौरि त्यर्थइति। अन्यथा गौरिति शब्दइत्यत्रापि शब्दस्या र्थसारूप्यप्रसंगात्। तथाचे दमर्थसारूप्यवादिनो वेतालस्य वैरूप्यायैव जायते। विषयोपरागापरनामक सम्भिन्नवृत्तिमदन्तःकरणभेदाग्रहजनितातात्विकधर्मयोगाभिमानएवो पलब्धिनामा-

---

सत्यस्य दृश्यत्वसम्भवसूचनेन वादार्थस्सूचितः। प्रत्यक्षस्याबाधितत्व मसिद्धमि त्याशयेन शंकते (ननु कोसाविति) (द्रव्यत्वात) नच तत्र संयुक्तसमवायादि स्सम्बन्धः, अननुगमात्। चक्षुस्सम्प्रयोगदशायां स्पर्शस्यापि व्यवहारप्रसंगाच्च। (आत्मधर्मस्येत्यादि) (तेषां बाह्यत्वादिति) घटादीनां ज्ञानव्यवहित देशवर्तित्वेन ज्ञानवृत्तित्वासम्भवादित्यर्थ। (अनुपलम्भादीति) आदिशब्देन प्रमाणान्तरस्याप्यभाव उक्तः। (निर्विकाराश्रय इति) (नत्विति) तुशब्दो निर्विकारस्य प्रगुणानुपपत्ते रभावं द्योतयति। (विषयविधर्मिण्य इति) विषय

चिते विंपषयसम्वन्ध इति चेन्न; प्रत्येकं सार्वत्रिकाणां चैतन्य स्वरूपाणा मनन्तान्तःकरण सन्निधाना भ्युपगमेन पुरुषबहुत्व स्थापक भोगप्रतिनियमादिभंगप्रसंगात् । नच प्रत्यात्मसमवेत मदृष्टादिकं नियामकं किमपि तैरिष्यते, अन्तःकरण [गत] स्य तु साधारण्यं दुष्परिहरम्, अनादिसामग्रीस्वभावादेव कश्चिद्भोगप्र वाहः कांचित्प्रति भवतीतिचेन्न; -- पूर्वपूर्वसामग्र्याअपि सर्व सम्बन्धित्वेन साधारण्ये तदधीनोत्तरनियमासिद्धेः । नच तादात्म्यं दृशे दृश्यसम्बन्धः, जडत्वाजडत्वादिविरुद्धधर्मप्रतिहतत्वात् । एकस्याश्च संविदो ऽनेकविषयत्व दर्शनेन परस्परविरुद्धानेकतादात्म्ये तेषामपि मिथ स्तादात्म्यप्रसंगात् । ततश्च विरोधएव जगति न स्यात् । इदं सर्वमिति सर्वावलम्बि बुद्धितादात्म्येना न्तत स्सर्वैक्य प्रसंगेन विचित्रव्यवहार विलयप्रसंगात् । तथाच पुनरेकस्या प्यर्थस्य नर्तकीभ्रूलतादर्शनादिष्वि वैकविषय संविदैक्यप्रसंगेना स्मद्दिष्टापाताच्च । नच चित्राद्वैतं, स्ववचनविरोधात्, नानात्वं -

---

वैधर्म्ये वृत्तौ प्रत्यक्ष सिद्धमिति भावः। (अनादिसामग्रीति) सामग्र्या स्तदीयत्वा द्भोगस्य तदीयत्वं, सामग्र्यपि पूर्वसामग्र्या स्तदीयत्वा त्तदीयेत्यर्थः। (परस्परविरुद्धेति) परस्परात्मत्वा योग्येत्यर्थः। (ततश्चेति) सर्वत्र विरुद्धविषयक समूहालम्बन सम्भवादिति भावः। (तथाचेति) एकेनाभिन्नयोः परस्परम भेदा दित्यर्थः । नर्तकीभ्रूलता दर्शनादिषु एकस्य भ्रूलतारूपस्यार्थस्य तै र्दर्शनै रैक्यव देकस्य सर्वसंविद्विषयत्वे तेन विषयेण सर्वसंविदा मैक्य प्रसंगेन संविदामैक्य मस्मदिष्टं प्रसज्येतेत्यर्थः। नर्तकीदर्शनस्थले संविदा मैक्यं पूर्व मापाद्य तत् दृष्टान्तीकृतमिति ध्येयम्। नानारूधानां स्वतस्सिद्धचित्रत्वाविरोधेनैव एकज्ञानतादात्म्य प्रयुक्त मैक्यमस्तु, एवं ज्ञानानामप्यर्थैक्य मस्तु, यथा नीलत्वपीतत्वादि वैचित्र्ये सत्येव चित्ररूपस्यैक्यमिति शंकां निराकरोति (नच चित्राद्वैतमिति) रूपादे रव्याप्यवृत्तित्वाभाव

चित्रत्वं तत्प्रतिषेधस्त्वद्वैतमिति । चित्ररूपन्तु नानारब्ध [मितिस्थ] मेकमिति न विरोध इति निर्वहन्ति । एवं चित्ररसादिष्वपि । नानारूपसमुदायएववा । नचात्रारम्भ स्समुदायो वा, अनभ्युपगमात् । नच चित्रत्वं मिथ्या, अस्मन्मतप्रसंगात् । निराकारमपि-ज्ञानं वासनावैचित्र्या देकाकर मनेकाकारमिव भातीति चेत्; तथापि मिथ्याभूतस्याकारस्य सत्यज्ञानेन तादात्म्य मनुपपन्न मिति ज्ञानाकारस्य बाह्यत्व मेष्टव्यम् । तथापि ज्ञानएवाय माकाराध्यास इत्यांतरत्वमितिचेन्न; - एतावदात्मख्याते रस्माभिरपीष्यमाणत्वात् ।

मतेनाह (चित्ररूपं त्विति) तथाच नैकस्य रूपस्य नीलत्वादिवैचित्र्यमिति भावः । व्याप्यवृत्तित्वनियमाभाव मतेनाह (नाना-रूपेति) भिन्नावच्छेदेन एकाधिकरणे नीलादीनां वृत्तित्वसम्भवात् समुदायभावइति भावः । ननु विजातीयरूपै श्चित्ररूपाख्यरूपान्तरव दत्रा प्यर्थभेदज्ञानैकत्वाभ्यां ज्ञानभेदार्थैकत्वाभ्यांवा चित्राद्वैत-मिति किंचिदारभ्यतां, तत्समुदायएववा चित्राद्वैत मस्त्वित्यत्राह (नचात्रेति) भेदाभेदारब्धः कश्चिद्धर्मो ऽनभ्युपगतएव, भे-दाभेदयो रवच्छेदकभेदे नैकत्र वृत्त्यभावा देकाधिकरण सम्बन्ध-प्रयुक्त स्समुदायभावो ऽप्यनभ्युपगत इति भावः । (अस्मन्मतेति) अर्थानां भेदस्य दृश्यत्वांहि नवस्तुनोदृशि तादात्म्यत्, सत्यमिथ्याभूतयो स्तदयोगात्, अत स्तत्रा ध्यासिकएव सम्बन्धो वाच्य इति सर्वत्रापि तथैवस्यादित्यर्थः ।

ज्ञानस्वरूप आत्मैवा र्थाकारेण ख्यायते, अत स्सर्वोप्यान्तर इति नज्ञानानुपपत्तिरिति योगाचारमतेन शंकते (निराकारमपीति) (एतावदिति) ज्ञानभेद एवार्थस्य नेष्यते ज्ञानेऽध्यासस्त्विष्यत एवे त्यर्थः । तथाचाध्यासाधीन एव ज्ञानार्थयोस्सम्बन्ध इति मदिष्ट-सिद्धिरितिभावः ।

नच स्वजन्यज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वमेव ग्राह्यत्वं, अन्याकारस्यान्यत्र समर्पयितु मशक्यत्वात् । मृगमदवासनासंक्रमेपिहि द्रव्यसंक्रमएव । अनेनैवन्यायेन " यस्मिन्नेवहिसन्तान " इत्यादिकमपि निरस्तम् । कार्पासरक्ततादिषु पाकजगुणान्तरा रम्भः । कथंच विनश्यतार्थेनानुत्पन्ने ज्ञाने स्वाकारसमर्पणम् ? नचाकारः स्थिर स्वयेष्यते, येना कारिण्यर्तातेपि परस्मि न्वर्तेत । तत्तत्स्वरूपमिथ्याकारयोगएव तत्संक्रमइत्युच्यत इतिचेन्न;, मिथ्याकारेणसह सत्यस्य सम्बन्धायोगात् । एव मालम्बनस्य स्वाकारसमर्पकत्वायोगा त्तद्धेतुत्वमात्रेण ग्राह्यत्वेधिपति प्रभृतीनामपि ग्राह्यत्वप्रसंगः । नच ज्ञानस्वरूपमेवार्थस्य तत्सम्बन्धः । सम्बन्धसम्बन्धित्वलक्षण विरुद्धधर्माध्यास प्रसंगात, विषयविशेषनियामकाभावाच्च । नहि त त्कांचि त्प्रत्यज्ञान मस्वरूपंवा । नहिनीलं कं

॥ * ॥ भिन्नकालं कथं ग्राह्य मितिचे द्ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञाना,नाकारार्पणक्षमम् ॥ * ॥ इतिसौत्रान्तिकमत माशङ्क्य-निराकरोति (नचेति) क्षणिकवादिभिः स्वपक्षेपूर्वज्ञानक्षणे कथं फलोदयः अन्यकर्मणो न्यत्र फलजनकत्वेति प्रसंगात , इत्येतद्दोषपरिहारार्थं " यस्मिन्नेवहिसन्तान आहिताकर्मवासना । फलंतत्रैव बध्नातिकार्पासेरक्ततायथा " इत्युक्तम् , तत्प्रसंगान्निराकरोति-(अनेनैवेत्यादि) (कथंचेति) विनश्यतार्थेन समर्पणं वक्तव्यम्, अर्थस्य क्षणिकत्वात् । तथाचानुत्पन्न एव ज्ञाने समर्पणं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति, आश्रयाभावादित्यर्थः । तप्तायः पिण्डे वह्ने रौष्ण्य समर्पकत्वदर्शनेना र्थस्य ज्ञाने स्वाकार समर्पकत्वं परेणोक्तम्, तत्र-च समानकालीनएव समर्पण दर्शना दनुत्पन्ने ज्ञाने समर्पणं नसम्भवतीतिभावः । ननु - अर्थाकारस्य ज्ञाने वर्तनमेव समर्पणं विवक्षितं, तच्चार्थे नष्टेपि सम्भवतीत्यत्राह (नचाकार इति) (सम्बन्धायोगादिति) सत्यसम्बन्धायोगादित्यर्थः । मिथ्याभूतसम्बन्धस्याभ्युप

चित्प्रत्यनीकं । नच हेतुत्वमात्रमेव नियामकं, इन्द्रियादेरपि विषयत्व प्रसंगात्; अतीतादे रविषयत्वप्रसंगाच्च । अदृष्टादिवशा त्कर्मकारकं विषय इतिचेन्न; - नित्यतया कारकशून्यस्ये श्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसंगात्, अस्मदादिज्ञानस्या प्यतीतानागते रसत्वादकारकै रसम्बन्धप्रसंगात्, भ्रान्तिविषयस्या सत्त्वा दकारकत्वेन भ्रांते र्नित्यनिर्विषयत्व प्रसंगाच्च । मुक्तस्य च विधूत पुण्यपापस्या ज्ञानमिच्छतो ऽदृष्टादे र्नियामकस्या सम्भवात् । नचा र्थगतप्राकट्य जननमेवा र्थ सम्बंधइति युक्तम्: ज्ञानातिरिक्तस्यार्थप्रकाशस्य ानुपलम्भादिबाधात्, तज्जननचे ज्ञानस्यार्थसम्बंधांतर मन्तरेणासामर्थ्यात्, अन्यथा न्यत्रापि

गमे स्वाकारसमर्पकत्वरूप ग्राह्यत्वं तस्यमिथ्याभूताकारस्य नास्ति, अत स्तस्याग्रहा दनुमानं बाह्यार्थस्य नस्यात, अतो न स्वाकारसमर्पकत्वं ग्राह्यत्वमितिभावः । ननु-कर्मकारकेणैव ज्ञानसम्बन्धः, इन्द्रियादिच न कर्मकारकमिति नाति प्रसंगः , अतीतादिकन्तु कर्मैव, अतीतंज्ञानमित्यादिव्यवहारादिति तस्य विषयत्वमिति शंकते- (अदृष्टादीति) अदृष्टशब्देन पुण्यमुच्यते । आदिशब्देन दुरदृष्टमुच्यते । (नित्यतयेत्यादि) द्वितीयाच तत्र ज्ञानजन्यव्यवहारफलयोगिता-भिप्रायेति भावः । अन्यज्ञानएवायं नियमः,-कर्मकारकमेव विषय इति, ईश्वरज्ञानस्यतु सर्वमेव विषय इती श्वरज्ञानस्य सर्वै रसम्बन्ध इत्यत्राह (अस्मदादीति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिज्ञानस्य जन्यत्वे कर्मकारकेणैव सम्बन्धनियमा दकर्मकारकेण रजतादिना संबन्धाभावा न्निर्विषयत्वापत्तिः, अकर्मकारकेणापि सम्बन्धे नत्वीश्वर ज्ञानव न्नित्यत्वं स्यात, ज्ञानस्वरूपस्य [स्वरूपज्ञानस्य] उपलभ्यमानत्वेन तत्र जन्यत्वस्यैव निवृत्ते र्वाच्यत्वादित्यर्थः ।

तदारम्भप्रसंगात्, अतीतादिषु निराधारप्राकट्यजनना योगाच्च । नच विषय विषयिभावाख्योय मपर स्सम्बंधः, तस्यापि नियामकान्तराभावे सार्वत्रिकत्व प्रसंगाच्च । तस्यापि द्रव्यादिषट्कान्तर्भावे सामान्यादिभि स्सह तत्संवेदनस्या सम्बंधप्रसंगात । बहिर्भावे त्वभावत्वादिप्रसंगात । भूषणकारव्यतिरिक्ताना मपसिद्धान्तापाताच्च । एवं प्रकारान्तरेष्वपि दूषण मविनाभूतम् । सर्वथा व्यतीतानागतयो र्वर्तमानज्ञानसम्बन्धस्य दुर्निर्वहत्वात् । नहि निराधार स्सम्बन्ध स्सम्भवति । अन्यथा भविष्यद्वृष्ट्यादिभि रिदानीमपि स यादिपोपणप्रसंगात । यश्चासौ विषयविषयिभावात्मा दृग्दृश्ययो स्सम्बन्ध इष्यते, किं ताभ्या मसम्बद्धः ? उत सम्बद्धः ? उतोभयात्मा ? आहोस्वि दनुभयात्मा अन्या [त्माकारो] वा ? पूर्वत्र तयो स्सम्बन्धो नस्यात् । तदसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धत्वे सर्वस्यापि सम्बन्धस्य सर्वसम्बन्धत्वप्रसंगात् । उत्तरत्रापि सम्बन्धान्तरेण - न वा ? आद्येऽनवस्था । द्वितीयेत्वसम्बद्धत्वम् । नहि सम्बन्धरहित मपि सम्बद्धमिति समस्ति । स्वतो मिळितोयं सम्बन्ध इतिचेन्न; सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेळनस्य लब्धत्वात् । नामांतरेणच मेळनमेव नास्तीत्युक्तिः स्यात् । संबधिनएव स्वसंबंधात्मकत्वे व्याघातस्य

विषयतापदार्थान्तरमिति मत माशंकते (नच विषयेति). (अभावत्वादिप्रसंगादिति) आदिशब्देन प्रागभावाद्यन्तर्भाव प्रयुक्तानादित्वादयो दोषा विवक्षिताः । पदार्थसमकातिरिक्त स्तर्हि स्यादित्यत्राह (भूषणेति) एवमित्युक्तदूषणं विशदयति (सर्वथेत्यादिना) (अन्यथेति) जलाभावेपि जलसम्बन्धसम्भवादिति भावः । " उभयात्मा-" सम्बन्धासम्बन्धात्मेत्यर्थः । (अन्यात्मेति) सम्बन्धादिचतुष्कोटिविलक्षण इत्यर्थः (तयोरिति) विषयविषयिभावो विषयविषयिणो स्सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । (मिळितइति) सम्बन्ध इत्यर्थः । (व्याघातस्येति) सम्बन्धसम्बन्धित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्या दित्यर्थः ।

पूर्वोक्तत्वाच्च । उभयानुभयादिपक्षास्तु व्याघातादिनिरस्ताएव । अनुभयपक्षे चास्मदिष्टा निर्वचनीया [यतावादः] पातः स्यात् । किंच विषयविषयिभावाख्यसंबंधो द्विष्ठ एकनिष्ठोवा? नाद्यः, अन्योन्यस्मि न्नन्योन्यत्वाभावेन द्वयोरपि तस्यासिद्धेः । सिद्धौवा द्वयोरपि विषयत्वविषयित्वयोः प्रसंगात् । अतएव नद्वितीयः, संवन्धरूपताव्याघाताच्च । येनात्मनासौ संबन्धः क्वचि द्वर्तते किं तेनैवात्मना न्यत्रापि, उततोन्येन? आद्ये द्वयोरपि विषयत्वादिप्रसंगः । द्वितीये कथ मेकस्य द्व्यात्मकता? द्वयो [तयो] रप्यात्मनो र्द्विष्ठत्वाभावात् । संबन्धरूपतात्यागे तदात्मनेपि संबन्धस्य तत्त्वं नस्यात् । एव मन्यान्यपि संबन्धसामान्यविकल्पदूषणा न्यत्रा नुसन्धेयानि ।

(अनुभयेति) सर्वस्यापि सतो विषयविषयिभावसम्बन्धाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धान्यतरत्वा त्तद्वैलक्षण्ये सद्वैलक्षण्यसिद्धे रनिर्वचनीयत्वसिद्धि रित्यर्थः । यद्वा-सम्बन्धासम्बन्धवैलक्षण्यवत् सदसद्वैलक्षण्यस्यापि व्याघाताभावा त्तदपि सिद्ध्येदित्यर्थः । (अतएवेति) यत्रैकस्मिन् वर्तते तत्र विषयत्वविषयित्वयोरपि प्रसंगादित्यर्थः । (येनात्मनेति) विषयविषयिणो र्यस्सम्बन्धः, स विषयविषयिणो र्मध्ये अन्यतरस्मि न्येनात्मना विषयत्वात्मना विषयित्वात्मनावा वर्तते, ततोन्यस्मिन्नपि तेनैवात्मना वर्तते - उतान्यात्मनेति विकल्पार्थः । (कथमेकस्येति) विषये विषयित्वात्मना विषयिणिच विषयत्वात्मना ज्ञानार्थसम्बन्धस्य वृत्त्यभावो विषयत्व विषयित्वयो र्भेदादेव वाच्यः, तथाच ज्ञानार्थ सम्बन्धस्य तादृशोभयात्मकत्वासंभवा द्विषयेपि विषयत्वात्मना विषयिण्यपि विषयित्वात्मना वृत्ति र्नसंभवतीत्यर्थः । (द्वयोरपीति) [(तयोरपीति)] विषयत्वस्य विषयित्वस्य चैकैकमात्रवृत्तित्वेन संबंधलक्षणाभावात्, तदभिन्नस्यापि दृग्दृश्ययोस्संबंधस्य संबंधत्वं नस्यादित्यर्थः । (संबंधसामान्येति) समानानां भाव स्सामान्यं, संयोगसमवायसाधारणधर्माः, संबंधिभेदतदुभयाश्रितत्वैकत्वानि ।

ननु - किं सम्बन्धांतर गवेषणेन, स्वतएव किंचिज्ज्ञानं कस्यचिदेवेति नियत स्वभाव मुपलम्भसिद्धमितिचेन्न;- नियामकमन्तरेण नियमे तिप्रसंगात् । कस्यचिदिति सम्बन्धविभक्ते र्मिथ्या विषयत्व प्रसंगाच्च । तन्निरूप्यस्वभावतया स्वसामग्र्या जन्यतइतिचेन्न;-ईश्वरज्ञानस्य तदभावेन निर्विषयत्वप्रसंगात् । सामग्र्याहि स्वरूप मुत्पादयितुं शक्यं, नतु [त्व] सम्बन्धिनिरूप्यत्वापादनं , सर्वाकारे स्सर्वनिरूपणापादन प्रसंगात् । सम्बन्धराहितयोरपि भावाभावयोरिव विषय विषयिणो र्निरूप्य निरूपकभाव इतिचेन्न;- सम्बन्धरहितयोर्भावाभावयोरपि तात्विकस्य निरूपणस्या स्माभि रभ्युपगमात् । तथापि दोषादि सामग्री वैचित्र्यादेवा सम्बन्धविषयनिरूप्यत्वं शुक्तिरजतादिज्ञानोत्पत्तौ दृष्टमिति सर्वत्रापि तथाभ्युपगम्यत इतिचेत् ;- आगतोसिपन्थानं । विषयमिथ्यात्वादेवहि तत्र विषयसंबंधाभावः, तथात्रापि स्वीकर्तव्यमिति । अतएकस्यैव संविदात्मनोऽनाद्यविद्यादोषवैभवा दविचारित रमणीयसंबंधे तदाकारावभासोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदुक्तंभवति , किमयं द्रग्दृश्यसम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्न उतन ? द्वितीये सम्बन्धत्वमेव हीयेत, आद्ये किमनाश्रितो न्यतराश्रित उभयाश्रितोवा- आद्यद्वितीययो रसम्बन्धत्वं । अन्त्ये, किमयं नाना-उतैकः । आद्ये नसम्बन्धता । अन्त्ये अतीतानागतयो स्सम्बन्धाभाव प्रसंगः । एषां दूषणाना मुक्तप्रायत्वात् सामान्येनोक्तिः । (मिथ्याविषयत्वप्रसंगादिति)ज्ञानस्वरूपस्य सम्बन्धिरूपतया संबंधत्वानुपपत्तेरितिभावः । सामग्र्येव नियामिके त्याशंकते (तन्निरूप्येति) (ईश्वरज्ञानस्येति) सामग्र्या स्तत्तदर्थनिरूप्यत्वप्रयोजकत्वे प्रयोजकाभावा दीश्वरज्ञानं निर्विषयंस्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (सामग्र्याहीति) नहि सम्बन्धाधीनस्य तन्निरूप्यत्वस्य तदभावस्यापादने सामग्रीसमर्था, अपि तु कार्यस्वरूपस्य उत्पादन इत्यर्थः । रजतादि भ्रमस्या सद्विषयत्ववादि स्वमतावष्टम्भेन शंकते (तथापीति) (असम्बन्धेति) असतासम्बन्धाभावादितिभावः । (अविचारित रमणीयसम्बन्धइति) " सती"

अत्रोच्यते-

किं दृग्दृश्ययो स्संबंधानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमिथ्यात्व कल्पनमित्यर्थापत्ति विवक्षा? यद्वा- विकल्पासहत्वेन संबंधाभावं सिद्धंकृत्वा तेनैव संबंधिनो प्यभाव साधनं? उत-दृश्यसत्यत्वे तस्य संवेदन संबंधाभाव प्रसंग इति प्रपंचमिथ्यात्व साधकानुमाने श्रुत्याद्यनुग्राहक तर्कविवक्षा? इति ।

नाद्यः, अन्यथैवोपपत्तेः, परिदृश्यमानार्थस्यानुपपत्तौ प्रसज्यमानाया मुपपादककल्पनं ह्यर्थापत्तिः । नच दृग्दृश्य संबधस्योपपादकं दृश्यमिथ्यात्वं, अपितु तत्प्रतिक्षेपकमेव । अत उपपादककल्पनापदेशेना नुपपत्तिकल्पनमेवेत्यायातं । मिथ्याभूत संबंधस्योप पादकमेवेतिचेन्न ; – तथाविधस्य तस्यादर्शनेन तदुपपादकान्वेषणा योगात् ।

नापि द्वितीयः; सम्बन्धाभावेपि मेरुमन्दरयो श्शशविषाणयो श्शाखाचन्द्रमसो रिव च सम्बन्धित्वाभिमतयो स्सत्वा विघातात् । अन्यथा दृश्यव दृशोपि तस्या एववा मिथ्यात्वं कि न्न कल्प्यते । दृगधीनसिद्धे र्दृश्यस्य दृगभाव इव तत्सम्बन्धाभावेच मिथ्यात्वं सिध्यति, दृशेस्तु स्वसंवेदनसिद्धतया दृश्यसम्बन्धाभावे नासत्यत्व मितिचे न्न; यथा दृशो दर्शिकर्मत्वाभावेपि स्वसंवेदनेन सिद्धि स्त द्वद्दिश्यस्यापीतिवदतः कः प्रतीकारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधइति चेत् ; तुल्यं । संवेदनेपि स्वव्यवहारे स्वगोचर संवित्तेरपेक्ष्यमात्र विवक्षायां नबाध इतिचेत ; घटादावपि तथास्तु । संविद्विषयत्वं

विशेषः । (दृग भावइति) दृष्टांततयोक्तं । (तत्सं-बन्धाभावइति) असम्बन्धस्य दृशा सिद्धा वतिप्रसंगादितिभावः ।

घटादेः प्रतीयत इतिचेत् ; किमतः । स्वव्यवहारे ऽन्यसापेक्षत्व मितिचेन्न ; - संवित्सम्बन्धस्य त्वयैव प्रतिक्षिप्तत्वेन तदधीन व्यवहार त्वायोगात , ततश्च परिशेषात् घटादे रन्यनिरपेक्षव्यवहारत्वासिद्धे स्तावन्मात्र रूपं स्वसंवेदनं फलितमेव । घटादिस्वरूपव त्तस्य स्व संवेदनमपि नोपलभ्यत इतिचेत ? संविदोवा किं स्वत स्स्वयंप्रका शत्व मुपलभ्यते ? । अनुभूतित्वाद्यनुमानादिभि स्साध्यतइतिचेन्न; - घटत्वाद्यनुमानैरपि विश्वस्वप्रकाशत्वसाधनप्रसंगस्या प्यवेद्यत्व नि- राकरणे स्थापनात् ॥ किंच - अनुमानविषयत्वांगीकारे कथं विश्वस्य विषयिभावसंबन्धं विघटयसि ? तद्विघटनेवा कथं स्वप्रकाशत्वमेव साधयसि ? अतो दृग्दृश्ययो स्संबन्धानुपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वे दृ- शोपि मिथ्यात्वप्रसंगो दुर्वारः ॥ स्वतस्सिद्धतया तत्सत्यत्वे विश्व- स्यापि ततएव सत्यत्व मवर्जनीयं, अविशेषात् ॥ ननु भव- तोपि संविद स्स्वयंप्रकाशत्वं घटादे स्तदधीनसिद्धित्वं चाभिमतं , अतः कथं प्रतिबन्द्यवतारः ? इत्थं - अस्माभि स्संवित्स्वयंप्रकाशत्व स्य संविदन्तरवेद्यताभ्युपगमात । यदि त्वयापि तथेष्यते, तत स्त- त्रैव विषयविषयिभाव स्सिद्धः । यदि तत्रापि विषयमिथ्यात्वं, तत स्स्वयंप्रकाशत्वमेव नस्यात् । धर्मरूपत्वा त्तदापि माभूदिति चेन्न ; - तत्परित्यागे स्वसंवेदनेन संवित्सत्यत्वस्थापनानुपपत्तेः । धर्मता मपहाय संवित्स्वरूपतया तदेव तिष्ठतीतिचेत ; तर्हि स्व-

---

(घटादिस्वरूपवदिति) व्यतिरेकदृष्टान्तः । (अतइति) स्वप्रकाशत्वस्य सं विदन्तरवेद्यत्वे दोषस्योक्तत्वात , प्रमाणाभावेपि स्वप्रकाशत्वांगीकारे विश्वस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यादित्यर्थः । " यदि त्वयापि तथेष्यत "

रूपमेव स्वप्रकाशत्वसाधकसंविदन्तरविषय इत्यायातम् । तथासति विषयभूताया स्संविदोपि त्वदुक्तानुपपत्त्यैव घटादिवन्मिथ्यात्वमवर्जनीयम् । तन्मिथ्यात्वेपि तद्विषया संवि दन्या स्वसंवेदनगुप्ता तिष्ठतीतिचेन्न ; - तत्संवेदने प्युक्तदोषानतिलङ्घनात् । अत स्संविदन्तरकर्मतागन्धरहित संवि त्स्वयंप्रकाशत्वे विश्वस्यापि तथात्वेन सत्यत्वप्रसंगो दुर्वारः। संविदोपि यथाकथंचित् दृश्यत्वाभ्युपगमेपि तन्मिथ्यात्वप्रसंगेन दृश्यमिथ्यात्वकल्पन मशक्य [शक्यं स्यात) मिति ॥ किंच – यदि परिदृश्यमान स्सम्बन्धोऽनुपपन्न स्तदा सम्बन्धान्तरमेव दृष्टबाधेन कल्प्यताम् । न पुन स्सम्प्रतिपन्न स्वारसिकबाधरहित दृश्यबाधो युक्तः । सम्बन्धान्तरमपि कल्प्यमान मनुपपन्नमिव भातीतिचेत् , किंदृश्यमिथ्यात्वं कल्प्यमान मुपपन्नमिव भाति ? यत्ते स्ववचनव्याघातादिक मापादयति । अनुपपन्नमपि गत्यभावा दवलम्ब्यत इति चेत् ? सम्बन्धसत्यत्वम प्यनुपपन्न मपि किं नावलम्ब्यते? । अनुपपन्नत्वमेव सत्यत्वाभावइति चेत् ; मिथ्यात्वेनुपपन्ने तदभावस्यावर्जनीयत्वात् । यथा सम्यग्रजतस्य मिथ्यारूपत्वा नुपपत्तौ सत्यत्वं । अत स्सम्बन्धोपि तथाभूतः

इत्यनूदितेऽर्थे दोषान्तरमाह (संविदोपीति) (यथाकथञ्चिदिति) स्वप्रकाशत्वादि विशिष्टरूपेण दृश्यत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । (अनुपपन्नमिवभातीति) तथा सम्बन्धान्तरस्य कल्पयितुमशक्यत्वा त्सम्बन्धाभावेन-मिथ्यात्वमेव कल्प्यतइत्यर्थः (स्ववचनेति) विश्वमिथ्येत्यत्र-हि मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वावश्यकतया प्रपञ्चसत्यत्वसिद्धे विश्वमिथ्यात्वं स्वव्याघात मावहतीत्यर्थः । आदिशब्देन प्रत्यक्षादि विरोध उच्यते । (अनुपपन्नत्वमेवेति) तथाच सत्यत्वस्याभावा त्संबन्धस्य मिथ्यात्वे पर्यवस्यतीत्याभिप्रायः । (मिथ्यात्वइति)" दृश्यस्ये " तिशेषः । (अतइति) यतोदृश्यस्य सत्यत्व मवर्जनीय मत इत्यर्थः । यद्वा - यतो-

कश्चिदिति नित्यमुपलम्भानुरोधेन तत्सत्यत्वस्थापने दृश्यस्या प्युपलब्ध सत्यत्वाबाधोपपत्तेः , मिथ्यात्वस्यच स्वयमेवानुपपन्नत्वा- भ्युपगमा दस्माक मनायासेने ष्टसिद्धिप्रसंगात् । अनुपपन्नत्वाभिमत पर पक्षाणामपि प्रतिषेधायोगाच्च । यथारुचि परिग्रहइति तु स्यात । तथाच कृतं वैदिकत्व कंचुकवहन वृथाप्रयासेन ।

नच तृतीयः, असत्यत्वपक्षेपि संबंधानुपपत्तिप्रसंगेन प्रति तर्कपराहतत्वात । असत्यत्वेपि शुक्तिरजतादि ष्वारोपितसंबधेन व्य वहारः प्रतीयतइतिचेत ; सत्यत्वे प्यनुभूते स्तद्विषयज्ञानान्तरस्या रोपित संबन्धेन व्यवहारइति तुल्यम् । अत स्संबन्धमात्रस्य विकल्पास- हत्वाभिमतस्या रोपितत्व मिष्यतां । किन्ततो दृश्यमिथ्यात्वकल्पन प्रयासेन । किंच प्रसंगस्य विपर्यये पर्यवसानम प्यंगम् । अत्रच दृश्य स्य सत्यत्वे संबन्धानुपपत्ति प्रसंगइत्यस्य विपर्यय उपपद्यतेचायं संब- न्धइत्येवं रूपस्स्यात् । तथाच संबन्धोपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्व कल्पन

मिथ्यात्वे ऽनुपपन्ने तदभावो ऽवर्जनीयः, अत स्सम्बन्धोपि मिथ्यात्वानु- पपत्तेः सत्य स्स्यादित्यर्थः । ननु सत्यरजतस्य सत्यत्वं न मिथ्या रजतत्वानुपपत्त्या , किन्त्वन्यतएवेत्याशंक्य निराकरोति (नित्यमि- त्यादिना) सत्यरजतस्य नित्यमुपलम्भात् सत्यत्वं, मिथ्यारजतस्य तदभावा न्न सत्यत्वमिति व्यवस्थापने विश्वस्यापि नित्यमुपालम्भानु सारेण सत्यत्वप्रसंगा न्नोक्तव्यवस्था सम्भवतीत्यर्थः । उक्तदूषण- न्निष्कृष्य प्रदर्शय न्नुपसंहरति (मिथ्यात्वस्यचेति) अनुपपन्नस्याभाव सिद्धौ मिथ्यात्वस्या नुपपन्नत्वा विशेषेपि स्वेच्छा [स्वरुचि] मा त्रा न्मिथ्यात्वपक्षपरिग्रह इत्यगतिकस्य शङ्का न्निराकरोति (यथारुची- ति) (तथाचेति) रुच्या परिग्रहे प्रमाणस्यानपेक्षणा दिति भावः । (असत्यत्वेपीति) मिथ्याभूतसंबन्धस्यच नानुपपत्तिः, उक्तानुप- पत्तीनां तन्निराससामर्थ्याभावादितिभावः । (सत्यत्वेपीति) यथा

मितिस्यात् । ततश्च सम्बन्धिपरित्यागेन सम्बन्धस्वीकार प्रसंगः। नह्यस्ति सम्भव स्सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धस्येति । अनुपपन्न [विशे-षेण] वेषेणोपपन्नं विपर्यय इति तत्स्वीकारइतिचेन्न; प्रसंगतद्विपर्यय-यो रविशेष प्रसंगात् । तथाच प्रसंगविपर्ययासिद्धिः । अन्यथेष्टप्र-संग इतिस्यात् । उपलभ्यतेचायं सम्बन्धइत्येव विपर्यये न दोषइतिचेत्; तर्हि दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भंगप्रसंगइति [प्रति] तर्कःस्यात् । अहो! संबन्धिसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भंगइति कुत्रेयं व्याप्ति र्गृह्यते। तथा प्यारोपितत्सम्बन्धो दृश्य सत्यत्वे न स्यादितिप्रसंग इतिचेत् ? तर्हि नारोपितोयं सम्बन्धइत्यास्थीयतां । अनारोपितस्तु विकल्पासहत्वा-न्नसिद्ध्यतीतिचेत्; तथा प्येकस्यारोपितत्वे तदनुबन्धिनोन्यस्याप्यारो पितत्वमिति वृथानिर्बन्धः । तथाहि सति सम्बन्धिनो ब्रह्मणोपि विलयप्रसंगात् । अनारोपितयोरेवा रापित सम्बन्धस्य परकीयस्वकीयत्व भ्रमादौ दृष्टत्वाच ।

मिथ्याभूतस्या रोपितसम्बन्धेन व्यवहारो दृश्यते, एवं सत्यस्या प्यारो पित सम्बन्धेन व्यवहारो दृश्यत इत्यर्थः । (प्रसंगतद्विपर्ययो रिति) अनुपपन्नत्ववेषेणोपपत्तिमत्त्वं हि अनुपपत्तिविशिष्ट रूपेणोपपन्नत्वं वा-अनुपपत्ति रूपोपपत्तिमत्वं वा? उभयथा प्यनुपपन्नत्वस्यैव पर्यवसाना दित्यर्थः । (तथाचेत्यादि) प्रसंग तद्विपर्ययो रविशेषे प्रसंगस्या-सिद्धतया तद्विपर्ययो प्यसिद्धस्स्यात्, तथाच विपर्यये पर्यवसाना सम्भवः, विपर्ययसिद्धौ तु तदभिन्नस्य प्रसंजनीयस्यापि सिद्ध तया इष्टप्रसंगस्स्यादित्यर्थः । (तथाप्येकस्येति) दृश्यसत्यत्वे-आरोपितसम्बन्धो न स्यादिति प्रसंगो ह्येकस्य मिथ्यात्वे तदनुबन्धि नो न्यस्यापि मिथ्यात्वमिति नियमावलम्बनेन वाच्यः, सचाप्रयोजक इत्यर्थः। (सम्बन्धिनइति)आरोपितत्वाभिमतसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन इत्य-र्थः । (स्वकीयत्व भ्रमादाविति) आदिशब्देन दूरस्थवनस्पत्यो स्संयोग

एतेन दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धउपपद्येतेति विवक्षापि निरस्ता, इष्टप्रसंगात् । विषयविषयिभावस्य भ्रांत्याविशेषेण सर्ववादिसम्मतत्वात् । अतएव विपर्ययापर्यवसानंच ।

यत्त्वतीतानागतादिभि स्सह सम्बन्धो न सम्भवतीति । तत्र पृच्छामः वर्तमानैर्वाकथं सम्भवतीति । स्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति चेन्न; - विद्यमानयोरेव शशविषाणयो रसम्बन्धदर्शनात् । तथापि कचिद्दर्शना दभ्युपगम्यत इतिचेत् ; अत्रापि तथा भ्युपगम्यतां । संयोगादि लक्षण स्सम्बन्धोऽतीतादिभि र्नदृष्टइतिचेत् ? अयन्तु दृष्टत्वादंगीक्रियतां । दृष्टत्वेपि निराधारत्वेन प्रतिक्षिप्यत इतिचेन्न; वर्तमानयोरिवा तीतादेरपि

भ्रमादिक मुच्यते । (एतेनेति) सत्ययोर प्यारोपित सम्बन्ध दर्शनेनेत्यर्थः । प्रशिथिलमूलत्वमुक्त्वा इष्टप्रसंगत्व माह (इष्टेति) तदुपपादयति (विषयेति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिस्थले ऽ र्थ स [त्य]त्वे प्यबाधा स्सम्बन्धउपपन्नो वाच्यः, किमुता भ्रान्तिस्थल इत्यर्थः । (सर्ववादीति) ततश्चोपपन्नत्व मेष्टव्यमिति भावः । (विद्यमानयोरिति) विद्यमानत्वस्य प्रयोजकत्वेन विवक्षाया मिदं दूषणं । (तथापीति) प्रयोजकत्वाभावेपीत्यर्थः । (अतीतादेरपीति) विषयविषयिभावोहि विषयत्वं विषयित्वंच, तत्र विषयत्वे ज्ञानं निरूपकम् , आश्रयोविषयः । विषयित्वेविषयो निरूपकः, आश्रयो ज्ञानं । यद्यपि संयोग उभयोरपि निरूपकत्व माश्रयत्वंच , तथापि प्रमाणबला दत्रा न्यतरस्याश्रयत्व मन्यतरस्य निरूपकत्वं चेष्यते । स्वस्वामिभावादा वप्ययमेव [न्यायः] नियमः । ततश्च निरूपकाभावेपि भाविज्ञाननिरूपितं विषयत्व मतीते विषये तत्काले सम्भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा - अखण्डएकएव कश्चिद्विषयविषयिणो स्सम्बन्धोस्तु , सचोभयनिरूप्यः , उभयाश्रितश्च । नहि युगपदुभयाश्रितत्वाभावे सम्बन्धत्वहानिः , अप्रयोजकत्वात । तथाच तत्तदाश्रयकाले तत्तद्वृत्तित्वसम्भवा न्नातीतवर्तमानयो स्सम्बन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । आश्रया द्भिन्नकालस्यापि निरूपकत्व मुपपादयति

स्वकालवृत्तित्वेनाधारत्वोपपत्तेः। यथाचाभिन्नदेशयोरिव भिन्नदेशयोरपि मूर्तयो स्संयोग इष्यते, तथा भिन्नकालयोरपि प्रतिनियत सामग्रीसामर्थ्याद्वा नित्यज्ञाने नित्य न्तत्प्रवणस्वभावत्वाद्वा विषयविषयिभावइति किंनोपपद्यते। व्यवधानाव्यवधानाभ्यां विशेषइतिचेन्न; - तद्विशेषमात्रस्या किञ्चित्करत्वात्, अन्यथातिप्रसंगात्; तथा व्यव्यवहितत्वलक्षणसम्बन्ध स्तत्र नसम्भवतीतिचेन्न, सम्बन्धमात्रस्या व्यवहितत्वलक्षणाभावात्। गोमानित्यादौ तद्दर्शनाभावात्। तल्लक्षणस्यात्रा निष्यमाणत्वात्। ननु "ज्ञानमपिहि द्रव्यमेव, सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः" इतिभाष्यं वः [व्यवचः] कथमितिचेन्न; सम्भवद्विषयस्य

(यथाचेति) यद्वा-भिन्नकालयोरपि सम्बन्धाश्रयत्व मुपपादयति (यथाचेति) यथैकदेशस्थयो र्घटाकाशयोरिव भिन्नदेशयोरपि घटयो स्संयोग इष्यते, तथा ऽभिन्नकालयोरिव भिन्नकालयोरपि सम्बन्ध इष्यता मित्यर्थः। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः। भिन्नदेशत्वे प्यव्यवधानाद् घटयोस्संयोग उपपद्यते, भिन्नकालयो स्त्वभिन्नकालव दव्यवधानाभावा न्न सम्बन्धसम्भव इति वैषम्यं शंकते (व्यवधानेति) (अन्यथेति) यत्किञ्चिद्विशेषमात्रा त्सम्बन्धासम्भवे भिन्नदेशत्वरूप विशेषाद् घटयोरपि सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः। (तथापीति) अव्यवहितत्वं, लक्षणं - नियामकं, यस्य सः, अव्यवहितत्वप्रयोज्य स्सम्बन्ध इत्यर्थः। (तल्लक्षणस्येति) अव्यवहितत्वप्रयोज्यस्य संयोगसम्बन्धस्य सर्वत्र - ज्ञानार्थयो र्विषयविषयिभावरूपत्वेना निष्यमाणत्वात्, क्वचिदेवाङ्गीकरिष्यत इत्यर्थः। एवंच नातीतादिविषयत्वानुपपत्तिरिति भावः। नन्विदमनुपपन्नं, भाष्ये सामान्येन ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रस्य संयोगरूपता प्रतीतेरिति शंकते (नन्विति) (सम्भवद्विषयस्येति) अन्यथा रूपादिना सम्बन्धाभाव प्रसंगादिति भावः। ननु कोयं ज्ञानार्थयो स्सम्बन्ध इति प्रश्ने सर्वव्यक्तिसंग्राहकं धर्मपुरस्कारेणोत्तरं वक्तव्यम्,

तस्य संयुक्ताश्रितत्वादेर प्युपलक्षण परत्वात् । सर्वत्र संग्रहःकथमिति-
चेत्? तत्तत्स्वभाव विशेषादेव ।

यथा गविपृष्ठे सास्नाद्याश्रय इति, इहच तथोत्तरं न सम्भवतीति शंकते (सर्वत्रेति) माभूदेकेन धर्मेण सर्वसंग्रहः, किन्तश्छिन्नं, जिज्ञासानिवृत्ति र्ह्युत्तरस्य प्रयोजनं- सामान्येनोत्पन्नसर्वविषयजिज्ञासानिवृत्तिश्च सर्व व्यक्त्युपस्थापनेन भवति, सर्वोपस्थापनंच व्यक्तीनामानन्त्या तत्तद्व्यक्तिप्रतिनियत शब्देन न सम्भवतीति सर्वव्यक्तिसंग्राहकैकधर्मपुरस्कारेण वा - तत्तःकतिपयव्यक्ति संग्राहका नेकधर्मपुरस्कारेणवा कर्तव्यमिति क्वचित्संयोगः क्वचित्संयुक्ता [श्रित] श्रयत्वमित्युक्तौ जिज्ञासानिवृत्तौ कथं नोत्तर मित्यभिप्रायेणो त्तरमाह (तत्तद्विति) संयोगत्वादिस्वभावविशेषादेव संग्रह इत्यर्थः । यद्वा - संयोग संयुक्ताश्रयत्वादेः प्रत्यक्षस्थले सम्भवेपि परोक्षे तदसम्भवात् तद्विषयस्य कथं संग्रह इति शंकते (सर्वत्रेति) तत्र प्रतियोगिस्वरूपमेवं विषयत्वमिति परिहरति (तत्तदिति) स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन संग्रह इति शेषः ।

यदाह नवीनः - यदि सम्बन्धिस्वरूपमेव सम्बन्ध स्तदा घट ज्ञाने विश्वमेव प्रकाशेत, अविशेषात । नच प्रतीयमानघटस्वरूपमेव सम्बन्धः, प्रतीयमानत्वस्यैवा निरूपणात् । नच घटस्वरूपं संबन्धः, पटज्ञाने पटस्याविषयत्वप्रसंगात । नच घटज्ञाने घटस्वरूपं सम्बन्धः, घटज्ञानत्वस्यैव सम्बन्धं विना दुर्निरूपत्वादिति ।

तदसत्, आध्यासिकेनवा तात्विकेनवा यज्ज्ञानं घट ज्ञानत्वे नोभयसिद्धं तत्स्वरूपस्य घट स्वरूपस्य च सम्बन्धत्वात । तच्चस्वरूपद्वयं तदेव रूपद्वयंप्रति सम्बन्ध इति नातिप्रसंगः । नच पटज्ञाने पटस्याविषयत्व प्रसंगः, तदुभय स्वरूपस्यापि- तदुभयस्वरूपंप्रति सम्बन्धत्वात । एवमन्यत्रापि ।

तेषा मनुवृत्तादि व्यपदेशः कथमिति चेत् ; न । अधाराधेयभावादिव दुपपत्तेः । तथापि - विविक्तव्यवहारे ऽभिव्याप्त माकारान्तर मन्तरेण कथमिति चे न; व्यवहारानुगुण्या पादनरूपत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा भवताम प्यवेद्यत्वे स त्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यादिकथन म [सं] बद्धप्रलापएव स्यात् । एतेन - भविष्यद्वृष्ट्यादिना सस्यादिपोषण प्रसंगोऽपि प्रत्युक्तः, सम्ब-न्धस्वभाव विशेषाणां प्रतिनियतसामर्थ्यात् ।

घटमात्रानुगतस्य घटत्वस्या घटव्यवच्छेदकत्वदर्शना दिह क-थं ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रानुगतस्य तदन्यव्यवच्छेदकत्वमिति शंकते (तेषामिति) तद्व्यवच्छेदकत्वे तदवृत्तित्वमेवहि प्रयोजकम् . नतु तदितरयावद्व्यक्तिवृत्तित्वं, तथास त्याधाराधेय भावस्य सम्ब-न्धमात्राननुगतस्य सम्बन्धाव्यावर्तकत्व प्रसंगात् । नीलघटत्वस्या-घटव्यावर्तकत्वाभावप्रसंगाच्चेतिपरिहरति (नेति) विविक्तः-अन्यू-नानतिप्रसक्तः । अभिव्याप्तः – अन्यूनानति प्रसक्तः । (व्यवहा-रेति) ज्ञानेस त्यर्थो व्यवहारानुगुण्येनभवति; तदानुगुण्यंच तत्र तत्र सं-भावितज्ञानार्थ सम्बन्धादि स्योपपत्तिक्रमतांतिसिद्धत्वादित्यर्थः । (अन्यथेति) एतदनंगीकारे संविदि अवेद्यत्वेस त्यपरोक्षव्यवहा-रानुगुण्यकथनं विषये ज्ञानविषयत्वापादित व्यवहारानुगुण्य कथ-नं चानुपपन्नं स्यादित्यर्थः । वेद्यत्वेन ह्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यं दृ-श्यस्येष्यते, वेद्यत्वंच वृत्तिसम्बन्धएव । (एतेनेति) अव्यवधान लक्षण सम्बन्धस्य क्वचिदेवांगीकारात् । अन्यत्रचा न्यस्यांगीकारा-च्चेत्यर्थः । तदेवविवृणोति (सम्बन्धेति) कस्यचित्संयोगेन सं-बन्धित्वस्वभावं स्तस्याभावे परस्मि न्नसंयोगित्वापादन समर्थः, वि-षयत्वेन सम्बन्धित्वस्वभावे विषयाभावेपि विषयिणि विषयित्वापाद-न समर्थः । नन्विदमेव सामर्थ्यवैचित्र्यं किन्निबन्धनमित्यत्राह

सामग्रीवैचित्र्यादेव च वर्तमान तत्प्रातिनियत विषयत्वोपपत्तेः। तथापि कोसौसम्बन्ध इति सौहार्देन पृच्छाम इतिचेत् ? वयमपि परमसौहार्देन प्रतिब्रूमः। कोसाविति किं संज्ञाविशेषः पृच्छयते, उतस्वरूपविशेषः, यद्वा लक्षणम्, उतप्रकारान्तरं, अथवा संयोगादिषु कुत्रान्तर्भाव इति, उतान्यः कश्चित्। आद्ये तमन्तरेणापि सामान्यतएव व्यवहार निष्पत्तेः किन्तद्विचारक्लेशेन। विषय विषयिभाव इत्येवंवा विशेषनाम निर्दिश्यतां। संकेत्यतांवायथारुचि नामांतरं । द्वितीयेपि सएवसः नत्वस अन्यथाव्याघातादिप्रसंगात्। तृतीयेपि लक्षणमन्तरेणापी क्षुक्षीरादि रसवैरम्यवत्स्फुटप्रतीतिसिद्धं दुरपह्नवतरम्। अतिपीडायान्तु व्यवहारा[विशेषा]नुगुण्यापादनं ।

(सामग्रीति) संयोगस्य ह्युभय मपृथक्सिद्धाश्रयतया सामग्री। अत्र एकाश्रयाभावेपि संयोगासम्भवः । विषयिर्वेदि ज्ञान मेवाश्रयः, विषयस्तु निरूपक एवेति विषयाभावेपि ज्ञानविषयितासम्भवः। " वर्तमानतत्प्रतिनियतविषयत्वे " ति निर्देशः ' अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमितिवत। एवंच सामर्थ्यस्य वर्तमानमात्रविषयत्वोपपत्ते रित्यर्थः। एवं संयोगादे विषयसम्बन्धवकथनं प्रौढोक्तिः, परोक्षे संयोगादेरसम्भवेन तत्रान्यस्यैव वक्तव्यतया अवैरूप्याय तस्यैव सर्वत्र विषयसम्बन्धत्वोपपत्तेः; चन्द्रज्ञानदशाया मान्तरालिक कृत्स्नसूक्ष्मवस्तुग्रहप्रसंगात्; रूपग्रहदशायां स्पर्शादेरपि ग्रहणापत्त्या करणव्यवस्थाभावप्रसंगात्; शुक्तिग्रहणावश्यंभावेन प्रत्यक्षभ्रमोच्छेदप्रसंगात्; व्यासंगाद्यभावप्रसंगात्; स्वप्ने बाह्यार्थप्रत्यक्षप्रसंगात्; सर्वेषामपि ब्रह्मापरोक्ष्यप्रसंगात; सर्वै रपीन्द्रियै स्तद्ग्रहणप्रसंगाच्च। एवं सिद्धान्त्याशयं पूर्वपक्षी स्वयमेवावधार्य, यद्यपि भवान् यं कंचनार्थं प्रसाध्य परमोटनं कर्तुं समर्थः, अथापि सुहृद्भावेन पृष्टवन्तं मां प्रति तत्वमेव वक्तव्य मित्यभिप्रायेण पृच्छति (तथापि कोसाविति) प्रकारान्तरं लक्ष्यातिरिक्त स्तद्धर्मः । अन्यः – निरुक्तसर्वकोटिबहिर्भूतः कश्चन पदार्थः। (व्यवहारानुगुण्यापादनमिति) ज्ञानगतव्यवहारजनकत्वयोग्यतेत्यर्थः ।

अतएव चतुर्थेपि दत्त मुत्तरम् । पंचमेतु नकुत्रचिदि तिवा क्वचिदन्तर्भावदर्शने तत्रैवेतिवा वक्तव्यम् । बहिर्भावेपि ना भावत्वप्रसंगः; स्वेच्छापरिसंख्यातद्वित्रादिबहिर्भावे ऽन्येषा मभा- वत्वप्रसंगात् । अन्यस्तु व्यवहारांगतया प्रतीयमानत्वे स्वयमेवावग- म्यताम् । अनंगत्वेतु किंतन्निरूपणेनेति ॥

यत्तु 'सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्था, अन्यथा तत्स- म्बन्धत्वपरित्याग' इति । तदपि किं सम्बन्धमात्रापह्नवार्थ मुच्यते? ज्ञानार्थनिरूपित सम्बन्धविशेषापह्नवार्थंवा? आद्ये स्वव्याघातः, दूष्य दूषण वाच्यवाचकादिसम्बन्धप्रतिक्षेपे त्वदुक्तदूषणस्यैवा किंचित्करत्व प्रसंगात् । तदभ्युपगमेचास्माकं प्रतिक्षेपासिद्धेः । स्वपरप्रतिक्षेप

ननु योग्यताहि वस्तुस्वरूपानुबन्धिनी, अतो ज्ञानस्य नि- त्यत्वा द्योग्यतापि नित्यैवेति ज्ञानस्य घटसम्बन्धो नित्य स्स्यादिति चेन्न; - सहकार्यन्तरसमवधाने यादृशविषयितारूपातिशयविळ- म्बा त्कार्यविलम्बः सा योग्यतेतीह विवक्षितत्वात्। (दत्तमुत्तरमिति) " प्रतीतिसिद्धं दुरपह्नवतर "मित्यनेनेत्यर्थः । (क्वचिदन्तर्भावदर्शन इति) प्रौढोक्तिः। (दूष्यदूषणेति) मिथ्याभूतसम्बन्धांगीकारेपि नदूष्यमिथ्यात्वमिति भावः । " तदभ्युपगमे " - अकिंचित्करत्वा- भ्युपगम । यद्यपीदं सम्बन्धदूषणं स्वसम्बन्धस्यापि प्रतिक्षेपा त्प्रति क्षेपकं, तथापि स्वपरनिर्वाहक समाधिना परमपि प्रतिक्षिपतीति नाकिंचित्करत्वमिति शंकायामाह (स्वपरेति)

अयं भावः - स्वनिर्वाहकत्व परनिर्वाहकत्वयो र्नविरोधः, स्व परप्रतिक्षेपकत्वेतु मिथो विरुद्धे, स्वप्रतिक्षेपे न स्वयं दूष्यं प्रतिक्षेप्तुं शक्नोति, यदि दूष्यं प्रतिक्षिपति - तदा स्वयं समीचीनं दूषण- मेवेति न स्वप्रतिक्षेपसम्भवः । ननु - भवता सम्बन्धमात्रप्रतिक्षेप मुपजीव्यहि स्वप्रतिक्षेप उक्तः, अत्र स्वपरप्रतिक्षेपकत्वं त्वयैवाभि-

सामर्थ्यस्या प्यन्यत्र प्रतिक्षेपात् । द्वितीये त्वनंगांगीकारः, सम्बन्धस्य सतोपि विशिष्टव्यवहारे सम्बन्धान्तर मपेक्षित मित्यनंगस्यैवस्वीकृतत्वात् । यु [उ] क्तांगत्यागोवा, अंगस्यापि स्वपरपरित्राणस्य परित्यागात् । अन्यसम्बन्धस्य चांगत्वे दूष्यदूषण सम्बन्धादावपि प्रसंगात् । सम्बन्धांतराभावे सम्बन्धत्वहानि रित्यपि ततएव दत्तोत्तरं । अन्यथा स्वपरनिर्वाहकमात्रभंगे स्वयम्प्रकाशस्यापि निरास प्रसंगात् । स्वव्यवहारस्य नैरपेक्ष्य मन्यत्रा दृष्टं तत्रहि स्वीक्रियते, तद्वदत्रापि स्वप्रतिसम्बन्धि व्यवहारे सम्बन्धांतर नैरपेक्ष्यमिति समाधि स्सम एव ।

हितमिति चेन्न; [सम्बन्धमात्राभावोक्तौ] सम्बाधान्तराणा मनवस्थाभि रत्राभावोक्तौ दूषणसम्बन्धस्या प्यन्तर्भावेन प्रतिज्ञाहेत्वोः परस्परव्याघातस्य विवक्षितत्वात् ।

(द्वितीयेत्विति) ज्ञानार्थसम्बन्धस्यैव निराकरणात् सम्बन्धान्तराणा मनवस्थाभिया स्वपरनिर्वाहकत्व स्वीकारावश्यंभावात् अनंगांगीकारादिदोषोद्भावनं । (अनंगांगीकारइति) विशिष्टव्यवहारानंगस्य तदंगतया स्वीकार इत्यर्थः । (सम्बन्धस्येति) विशिष्टव्यवहारविषयस्य सम्बन्धस्य सत्वेपि व्यवहारविषयभूतं यदि सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरं स्वीक्रियते तदानंगस्वीकार इत्यर्थः । (युक्तेति) वाशब्दोत्र चार्थः, सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्थेत्येतद्दूषयित्वा - 'अन्यथा तत्सम्बन्धपरित्याग' इत्येतद्दूषयति (सम्बन्धान्तराभावइति) (अन्यथेति) सम्बन्धान्तराभावेन दृग्दृश्यसम्बन्धहानिर्यदी त्यर्थः ।

यद्यप्यत्र प्रागेव " दूष्यदूषणसम्बन्धादावपि प्रसंगा " दिति दूषण मुक्तं, तथापि दूषणान्तराभिधानार्थं " मन्यथे " त्यादि ग्रन्थः । यद्वा - ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रापह्नवे सम्बन्धान्तरप्रतिबन्द्या निरस्ते सम्बन्धान्तरापह्नवपक्षं प्राग्दूषितम प्यगत्या कश्चित् स्वीकुर्यादिति पुन स्तं पक्ष मुत्थाप्य दूषयति (अन्यथा स्वपरेति) (तद्वदत्रापीति) यथा दृश्ये दृग्विषय इति

यत्तु–सम्बन्धस्य स्वतोमेळने सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेळन प्रसंगइति । तदपि दृश्यमाने सम्बन्धे नावतरति, कल्प्यमानेतु वयमपि तथा भ्युपगच्छाम इति क्वानिष्टप्रसंगः । इद मप्यसूत्रयत्- " समवाया भ्युपगमाच्च साम्या दनवस्थितेः " इति । नच तत्र मेळनमेव नास्तीति प्रसंगो दोषः, तदभावेपि विशिष्ट व्यवहार जननस्वभावतयैव तत्तत्स्वरूप सिद्धेः । नच स्वयमेव संबन्धात्मकं स्वसम्बन्ध्यात्मकं चेति स्वरूपभेद मंगीकुर्मः, येन व्याघाताादि प्रसंगस्स्यात् । अतो यत्रवस्तुनो विशिष्टव्यवहारजननस्वभावत्वं दृष्टं, तत्र तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार जनकत्वमात्रेण संबन्धइति व्यपदिश्यते, यत्रतु सम्बन्धएव स्फुट स्तत्र तदभ्युपगमेन तदुपरि संबन्धांतर नैरपेक्ष्य मंगीक्रियतइति सर्वत्र विशिष्ट व्यवहारे निरूह्यमाणे स्ववचन विरोधादि नरकपात मनुमत्य किं विश्वमिथ्यात्व वृथाग्रहेण ?।

तत्सदृक्सम्बन्धित्वव्यवहार स्तत्सम्बन्धेन क्रियते, तथा तस्मिन् सम्बन्धे दृक्सम्बन्धइति प्रतिसम्बन्धित्वव्यवहारोपि स्वेनैव क्रियत इत्यर्थः। (इदमपीति) सम्बन्धस्य कल्प्यमानत्वे स्वरूपातिरिक्त सम्बन्धाकल्पन मसूत्रयादित्यर्थः। (नच तत्रेति) स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावस्थेल मेळनाभाव प्रसंगदोषो नास्तीत्यर्थः। (तदभावेपीति) स्वरूपातिरिक्तमेळनाभावेपीत्यर्थः। (विशिष्टेति) सम्बन्धोहि विशिष्टव्यवहारजनकोभवति, अत्रच तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार- जनकतया दृष्टमिति तत्तत्स्वरूपमेव सम्बन्धइत्यर्थः। नन्वेकस्य सम्बन्धत्वसम्बन्धित्वांगीकारे स्वरूपभेद प्रसंगा द्व्याघात इत्यत्राह (नचस्वयमिति) सम्बन्धस्सम्बन्धीचेत्येतावता न स्वरूपभेदः, तस्य तत्रा प्रयोजकत्वादितिभावः। (विशिष्टव्यवहारजनकत्व मात्रेणेति) एतावन्मात्रं सम्बन्धइति व्यपदेश निमित्तम्, नतुसम्बन्धिभिन्नत्वेसति विशिष्टव्यवहार जनकत्व पर्यन्तं, गुरुत्वा दितिभावः। (सम्बन्धएवेति)· सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धइत्यर्थः। (स्ववचनेति)

यत्तु - विषयविषयिभावो द्विष्ठ एकनिष्ठोवेति । तत्रविषयत्व विषयित्वं चैकैकनिष्ठ मितरेतर प्रतियोगिकमिति निष्कर्षः । ताभ्यामेवच विषयविषयिणो र्विशिष्टव्यवहारसिद्धेः । तदुभयसंमाहारो द्विषय विषयिभावाख्यसम्बन्ध इत्युच्यते ।

सम्बन्धदूषणस्य दूष्यासंस्पर्शित्वेन सम्बन्धस्य स्थिरीकरणा त्स्वव-चन विरोध इत्यर्थः । स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमतेनैवं व्याख्यातम्।

यद्वा - (तदभावेपीति) मेळनाभावेपि तत्तत्स्वरूपस्यैव विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वेन सिद्धे नं कश्चि द्दोषः, नहिसम्बन्धएव विशिष्ट व्यवहार प्रयोजकः, किन्तुप्रतियोगि निरूप्यम्, तच्च क्वचित्स्वरूपमेवेतिं यथाप्रमाण माधारादा वंगीक्रियते , विशिष्टव्यवहारश्च न सम्बन्ध व्यवहारः, किन्तु-सप्रकारकव्यवहारः , अत स्सम्बन्धाभावेपि विशिष्टव्यवहारस्य स्वरूपादेव सिद्धे र्नकश्चिद्दोषइत्यर्थः । एवं स्वरूपस्य सम्बन्धत्वांगीकारादेव नव्याघात प्रसंग इत्याह (नचस्वयमेवेति) तर्ह्याधारादौ सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (अतइति) तर्हि स्वरूपातिरेकेण संयोगविषयतेवा किमर्थ मंगीक्रियेते , तदंगीकारेवा तयोरपि सम्बन्धान्तरं कथ न्नेष्यत इत्यत्राह (यत्रत्विति) विषयतायाः स्वरूपातिरिक्तत्वं दृश्यत्वानुमानभंगे समर्थितं । (नैरपेक्ष्यमिति) स्वपर निर्वाहकत्वादिति भावः ।

एकैकनिष्ठत्वे कथं ताभ्यां - विशिष्टव्यवहारः , सम्बन्धस्यैव विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वात् , अनयोश्च एकैकगतत्वेन सम्बन्धत्वासिद्धेरित्यत्राह (ताभ्या मिति) संयोगातिरिक्तस्सर्वोपि सम्बन्ध एकनिरूप्य एवेति न सम्बन्धत्वहानिः , संयोगव त्सम्बन्धप्रती त्यविशेषात् । एकैकस्य सम्बन्धत्वे - मिळितयो स्सम्बन्धत्वेन व्यपदेशः कथ मित्यत्राह (तदुभयेति) सम्बन्धसमाहारत्वात सम्बन्धव्यपदेश इत्यर्थः। एवं विषयताया स्संबन्धत्वमतेन व्याख्यातम् ।

यद्वा - पूर्ववदेवाकांक्षाया माह (ताभ्यामिति) सम्बन्धत्वाभावेपि ताभ्यां विशिष्टव्यवहार उपपद्यत इत्यर्थः । तर्हि सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (तदुभयेति) समुदायस्य उभयनिरूप्यत्वा

अतएव येनात्मनाऽसौ क्वचिद्वर्तत इत्यादिकमपि दत्तोत्तरं, यानि चान्यानि सम्बन्धसामान्यदूषणानि तान्यपि दूष्यदूषणादिसम्बन्ध सत्त्वा सत्त्वयो स्स्वव्याघातकानीति न ततोऽपि दृग्दृश्यसम्बन्धभंगः ।

तदेत त्सर्वं योगाचारोक्तग्राह्यलक्षणायोगनिरासे फलिष्यतीति मत्वा त्रोदास्ते । इहा प्यसूचयत् 'अनुभूति सद्विषययोश्च विषय विषयिभा वेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्' इत्यादिना सदनुभूतिभेदभाष्येण ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्यां दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्ति-
परिहारवाद स्सप्तदशः ।

तथा व्यपदेशइत्यर्थः । (अतएवेति) अन्यत्र वृत्तेरेवा नंगीकारेण तत्र वृत्तिविशेषचिन्ताया अनवकाशा दित्यर्थः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा
समधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन
तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्या परनामधेयेन रामानुज
दासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहार भंगः

सप्तदश स्स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ अष्टादशो वादः ।

अज्ञानसन्तमस माश्रयणोन्मुखानां संवित्प्रदीपमहसा सहसानिरुन्धन् ।
विद्यास्वयंवरपतिर्व्यपहन्त्वविद्यां सर्वानुभूस्सभगवा न्पुरुषोत्तमोनः ॥

यत्तत् - भावरूपाज्ञानदूषणसमये " नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च नसम्भवती " त्यादिभाष्यं, तत्र बाह्यप्रकाशएव सर्वः परपक्षे न सम्भवती त्यभिप्रेतं । तद्व्याकुर्मः ।

(अज्ञानेति) अज्ञानजन्यं सन्तमस मज्ञानसन्तमसम् । अज्ञानशब्देन ज्ञानविरोधि प्राचीनकर्मोच्यते । सन्तमसशब्देन भगवद्व्यतिरिक्त विषयप्रावण्यं पूर्वाभ्यस्त मुच्यते । (संविदिति) संवित्प्रदीपस्य, महः – भगवद्विषयीकरणम् । " विद्या स्वयंवर पतिः " – विद्यायाः स्वयंवरणेन पतिः, विद्या स्वयमेवा वृणो दित्यर्थः । स्वीयान् कल्याणगुणां श्चाविष्कुर्वन् विद्याविषयतया स्थितइत्यर्थः । "अविद्यामि" त्यज्ञानसन्तमस मुच्यते । अनेन " तेषामेवानुकंपार्थ मह मज्ञान जं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता " इति श्लोकार्थः स्मार्यते, अस्य श्लोकस्य गीताभाष्ये – " तेषामेवानुग्रहार्थमहं, आत्मभावस्थः – तेषां, आत्मभावे – मनोवृत्तौ, विषयतया वस्थितः । मदीयान् कल्याणगुणां श्चाविष्कुर्वन्, मद्विषयज्ञानाख्येन

यदुच्यते- नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वगतानाद्यविद्या मनुभवतीति । कथ मिदमुपपद्यते ? बन्ध[न]स्या नाद्यविद्यातत्कार्यानुभवात्मकत्वा न्मोक्षस्यच तन्निवृत्तिरूपत्वात् ।

॥ * ॥ नित्यमुक्तस्य बन्धश्चे न्नित्यमुक्ति र्न सम्भवेत् ।
बन्धस्यापिचनित्यत्वा द्बन्धाभावेत्वमुक्तता ॥ * ॥

ननु - भवन्मते प्यज्ञानमस्त्येव, तच्च सर्वज्ञेनानुभूयते, सचनित्य मुक्तइति कोविशेष इतिचे न्न; पराज्ञानादिदर्शनस्य बन्धरूपत्वानभ्युप

भास्वता दीपेन, ज्ञानविरोधि प्राचीनकर्मरूण ज्ञानजं मद्व्यतिरिक्त-विषयप्रावण्यरूपं पूर्वाभ्यस्तं तमः, नाशयामि " इति भगवतानुगृ-हीतत्वात् । " ब्रह्मसर्वानुभूरि " ति श्रुति प्रत्यभिज्ञापकेन सर्वानुभू-रित्यनेन परमते बाह्यप्रकाशानुपपत्ति र्वादार्थ स्सूच्यते ।

(तन्निवृत्तिरूपत्वादिति) ततश्च ब्रह्मणो विनाशप्रसंगादिति भावः । दूषणान्तरमाह (नित्यमुक्तस्येति) " नित्यमुक्तस्ये " ति प्रसंगधर्मि निर्देशः । प्रसज्यस्या निष्टत्वद्योतनाय नित्यमुक्तत्वनिर्देशः । " बन्धश्चे " दि त्यापादकम् । अयंच नित्यमुक्तत्वरूपविशिष्टे विशे-षणासम्भवे हेतुः । विशेष्यासम्भवे हेतु माह (बन्धस्यापिचेति) अविद्यानुभवः खलु बन्धः, सच नित्यं ब्रह्मैवेति भावः । नित्य-मुक्तस्य ब्रह्मणो बन्धोस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं शिरो दूषितम्, द्वितीयं शिरो दूषयति (बन्धाभावइति) (अज्ञानमस्त्येवेति) " अज्ञानजं तमः " " ज्ञानेनतु तदज्ञान " मित्यादिविषयः क-श्चि दस्तीत्यर्थः । स्वमतइव सिद्धान्ते प्यज्ञानानुभवो बन्ध इत्यभि-मानः । सत्य मविद्यानुभवो बन्धः, सच ब्रह्मस्वरूपमेव, तथा-पि ब्रह्मविषयकाज्ञानस्य परगतत्वा त्तदाश्रयस्यैवाय मज्ञानानुभवो ब-न्धः, नब्रह्मण इति ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व मुपपद्यतएवेति शंकत

गमात् । ब्रह्माज्ञानमेव परगतं ब्रह्मणा नुभूयत इतिचेन्न; - तथापि पर गतत्वादेव तस्य बन्धरूपत्वप्रसङ्गाभावात् । तर्ह्यस्माकम प्यहंकारापर पर्यायान्तःकरणगतमज्ञानं भवतु, तच्च संविदधीनसिद्धित्वा त्तदात्मक ब्रह्मणानुभूयत इति कोदोष इतिचेन्न; सुषुप्तिमरण मूर्च्छाद्यहंकारविलय दशाया मज्ञानानुभवभंग प्रसंगात् । नहि तदानीं निराश्रयाज्ञानस्थितिस-म्भवः, निरधिष्ठानभ्रमानुज्ञान प्रसंगात् । ब्रह्माश्रयत्वेतु स्वगताज्ञाना नुभवावश्यम्भावः । भवत्वज्ञानानुभवः, सतु मिथ्याभूतानुभवत-इति न नित्यमुक्तत्वाविरोधइति चेन्न; मिथ्याभूतस्यैव तस्य बन्धतयोप

(ब्रह्माज्ञानमेवेति) ब्रह्मणः परस्या चेतनत्वा दज्ञानस्य तद्गतत्वे ब-न्धकत्व न्नोपपद्यत इति परिहरति (तथापीति) ननु -अस्त्वन्तःकरण गत मज्ञानं; नचैव मन्तःकरणस्यापि जडत्वा द्बन्धाभावप्रसंगः, अहमित्यन्तःकरणाभिन्नेन ब्रह्मणा स्वगततया अज्ञानानुभवात् ; त-स्मा दन्तःकरणावच्छिन्ने बन्धः, तदनवच्छिन्नेतु नित्यमुक्ततेति शंकते (तर्ह्यस्माकमिति) नन्वन्तःकरणस्याभावेपि न निरधिष्ठान भ्रमप्रसं गः, ब्रह्मणएवाधिष्ठानत्वात, इत्यत्राह (ब्रह्माश्रयत्वेत्विति) अज्ञा नस्य निराश्रयावस्थानायोगात, सुषुप्त्याद्यवस्थासु ब्रह्मणएवाश्रयत्वाव-श्यम्भावात, स्वगताज्ञानानुभावात् ब्रह्मणो बन्धप्रसंगो दुर्वार इत्यर्थः ।

अज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रति स्वविषयतिरोधानं हि प्रयोजनं, नचै-तत्प्रयोजन मन्तःकरणाश्रयत्वे सिद्ध्यति, तस्य जडत्वेन ब्रह्मस्व-रूप प्रकाशाप्रसंगात, नचा विद्या न्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशतिरोधानं स्वाश्रयैक्याध्यासा त्करोतीति वाच्यं -तर्हि सुहृद्दर्शनादिना शरीरे सुखोत्पत्तिप्रसंगात ; स्वाश्रयैक्याध्या-सस्य शरीरे सत्त्वात । किञ्चाज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्वे बन्धमोक्षयो रपि तद्गतत्वप्रसंगः । तस्मा द्ब्रह्माश्रयत्वमेव वाच्यमिति भावः ।

अविद्यानुभवसत्वे प्यविद्याया मिथ्यात्वा त्तात्विकबन्धाभावा -न्नित्यमुक्तत्वाविरोधइति शंकते (भवत्वज्ञानानुभवइति) (मिथ्या-भूतइति) मिथ्याभूतविषय इत्यर्थः । (मिथ्याभूतस्यैवेति) मिथ्याभूत

पादनात । अन्यथा तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रारम्भानुपपत्ति प्रसगात् । ततश्च तथाविधनिवृत्तिरूपे मोक्षे नित्ये कथं तत्प्रतियोगिन स्तस्य सम्भवः ? ततश्च नित्यं ब्रह्म ण्यविद्याविमुखे स्वयमेव विलीयमाना सा कथ महं कारादी न्यपत्यानि प्रसूतां? कथंवा तेषु ब्रह्मणो दृष्टिपात इति न बाह्यानुभवसम्भवः।

सएष प्रथमोहेतु र्ब्रह्माश्रयाज्ञाना नुपपत्ति कथनेन व्याख्यात प्रायः, तृतीयश्च साक्षित्वशोधने प्रदर्शित एवेति कृत्वा मध्यमं हेतुं विवव्रे " स्वानुभव स्वरूपत्वा " दित्यादिना ।

अनुभूति स्वरूपमपि ब्रह्म स्वानुभवैकतानमिति ह्यभ्युपगम्यते। तस्य स्वरूपातिरिक्ता विद्यानुभवः किं स्वत उतान्यतः ? नाद्यः ; स्वानुभवैकतानत्वव्याघातात् ; अनिर्मोक्ष प्रसंगाच्च । मोक्षेवा स्वाभाविकरूपत्व्याघातप्रसंगात् । किंच — यत्र शुक्तिरजतादौ विषयमिथ्यात्वं, तत्र विषयिणोपि मिथ्यात्वावश्यम्भावात् निवर्तक

स्यैव तस्य जीवे बन्धतयोत्पादनात, पारमार्थिकबन्धाभावस्य जीवे प्यविशेषात् , जीवब्रह्मणो स्सावयत्व निरवयत्व श्रुतिविरोधात्। नन्वविद्याया उपाधित्वेन प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात जीवएव शोकाद्यनर्थहेतुत्वं , न ब्रह्मणीति न ब्रह्मणो निरवद्यत्वनित्यमुक्तत्वविरोध इति चेन्न ; तस्यान्यत्र निरस्तत्वात । (तथाविधेति) मिथ्याभूता विद्यानुभवात्मक बन्धप्रतियोगिक निवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि – अविद्यानुभवो ब्रह्मरूपत्व.न्नित्यः , तथापि – अविद्यानिवृत्त्या विशिष्टरूपेण तदनुभवनिवृत्तिरिति भावः । (सएषइति) " नित्यमुक्तस्वप्रकाश चैतन्यैक स्वरूपस्ये " ति भाष्ये नित्यमुक्तपदेन विवक्षित इति भावः । (तृतीयश्चेति) चैतन्यैक स्वरूपपदेन विवक्षितः । मध्यमः- स्वप्रकाशत्वं । (अनिर्मोक्षेति) कल्पितत्वाविद्यायाः

ज्ञानेन सविषयवृत्ति स्वरूपबाधइतिहि त्वन्मतं । ततश्च यदि मिथ्याभूताविद्यानुभव [स्वभावता] स्वभावतो ब्रह्मण स्तदा तस्यापि मिथ्यात्वेन बाधकज्ञानेन निवृत्तिरेव स्यात ॥ नापि द्वितीयः, अविद्याब्रह्मातिरिक्तस्या न्यस्या नभ्युपगमात् । अभ्युपगमेवा तत्सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन सद्वितीयत्वानवस्थयो रन्यतरप्रसंगात । माभूदविद्या ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तमन्यत्, अविद्यैवतु ब्रह्मस्वरूपं तिरोधत्ते , तन्निबन्धनोय मविद्यानुभव इति चेन्न ; - प्रकाशमात्रस्य ब्रह्मण स्तिरोधाने तत्स्वरूपनाशप्रसंगादे रन्यत्र प्रपंचनात् । किंच- तिरोहिते ब्रह्मणि - तस्या विद्यानुभवः, अनुभूतायां चाविद्यायां लब्धस्वरूपया तया तिरोधानमि त्यन्योन्याश्रयणं । अनुभवनिरपेक्षं तिरोधानमिति चेत् ; तथासति तदज्ञानं काचादिव त्स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति संविदधीनसत्ताकत्वाभावेन स्वतस्सिद्धतया संविद्रूपज्ञानबाध्यत्वं न स्यात् । तेन च तदुपात्तः प्रपंचोपि तथाविधएवेति सत्यस्स्यात् ।

आहुश्च ---

" काचादिवत्तिरस्कारे दोषो वाचामगोचरः ।

कल्पनारूपानुभवेसति निवृत्त्ययोगादितिभावः । (निवृत्तिरेवस्यादिति) यद्य प्यविद्यानुभव रूपमपि ब्रह्म नवृत्तिः, तथापि वृत्तित्वं निवृत्तावप्रयोजकम् । किंच तन्मते तादात्म्यातिरिक्त विविधविषयिभावानंगीकारात्, अविद्यानिवृत्तौच तत्तादात्म्यस्य चावश्यं निवृत्तेः, तस्यतादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वे तन्निवृत्तौ तत्स्वभावब्रह्मणोपि निवृत्तिः प्रसज्येतेतिभावः । (अनवस्थयोरिति) अविद्यानुभवोपाधेरपि मिथ्यात्वेनानुभवाधीनसत्ताकत्वे सति अनुभवान्तरानभ्युपगमेन ब्रह्मणएवतदनुभवत्वात् , तदनुभवे प्युपाध्यन्तरांगीकारे तत्राप्येवंप्रसंगा दनवस्थेत्यर्थः । (तिरोधत्तइति) ततश्च स्वयं प्रकाशे प्यध्यास उपपद्यत इतिभावः । अनुभवनिरपेक्षमेवा विद्याया ब्रह्मतिरोधानमिति नान्योन्याश्रय इति शंकते (अनुभवेति) "वाचामगोचर" इत्युक्त

ज्ञानबाध्यत्व हानिस्स्या त्स्यात्प्रपंचस्य सत्यता ॥ " इति ।

अस्तु त र्ह्यविद्यानुभवाधीनं तिरोधानं , अनुभवस्तु निरपेक्ष इति नान्योन्याश्रयणमितिचे न्न; - अनिर्मोक्षप्रसंगादे रुक्तत्वात् । किंच अतिरोहित स्वरूपस्यैव लाघवेना भ्युपगन्तु मुचितत्वात् । ननु भव-तामपि ब्रह्मस्वरूपं स्वानुभवैकतानं, तदेवच सर्वज्ञ मित्यभ्युपगतमिति कोविशेष इतिचेन्न; अस्माकं ब्रह्मस्वरूपस्य स्वानुभवैकतानत्वेपि गुण भूतेन ज्ञानेन सविषयत्वस्वभावेन स्वेतरसमस्तविषयीकरणात् । एतेन

मेव दोषमाह (ज्ञानेति) (अनुभवइति) अविद्यानुभवइत्यर्थः । (अनिर्मोक्षइति) अननुभूयमाना विद्याया अविद्यानुभवहेतुत्वे पूर्वव त्सत्यत्वप्रसंगः, अनुभूयमानाया हेतुत्वेऽ नुभवस्यानादित्वा दनिर्मोक्षप्रसंग इत्यर्थः । अनुभूयमानाविद्यैवा नुभवान्तरंप्रति हेतुः , सोप्यनु-भवो ऽनुभवान्तरविषयाविद्ययेतिचेन्न; - अविद्यानुभवात्मके ब्रह्मस्वरू-पे भेदाभावात् । (किंचेति) अविद्यानुभवस्य तिरोधाननिरपेक्षत्वे तिरो धानमेव न कल्प्यं गौरवादित्यर्थः ।

नन्वविद्यातिरोधानानुभवाना मनादित्वा न्नान्योन्याश्रय इति चेन्न ; अविद्यानुभवस्या नादित्वे ऽविद्याधीनत्वासिद्धेः । अवि-द्यातादात्म्य मेवा विद्याविषयत्वं, तच्चानाद्य प्यविद्याधीन मविद्यासं बन्धवदिति चेन्न ; - परोक्षज्ञानादिसाधारणस्य तादात्म्यातिरिक्त-स्यैव विषयविषयिभावस्य वाच्यत्वात् , तस्य परोक्षज्ञानइव विष-यनिरपेक्षस्या नादे स्स्वाभाविकत्वेना निर्मोक्षप्रसंगात् । नच- उपाधि जन्यत्व यावदाश्रयभावित्व रूपौ पाधिकत्व स्वाभाविकत्व रहितमिदं विषयत्वं ; तथाचा नादित्वेपि निवर्तकसन्निधाने निवर्त्ततइति वाच्यं। तत्वज्ञानस्या विद्यानिवर्तकत्वे प्येतदनिवर्तकत्वात् । अविद्यानिवृ-त्त्यापि न तद्विषयत्वनिवृत्तिः , तस्या नादे रविद्याधीनत्वात् ।

सिद्धान्तेपि ब्रह्मण स्सर्वज्ञत्वं सर्वानुभवरूपत्वमेवेति भ्रान्त्या शंकते (ननु भवतामिति) ननु भवतामपि ज्ञानस्य सर्वविषयत्व

मुक्तोपि व्याख्यातः । बद्धस्यतु सर्वविषयीकरण स्वभावमपि ज्ञान मौपाधिकान् संकोचविकासा न्भजतीति नविरोधः । उपाधय श्च प्रवाहानादिरूपेणोपस्थिताः कर्मादय इति ना नवस्थादयो दोषाः ।

अतो यदि बाह्यानुभवमिच्छसि, तदा स्वरूपमात्र प्रकाशस्वभावा दात्मस्वरूपा दतिरिक्तं तद्धर्मभूतं ज्ञान मभ्युपगच्छवा- त्यजवा बाह्यानु भवव्यसनमिति ।

त्यजाम स्तर्हि बाह्यानुभवं, नह्यत्र वस्तुबाह्यं किंचि दनुभूयत इति चेन्न; - विकल्पासहत्वा त् । किमत्र बाह्यतया प्रतीयमानाना मनुभूति स्वरूपत्व मभिमतं, उत स्वरूपातिरिक्ताना मवस्तुत्वं, अथ वस्तूना मव- स्तूनांवा बाह्याना मनुल्लेखः, उत बाह्यानुभवस्यैवा वस्तुत्वमिति । नाद्यः, आत्मख्यातिवादस्य त्वयैव दूषणात्, तदभ्युपगमस्य चान्यत्र- दत्तोत्तरत्वात् । नद्वितीयः, प्रपंचापह्नवनिर्मूलनात् । अवस्तु- त्वेपि तदुल्लेखस्य दुरपह्नवतया बाह्यप्रकाशावश्यम्भावात् । नतृतीयः;

स्वाभाव्यात, बन्धावस्थायामपि सार्वज्ञ्ये ऽ संसारएव स्यादिति - शंकायामाह (बद्धस्यत्विति) सर्वविषयीकरण योग्यतायाएव स्वा भाविकत्व मिति भावः । " कर्मादय " इत्यादिशब्देना विद्यादे र्ग्रहः । (नाऽनवस्थादयइति) अविद्यया कर्म, ततो वासना, ततो रुचिः, ततः प्रकृतिसम्बन्धः, ततश्चाविद्ये त्यात्माश्रया न्योन्याश्रयचक्रका द- यः । यद्य प्यविद्या प्रकृतिसम्बन्धान्तरमूला, तथा प्यनवस्थादिदोषा न भवन्ति, प्रवाहानादित्वांगीकारादिति भावः । बाह्यवस्त्वनुभवाभाव रूपो विशिष्टाभावो बाह्यत्ववस्तुत्वतद्विषयत्वरूप विशेषणाभावं रनु भवरूप विशेष्याभावेनच भवतीति क्रमेण ता न्विकल्पयति (किम- त्रेति) (त्वयैव दूषणा दिति) तथाचा पसिद्धान्तइति भावः । आत्मख्यातिवादस्य दूषितत्वाच्च नैव मित्याह (तदभ्युपगमस्यचेति) (अवस्तुत्वेपी.ति) सत्यत्वाभावेपि मिथ्यात्वमेव त्वयाभ्युपगतं, ननु-

सर्वलौकिकपरीक्षक हृदयविसंवादात्, सर्वसंरंभ विलयप्रसंगाच्च । नचतुर्थः, माध्यमिकवादावतारात् । अस्तु बाह्यानुभवस्यैवा वस्तुत्व मितिचेन्न: तस्यैव विशोधितस्य त्वयाब्रह्मत्वाभ्युपगमात् । तदतिरिक्तस्यतु त्वदभिमतस्य कुतश्चिद प्यसिद्धेः । सिद्धावपि तस्यैव बाह्यानुभवाभावे तद्व्यतिरिक्तानामपि बाह्यानुभवभेदाना मसम्भवे पुनरनुल्लेखपक्षपरिशेषात् ।

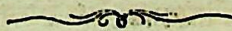
अतो बाह्योल्लेखस्ते हातुमुपादातुंवा न शक्य[तइति] मिति दुरन्तमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिवादो ऽष्टादशः ।

तुच्छत्वं, तथाच तत्प्रकाश आवश्यक इति भावः । (सर्वसंरम्भेति) स्वपरसिद्धान्तस्थापनदूषणादिप्रवृत्तिरपि न स्यात्, स्वपराद्यस्फुरणात् । किं बहुना प्रवृत्तिमात्रं न स्यात्, तस्या स्तद्विषयस्फुरणसाध्यत्वा दित्यर्थः । (माध्यमिकेति) प्रकाशस्वरूपसत्यत्वं तन्मता द्विशेषः, तदवस्तुत्वे सोऽपि न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकाशमात्र न्नावस्तु, अपितु बाह्यप्रकाशः, एवंच ब्रह्मरूपप्रकाशस्य सत्यत्वा द्विशेष इति शंकते (अस्त्विति) (तस्यैवेति) " परागर्थप्रमेयेष्वि " त्यादिकूटस्थ वचनादिति भावः । विषयोपरागभेदनिवृत्ति श्शोधितत्वं । (तदतिरिक्तस्येति) बाह्यप्रकाशातिरिक्त प्रकाशो ज्ञात्रात्मकएव प्रमाणसिद्धः, नतु त्वदिष्टज्ञानमात्ररूप इत्यर्थः । अस्तुवाऽतिरिक्तोऽपि सत्यः कश्चित्प्रकाशः, तथापि तस्य पूर्वोक्तस्वतस्त्वौपाधिकत्व विकल्पायोगा द्बाह्यानुभवा योगः, तदभावेच प्रतिभाधीनसत्ताका न बाह्यानुभवलक्षणभेदाः, तदभावेचानुल्लेखपक्षः परिशिष्यते, सच दूषित एवेत्याह (सिद्धावपीति) " दुरन्तं " - व्यवसनमिति शेषः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां, चण्डमारुताख्यायां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिः

अष्टादश स्स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

एकोनविंश वादः ।

अनन्यचेतसां पुंसा मज्ञान मवबुध्यते ।
निरस्ताज्ञानगन्धाय नित्यं सर्वविदे नमः ॥

अहंकाराभि व्यंग्यत्वं दूषयद्भि र्भाष्यकारै रज्ञानाश्रयत्व मपि संविदो निरस्तं- " नच संविदाश्रयत्व मज्ञानस्य " इत्यादिना । अविद्याश्रय विकल्पेचोक्तं- " नापि ब्रह्मा श्रिय, तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेना विद्याविरोधित्वात् " इत्यादिना । प्रदेशान्तरेषुच सर्वज्ञत्वनिर्दोषत्वादिश्रुतिशतै र्विरोधो दर्शितः । तत्सर्वं संकलय्य व्याकुर्मः ।

मंगळ माचर न्वादार्थं संगृह्णाति (अनन्यचेतसामिति) अन्यस्मिं श्चेतो येषां ते - अन्यचेतसः । " सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा " विति बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानाल्लिंगात् व्यधिकरणपदोप्ययं बहुव्रीहिः कण्ठेकालादिव त्साधुः । नविद्यते ऽन्योविषयो यस्येतिवा । भगवदेकान्तधिय इति भावः । अज्ञानशब्देन ब्रह्म न जाना [मी] मी त्यादिप्रतीतिविषयो विवक्षितः । " अनन्यचेतसा मज्ञान " मित्यनेना ज्ञानस्य ज्ञात्राश्रयत्वप्रतीतेः, अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं न्तज्ज्ञातयैव भवितु मर्हतीति वक्ष्यमाणयुक्ति स्सूच्यते । अहमज्ञइति धर्मिग्राहकमानबाधश्च । स्वाश्रिताना मप्यज्ञाननिरासकस्य सत्यसंकल्पस्य कथं स्वस्मि न्नज्ञानसहिष्णुत्वमिति भावः । अज्ञानगंधः - अज्ञानलेशः । ब्रह्माज्ञान मितराज्ञानंच

यद्यसौ परमात्मा त्वदुक्तप्रकारेण संविन्मात्रस्वरूपः, यदिवा यथाश्रुति सर्वज्ञः, नोभयथापि तस्या ज्ञानाश्रयत्वं सम्भवति । तथाहि - नतात्र द्घटादिवत् ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षण मज्ञान मिह विवक्षितं, तस्य त्वद-भिमते ब्रह्मण्यपि घटादाविव यावत्स्वरूपभावितया स्वरूपे सति नि-

---

नास्तीत्यर्थः । अत्र निरवद्यत्वादि श्रुतिविरोधो विवक्षितः । यद्वा-अज्ञानंच तद्गन्धश्च - अज्ञानगन्धौ । अत्र स्वतएवा ज्ञाननिरसनस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रकाशत्वविरोधो ब्रह्मविषयाज्ञानस्य सूच्यते । गन्धशब्दः कार्यपरः, कार्यस्य हेतुसूचकत्वात् । सच संसारएव । अज्ञानकार्यसंसाररहिते कथ मज्ञानम् । अन्यथा ब्रह्मणएव संसा-रित्वप्रसंगादिति भावः । (यदीति) मात्रचा संविदाश्रयत्वं व्यावर्त्यते ।

अत्र स्वप्रकाशत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वात् तदुक्तरीत्या सर्वविषय स्वरूप सार्वज्ञ्याच्चा ज्ञानाश्रयत्वासम्भवोऽभिप्रेतः । ननु- संविन्मात्ररूप-त्वे कथ मज्ञानाश्रयत्वासम्भवः, अज्ञानं हि ज्ञानविरोधि, अत स्सं-विदनाश्रयत्वं तद्विरोध्यज्ञानाश्रयत्वोपपादक मेवे त्याशंक्य यादृशं - ज्ञानाभावात्मकं ब्रह्मणि सम्भवति, न तत्त्वया सिसाधयिषितम्, ताद्धि त्वया ज्ञाननिवर्त्यत्वेना भिमतम् । नचात्यन्ताभावादिकं ज्ञाननि-वर्त्यं, प्रागभावध्वंसौतु तत्र जन्यप्रतियोग्यनंगीकारादपि न सिसा-धयिषितौ, ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य भावरूपत्वोक्तेरपि नाभावरू-पाज्ञानं सिसाधयिषितम्, यच्च भावरूपाज्ञानं ब्रह्मणि सिसाधयिषितं तत्तु न सम्भवत्येवे त्यभिप्रायेणाह (तथाहीत्यादि) ज्ञानाभावलक्षण-मित्युक्ते ज्ञानान्तराविरुद्धो ज्ञानविशेषाभावो गृह्येतेति 'ज्ञातृत्वात्य-न्ताभावलक्षण' मित्युक्तम् । "त्वदभिमते ब्रह्मणि" - संविदना-श्रये । (यावत्स्वरूपभावितयेति) व्यावहारिक ज्ञातृत्वाभावांगीकारेपि तस्य न साक्षा ज्ज्ञाननिवर्त्यत्व मिति भावः ।

वर्तयितु मशक्यत्वात् । नापि ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसौ । ब्रह्मणि धर्मभूतस्य ज्ञानस्य कदाचि [कस्यचि] द प्यनभ्युपगमात् । नापि ज्ञानान्योन्याभावः, ज्ञानान्तरानभ्युपगमात् ; स्वप्रतियोगिक भेदायोगाच्च । वृत्तिज्ञाना दध्यस्तज्ञानाद्वा भेदस्य सत्वेन [नित्यत्वेन] तस्यापि निवर्त्यतया भिमताज्ञानत्वायोगात् । भावरूपाज्ञानत्वाभ्युपगमादेव च नाभावान्तरमपि ।

अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य मभिमतं, तज्ज्ञातर्येव भवितु मर्हति, ज्ञानस्य स्वाश्रयएवा ज्ञाननिवर्तकत्वव्याप्तेः । नहि देवदत्तगतेन ज्ञानेन यज्ञदत्तगत मज्ञानं निवर्तते ।

ननु -- ईश्वरादिगतेन ज्ञानेन कथं तदनुग्रहविषयजीवगताज्ञाननिवृत्ति स्तवेति चेन्न; - तत्र शक्तिविशेषोपबृंहितत्वेन तदुपपत्तेः । नहि प्रकाशाकारतामात्रेण तत्र परगताज्ञान निवर्तकत्वं , तथासति नित्यं तन्निवृत्तिप्रसंगात् ।

(नापीति) द्विवचनतया परिणतं विवक्षित पदमनुषज्यते । (कस्यचिदिति) नित्यव दनित्यस्या प्यनभ्युपगमादित्यर्थः । (नापीति) विवक्षित इत्यनुषंगः । उत्पादविनाशशीळ तुरीय संसर्गाभावांगीकारेपि न तस्याप्यत्राभिमतत्वमित्याह (भावरूपेति) यद्वा- व्यावहारिकात्यन्ताभावस्या प्येवचा निरासो बोद्धव्यः । एवकारेणायं सर्वत्र हेतु रिति सूच्यते । अत्रापि पूर्वव दनुषंगः । यत एव मभावरूपमज्ञान न्न विवक्षार्ह मतो भावरूपाज्ञानमेव विवक्षितं पर्यवस्यती त्याह (अतइति) " तदि " ति भावरूपत्वं विवक्षितम् । ततः किमित्यत्राह (तदिति) यथा सिद्धान्ते ईश्वरयोगिगतेन ज्ञानेन तदनुग्रहविषय जीवगताज्ञानं त्वदभिमतं निवर्तते, तद्वन्ममापि जीवगतेन वान्तःकरणगतेनवा ज्ञानेन ब्रह्मगताज्ञान म्मदभिमतं निवर्तता मिति शंकते (नन्विति) (नेति) "शक्तिविशेषः " तदीय संकल्परूपता । (प्रकाशाकारतामात्रेणेति) समानविषयक ज्ञानत्वेनेत्यर्थः । (तथासतीति) ईश्वरस्य नित्यसर्वज्ञत्वादितिभावः । व्यधिकरणज्ञानस्या ज्ञाना-

अतो जीवगतेना न्तःकरणगतेनवा तत्वज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति रिति प्रत्युक्तम् ।

ततश्च यत् ज्ञाननिवर्त्य मज्ञानं, न तत् ज्ञातृत्वप्रसक्तिशून्ये ब्रह्मणि भवितु मर्हति । तदेत द्भावरूपाज्ञानदूषणे प्रसंगाभिप्रायेण प्रायुङ्क्त "विवादाध्यासित मज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयं अज्ञानत्वात् ; शुक्तिकाद्यज्ञानवत्; ज्ञात्राश्रयं हितत्" इति,

---

निवर्तकत्वमुपपादित मुपसंहरति (अतइति) यद्वा - प्रतिबन्दि मुखेन जीवादिगतज्ञानस्य निवर्तकत्वशंका परिहृता, इदानीम् "जीवगतज्ञानस्यैव निवर्तकत्व मस्तु, नचैव मतिप्रसंगः, विशेष्यविशिष्टभावस्यवा विशेषणभावस्य वा नियामकत्वात" इति या शंका- सापि निरस्तेत्याह (अतइति) समानाधिकरण ज्ञानस्यैवा ज्ञान निवर्तकत्वादिभावः । नच विशेषणविशेष्यभावो नियामकः, देवदत्तज्ञानेन देवदत्ताज्ञाना निवृत्तिप्रसंगात । नच तत्रा भेदएव नियामकः, तथासति तदतिरिक्तविशेषणविशेष्यभावादे र्नियामकत्व कल्पनायोगात । ननु-तत्रापि विशिष्टविशेष्यभावएव नियामकः, अज्ञानस्य विशेष्यब्रह्मस्वरूप गतत्वा दितिचेन्न;- देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्त गताज्ञान निवृत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । एतेन "विवादाध्यासित" मित्यादिना भाष्योक्तस्तर्कोऽपि समर्थितइ याह (तदेतदिति) (प्रसंगाभिप्रायेणेति) तदभिमतस्य ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणाज्ञानत्वस्य हेतो रसिद्धे रनुमाना संभवादितिभावः। परोक्तं भावरूपाज्ञानं ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपंचाभ्युपगम्य तर्कः प्रयुज्यते । (विवादाध्यासितमिति) ब्रह्माश्रयत्त्वे ति विवादविषय इत्यर्थः। यदज्ञानं त न्न ब्रह्माश्रयमिति व्याप्तेः शुक्तिकाद्यज्ञाने दर्शनेन ब्रह्मविषयाज्ञानं न ब्रह्माश्रयं, तथात्वे ऽज्ञानत्वस्यैवा सिद्धिप्रसंगात् । नच व्याप्त्यसिद्धिः, अज्ञानस्य ज्ञात्राश्रय व्याप्तेः, ब्रह्मणश्च ज्ञातृत्वाभावेन शुक्त्याद्यज्ञानानां तद्गतत्वासम्भवात् । एतदभिप्रायेणोक्तम् (ज्ञानमात्रेति) (ज्ञात्राश्रयं हि तदितिच) नच - ज्ञात्राश्रयत्वनियमो ऽप्यसिद्ध इति वाच्यम्, व्यधिकरणस्यापि

निवर्त्तकत्वप्रसंगेन समनाधिकरणज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वे वाच्ये ज्ञान निवर्त्त्यतया ऽभिमताज्ञानस्य ज्ञात्राश्रयत्वावश्यंभावात ।

ननु विपर्ययापर्यवसानात् कथ मयं तर्क इतिचेत् ; अत्राहुः - द्विविध स्तर्कः, साधको दूषकश्च । तत्राद्यस्य विपर्ययपर्यवसानापेक्षा, तद्बिना तस्य साध्यासाधकत्वात । इतरस्यतु न तदपेक्षा, पराभ्युपगममात्र मादाया निष्टप्रसञ्जनेन दूषणत्वसम्भवादिति ।

ननु- शुक्त्याद्यज्ञानमपि शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यगतमेव, नतु देवदत्ताद्याश्रयम् । नचैवं व्यधिकरणतया देवदत्ताश्रयज्ञाना न्निवृत्त्यनुपपत्तिः, विषयचैतन्यस्या ज्ञानाश्रयस्य वृत्तिमदन्तःकरणावच्छेदेन प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वा त्तत्र क्षणमात्र मज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वात । अतः कथं " ज्ञात्राश्रयंहि तदि " त्युच्युतइतिचेत् ?

अत्र केचित्, शुक्त्यज्ञानं न शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थं, अहं जानामी च्छामीतिवत् अहंनजानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवात । इत्याहुः ।

अत्र नवीनः-घटाद्यज्ञानं घटादिचैतन्यनिष्ठमेव, अन्यथा तत्र विक्षेपायोगात् ।

नचैवम् तस्य साक्ष्यसम्बन्धा दह मिदं [न] जानामीति प्रतीतिः कथमिति वाच्यं, अवस्थावस्थावतो रभेदात् - मूलाज्ञानस्यावस्थावतो हंकारसमानाधिकरणत्वा त्तदवस्थं ज्ञानमपि तदनुरक्ततया भातीति केचित् । अन्ये त्वज्ञानानुभवे तदधिष्टानचैतन्य प्रमातृचैतन्ययो र्वास्तवाभेदएव प्रयोजक इत्याहुः । अपरेतु - शुक्ति महं [न] जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानविषयः, शुक्त्यादे रपि तद्विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात । रजतानुपादान मज्ञानन्तु कार्यानुपपत्तिगम्यं, कार्यंच रजताद्यध्यासः, ज्ञानेनाज्ञान निवृत्त मित्यनुभवोवा, इत्याहु रिति ।

तन्न- अन्तः करणाभिन्नचैता ज्ञानस्य वृत्त्यासह निर्गतस्य तदुपादानत्वसम्भवात, विषयगत विक्षेपार्थं विषयगतत्वस्या नाव-

श्यकत्वात् । किंच - प्रतीतिबला द्धटाद्यावारकाज्ञानस्या हमर्थ नि ष्ठत्वेपि घटोपादानमूलाज्ञानस्यैव तत्र वाल्मीकादि विक्षेपहेतुत्वस-म्भवात् । किञ्च-शुक्त्याद्यज्ञानाना मनादित्वांगीकारेणा वस्थात्वा सं भवात्, तेन कथमहं (न) जानामिति प्रतीत्युपपादानम् । यच्चान्तः करणावच्छिन्नचैतन्यस्या ज्ञानाश्रय विषयचैतन्यस्यच वास्तवा भेदा त्प्रतीत्युपपादनम्, तदपि न, तथासति घटादौ वृत्तिनिर्गमन कल्पन वैयर्थ्यापत्तेः । तत्रा प्यन्तःकरणावच्छिन्न विषयावच्छिन्न चैतन्ययो वास्तवा भेदस्य सत्वात् । व्यवहित स्थलेऽपि भासेतेतिचेत ? तर्हि-देवदत्तीयाज्ञानं यज्ञदत्तस्य कुतो न भासते । तत्प्रत्यावारकाज्ञानंत-स्य भासतइतिचेत ? तदिन्द्रियसन्निकृष्ट स्तस्य भासतइति नासन्नि-कृष्ट घटभानप्रसंगः । यच्च - मूलाज्ञानमेव घटं न जानामीति प्र-तीतिविषयइति । तन्न विषयगताज्ञानमेव न सिद्ध्येत्, रजताद्य-ध्यासस्यमूलाज्ञानादेवोपपत्तेः । नच ज्ञानेना ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभव-बला त्तत्सिद्धिः, एतावन्तं कालं घटं ना ज्ञासिषं - इदानीम् घटज्ञानेन मयिघटाज्ञानं नष्टमि त्यनुभवेना ज्ञान निवृत्त्यनुभवस्या हं जानामीति प्रती-ता ज्ञानविषयत्वावगमात्, विषयाज्ञानस्या प्रत्यक्षत्वे तन्निवृत्तेः प्र-त्यक्षत्वायोगाच्च । किंच - किंमूलाज्ञानस्य विषयावच्छिन्न चैतन्या वारकत्वम् - उतन ? आद्ये तत एव विक्षेपस्योपपत्तौ विषयगताज्ञाना न्तरे मानाभावः । द्वितीयेतु तद्विषयत्वानुभव विरोधः । अज्ञान विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवे घटज्ञानदशायामपि घटस्याज्ञान-विषयत्वानुभवप्रसंगः । ननु-घटानुभवः प्रतिबन्धकस्तत्रेति चेन्न;-इदं त्वेन सामान्यरूपेण ज्ञाने विशेषाकारेणा ज्ञानदशाया मिदं न जाना मी त्यननुभवप्रसंगात्, अत स्तत्प्रकारकज्ञानं तत्प्रकारावच्छिन्नावा रकाज्ञानानुभव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । मूलाज्ञानंच नावच्छिन्न चैत-न्यावरणमिति न तदनुभवप्रतिबन्धः ।

यत्तु - शुक्त्याद्यज्ञानस्या हमर्थचैतन्य माश्रयः, शुक्त्यवच्छिन्न-चैतन्यं विषयः, रजतादिकंचा ज्ञानचैतन्यविवर्तो नत्वज्ञानविवर्त्त इति मतम्; यच्च शुक्त्याद्यज्ञानं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ मदं-

"ब्रह्म ना ज्ञानास्पदं, ज्ञातृत्वविरहात्, घटवत्" इतिच ।

ननु - कल्पितं ज्ञातृत्वं ब्रह्मणोप्य [स्ति, तेनास्या] स्तीति तस्या ज्ञानाश्रयत्वोपपत्ति रिति चेन्न; अहंकारोपहितत्वेनैव तस्य ज्ञातृत्वकल्पनाभ्युपगमात्, सुषुप्तिमरणादि ष्वहंकारप्रळयेपि संविदात्मन एवा ज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । ततश्च शुक्तिकाज्ञानव द्ब्रह्माज्ञान मप्यह मर्थनिष्ठ मितिवा कल्पय, त्यजवा सर्वत्र ब्रह्माज्ञानं । उभयथापि नत्वा मुपद्रवामः ।

यश्च वस्तुतो ज्ञातृत्वं परिगृह्या ज्ञानमपि ब्रह्मणि स्थापयेत; सोपि नित्यसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या निरसिष्यते ।

कारावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठंच, शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वा त्तत्राध्यास उपपद्यते, अहंकारावच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वा दहं जानामीति प्रतीति श्चोपपद्यत इति मतम्; तत्र मतद्वयेपि ज्ञात्राश्रयत्व मस्त्येवेति न दोषः ।

(ब्रह्मनाज्ञानेति) ब्रह्म यद्यज्ञानास्पदं स्यात - ज्ञातृस्यादिति तर्कोत्र विवक्षितः । किमहं जानामीति प्रतीयमानं यज्ज्ञातृत्वं तदेव ब्रह्मगततया विवक्षितं, उतान्यत्, नद्वितीयः, अनभ्युपगमा दित्यभिप्रेत्या द्यं दूषयति (अहंकारेति) अन्तःकरणावच्छिन्न एव ज्ञातृत्वाद्व्यासा न्न चिन्मात्राश्रयं ज्ञान मित्यर्थः । ननु चैतन्यस्यैव जीवेश्वररूपेण विभक्तत्वा ज्ज्ञातृत्वसामानाधिकरण्य मज्ञानस्यास्तीति चे त्तर्हि देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानविवृत्ति स्स्यात् । ननु देवदत्तस्य यज्ञदत्तापेक्षया न्तःकरणभेदेन भिन्नत्वा न्न समानाश्रयत्वम्, अत्रतु जीवस्य चैतन्यापेक्षया भेदस्या प्रतीते स्समानाश्रयत्व मेवेति चेन्न; - जीवे चैतन्यभेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अहं न ज्ञानं - किन्तु ज्ञानाश्रय इत्येवहि प्रतीयते । तर्हि ज्ञातृत्वाश्रये ऽहंकारोपहित एवा ज्ञान मस्त्वित्यत्राह (सुषुप्तीति) उपसंहरति (ततश्चेति) "सर्वत्र" - जीवे ब्रह्मणिच । यथा जीवे त्यजसि तथा ब्रह्म-

स्वप्रकाशत्वाच । ब्रह्मप्रकाशबाध्यंहि ब्रह्माज्ञान मभिमतं, ब्रह्मच नित्यस्वप्रकाशरूपं, तत स्तेजसीव तिमिरं कथं तत्र त स्यात्? तच्चे त्स्वस्मि न्नज्ञानं सहेत, कस्तस्य निवर्तकः? ब्रह्मविषयं वृत्तिज्ञानं निवर्तकमितिचेत्? अनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसंग इति त्वदुक्तं किंनस्मरसि? प्रस्मरवा । तथापि विशेषाभावा न्न तस्यापि निवर्तकत्वं । निवर्तकानुपपत्तौचा स्य विस्तरो ग्राह्यः ।

ण्यपि त्यजेत्यर्थः । (तेजसीवेति) तेजसि सतीत्यर्थः । दीपेन प्रकाशमाने ऽपवरके यथा तमो न सम्भवति, तथा स्वरूपेण भासमानेपि चैतन्ये ऽज्ञानं न सम्भवतीति यावत् । ननु स्वरूपज्ञानस्या धिष्ठानज्ञानतया ऽज्ञानाद्ध्यासहेतुत्वा न्न तस्य तद्विरोधित्व मित्यत्राह (तच्चेदिति) (कस्तस्येति) ज्ञानान्तरानंगीकारादिति भावः । वृत्तिरेव निवर्तिकेति शंकते (ब्रह्मेति) यद्वा - चैतन्यमेवा ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकावरणे अखण्डाकारापरोक्षवृत्त्या निवृत्ते तादृशापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बितमेव चैतन्यात्मना निवर्तक मिति शंकते (ब्रह्मविषयमिति) घटादे रनुभाव्यत्वंहि वृत्तिविषयत्वंवा वृत्तिप्रतिबिम्बित चैतन्यप्रकाश्यत्वंवा स्यात्, ब्रह्मण्यपि तत्सत्वे घटादिव दननुभूतित्वं दुर्वारमेवे त्यर्थः । नन्वनुभाव्यत्व मनुभवविषयत्वमेव, तद्घटादेरेव न ब्रह्मण इतिचेत्? अनुभवविषयत्वं ह्यनुभवभिन्नत्वेस त्यनुभवप्रकाश्यत्वं, ततश्च तेनाननुभवत्वसाधने साद्ध्याविशेषः । ननु नोक्तरूपं विषयत्वं, इच्छादे रप्रकाशतया तद्विषये ऽभावात्; किन्तु ज्ञानेच्छासाधारण मन्यदेव किञ्चि द्विषयत्वं, तच्च भेदव्याप्त मित्यननुभवत्वसाधकमिति चेन्न; - स्वप्रकाश्यत्वव्यावृत्त तादृशविषयत्वकल्पनायां मानाभावात् । (प्रस्मरवेति) संस्मरवेत्यपि विवक्षितम् । प्रस्मरवा त्वदुक्तं संस्मृत्यवा स्वातिरिक्तानुभवप्रकाश्यत्वमेवा नुभाव्यत्व मिति वा कल्पयेत्यर्थः । (विशेषाभावादिति) प्रकाश्यवैलक्षण्यस्या परोक्ष्यलक्षणवैलक्षणस्य वा ऽभावादित्यर्थः ।

ननु - भवतोऽपि जीवस्वरूपं स्वप्रकाशं, तदेवचा ज्ञाना श्रयतया ऽभिमत मितिचेत् ?- सत्यं, तथापि न तत्र विरोधः । नहि स्वप्रकाशांशप्रत्यनीक मप्रका [शांशं] शं प्रत्यगात्मनो ब्रूमः, अपितु तस्यैव देहेंद्रियादिविधर्मिणः स्वप्रकाशत्व नित्यत्व स्वादुतम- त्वादि धर्म विशिष्ट रूपा ज्ञानं । तच्च तदात्मगतेन विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तते । यथाच शबरसंवर्धितस्य राजकुमारस्य शबरतया

अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिलक्षणविशेषाभावो विवक्षितः । नच ज्ञाने सति प्रतिबन्धा दज्ञाननिवृत्ति र्दृष्टा, तच्चोपपादितं जिज्ञासा- नुपपत्तौ । किंचेदानी माश्रयासम्भवा दज्ञानं निराचिकीर्षितं, तत श्चाज्ञाने सिद्धे तदनिवृत्तये तन्निवृत्तिप्रतिबन्धककल्पनं, तस्मिंश्च कल्प्ते ब्रह्मण स्तदाश्रयत्वोपपत्त्याऽज्ञानसिद्धि रि त्यन्योन्याश्रयः । अपिच व्यवहारायोग्यता ह्यावरणं, मूकादिभि र्ज्ञायमाने घटे व्यवहारायोग्य- तायाम प्यज्ञाननिवृत्ते रानुभाविकत्वा न्नावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रति बन्धकत्वं सम्भवति । किंच - अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारे विद्यमाने कुतो ऽविद्या? कुतश्च तदधीनावरणं? कुतस्तरा मावरणस्या ज्ञान- निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् ? ।

ननु किं स्वप्रकाशस्या ज्ञानाश्रयत्वमेव विरुद्धं, किंवा स्व- विषयाप्रकाशाश्रयत्वं? नाद्यः, घटादिज्ञानस्या ज्ञानान्तरसामानाधिक- रण्यव ज्ज्ञानात्मवादे ऽन्याज्ञानाश्रयत्वाविरोधात, द्वितीयेच विषय- त्वमेव विरुद्धमिति वक्तव्यं, नाश्रयत्वमितिचेन्न; - विषयत्वस्या प्य- विरुद्धत्वात, एकविषयकज्ञानाज्ञानयो भिन्नाश्रययो र्दर्शनात् । तस्मा द्यो यत्प्रकाशवान् तस्य तदज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धं, तथाच प्रकाशवतो ब्र- ह्मण स्तदज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धमिति तद्विषयप्रकाश स्तद्विषयाज्ञाननिव- र्तकइति विवक्षितत्वात् । (अज्ञानाश्रयतयेति) ज्ञानविरोध्याश्रयतयेत्यर्थः । त्वदभिमताज्ञानाश्रयतयेतिवा । (नहीति) स्वरूपमात्रस्यैव स्वप्रका- शत्वांगीकारा तस्या ज्ञानविषयत्वानंगीकाराच्चे ति भावः ।

एतेन -

यदाह नवीनः, भासमाने प्यात्म न्यज्ञानं सर्वै रेवो पगन्तव्यम्, अन्यथा शरीराद्यभेदभ्रमानुपपत्तेः। किंच घटादौ प्रमेयमिति ज्ञानेन घटत्वादि वैशिष्ट्यप्रतीताव प्यात्मनि तदज्ञानं दृश्यते, अन्यथा तत्सं-शयाद्ययोगात्। नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रकारकज्ञानमेवा ज्ञान-विरोधीति वाच्यं, अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने सत्यपि तत्संशया-नुरोधेन तत्राज्ञानस्य स्वीकर्तव्यत्वात्। तर्हि सत्तानिश्चयरूपज्ञान मज्ञानविरोधीतिचेत्? तर्हि ज्ञानमात्रस्य सत्तानिश्चयरूपत्वाभावेन स्वरूपज्ञानमपि पूर्वं सत्तानिश्चयरूपं न भवतीति न तस्या ज्ञानाश्र-यत्वं विरुद्धमिति,

तन्निरस्तं। देहेन्द्रियादि वैलक्षण्यस्या ज्ञानात्। "विशिष्टविषये-ण ज्ञानेन निवर्तत" इत्यनेना त्मज्ञाने विशिष्टविषयत्वाभावादेवा ज्ञा नानिवर्तकत्वं, नत्वनवधारणत्वात्,- एककोटिकज्ञानमात्रस्यैवा वधारण-त्वा दित्यभिप्रेतम्। यथाचै ककोटिकज्ञानस्या नवधारणत्वासम्भव स्तथोक्तं जिज्ञासानुपपत्तौ।

किंच - ब्रह्मस्वरूपस्या नवधारणत्वे आवरणकल्पनं व्यर्थम्, अधिष्ठानतत्त्वनिश्चयादेवा ध्यासासम्भवात्। नन्वावरणाधीनमेव तदिति चेन्न;- आवरणस्या स्तिप्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वाभावरूपतया ऽऽवरणस्यैवा नवधारणत्वाधीनत्वात्। नन्वनवधारणत्वमेवा वरण-मितिचेत्? एवमपि स्वरूप मवधारणात्मक मुतानवधारणात्मकम्? नाद्वितीयः, कदा प्यनिवृत्तिप्रसंगात्। अविद्याधीनत्वानुपपत्तेश्च। न-न्विदानी मनवधारणमेव वृत्त्यापादितावधारणताकंस दविद्यां नि-वर्तयतीतिचेत्; तर्हि तादृशावधारणत्वदशायामेव ज्ञातस्या ज्ञानवि-रोधितया तदभावदशाया मविरोधादेवा ध्यासासम्भवात् किं म-ज्ञानाधीनावरणकल्पनया। आद्येतु - अज्ञान तत्कार्यासम्भव एव, अवधारणस्या ज्ञानविरोधित्वात्। नन्ववधारणसत्वे प्यनवधारणत्वं

कल्पितं प्रतिबन्धकमिति चेन्न ; – इदानी मवधारणरूपकारणभावा दविद्यानिवृत्तिरूपकार्याभावप्रतिपादनस्यो पक्रान्तत्वात् ।

किंच – संशयनिवृत्त्यनुकूलरूपत्व मवधारणत्वं तदविरोधित्व मनवधारणत्वमिति त्वयैवोक्तं, तथाच संशयविरोधि स्वरूपे कथं संशयाविरोधि स्वरूपत्वं । स्यादप्येतत्, यदि पारमार्थिकसंशयंप्रति विरोधित्वं व्यावहारिक संशयंप्र त्यविरोधित्वमितीष्येत, नच तथेष्यते ।

किंच – यदि स्वरूप मनवधारणं, तर्हि प्रकाशस्या वृततया जगदांध्य प्रसंगः । आनन्दांशएवा नवधारणत्वमितिचेन्न ; अंशाभावात् । नच प्रकाशानन्दयोर्भेदारोपा त्तत्सम्भव इतिवाच्यम्, भेदस्याप्यवधारणत्वव दारोपे प्यनवधारणत्वप्रयुक्त जगदान्ध्यस्य दुर्वारत्वात् । आनन्दत्वेऽनवधारणत्वमिति चेन्न; – तस्य स्वरूपाभेद उक्तदोषा नपायात् । भेदे तस्य जडत्वेना वरणानुपपत्तेः । ननु – आनन्दत्वकोटिक संशयाविरोधिस्वरूपत्व मानन्दानवधारणत्वमितिचेत ; किमिद मानन्द स्वरूपस्या नवधारणं? उतानन्दत्व विशिष्टस्य? नाद्यः, प्रकाशस्या प्यनवधारणप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिः, तथासति प्रकाशावरणे-जगदान्ध्य प्रसंगात् । नद्वितीयः, विशिष्टानवधारणत्वे जडे प्यावरणप्रसंगात् ।

यदप्युक्तं – साक्षिणो प्यज्ञानविषयीभूतात्मांशे परोक्षत्वा न्ना ज्ञान विरोधइति । तदपिन, अज्ञानविषये प्यापरोक्ष्यस्य त्वयैवांगीकारात । नजानामीति प्रतीतेः प्रत्यक्षाभावविषयत्व माशंक्य चन्द्र न्नजानामीत्यादौ चन्द्रस्य प्रत्यक्षतया चन्द्रं नजानामीति प्रतीते श्चन्द्रप्रत्यक्षाभाव विषयत्वासम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयत्वमेव वक्तव्यमित्युक्तत्वात । परोक्षज्ञानेना प्यज्ञाननिवृत्ते रवर्जनीयत्वस्यो पपादितत्वाच्च । परोक्षज्ञानस्या प्यज्ञानानुभवप्रतिबन्धकत्वांगीकारेणा ज्ञानानुभवा सम्भवाच्च । आपरोक्ष्यस्य स्वरूपतया तस्मि न्भासमाने परोक्षा

द्ध्यासा सम्भवाच्च । किञ्च - सत्यज्ञानादिपदाना मपर्यायत्वाय सत्यत्वादिधर्माणा माध्यासिकानामिव " यत्साक्षादपरोक्षा द्ब्रह्मे " त्यादा वपर्यायत्वाया परोक्ष्यस्या प्याध्यासिकस्य सत्त्वा त्कथं पारोक्ष्यस्या ध्यस्तस्य सम्भवः । नन्वानन्दांशे परोक्षत्वं चैतन्यांशएवा परोक्षत्वमिति नविरोध इतिचे न्न; अंशभेदासिद्धेः । काल्पनिकभेदा द्यवस्थायाश्च निराकरणात् । " यत्साक्षादपरोक्षा द्ब्रह्मे " त्यत्र सामान्येनापरोक्ष्योक्तेश्च । प्रत्युता "परोक्षाद्ब्रह्मे " ति समभिव्याहारबलात् ब्रह्मांश एवा ज्ञानविषयत्वाभिमत आपरोक्ष्यावगमाच्च । ननु-ज्ञानत्वानन्दत्वापरोक्षत्वादिकं वृत्तिगतमेव न चैतन्यगत मित्युक्तं, अतः कथं पारोक्ष्यासम्भव इति चेन्न; - कारणत्वव देषाम प्याध्यासिकानां स्वरूपएव सम्भवात्।

किंच - यदि ज्ञानत्वादिकं वृत्तिगतमेव, तर्हि ज्ञानादिपदप्रवृत्ति निमित्तीभूत ज्ञानत्वादिसम्बन्धितया वृत्तेरेव ज्ञानादिपदार्थत्वात्त ब्रह्मस्वरूप ज्ञान मपरोक्षं च न स्यात्। ज्ञानादिपदै र्लक्षणया ब्रह्मस्वरूपोपस्थिते ब्रह्मज्ञान मानंद मपरोक्षंचेति चेत ; तर्हि गंगापदलक्ष्यं तीरमपि गंगा स्यात्।

किंच - घटादिज्ञानस्या परोक्षत्व मपरोक्षार्थ विषयत्वं, अर्थेचा परोक्ष्यं, ब्रह्मणि स्वतः, - घटादौ तत्तादात्म्यमिति हि त्वयोच्यते; तत श्चापरोक्ष स्वभाव ब्रह्मगोचर प्रकाशरूपतया अपरोक्षत्वस्या वर्जनीयत्वा न्न तत्र पारोक्ष्यं ।

किंच पारोक्ष्ये सत्यपि स्वरूप मपरोक्षमेवे त्यज्ञाननिवृत्ति रनिवार्या । नच पारोक्ष्यं प्रतिबन्धकमिति, अपरोक्षज्ञानलक्षण कारणा भावेन कार्याभावस्यो पपादयितु मुपक्रान्तत्वात्।

यच्चोक्त मविद्याया मनुपपत्ति रलंकारइति ज्ञायमाने प्यज्ञानमविरुद्धमिति, तत्र ना विद्यात्वादेव तदनुपपत्ते रलंकारता, अपितु

ऽऽस्मान मभिमन्यमानस्य प्रकाशमानएव स्वात्मनि क्षत्रियत्वा-ज्ञानं, तच्चोपदेशादिजन्यराजत्वज्ञनेन निवर्तते, तद्व दत्रापीति स्वय मेव परिभावय ।

नित्य मुक्तत्वाभ्युपगमाच्च । न ह्यज्ञानाश्रयत्व मनन्तर्भाव्य कश्चिद्बन्धो

मिथ्यात्वात, ततश्चाहमज्ञइतिप्रतीतेः कथं ज्ञानाभाव विषयत्वासंभवः, तस्य मिथ्यात्वादेवा ज्ञानव द्विरोधस्या लंकारत्वात् । किं न्निमित्तंच मिथ्यात्वा नुपपत्त्या तदुपपादना ज्ञानकल्पनं ? कुतश्चा नुपपत्त्या अज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्व निरासः ? किं बहुना – एवंसति कृतं परस्परव्याहत स्वमतसामंजस्य प्रत्याशया श्रमैकफल कुतर्क चिन्ता व्यसनेन ।

किंच – अनुपपत्ते मिथ्यालंकारत्वं, सत्यालंकारत्वन्तु नेति क्वदृष्टं त्वया पण्डितमानिना ? प्रातिभासिकव्यावहारिकयो र्दृष्ट मिति चेत् ? तर्हि प्रातिभासिका ध्यासार्थ मज्ञानकल्पन मावरणकल्पनं च व्यर्थं-स्यात । अविद्यायाश्च व्यावहारिकत्वा दनुपपत्ति रलंकारो न स्यात । ब्रह्मणि परमार्थस त्युपपत्ते रावश्यकतया ऽनुपपत्ते रलंकारत्वं दृष्टमि-तिचेत् ? त्वत्कुमति कल्पित कुतर्कापादितानुपपत्त्याभासानां प्रपंचइव ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेः । संभवतिहि तत्रापि अभेदाद्वितीयत्वादीनां स्वरूप तदतिरेकयो र्भेदेव दनुपपत्तिः । किंच प्रमाणस्य वेदान्तस्य मिथ्या-त्वेन तत्प्रमेयस्य ब्रह्मण स्सुतरा मनुपपत्ति रेवेति ।

(नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच्चेति) ननु –ब्रह्मणो ऽज्ञानाश्रयत्वेपि न नित्यमुक्तत्व विरोधः, तत्कार्यसंसाररूपबन्धस्य जीवनिष्ठत्वा दित्यत्रा ह (नहीति) अज्ञानंहि स्वाश्रयएव भ्रान्त्यादिहेतु र्दृष्टः, ततश्च त-स्यापि तं प्रति हेयत्वात सोपि बन्धशब्दार्थएवेति ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वेन तत्कार्यभ्रान्त्यादिनाच नित्यमुक्तत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अज्ञत्वं यथा पा-षाणकल्प मुक्तिवादिमते मुक्त्या नविरुद्ध्यते, एवं नित्यमुक्तत्वेनापी-

नाम, नच बन्धाभावा दन्या मुक्तिः। येच मुक्तिदशायां पाषाणादिव दज्ञत्व मिच्छन्ति, न तेपि तदानीं संसारबीजभूत मज्ञान मनुमन्यन्ते।

त्याशंक्याह (येचेति) यद्यपि ते ज्ञानाभावलक्षणाज्ञानं तदानीमंगीकुर्वन्ति, तथापि संसारबीजभूततया स्वाभ्युपगत भ्मिथ्याज्ञानलक्षण मज्ञानं नेच्छन्ति, त्वन्मतेचा ज्ञानस्यैव बन्धनिदानत्वा त्तदाश्रयत्वे सति कथं तत्कार्य भ्रान्त्याद्यभावः ? तत्सद्भावेच कथं नित्यमुक्तत्वं ? ।

नन्वज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रितत्वेपि जीवस्य तत्कार्यभ्रान्त्याद्याश्रयत्वेपि नतयो स्सामानाधिकरण्याभावः, चैतन्यस्य जीवेश्वररूपेण विभक्तत्वात्; नहि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किंचि दिदानीं चैतन्य मस्ति -

नन्वेवं जीवेशविभागा नाक्रान्त चिन्मात्राभावे कथं चिन्मात्राश्रय मज्ञान मित्युच्यत इतिचेत्; सत्यं, जीवेशविभागानाक्रान्तचैतन्य मिदानीं न्नास्त्येव, तथा प्यज्ञानं भेद मनपेक्ष्यैव चैतन्येन सम्बध्यते, नच दैवगत्या तत्रस्थितिमात्रेण भेद स्तदाश्रयत्वादौ प्रयोजकः, अतिप्रसंगात्, अत श्चैतन्यमात्राश्रयत्व मज्ञानस्योच्यते -

ननु तर्हि ब्रह्मणोपि जीवव दज्ञानाश्रयत्वा त्तत्रापि तत्कार्यभ्रान्त्यादिकं स्यादितिचेन्न, अज्ञानंहि यंप्रति वाक्यार्थ ब्रह्मस्वरूप मावृणोति, तत्रैव भ्रमं जनयति, ननु - धर्मिद्वये, सत्येवं व्यवस्थायुज्यते, नैकधर्मिणीतिचेन्न; - दर्पणव दज्ञानोपाधिना चैतन्यएव जीवेशविभागापादनात्, नचैवं ब्रह्मप्र त्यावरणं तत्र भ्रान्त्यादि हेतुश्च स्यादितिवाच्यम्, उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वात्। दृश्यतेहि दर्पणाद्युपाधिभिः प्रतिबिंबएव मालिन्याद्यध्यासः। ततश्च नित्यमुक्तत्व श्रुति बिंबस्थानीय ब्रह्मपरेतिचेत्;

अत्र केचित्, उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं ? स्वकार्यप्रतिभासकत्वंवा ? – स्वकार्यनिष्ठ धर्मप्रतिभासकत्वंवा ? प्रतिबिम्बंप्रति स्वविषयाच्छादकत्वंवा ? नाद्यः, मालिन्यादे र्दर्पणनिष्ठत्ववद विद्यास्वरूपस्या विद्यावच्छिन्नस्या विद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृत्वादेर्वा बन्धस्या ज्ञानधर्मत्वाभावात् । अविद्यास्तमयोमोक्षइतिमते ऽविद्याया बन्धकत्वमेव - नतुबन्धत्वम् । नद्वितीयः, विच्छेदादे रुपाधिकार्यस्य बिम्बेप्रतिबिम्बेच दर्शनात । संसारस्यानादित्वेनोपाद्ध्यकार्यत्वाच्च । नतृतीय चतुर्थौ, दर्पणघटादा वदृष्टेः । तस्माद्व्यवस्था नुपपन्नैवेति वदन्ति ।

अत्र नवीनः । अविद्याया जीवेश भेदेसति त्वदभिमत मायाया इव पुरुषभेदेन एकस्या प्यज्ञानस्या वारकत्वानावारकत्वे अविरुद्धे, कार्यदर्शनस्य च श्रुतिप्रमाणस्य चोभयत्रापि तुल्यत्वात् । तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वा न्न मायावरणमित्यपि तुल्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वञ्च दर्पणाद्युपाधिना स्वनिष्ठमालिन्यस्य स्वनिष्ठपरिमाणविशेषस्य च नियमतः प्रतिबिम्बएव भासनात् । भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमेव । ततश्च तद्वदावृतस्वरू [परूपा] पा ज्ञत्वादिकमपि जीवएव भवति । ततश्चाज्ञत्वप्रयुक्त कर्तृत्वादिकमपि तत्रैव युज्यत इति । अथवा–दर्पणाद्युपाधे राभिमुख्यमालिन्यादेः प्रतिबिम्बएवा धायकत्वनियमा दुपाधे रज्ञानादेः प्रतिबिम्बएव स्वधर्मासंजकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वगिरोच्यते । तत्र जीवस्य स्वरूपावारकाज्ञानोपाधिप्रयुक्तो धर्मो भेदएव । कर्तृत्वादिकन्तु बुद्ध्याद्युपाधिप्रयुक्तम् । नचोपाधिप्रयुक्त धर्मस्य भेदस्य बिम्बेपि मुखे प्रतीते नाय न्नियम इतिवाच्यम्, दर्पणेहि प्रा ग्ग्रीवास्थमुखमात्रप्रतियोगिको भेदो वर्तते । नचतंभेदं 3-5

बिम्ब आसंजयति - बिम्बमुखं ग्रीवास्थमुखं नभवती त्यप्रतीतेः । यस्तु तस्मिन् प्रतिबिम्बमुख प्रतियोगिको भेदो ऽनुभूयते, स दर्पणधर्म स्सन् तेन प्रतिबिम्बेना सज्यते, दर्पणबिम्बयो र्युगपदेव तद्भेदानुभवात । प्रतिबिम्बेतु स्वनिष्ठमेव ग्रीवास्थमुखभेद मासंजयति । एव मज्ञान-मपि नित्यमुक्तवाक्यार्थे ब्रह्मभेदं स्वनिष्ठं सर्वज्ञे नासंजयति, किन्तु-जीव एवेति नैतन्नियमबाध इति ।

अत्र ब्रूमः – जीवब्रह्मणो रभेदेन जीवंप्र त्यावरणं ब्रह्मप्रत्यपि भवत्येव । नन्वविद्याकल्पितभेदेन ब्रह्मापेक्षया भिन्नजीवं प्रत्यावरणमितिचेत् ; किं भेदंप्रत्यावरणं ? उत भेदाश्रयं प्रति ? - नाद्यः, तस्य जडत्वेन तंप्रति प्रकाशाप्रसक्त्या आवरणायोगात । द्वितीयेतु ब्रह्मस्वरूपं प्रत्येवा वरणमिति पर्यवसन्नमिति तत्र भ्रमादि र्दुर्वारएव । कथं तर्हि लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वव्यवस्थेति चेन्न ; – कथंचि त्प्राङ्मुखएव प्रत्यङ्मुखत्वारोपात् । बिम्बप्रतिबिम्बयो रिदं प्राङ्मुख मिदं प्रत्यङ्मुखमिति प्रतीतिः परं व्यवतिष्ठते, अनुभवबलात । नच प्रकृतेपि प्रतीतिव्यवस्थैव नार्थव्यवस्थेति वाच्यम्, तथापि सर्वज्ञत्व किंचिज्ज्ञत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेना न्यतरोच्छेदापत्तेः ।

ननु कथ मर्थव्यवस्थाभावः, कस्यचि द्धर्मस्य बिम्बवृत्तित्वे सति प्रतिबिम्बवृत्तित्वाभावः – अन्यस्य प्रतिबिम्बवृत्तित्वे सति बिम्बवृत्तित्वाभावश्च – इतीयमेवहि व्यवस्था, अस्तिच प्राङ्मुखत्वावदातत्वादौ प्रतिबिम्बावृत्तित्वं, प्रत्यङ्मुखत्वमालिन्यादौच बिम्बावृत्तित्वम् । ननु - तत्र बिम्बप्रतिबिम्बयो रैक्या त्प्राङ्मुखत्वादीनां बिम्बवृत्तित्वस्य प्रत्यङ्मुखत्वादीनां प्रतिबिम्बवृत्तित्वस्यच सत्त्वेन कथं तयो स्तद्विरुद्ध तद्वृत्तित्वाभाव स्स्यादिति चेन्न ; – वस्तुत स्तद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेपि प्रातिभासिकस्य तदवृत्तित्वस्या विरोधात । तद्व त्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वयो र्व्यवस्था स्यादेव ।

ननु तद्वदत्रापि प्रातिभासिकी व्यवस्था स्यादिति चेन्न; – भेदस्य स्वसमानसत्ताकव्यवस्थाहेतुत्वात् । तत्रच भेदस्य प्रातिभासिकत्वाद्व्यवस्थापि तथा, अत्रतु भेदो व्यावहारिकइति व्यावहारिकी व्यवस्था सिद्ध्यतीति चेन्न; – जीवब्रह्मणो र्वस्तुतो भेदेन किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वयो रुभयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बवृत्तित्वस्य व्यावहारिकस्य सत्त्वेन तद्विरुद्धस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यावहारिकस्यासम्भवात् ।

ननु भेदस्य व्यावहारिकतया तत्प्रयोज्यस्य व्यवस्थैकदेशस्य सार्वज्ञ्यनिष्ठजीवाश्रयत्वाभावस्य किंचिज्ज्ञत्वनिष्ठ ब्रह्माश्रयत्वाभावस्य च स्वप्रयोजकभेदसमानसत्ताकतया व्यावहारिकत्वं भवतु, सार्वज्ञ्यस्यजीवनिष्ठत्वं किंचिज्ज्ञत्वस्यब्रह्मनिष्ठत्वंच प्रातिभासिकमेवास्त्विति चे न्न; सार्वज्ञ्यस्य जीवाभिन्न ब्रह्मवृत्तित्वे व्यावहारिके सति जीववृत्तित्वं नव्यावहारिक मित्यस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । नहि ब्रह्मवृत्तित्वं जीववृत्तित्वाद्भिद्यते, देवदत्तस्य यज्ञदत्तपितृत्वे सति देवदत्तसंयोगस्य यज्ञदत्तपितृसंयोगाद्भेदाभावात । परन्तु ब्रह्माश्रयत्वे भासमाने कदाचित्तत्प्रतियोगिनि ब्रह्मत्वं विशेषणतया भासते, कदाचिज्जीवत्वं, यथा - राजपुत्रः कदाचिद्राजत्वविशेषितपुत्रतया भाति, कदाचित्सौन्दर्यविशेषितपुत्रतया, कदाचिद्राज्यविशेषित पुत्रतया, कदाचित्सेनाविशेषितपुत्रतया । नच राजपुत्रो भिद्यते । नचै तद्घटकारणत्व मेतद्द्रव्यकारणत्वाद्भिद्यते ।

किञ्च-त्वद्रीत्याऽवदातत्व श्यामत्वादिव द्बिम्बवृत्तित्व प्रतिबिम्बावृत्तित्वा द्युपपादाने प्यैकाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्कुतो व्यवस्था । नच भिन्नाधिकरणत्वादिकमेव व्यवस्थेति वाच्यं, अव्यवस्थाविरोधिन्या एव व्यवस्थात्वेन एतस्य परिभाषामात्रत्वात ।

एतेन किंचिज्ज्ञत्वादिबन्धाधिकरणतावच्छेदकं जीवत्वं, नतु ब्रह्मत्वं, सार्वज्ञ्याधिकरणतावच्छेदकन्तु ब्रह्मत्व मित्यपि पारिभाषिकिव्यवस्था निरस्ता ।

एतेनैव भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वात् ।

एतेनैव प्रतिबिम्बस्यैव स्वनिष्ठधर्मासंजकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वादेव ।

किंच किमिदं स्वधर्मासंजकत्वं? किं स्वनिष्ठभेदस्या न्यत्र संक्रामयितृत्वं, उत स्वनिष्ठभेद सजातीयभेदाध्यासहेतुत्वं, आहोस्वित स्वनिष्ठभेदज्ञानसहकारेण तादृशभेदाध्यासहेतुत्वं? नाद्यः, असम्भवात् । नद्वितीयः, बिम्बेपि स्वगतप्रतिबिम्बभेद सजातीयभेदाध्यास हेतुत्वात् । नतृतीयः, अध्यासे पूर्वसंस्कारस्यैव हेतुत्वेन दर्पणनिष्ठ बिम्बभेदज्ञानस्या हेतुत्वात ।

किंच - प्रतिबिम्बना त्मा ग्दर्पणे बिम्बभेदग्रहनियमो ऽसिद्ध एव, पृष्ठभागावस्थितपदार्थानां प्रागगृहीतानां प्रतिबिम्बस्यैव प्रथमं ग्रहणात् । स्मृतबिम्बप्रतियोगिकभेदस्यापि युगपदेवा भयत्र ग्रहणाच्च । प्रत्युत दर्पणे गृहीतएव प्रतिबिम्बभेद स्तदुत्तरकालम् बिम्बे गृह्यते ।

किंच -यत्र प्रतियोगिज्ञानाभावेन दर्पण ग्रीवास्थमुखभेदज्ञानाभावेपि प्रतिबिम्बे दृष्टे तदानीं प्रतिबिम्बभेदो गृह्यते, तत्र व्यभिचारः, यत्र च बिम्बोपाधिप्रतिबिम्बानां युगपदेव ग्रहणं, तत्र तेषां परस्परभेदस्यापि युगपदेव तत्र ग्रहणा द्व्यभिचारः ।

किंच - नित्यमुक्तवाक्यार्थश्च न सर्वज्ञत्वाद्वितीयत्वादिविशिष्टः, किन्तु स्वरूपमात्रं, नच तद्भेदो जीवे प्रतीयते ।

किंच - अविद्या यथा जीवे स्वगतबिम्बभेद सजातीय भेदाध्यास प्रयोजिका, तथा बिम्बेपि स्वगतजीवभेद सजातीय भेदाध्यास प्रयोजिकैव, अध्यासमात्रस्या विद्याधीनत्वात् । नहि दर्पणे प्राग्ग्रीवास्थमुखभेदे दृष्टे पश्चाद्ग्रीवाप्रतिबिम्बे तद्भेदाध्यासवदिह सम्भवति, जीवब्रह्मणोः परस्परभेदस्या नादित्वात् ।

अस्मन्मतेतु यद्यपि सार्वज्ञ्य मात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं , त थापि त दुर्पाधिवशा न्निरुद्ध मिदानीं नविद्यत इति वन्धमोक्षयोः काल- भेदा न्न विरोधः ।

अस्माकम प्यविद्यातन्निवृत्त्योः पौर्वापर्या न्नविरोध इतिचेत् ; तर्हि नित्यमुक्तत्व [व्यावातः] विरोधः । अविद्यायाः स्वकाले- पि वस्तुतो निवृत्तत्वा न्नित्यमुक्तत्व मुपपद्यत इतिचेत् ; कथं तर्हि पौ- र्वापर्यं । प्रतिभासभेदाधीन मितिचेन्न; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्त

ननु सिद्धान्ते सार्वज्ञ्यस्य स्वाभाविकत्व मिष्यते, तस्य नित्यमु- क्तत्वव्याप्तत्वञ्च, अतः कथं त्वन्मतेपि नित्यमुक्तस्य वन्ध इत्याशंक्याह (अस्मन्मतेत्विति) ननु नवयं जीवब्रह्मविभागेन बन्धमोक्षौ व्यव- स्थापयामः - किं त्व विद्यया, ब्रह्मणएव जीवत्वं ,

॥ * ॥ राजसूनोस्स्मृति प्राप्तौ व्याधभावोनिवर्त्तते ।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्वमस्यादिवाक्यतः ॥ * ॥

इति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति , स्वविद्यया मुच्यत इतिकेन- चिदंगीकारात् , तन्मतानुसारेण शङ्कते (अस्माकमपीति) नित्य मुक्तत्वं च नेष्यत इतिभावः । (तर्हीति) ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व प्रतिपा- दकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु-न वयं कालभेदेन बन्धमोक्षयो र्व्य- वस्थां ब्रूमः, नाप्यौपाधिकभेदेन, किन्तु तयो स्सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामिति शङ्कते (अविद्यायाइति) एव न्तर्हि सर्वाभ्युपगतं बन्धमोक्षयोः पौ- र्वापर्यं भज्येतेत्याह (कथं तर्हीति) स्वरूपतः पौर्वापर्याभावे प्यौपा- धिकं पौर्वापर्यं स्यादिति शङ्कते (प्रतिभासेति) प्रतिभासयोर- पि किंसत्यत्व मुतमिथ्यात्वमिति विकल्प मभिप्रेत्य – मिथ्यात्वपक्षस्ता- व न्न सम्भवति, अपरत्वांहि नध्वंसकालीनोत्पत्तिकत्वं , संसारप्रतिभास- स्य मोक्षप्रतिभासस्य च निवृत्ति र्ब्रह्मस्वरूपमेव, मोक्षकालीननिवृत्त्यंगी कारेपसिद्धान्तात् , अत उभयनिवृत्तिसमानकालीनत्व मुभयोरिति क- थं पौर्वा.र्यव्यवस्थेति तं पक्षं दूषयति (नेति) तदुत्तरत्वं याव त्तदधि

स्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवंच तत्तत्प्रतिभासप्रागभा- र्यगवेषणेपि न निस्तारः । नच सत्यस्ते प्रतिभासभेदः , येन निरुपा- धिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतवश्चात्र सञ्चारणीयाः ।

सर्वज्ञत्वाच्च । नहि सर्वं जानाति यत्किंचि त्सर्वमेवव्या ननाना- तीति सम्भवति । माभू त्सार्वज्ञ्यं ब्रह्मण इतिचेत् : नतावदयं शापः । ना प्यनभ्युपगम मात्रप्रकाशनं , अकिंचित्करत्वात् । नापि प्रमाणानुधावनं , वैपरीत्यात् । श्रूयतेहि - " य स्सर्वज्ञ स्सर्व वित् " इत्यादि । स्वयंच ब्रवीति " वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणिच भूतानि मान्तु वेद नकश्चन " इति । स्मर न्तिच " सर्वज्ञ स्सर्ववि त्सर्वशक्ति र्ज्ञानबलर्धिमान् " इत्यादि ।

करण कालवृत्ति प्रागभावप्रतियोगित्वं , पूर्वत्वञ्च तत्प्रागभावाधि- करण कालवृत्तित्वम्, तथाच नित्यनिवृत्तत्वेपीदं पौर्वापर्यं सम्भव- त्येवेतिचेत ; मोक्षप्रतिभासस्य मोक्षकालीनस्य स्वरूपातिरिक्तस्य सम्भवात् , स्वरूपस्यचा नादेः प्रागभावा प्रतियोगित्वात् : तत्रा प्यौपाधिकमेव पौर्वापर्य मिति न वक्तुं शक्यं , अनवस्थानादित्याह (एवंचेति) प्रथमकल्पे यद्यपि निरुपाधिकं पौर्वापर्यं युज्यते , प्र- तिभासयो स्सत्ययो स्तद्विरोधिभूताया निवृत्तेरपि सत्याया वाच्यत्वात् ; नतु त्वया स वक्तुं शक्य इत्यत्राह (नच सत्यइति) ननु बन्धस्य- मिथ्यात्वा त्तदभावरूपनिवृत्ते र्नित्यत्वे प्यखण्डापरोक्षसाध्य बन्धनिवृ- त्तिमादाय बन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं युज्यत इत्याशंक्याह (निवृत्तीति)

केचित्तु - यादृशः कल्पितो प्यनर्थरूपो ज्ञानेनोच्छेत्तव्यो बन्ध स्तदभावस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वेन कल्पितेनापि संसारेण स्वरूपेणैतस्या भावे नित्यमुक्तत्वश्रुते र्निर्विषयत्वापातः , तात्त्विकबन्धाभावस्य जी- वब्रह्मसाधारणत्वात , इत्याहुः ।

अत्र केनचि न्मन्दजीवितेन यज्जल्पितं, तत्सर्वं दूष्याभिमतं मता- न्तरयापि स्पृशतीति नात्र तन्निराके यतामहे ।

अस्मन्मतेतु यद्यपि सार्वज्ञ्य मात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं, त थापि त दुर्पाधिवशा न्निरुद्ध मिदानीं नविद्यत इति बन्धमोक्षयोः काल-भेदा न्न विरोधः ।

अस्माकम प्यविद्यातन्निवृत्त्योः पौर्वापर्या न्नविरोध इतिचेत् ; तर्हि नित्यमुक्तत्व [व्याघातः] विरोधः । अविद्यायाः स्वकाले-पि वस्तुतो निवृत्तत्वा न्नित्यमुक्तत्व मुपपद्यत इतिचेत् ; कथं तर्हि पौ-र्वापर्यं । प्रतिभासभेदाधीन मितिचेन्न; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्त

ननु सिद्धान्ते सार्वज्ञ्यस्य स्वाभाविकत्व मिष्यते, तस्य नित्यमु-क्तत्वव्याप्तत्वञ्च, अतः कथं त्वन्मतेपि नित्यमुक्तस्य बन्ध इत्याशंक्याह (अस्मन्मतेत्विति) ननु नवयं जीवब्रह्मविभागेन बन्धमोक्षौ व्यव-स्थापयामः - किं त्व विद्यया, ब्रह्मणएव जीवत्वं ,

॥ ❋ ॥ राजसूनोस्स्मृति प्राप्तौ व्याधभावोनिवर्त्तते ।
यथैवमात्मनोज्ञस्य तत्वमस्यादिवाक्यतः ॥ ❋ ॥

इति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति , स्वविद्यया मुच्यत इतिकेन-चिदंगीकारात् , तन्मतानुसारेण शङ्कते (अस्माकमपीति) नित्य मुक्तत्वं च नेष्यत इतिभावः । (तर्हीति) ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व प्रतिपा-दकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु-न वयं कालभेदेन बन्धमोक्षयो र्व्य-वस्थां ब्रूमः, नाप्यौपाधिकभेदेन, किन्तु तयो स्सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामिति शङ्कते (अविद्यायाइति) एव न्तर्हि सर्वाभ्युपगतं बन्धमोक्षयोः पौ-र्वापर्यं भज्येतेत्याह (कथं तर्हीति) स्वरूपतः पौर्वापर्याभावे प्यौपा-धिकं पौर्वापर्यं स्यादिति शङ्कते (प्रतिभासेति) प्रतिभासयोर-पि किंसत्यत्व मुतमिथ्यात्वमिति विकल्प मभिप्रेत्य - मिथ्यात्वपक्षस्ता-व न्न सम्भवति, अपरत्वंहि नध्वंसकालीनोत्पत्तिकत्वं , संसारप्रतिभास-स्य मोक्षप्रतिभासस्य च निवृत्ति र्ब्रह्मस्वरूपमेव, मोक्षकालीननिवृत्त्यंगी कारेपसिद्धान्तात् , अत उभयनिवृत्तिसमानकालीनत्व मुभयोरिति क-थं पौर्वा .र्यव्यवस्थेति तं पक्षं दूषयति (नेति) तदुत्तरत्वं याव त्तदधि

स्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवंच तत्तत्प्रतिभासपारम्पर्यगवेषणेपि न निस्तारः । नच सत्यस्ते प्रतिभासभेदः , येन निरुपाधिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतवश्चात्र संचारणीयाः ।

सर्वज्ञत्वाच्च । नहि सर्वं जानाति यत्किंचि त्सर्वमेववा नजानातीति सम्भवति । माभू त्सार्वज्ञ्यं ब्रह्मण इतिचेत् ; नतावदयं शापः । ना प्यनभ्युपगम मात्रप्रकाशनं , अकिंचित्करत्वात् । नापि प्रमाणानुधावनं , वैपरीत्यात् । श्रूयतेहि - " य स्सर्वज्ञ स्सर्ववित् " इत्यादि । स्वयंच ब्रवीति " वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणिच भूतानि मान्तु वेद नकश्चन " इति । स्मरन्तिच " सर्वज्ञ स्सर्ववि त्सर्वशक्ति र्ज्ञानबलर्धिमान् " इत्यादि ।

करण कालवृत्ति प्रागभावप्रतियोगित्वं , पूर्वत्वञ्च तत्प्रागभावानधिकरण कालवृत्तित्वम्, तथाच नित्यनिवृत्तत्वेपीदं पौर्वापर्यं सम्भवत्येवेतिचेत ; मोक्षप्रतिभासस्य मोक्षकालीनस्य स्वरूपातिरिक्तस्य सम्भवात् , स्वरूपस्यचा नादेः प्रागभावा प्रतियोगित्वात् , तत्रा प्यौपाधिकमेव पौर्वापर्य मिति न वक्तुं शक्यं , अनवस्थानादित्याह (एवंचेति) प्रथमकल्पे यद्यपि निरुपाधिकं पौर्वापर्यं युज्यते , प्रतिभासयो स्सत्ययो स्तद्विरोधिभूताया निवृत्तेरपि सत्याया वाच्यत्वात् ; नतु त्वया स वक्तुं शक्य इत्यत्राह (नच सत्यइति) ननु बन्धस्य-मिथ्यात्वा त्तद्भावरूपनिवृत्ते र्नित्यत्वे प्यखण्डापरोक्षसाध्य बन्धनिवृत्तिमादाय बन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं युज्यत इत्याशंक्याह (निवृत्तीति)

केचित्तु - यादृशः कल्पितो प्यनर्थरूपो ज्ञानेनोच्छेतव्यो बन्ध स्तदभावस्यैव तच्छत्यर्थत्वेन कल्पितेनापि संसारेणा स्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वश्रुते र्निर्विषयत्वापातः , तात्विकबन्धाभावस्य जीवब्रह्मसाधारणत्वात , इत्याहुः ।

अत्र केनचि न्मन्दजीवितेन यज्जल्पितं, तत्स्वदूष्याभिमतं नमात्रयापि स्पृशतीति नात्र तन्निरासे यतामहे ।

न नित्यं तस्य सार्वज्ञ्य मितिचेत्; अस्यकोऽर्थः? किं कदाचिदपि सार्वज्ञ्यम् नास्तीति, उत सद प्यनित्यमिति । नाद्यः, श्रुतिविरोधात ; गुणनिषेधश्रुतीनां श्रुतिविहितगुणव्यतिरिक्तविषयत्वस्थापनात् । नद्वितीयः, स्वाभाविकसार्वज्ञ्यश्रुतिविरोधादेव । नहि स्वाभाविकसार्वज्ञ्यस्य विनाश स्सम्भवति । नापिचोत्पत्तिः, प्रागभावाभावात् । विस्तर स्त्वन्यत्र ।

अतो नित्यसर्वज्ञत्वा द्ब्रह्मणो नकदाचिदपि तस्या ज्ञानाश्रयत्व सम्भवः ।

कि न्नित्यत्व मभावविशेषण मुतप्रतियोगिविशेषण मित्यभिप्रायेण पृच्छति (अस्यकार्थइति) ननु सार्वज्ञ्ये प्रमाणस्यानुपदमवो क्तत्वा त्कथं प्रथमकल्पोत्थितिरिति चेन्न; - गुणनिषेधश्रुतिबला त्सार्वज्ञ्यश्रुते रन्यपरत्वमेवेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायोन्नयनेन प्रथमकल्पोत्थानसम्भवात । अत एवाह (गुणनिषेधश्रुतीनामिति) (स्वाभाविकेति) " स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच " इत्यादि प्रमाणानि विवक्षितानि । (नहीति) स्वाभाविकस्य यावत्स्वरूपभावित्वात स्वरूपस्यचो त्पत्ति विनाशयो रभावादिति भावः । उत्पत्त्यभावे हेत्वन्तरमाह (प्रागभावेति) सार्वज्ञ्य श्रुते स्सर्वविषयक ज्ञानविषयत्वा [परित्यागा] ङ्गीकारेपि ब्रह्मप्रति भास मानत्वा न्न तस्य तदज्ञानाश्रयत्वं सम्भवतीत्यपि विवक्षितम् ।

अत्र - नाज्ञानाश्रयत्वं सार्वज्ञ्यविरुद्धम् , सर्वाधारे ब्रह्मणि वियदादि प्रपंचव त्तस्यापि स्वीकार्यत्वात, नच तावता जीवव त्तस्याज्ञत्वापत्तिः , अज्ञत्वं ह्यज्ञानावृतस्वरूपत्वं, अज्ञानंच जीवं प्रत्येव ब्रह्मस्वरूपादिक मावृणोति, ब्रह्म तु प्रति न किंचि दावृणोतीति ब्रह्मणोऽज्ञत्वाभावोपपत्तेः , अन्यथा त्वन्मतेपि ब्रह्मण स्सार्वज्ञ्य सर्वाधारत्वान्यतर त्यागप्रसंगादिति नवीनः । तन्न, जीवब्रह्मणो रावरणानावरणव्यवस्थायाः पूर्वोक्तरीत्या निरस्तत्वात् ।

किंच - सर्वाधारे ब्रह्मणि दुःखाधारत्वसत्वेऽपि येन सम्बन्धविशेषेण दुःखाधारता जीवे तदतिरिक्तेनैव सम्बन्धेन ब्रह्मणो दुःखाधारत्वा द्यथाजीवो दुःखी नतु ब्रह्मेतिव्यवस्था, नतु दुःखस्य कार्यान्तरहेतुत्वा हेतुत्वाभ्यां, एवमज्ञानमपि येन सम्बन्धेन जीवे वर्तते तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणि नेत्येव तयो स्सर्वज्ञत्वा ज्ञत्वव्यवस्था वक्तव्या, नत्वावृतत्व रूपत्व तदभावाभ्यां; दुःखित्वादुःखित्वादि व्यवस्थापकतया क्लृप्त सम्बन्धभेदेनैव तद्व्यवस्थोपपत्तौ तदन्यस्यापि व्यवस्थापकत्वकल्पना योगात्। नच सम्बन्धभेदं विनाऽऽवरणानावरणव्यवस्थाच युज्यते। नच प्रतिबिम्ब पक्षपातित्वा दीश्वरे बन्धककर्माभावाच्च तद्व्यवस्थेति वाच्यम्, अज्ञानवदेव वियदादिसाधारणसम्बन्धेन सर्वाधारे ब्रह्मणि कर्मप्रतिबिम्बत्वादेरपि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थाया अयोगात्। नियाम-कत्वाभिमत कर्मप्रतिबिम्बत्वयोरपि व्यवस्थाहेतुत्वेन सम्बन्धभेदस्यै-वा नुसरणीयत्वात्।

किंच -- अहमज्ञो देवदत्तस्तु जानातीत्यत्र व्यवस्थितव्यवहारे यएवाज्ञानसम्बन्धो विषयः - सएव "ज्ञाज्ञौ द्वावजा वीशनीशा" वित्या-दिव्यवहारेपि विषयो वाच्यः। नचा हमज्ञ इत्यत्रा ज्ञानजननीययोग्य-ता, प्रतियोग्यसत्वाप्रकाशाव्यवहार कर्तृत्वं, अन्यद्वा एवं जातीयकं वि-षयः, अनुभवविरोधात।

किंचा हमज्ञइत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रतीता वज्ञानस्य चैतन्यमात्रा श्रयत्वमेव न सिद्ध्येत्, वेदान्तप्रतिपाद्यं मा मह नजानामीति अह-मर्थाश्रयत्वं प्रतीयते, तत्रच द्विरूपे कल्पितानात्मरूपान्तःकरणा श्रय त्वासम्भवात् प्रमाणाभूता इयं प्रतीति श्चैतन्याश्रयत्वं विषयीकरोती-ति हि प्रमाणं तत्रोपन्यस्यम्। साचे दावरण निरूपकत्वमात्रं विषयी कुर्या त्कथं तत्र प्रमाणं स्यात्।

ननु स्वं प्रत्यावारकाज्ञानाश्रयत्व मह मज्ञ इत्यत्र भासत इति तस्य प्रामाण्य मुपपद्यत इति चेन्न ;-- चिन्मात्राश्रयत्वस्य विषयत्व व च्चिन्मात्रं प्र त्यावरणत्वस्यैव विषयत्वप्रसंगात्। ततश्च ब्रह्मप्रत्यप्याव-

एतेन समस्तदोषनिषेधक वाक्यशतबाधोपि स्थापितः ।

ननु - कएव माह- 'अज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्म' इति, यम्प्रति तन्नि-

रणं प्रसज्येत । अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवब्रह्मरूपेण द्विधा वि-भागे अज्ञानस्य उभयाहितत्ववत् तत्सामान्यंप्र त्यावरणस्य जीवब्रह्मणी उभे प्रत्य प्यावरणत्वात । उक्तंहि त्वयैव अज्ञानस्य ज्ञातृत्वभ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमुपपादयता - " अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवरूपेण विभक्तत्वा दज्ञानस्य जीवे भ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमस्ती " ति ॥

ननु - तर्हि त्वदुक्तरीत्या सम्बन्धभेदेनैव जीवब्रह्मवृत्तित्वमङ्गी-कुर्मः, तथापि ब्रह्माश्रयत्वसिद्धे रक्षतएव नः पक्ष इतिचेन्न;- त्वया चै-तन्य मात्राश्रयत्वांगीकारा त्तस्यैव जीवब्रह्मरूपेग विभक्ततया जीव वृत्तित्वांगीकारा त्तस्यैव ब्रह्मण्यपि सत्वा त्तस्याज्ञत्वापत्त्या सर्वज्ञत्व-विरोधात् ।

ननु - ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वात " ज्ञाज्ञा " विद्यादिश्रुतेश्च बन्ध प्रयोजक सम्बन्धविशेषेण जीववृत्तित्वं सम्बन्धान्तरेग चित्सामान्यवृ त्ते रज्ञानस्य ब्रह्मवृत्तित्वं च कल्प्यत इतिचेत ? त ह्यहमज्ञ इति प्रती-तं स्तादृशसम्बन्धविशेषेण प्रतिबिम्बभूत जीवाश्रयत्व सम्भवे चि-न्मात्राश्रयत्वस्या प्रामाणिकत्वप्रसंगात् ।

किंचैवं साक्षादेव ज्ञानस्य जीवगतत्वे भ्रान्त्यादिसामानाधिकर-ण्यात् ज्ञानाश्रयचिन्मात्राभेदा ज्जीवस्य तद्गतभ्रान्त्यादिसामानाधिकर ण्य मित्येव तदुपपादन मनुपपन्नम् ।

(एतेनेति) जीवं प्रतिब्रह्मस्वरूपावारकत्वेन दोषत्वं ब्रह्मप्रतितु नकिंचिदावृणोतीति ब्रह्माश्रयम प्यज्ञानं न तत्प्रति दोष इति नवीनो-क्त मनन्तरोक्तेनैव निरस्तम् । ननुब्रह्म ना ज्ञानाश्रयं, किन्तु चैत न्यमात्रं, अतो ब्रह्मणो निरवद्यत्व श्रुतिविरोध इति शङ्कते (नन्विति)

षेधसम्भवः, इति चेत् ; हन्त किमस्मदुक्तयुक्त्या प्रयुक्तो भवान् ब्रह्माज्ञानं निषेधति? उत स्वमनीषिकासिद्ध वृषळोद्वाहमन्त्रन्यायेन? । पूर्वत्र त्यजाम संरम्भम् । उत्तरत्रापि न तावन्निरुपाधिकयोरेकत्र सम्भवः, उपाधिभेदापादितयोरपि न त्वदुक्तयुक्त्या सिद्धिः, नहि देशकालादिभेदेन तयोर्निर्वाहं पश्यसि, तथा दर्शनेपि प्रागुक्तयुक्तयः प्रतिस्पर्धिन्यः । 'प्रातिभासिको विधिः, पारमार्थिको निषेध' इत्यपि न [पालयितुं] पलायितुं शक्यं, निषेधस्याप्यन्ततः स्वदुक्तरीत्या प्रातिभासिकत्वात् ।

(प्रयुक्तइति) प्रेरितइत्यर्थः । (स्वमनीषिकेति) वृषळानामुद्वाहमन्त्रस्यन्यायः ; वृषळोद्वाह मन्त्रन्यायः । संबन्धसामान्य षष्ठ्या मन्त्रसादृश्यं लभ्यते । तत्सादृश्यं च स्वव्याहतिः । किं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैवाज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्म नाज्ञानाश्रय इत्युच्यते ? उताज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्मैव नाज्ञानाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थः । (निरुपाधिकयोरिति) उपाध्यनवच्छिन्नवृत्त्योरित्यर्थः । (उपाधीति) परस्परविरुद्धयोरुपाधिभेदादेकाधिकरण वृत्तित्वस्यान्यत्र सम्भवेपि नाज्ञानतदभावयोः प्रतिबिम्बोपाधिना त्वदुक्तरीत्या व्यवस्थासम्भव इत्यर्थः । असम्भवश्च प्रागेवोपपादितः । तर्हि संयोगतदभाव घटतदभावादीनामुपाधिभेदाद्व्यवस्था नस्यादित्यत्राह (नहीति) (तथादर्शनेपीति) कालभेदेन व्यवस्थांगीकारेपी त्यर्थः । " प्रागुक्त युक्तयः " – नित्यमुक्तत्वविरोधादयः । देशभेदेनतु व्यवस्था नशंकार्हा. देशभेदस्यैवासिद्धेरितिभावः । (प्रातिभासिकोविधिरिति)अज्ञानसम्बन्धो मिथ्येत्यर्थः । (पारमार्थिकइति) अज्ञानाभावः पारमार्थिकइत्यर्थः । (त्वदुक्तरीत्येति) वक्ष्यमाणयुक्त्या । यद्वा–प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपत्वदुक्तलक्षण योगादित्यर्थः ।

अविद्यास्वरूप तदाश्रयत्व तद्विषयत्वादेर्दुर्निरूपतया अविद्याया मिथ्यात्वात्, तत्समानसत्ताकस्य तदभावस्या विद्याश्रये ब्रह्मण्यसम्भ-

नचा विद्यास्वरूप तदाश्रयत्वादे र्दुर्निरूपतया तन्निषेधः पारमार्थिक इति युक्तं, तन्निषेधस्य दुर्निरूपतया तत्स्वरूपादिपारमार्थिकत्व प्रसंगेन विपरिवर्तस्य सुशकत्वा [च्च] त्। भवतूभयमपि दुर्निरूपत्वा दपारमार्थिकं, का नः क्षति रिति चेन्न;- " परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तरस्थितिः " इति न्यायस्य सुस्थितत्वात्। ननु गगनकुसुम व देतत्स्यात्, तद्धि नसुरभि ना प्यसुरभीति चेन्न;–तत्र स्वरूपस्यैवा भावेन विधिनिषेधयो रनवकाशात्, अत्रपुन स्स्वरूपसद्भावात्। अत्रापि तदभावे माध्यमिकविजय [प्रसंगात्] स्स्यात्। ततश्चा न्यतर परिशेषे प्रामाणिकेना त्मना निषेधस्यैव स्थितौ विधे रसम्भवः।

वात्, तन्निषेधः पारमार्थिकएवेति शंका मनूद्य दूषयति (नचेति) (दुर्निरूपतयेति) अज्ञानस्येवा भावस्या प्याश्रयप्रतियोग्यादि सापेक्षत्वा त्तस्यच दुर्निरूपत्वा दित्यर्थः। अभावस्य दुर्निरूपत्वेपि नाज्ञानस्य पारमार्थ्यं, तदपेक्षिताश्रयादे र्मिथ्यात्वादिति नच वाच्यम्, अभावस्य दुर्निरूपत्वादेवा ज्ञानस्य तदपेक्षिताश्रयादेश्च पारमार्थिकत्वापादना दित्यभिप्रायेणाह (विपरिवर्तस्य सुशकत्वादिति) (सुस्थितत्वादिति) समानसत्ताकयो र्विरोधस्य त्वयाप्यंगीकारादिति भावः। नच प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वेन सत्ताभेदः, तत्रापि नियामकाभावेन विपरिवर्तस्य दुर्निवारत्वात। (स्वरूपसद्भावादिति) ब्रह्मस्वरूपसद्भावादित्यर्थः। (माध्यमिकेति) निरधिष्ठानभ्रमसिद्धे रिति भावः। एवं विपरिवर्तप्रसंगेन सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां अविरोधो नसम्भवतीति स्थितम्, इदानीं " परस्परविरोधेही "त्यादिन्यायमुपजीव्य युक्त्यन्तर माह (ततश्चेति) " परस्परविरोध" इत्यादिन्यायेना न्यतरपरिशेष आवश्यके सति निरवद्यत्वादिश्रुतिबला दज्ञानाभावांगीकारे तद्विरुद्ध मज्ञानं ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः। तात्विकनिषेधप्रमाणविरुद्धं व्यावहारिकं सत्त्व मज्ञानस्य ब्रह्मणि

प्रमाणा [ण] विरुद्ध स्तु तत्सम्भव स्त्वादृशां भ्रमेणैव स्यात् । तथाचा दित्येऽन्धतमसमपि कश्चि दल्पजीवितः कल्पयतीति न प्रामाणिकतत्व स्थिति विरोधः ।

एवंच क्षणभंगादिवादाना मपि यथेष्टं परिग्रहः कार्यः, अर्थ स्थिति मनादृत्या कस्मिकपरिग्रह मात्रेण वेदान्तार्थस्थापनस्य तत्रचात्रच विशेषाभावात । युक्तीनांच यथाभिमानं त्रिचतुरकक्ष्या स्थायित्वस्य समानत्वात् । अन्यथा कथ मेकैकशो ऽनन्तस्या त्मवर्गस्य तत्तत्सैद्धान्तिक तर्केन्द्रजालव्यामोहवंशवदत्वमिति ॥

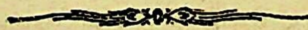
इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरासवाद एकोनविंशः ।

स्यादित्याशंक्याह (प्रमाणविरुद्धस्त्विति) तत्र त्वादृशां तत्सत्वभ्रम मात्रमेव, नतु सत्व मस्ति, नहि त्वद्भ्रममात्रा त्तत्रा र्थसत्वं स्या दित्यर्थः । एवं भ्रमस्थले ऽर्थस्या भावादेवा दित्ये ऽन्धतमसकल्पनेपि न तत्सिद्धिः, किन्तु तदभावस्यैव सिद्धिः, अन्यथा तत्रा प्यन्धतमसं सिद्ध्येदित्यभिप्रायेणाह (तथाचेति) युक्त्यन्तरमाह (एवंचेति) भ्रम मात्रा दर्थसत्वे क्षणभंगादीनामपि कस्यचि द्भ्रमे विषयतया सत्वेसति तेषामपि परिग्रहः कार्य इत्यर्थः । नित्यत्वश्रुतिविरोधा न्न तत्परिग्रह इत्याशंक्य, यथा आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वश्रुते र्भ्रान्तिसिद्धार्थ परत्वेन प्रामाण्यं वदसि, तथा क्षणभंगवादेपि स्थिरत्वश्रुते स्तद्वादिभ्रमसिद्धस्थैर्य विषयत्वेन वेदप्रामाण्यसमर्थनसम्भवादित्याह (अर्थस्थितिमिति) ननु ब्रह्मणोज्ञानाश्रयत्वसाधकयुक्तीनां त्रिचतुरकक्ष्यास्थायित्वा त्तस्य व्यावहारिकसत्वमुच्यते, क्षणभंगादीनान्तु तदभावा त्तदपि सत्वं नेष्यतइत्याशङ्क्याह (युक्तीनामिति) क्षणभंगादियुक्तीनां त्रिचतुरकक्ष्या स्थायित्वाभावे बाधकमाह (अन्यथेति)

यद प्यनुमानमुच्यते - अज्ञानं स्वविषयाश्रयं, कारणानाश्रयप्रत्यक्षत्वेस त्यावारकत्वात्; तमोनीहारवदिति । तत्र किं कारणविघटकसाधारणं ज्ञानप्रतिबन्धकत्व मावारकत्वं विवक्षितम्? उतसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वम्? व्यवहारप्रतिबन्धकत्वंवा? अस्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताऽभावापादकत्वंवा? नास्तीत्यादि व्यवहारयोग्यतापादकत्वंवा?। नाद्यः, कुड्यादौ व्यभिचारात् । नद्वितीयः, असिद्धेः, अज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपात्मकप्रकाशे तद्विषयवृत्ता वन्यविषयवृत्तौचा प्रतिबन्धकत्वात । किञ्च नीहारस्य साक्षाज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सूर्यावारकनीहारे व्यभिचारः । कुड्यादिव दिन्द्रियसन्निकर्षविषयत्वेन तत्त्वे दृष्टान्ततया तदुपन्यासासांगत्यम् । किञ्च - नक्षत्रादि साक्षात्कार प्रतिबन्धक सूर्यालोकव्यभिचारः । किंच कारणानाश्रयेत्यत्र कारणत्वमेव विवक्षितम्? उतकारणतावच्छेदक गोळकम्? आद्ये काचादौ व्यभिचारः । द्वितीये मंदसाक्षात्कारप्रतिबन्धकताशब्देव्यभिचारः । नतृतीयः, दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्; अन्धकारेसत्यपि सतिघटादिज्ञाने व्यवहारात्; व्यवहारप्रतिबन्धकामपातादौ व्यभिचाराच्च । नचतुर्थः, अन्धकारे सत्यपि तत्प्रकारक प्राक्कालिकज्ञानेना न्धकारसमकालमेव व्यवहारस्य दर्शनात्, त्वगादिना घटादिज्ञाने परोक्षज्ञानेवा तद्दर्शनाच्च । नपंचमः, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादेव ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरास

एकोनविंश स्स्कन्धः।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ विंशो वादः ॥

श्रुतिगण शिरो निष्णातानां स्वसत्वमभीप्सतां
श्रवणमननध्यानै रध्यक्षतश्च चकास्तियत् ।
अमतमिति य द्भूम्ना मन्तव्यता मवगाहते
भवभयतमः प्रत्यासेधं भजेमहि तन्महः ॥ * ॥

प्रतिष्ठा साक्षा द्यो जगति विदित स्सर्ववचसां
समस्तान्तर्यामी गुणविभवसंख्योज्झिततया ।
अवेद्यः कात्स्न्यैन श्रुतिभि रुदित स्तत्र मनसः
प्रतिष्ठा म्मे दद्यु श्श्रुतिगणशिरो देशिकगिरः ॥

गुणै रगणितै र्भव न्स्वय मचिन्त्यवाचः पदम्
निदर्शन मवेद्यताश्रुतिपदस्य यो ब्रह्मणः ।
वधूलकुलभूषणे गुरुवरे परं तत्र मे
रमानिधिगुरौ मुदा विहरतां सदा मानसम् ॥

(श्रुतिगणेति) शेषभूतस्वरूपस्य ना किंचि त्कुर्वत श्शेषत्वमिति न्यायसिद्धं य त्कैंकर्यरूपं सत्त्वम् । यद्वा – स्वाभाविकरूपं, गुणाष्टकाविर्भावः । तस्य संकोचोहि कर्मनिबन्धनः । य..। – सत्त्वं ब्रह्मज्ञानम् । " अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद " इत्याद्यनुरोधात । ' अमत ' मित्यादिश्रुते रवेद्यत्वप्रतिपादकत्वेन पराभ्युपगताया स्तात्पर्य माह (अमतमिति) एषाश्रुति रित्यर्थः । ' यद्भूमाभन्तव्यता ' मिति

यद् प्यनुमानमुच्यते - अज्ञानं स्वविषयाश्रयं , कारणानाश्रयप्रत्यक्षत्वेस त्यावारकत्वात् ; तमोनीहारवदिति । तत्र किं कारणविघटकसाधारणं ज्ञानप्रतिबन्धकत्व मावारकत्वं विवक्षितम्? उतसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वम् ? व्यवहारप्रतिबन्धकत्वंवा ? अस्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताऽभावापादकत्वंवा ? नास्तीत्यादि व्यवहारयोग्यतापादकत्वंवा ? । नाद्यः , कुड्यादौ व्यभिचारात् । नद्वितीयः, असिद्धेः, अज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपात्मकप्रकाशे तद्विषयवृत्ता वन्यविषयवृत्तौचा प्रतिबन्धकत्वात् । किञ्च नीहारस्य साक्षाज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सूर्यावारकनीहारे व्यभिचारः । कुड्यादिव दिन्द्रियसन्निकर्षविषयत्वेन तत्त्वे दृष्टान्ततया तदुपन्यासासांगत्यम् । किञ्च - नक्षत्रादि साक्षात्कार प्रतिबन्धक सूर्यालोकव्यभिचारः । किंच कारणानाश्रयेत्यत्र कारणत्वमेव विवक्षितम् ? उतकारणतावच्छेदक गोळकम् ? आद्ये काचादौ व्यभिचारः । द्वितीये मंदसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतारशब्दे व्यभिचारः । नतृतीयः, दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्; अन्धकारेसत्यपि सतिघटादिज्ञाने व्यवहारात् ; व्यवहारप्रतिबन्धकामपातादौ व्यभिचाराच्च । नचतुर्थः , अन्धकारे सत्यपि तत्प्रकारक प्राक्कालिकज्ञानेना न्धकारसमकालमेव व्यवहारस्य दर्शनात्, त्वगादिना घटादिज्ञाने परोक्षज्ञानेवा तद्दर्शनाच्च । नपंचमः, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादेव ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरास

एकोनविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ विंशो वादः ॥

श्रुतिगण शिरो निष्णातानां स्वसत्वमभीप्सतां
श्रवणमननध्यानै रध्यक्षतश्च चकास्तियत् ।
अमतमिति य द्भूम्ना मन्तव्यता मवगाहते
भवभयतमः प्रत्यासेधं भजेमहि तन्महः ॥ * ॥

प्रतिष्ठा साक्षा द्यो जगति विदित स्सर्ववचसां
समस्तान्तर्यामी गुणविभवसंख्योज्झिततया ।
अवेद्यः कार्त्स्न्येन श्रुतिभि रुदित स्तत्र मनसः
प्रतिष्ठा म्मे दद्यु श्श्रुतिगणशिरो देशिकगिरः ॥

गुणै रगणितै र्भव न्स्वय मचिन्त्यवाचः पदम्
निदर्शन मवेद्यताश्रुतिपदस्य यो ब्रह्मणः ।
वधूलकुलभूषणे गुरुवरे परं तत्र मे
रमानिधिगुरौ मुदा विहरतां सदा मानसम् ॥

(श्रुतिगणेति) शेषभूतस्वरूपस्य ना किंचि त्कुर्वत श्शेषत्वमिति न्यायसिद्धं य त्कैंकर्यरूपं सत्वम् । यद्वा – स्वाभाविकरूपं, गुणाष्टकाविर्भावः । तस्य संकोचोहि कर्मनिबन्धनः । य.्ा – सत्वं- ब्रह्मज्ञानम् । " अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद " इत्याद्यनुरोधात । 'अमत' मित्यादिश्रुते रवेद्यत्वप्रतिपादकत्वेन पराभ्युपगताया स्तात्पर्य माह (अमतमिति) एषाश्रुति रित्यर्थः । 'यद्भूमामन्तव्यता' मिति

यदाहुः— अनुभूति स्स्वय म्प्रकाशा, अनुभूतित्वात् , अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसंग इति ।

तत्रतात्र दनुभूतिशब्दस्या र्थावगतिहेतुत्वे व्याघातः, अहेतुत्वेपि पुनर्व्याघात इत्यावालगोपाल मुपलभ्यम् ।

स्वयं प्रकाशेत्यनेन -- किं स्वव्यवहारे स्वाश्रयस्य कदाचि त्स्वगोचरानुभूत्यन्तर नैरपेक्ष्यमात्रं साध्यते ? उत सर्वदा सर्वस्य स्वगोचरानुभूतिविरहः ? । नाद्यः, सिद्धसाधनात् । वयमपि संविदो विषयप्रकाशनवेळायां स्वाश्रयंप्रति संविदन्तरकर्मतामन्तरेण प्रकाश मंगीकुर्मः । तदिदं सिद्धसाधनत्व मभिप्रेत्याह "यत्त्वनुभूते स्स्वयं प्रकाशत्व मुक्तं, त द्विषयप्रकाशनवेळायां ज्ञातुरात्मन स्तथैव" इति ।

पाठे - भूम्नः, अमन्तव्यतां - अपरिच्छेद्यता मित्यर्थः । 'भूम्ना मन्तव्यता' मिति पठितु - यस्य - ब्रह्मणो भूम्ना, तस्या मन्तव्यता मवगाहत इत्यर्थः । 'भूम्नो मन्तव्यता' मिति पाठ स्सुगमः । (व्याघातइति) अवेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति तै रभिधानादिति भावः । अनुभूतिपदस्य बोधकत्वे सिसाधयिषितावेद्यत्वविपरीत वेद्यत्वसिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघातः, अबोधकत्वेच तेन वाक्येना नुभूते रवेद्यत्वाबोधना दिष्टासिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघात इत्यर्थः । ननु- "यत्त्वनुभूते" रित्यादिसिद्धसाधनपरं भाष्यं - तदनुपपन्नमिव, प्रकाशान्तरविषयत्व सामान्याभावस्या सिद्धेः; विषयप्रकाशनवेळाया मपि यज्ञदत्तीयज्ञानस्य देवदत्तादिज्ञानान्तरविषयत्वात् , किंच - सामान्याभावस्य सत्त्वे ऽसत्त्वेच " ज्ञातु रात्मान " इत्यनुपपन्नम्, नहि किंचि द्वस्तु कंचित्प्र त्यस्ति कांचित्प्रति नास्तीति सम्भवति; इत्याशंक्य - उक्तप्रकारेण विकल्प्य दूषणपरं 'यत्त्वि' त्यादिभाष्य मित्याह (तदिदमिति) उपसंहारभाष्ये " वक्तुं नशक्यत " इत्युक्ते-

अ.एव येनाम स्वयम्प्रकाशत्वनिवृत्ता वनवस्थादिप्रसंगा स्ते भवन्तु सम्यंचो नवेति तत्रा स्माभि रिहो दासि ।

नापि द्वितीयः, प्रत्यक्षविरोधात्। तदाह – " परानुभवस्य हानोपादानादिलिंगका नुमानज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीत स्या ज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च ". इति। स्ववचनविरोधमभिप्रेत्याह - " अतो नुभूतिश्चे त्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते " इति।

तथाहि -- ' अनुभूतिस्स्वयम्प्रकाशे ' त्यत्रा नुभूतिशब्दः कस्यचिद्बोधको नवा ? बोधकत्वेप्यनुभूतिरूप ब्रह्मस्वरूपबोधक स्तदन्यबोधको वा ? ब्रह्मस्वरूपबोधकत्वे सिद्धं तस्य तज्जन्यसंवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वं । प्रकाशमानं स्वरूप मनेना नूद्यत इतिचेन्न ;- तथा प्यनुवादात्मक संवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। अन्यथा तदनुवादत्वस्या सिद्धिप्रसंगात्। ततश्च प्रतिज्ञापदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां व्याघातः। तदन्यबोधकत्वेतु तस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं स्यात्। ततश्च सिसाधयिषिता सिद्धि रर्थान्तराख्यं निग्रहस्थान मपसिद्धान्तश्च प्रसज्येरन्। कस्यचि द-

---

स्तात्पर्यमाह (स्ववचनेति) स्ववचन विरोधमेवो पपादयति (तथाहीति) (प्रकाशमानमिति) ' स्वत ' इतिशेषः । अनुवादपदजन्यज्ञानंच वृत्तिरूपमेवेति तद्विषयत्वेपि न स्वप्रकाशत्वभंगइतिभावः। (तथापीति) अनुवादपदजन्य ज्ञानपर्यंतस्य संवित्त्वस्य प्रत्यक्ष सिद्धत्वा त्र तस्य संविदन्यत्वमिति तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वभंगएवेतिभावः । (अन्यथेति) अनुवादजन्य संविदभावे तस्यानुवादत्वमेव नस्यात, प्रकाशितार्थ प्रकाशकस्यैवा नुवादत्वात्, ज्ञानजनकत्वस्यैवा भावे तदसंभवादिति भावः। (ततश्चेति) फलपद मवेद्यत्वरूपसाध्यपरं। प्रथमपदेनानुभूतिविष-

प्यबोधक इति पक्षे त्ववाचकप्रयोगा न्निरर्थकनिग्रहस्थानप्रसंगः । हेतोश्चा श्रया सिद्धिः ।

एवं हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दावपि संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादकावि त्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वेवा ऽन न्वितप्रतिपादकत्वेवा निरर्थकापार्थक निग्रहस्थानापातात् । अत स्तदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादने तयोर प्यनुभूति विशेषकत्वा त्ताभ्या मपि वेद्यत्वं फलितं । अत स्साध्यहेतुवाचिपदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां-व्विरोधः ।

अतो नुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसंग इति तर्कोपि स्ववधाय कृत्योत्थापनं । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रत्यानुभूति शब्देनैववाचा नुभूते रनुभाव्यत्वस्थिता वननुभूतित्व प्रसंगात् ।

एतेना वाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्तं मन्तव्यम् ।

यक ज्ञानजननात् द्वितीयपदेनच तन्निषेधा त्प्रतिज्ञास्थपदयोः परस्पर व्याघातइत्यर्थः । (हेतोरिति) प्रतिज्ञावाक्येन पक्षस्याप्रतीतेर्ज्ञा [रज्ञा] नासिद्धिरित्यर्थः । (अन्यथेति) " अनन्वित प्रतिपादकत्वेवे " त्यत्र-व्विशेषणाभावे विशेष्याभावेवेत्यर्थः ।

ननु-संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादनेपि विशिष्टस्यार्थांतरत्वेन संविदः प्रतिपादनाभावा न्न दोष इत्यत्राह (तयोरपीति) विशेषकं-तत्संसर्गप्रतीतिजनकं । विशिष्टं न पदार्थांतरं, तथात्वेच संविदो नस्वप्रकाशत्व सिद्धिरितिभावः । (अतइति) 'स्व' पदं हेतुपरं । हेतुसहकारित्वा भिमत तर्केण हेतोरेवो त्सादः प्रसज्येतेत्यर्थः । प्रसंगादाह(एतेनेति) आश्रयाद्युपस्थापकपदैः पक्षीभूतानुभूतिप्रतिपादनादित्यर्थः । नच लक्षणयापि त त्प्रतिपादन संभवा त्कथ मवाच्यत्वसिद्धि रिति वाच्यम् । अवेद्यःववाचि-

किञ्च ---- यदनुभाव्यं [तदननुभूति] न तदनुभूतिरूपं, यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेपि त्वदुक्तन्यायेना नुभाव्यत्वप्रतिक्षेपस्य शक्यत्वा त्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्त स्स्यात् । घट स्स्वयं प्रकाशो घटत्वात्, घटस्यानुभाव्यत्वे पटत्व दघटत्व प्रसंग इति वियात जल्पस्य दुर्वारत्वात् । एवंच क्रमेण सर्वस्यापि स्वयम्प्रकाशत्वमायातमिति तदनुविधायि सत्यत्वादिप्रसंगश्च दुस्तरः । घटो ऽनुभूयते पटोनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् ? अनुभूतिरपि परगता स्वगताचा तीता नागतकालयो रनुमान शब्दसंस्कारादिजन्य संविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूते रनुभाव्यत्व प्रतीति र्भ्रान्तिरिति चेत्; किं घटादे रनुभाव्यत्वप्रतीति र्भ्रान्ति र्न देवानां प्रियस्य ? । ततश्च परमार्थानुभाव्यत्व प्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वरहितत्वा द्व्यतिरेक दृष्टान्ता

स्वप्रकाशादि पदानां लक्षकत्वे ब्रह्मणो वेद्यत्व प्रसंगात् । (एवञ्चक्रमेणेति) एव मावाभ्यां ब्रह्मघटयो स्स्वप्रकाशत्वसाधनव दन्येन केनाचि त्कुड्यं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य पटस्य स्वप्रकाशत्वसाधने तदन्येनापि केनचि त्कुसूलं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य कुड्यस्यापि स्वप्रकाशत्वसाधने एवन्तत्तदन्यैः पुरुषै स्तत्तद्दृष्टान्तानां तथैव साधनं सुशकमित्यर्थः । अनेना भाससमानयोगक्षेमत्व कथनेना प्रयोजकत्वं फलितं । (देवानां प्रियस्येति) 'देवानांप्रियइत्यत्रच षष्ठ्याअलुग्वक्तव्य' इत्यलुक्, मूर्खस्येत्यर्थः । देवशब्दो मूर्ख वाची, "मूर्खाणांच प्रियो मूर्खएव भवती" ति कैयटेभिधानात् । यद्वा-शास्त्रानभिज्ञस्येत्यर्थः । "अथवा सुखसक्ततया शास्त्रानभियोगो नेन प्रतिपाद्यत" इति कैयट एवा भिधानात् । (ततश्चेति) घटादे रपि पारमार्थिकानुभाव्यत्वस्याभावाद् ब्रह्मणि तदभावसाधने व्यतिरेक दृष्टांतासिद्धिरितिभावः । तत्परिहारार्थ मपारमार्थिका नुभाव्यत्व व्यतिरेक साधने दूष-

प्यबोधक इति पक्षे त्ववाचकप्रयोगा निरर्थकनिग्रहस्थानप्रसंगः । हेतोश्चा श्रया सिद्धिः ।

एवं हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दावपि संविदन्वित हेतुसाध्यप्रति पादकावि त्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वेवा ऽ न न्वितप्रतिपादकत्वेवा निरर्थकापार्थक निग्रहस्थानापातात् । अत स्तदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादने तयोर प्यनुभूति विशेषकत्वा त्ताभ्य मपि वेद्यत्वं फलितं । अत स्साध्यहेतुवाचिपदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां विरोधः ।

अतो नुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसंग इति तर्कोपि स्ववधाय कृत्योत्थापनं । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रत्यानुभूति शब्देनैवचा नुभूते रनुभाव्यत्वस्थिता वननुभूतित्व प्रसंगात् ।

एतेना वाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्तं मन्तव्यम् ।

यक ज्ञानजननात् द्वितीयपदेनच तन्निषेधा त्प्रतिज्ञास्थपदयोः परस्पर व्याघातइत्यर्थः । (हेतोरिति) प्रतिज्ञावाक्येन पक्षस्याप्रतीतेर्ज्ञा [रज्ञा] नासिद्धिरित्यर्थः । (अन्यथेति) " अनन्वित प्रतिपादकत्वेवे " त्यत्र विशेषणाभावे विशेष्याभाववेत्यर्थः ।

ननु-संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादनेपि विशिष्टस्यार्थांतरत्वेन संविदः प्रतिपादनाभावा न्न दोष इत्यत्राह (तयोरपीति) विशेषकं-तत्संसर्गप्रतीतिजनकं । विशिष्टं न पदार्थांतरं, तथात्वेच संविदो नस्वप्रकाशत्व सिद्धिरितिभावः । (अतइति) 'स्व' पदं हेतुपरं । हेतुसहकारित्वा भिमत तर्केण हेतोरेवो त्सादः प्रसज्येतेत्यर्थः । प्रसंगादाह(एतेनेति) आश्रयाद्युपस्थापकपदैः पक्षीभूतानुभूतिप्रतिपादनादित्यर्थः । नच लक्षणयापि त त्प्रतिपादन संभवा त्कथ मवाच्यत्वसिद्धि रिति वाच्यम् । अवेद्यत्ववंवाचि-

किञ्च ---- यदनुभाव्यं [तदननुभूति] न तदनुभूतिरूपं, यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेपि त्वदुक्तन्यायेना नुभाव्यत्वप्रति क्षेपस्य शक्यत्वा त्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्त स्स्यात् । घट स्स्वयं प्रका शो घटत्वात्, घटस्यानुभाव्यत्वे पटत्व दघटत्व प्रसंग इति वियात जल्पस्य दुर्वारत्वात् । एवंच क्रमेण सर्वस्यापि स्वयम्प्रकाशत्वमाया तमिति तदनुविधायि सत्यत्वादिप्रसंगश्च दुस्तरः । घटो ऽ नुभूयते पटोनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् ? अनुभूतिरपि परगता स्वगताचा तीता नागतकालयो रनुमान शब्दसंस्कारादिजन्य संविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूते रनुभाव्यत्व प्रतीति र्भ्रान्तिरिति चेत्; किं घटादे रनुभाव्यत्वप्रतीति र्भ्रान्ति र्न देवानां प्रियस्य ? । ततश्च परमार्थानुभाव्यत्व प्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वराहितत्वा द्व्यतिरेक दृष्टान्ता

स्वप्रकाशादि पदानां लक्षकत्वे ब्रह्मणो वेद्यत्व प्रसंगात् । (एवञ्च-क्रमेणेति) एव माभ्यां ब्रह्मघटयो स्स्वप्रकाशत्वसाधनव दन्येन केनचि त्कुड्यं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य पटस्य स्वप्रकाशत्वसाधने तदन्येनापि केनचि त्कुसूलं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य कुड्यस्यापि स्वप्रकाशत्वसाधने एवन्तत्तदन्यैः पुरुषै स्तत्तद्दृष्टान्तानां तथैव साधनं सुशकमित्यर्थः । अनेना भासमानयोगक्षेमत्व कथनेना प्रयोजकत्वं फलितं । (देवानां प्रियस्येति) 'देवानांप्रियइत्यत्रच षष्ठ्याअ लुग्वक्तव्य' इत्यलुक्, मूर्खस्येत्यर्थः । देवशब्दो मूर्ख वाची, "मूर्खाणांच प्रियो मूर्खएव भवती" ति कैयटेभिधानात् । यद्वा-शास्त्रानभिज्ञस्येत्यर्थः । "अथवा सुखसक्ततया शास्त्रानभियोगो नेन प्रतिपाद्यत" इति कैयट एवा भिधानात् । (ततश्चेति) घटादे रपि पारमार्थिकानुभाव्यत्वस्याभावाद् ब्रह्मणि तदभावसाधने व्यतिरेक दृष्टांतासिद्धिरितिभावः । तत्परिहारार्थ मपारमार्थिका नुभाव्यत्व व्यतिरेक साधने दूष-

सिद्धिः । निषेद्धव्यस्य क्वचिद प्यप्रसिद्धे निषेधासिद्धिश्च । अपरमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनत्वं स्वपक्षविरोधश्च । अन्यथा तद्विषयशास्त्रानुमाना द्यनारम्भप्रसंगात । ततएवा नुभाव्यत्वमात्र निषेधोप्यशक्यः ॥

किञ्च — यदि परगतानुभूति र्नानुभूयते, कथं शब्दार्थसम्बन्धग्रहः ? परबुद्धिविशेषानुमानेनैव हि सर्वत्र सिद्धे कार्ये वा व्युत्पत्तिः । एवंच व्युत्पत्ते रशक्यत्वा च्चेष्टाशब्दयोः प्रमाणकोटिनिक्षेपएव न स्यात्, परस्पराभिप्रायानभिज्ञतया वादिनो श्शुष्ककलहएव स्यात् । परस्पराशयपरिज्ञानादेवच सर्वो लौकिको व्यवहारः, त्वत्समानानां च पशुमृगादीनां भयाद्युत्पत्तिश्च । तदेत त्सर्व मभिप्रेत्योक्तं - " परानुभवानुमानानभ्युपगमेच शब्दार्थसंम्बन्धग्रहाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसंगः " इति । " आचार्यस्य ज्ञानवत्ता मनुमाय तदुपसत्त्यादिच क्रियते " इति भाष्यं " शिष्यस्यच व्यवहारविशेषादिभि

णमाह (अपरमार्थेति) अनुभूते रेकत्वेपि व्यावहारिकभेदांगीकारा त्तद्विषयत्वेना पारमार्थिका नुभाव्यत्वं घटादाविवा भ्युपगतमेवेति भावः । (अन्यथेति) नच वृत्त्यर्थतया शास्त्रसार्थक्यं, तथासति वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्य विषयत्वेना वेद्यत्वापत्तेः । चैतन्याविषयत्वेच तदवच्छेदक वृत्त्यर्थमपि शास्त्र मनर्थकस्यादितिभावः । सामान्यतोऽनुभाव्यत्वमात्र निषेधसाध्यघटादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रह सम्भवेपि उक्तबाधा न्न तत्साधन सम्भवइत्याह(ततएवेति)(व्युत्पत्तेरिति) ज्ञानसम्बन्धस्येत्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानजनकत्वं ज्ञानेन सम्बन्धः, चेष्टायाश्च ज्ञानजन्यत्वं । चेष्टायाः प्रमाणकोटिनिक्षेपोज्ञानानुमापकत्वं । "भयाद्युत्पत्तिश्च" त्यनन्तरं नस्यातामितिशेषः । समीपवाक्यस्थ क्रियाया बुद्धिस्थतया नस्याता मित्यध्याहार स्सुखेन सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण तदप्रयोगः । वेद्येपि वेद्यत्वे वेद्यत्वा नंगीकारा न्ना नव-

रन्यथाज्ञानादिक मनुमाय तस्मै तत्वमुपादिश्यत " इत्यस्योपलक्षणम् । तदेव मनुभूते रन्यस्यवा वेद्यत्वं नास्तीति प्रतिज्ञानं स्वव्याघातकत्वा दसाधनांग मिति ॥

ननु - वेद्यत्वं वेद्यं नवा? आद्ये वेद्यत्वस्य वेद्यत्वान्तराश्रयत्वेनानवस्था । अन्यथा वेद्यत्वाभावे वेद्यमेव नस्यात् । उत्तरत्रावेद्यत्वं क्वचित्त्वयापि प्रतिज्ञातं स्यात् । इतिचेत्? हन्त किं [तर्हि] वेद्यत्वस्य वेद्यत्वांतरप्रतिक्षेपेण वेद्यत्व समर्थनार्थ मयं प्रयासः? उतवेद्यत्वमेव किमपि नास्तीति तत्स्वरूपप्रतिक्षेपार्थः? अथान्यार्थः? अनर्थकोवेति । आद्ये त्वदुक्तानुमानस्य सपक्षेसति तत्रावर्तमानत्वा त्सर्वानुमता साधारणाख्याभासत्वप्रसंगः । तत्र साध्यवृत्तिर्मिथ्याभूतेति परिहारइतिचेत्? तर्हि तस्य वेद्यत्वमेवायातमिति निरर्थका स्सन्नाहाः । अनुभूतावपि च भवता मवेद्यत्वलक्षण साध्यवृत्ति र्मिथ्याभूतैव , निर्धर्मकत्वाभ्युपगमात ; तस्य स्वरूपत्वाभ्युपगमेच विवादएव नस्यात; इत्यादिक मन्यत्र ग्राह्यम् । नापि द्वितीयः, वेद्यत्वस्वरूपापह्नवेन सर्वस्यापि वेद्यत्वप्रतिक्षेपे पुनरप्यसाधारणत्वप्रसंगात् । भ्रान्तिसिद्धं वेद्यत्वं तत्र विद्यतइतिचेत्? तद-

---

स्येत्याशंक्य-तथासति वेद्यत्वं वेद्यमेव नस्यादित्याह(अन्यथेति) (उत्तरत्रेति) ततश्चा ननुभाव्यत्वस्य क्वचि त्त्वया प्यंगीकारात ब्रह्मणो मया तत्साधने कः प्रद्वेषइत्यर्थः ।

(आद्यइति) " सर्वानुमते " त्यनेन व्यतिरेक्यनुमान मस्माभि रनंगीकृतमिति सूच्यते । साधकतया तवाभिमत मस्माकं न सम्प्रतिपन्नम् , अस्मदुक्तबाधक न्तूभयसम्प्रतिपन्नमिति भावः । (तर्हीति) वेद्यत्वे ऽ वेद्यत्वमिथ्यात्वे तस्य वेद्यत्वं सत्यमिति वेद्यत्वस्य वेद्यत्व समर्थनार्थप्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । (अनुभूताविति) तथाच तादृशसाध्य स्य वेद्यत्वेपि सत्त्वा दसाधारण्यं स्थिरमेवेति भावः । (तस्येति)

नुभूतावपि समानमेव। तत्प्रतिक्षेपे ह्यपसिद्धांत प्रतीतिविरोधादयः। नतृती यः, अन्यस्य कस्यचि दनुपलम्भात । चतुर्थस्तु परिशिष्टोऽस्मदिष्टइति ।

एतेन - वाच्यत्वं वाच्य मवाच्यं वेत्यादि प्रलापोपि प्रत्युक्तः ।

यद्वा प्रसिद्धविशेषणत्व परिहारार्थं - वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्य न्ताभाव प्रतियोगि, धर्मत्वात्, घटत्वव दिति सामान्यत स्साध्यप्र- सिद्धि साधकत्वेनोक्तमनुमानम् ; तदपि प्रत्युक्तं, किंचिच्छब्देन तत्रैवं तस्य वेद्यत्वापादनात्, किंचित्त्व धर्मेणानैकान्त्य प्रसंगाच्च । नहि किंचि च्छब्दवाच्यस्य किंचित्त्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, वेद्यत्वादेरपि तथा पक्षत्वप्रसंगेनाश्रयासिद्ध्यादि प्रसंगात् । किंचित्त्वाभावेच न किंचि देव भवेदिति तुच्छत्वमेव प्रसज्येत । तथाच तन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वसाधने भवतो न विवक्षितविशेषसिद्धिः ।

किंच – सामान्यतः कस्यचि द्वेद्यत्वं नास्ती त्येतावति साधितेपि किंचिच्छब्दार्थोनुभूतिरिति कुतो वसीयते? । पूर्वोक्ताविगी- तहेतुभ्यःदिति चेत् ? तर्हि - घट स्स्वयम्प्रकाशो घटत्वा दित्यादि- हेतुनापि घटादिविशेषपरिग्रहो दुर्वारः । अनुभाव्यत्वप्रतीति सदस-

---

स्वरूपस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः। (तत्रैवेति) तत्रैव प्रयोग- इत्यर्थः। "तस्य"- किञ्चिच्छब्दार्थस्य। "वेद्यत्वादे"रित्यादिपदेन धर्मत्वं हेतुर्गृह्यते। "आश्रयासिद्ध्यादी" त्यादिपदेन स्वरूपासिद्धि र्गृह्य- ते। (विवक्षितेति) तुच्छव्यावृत्त किंचिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्व- मेव साध्यतया विवक्षितमिति भावः।

किंच - किं प्रपंचमिथ्यात्वे सिद्ध एतदनुमानं? उतासिद्धे? । नाद्यः, सिद्धसाधनात् । द्वितीयेपि-किं वेद्यत्वं नाना? उतैकं? । नाद्यः, सिद्धसाधनादेव । एकाधिकरणनिष्ठ यावद्विशेषाभावप्रतियोगित्व सि-

द्धये ऽनुमानमितिचेत्; प्रत्येकं सर्वेषां भिन्नभिन्न किंचित्पदार्थनिष्ठा त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्ध्यापि साध्याभावाना मैकाधिकरण्य स्या सिद्धेः । नच वेद्यत्वत्वमेकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तीति साध्यते ; प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् । प्रमेयत्वस्या ननुगतत्वे प्रमेयत्वत्वादौ व्यभिचारात् । प्रत्येकमसिद्धानां वेद्यत्वाभावानां समुदायस्य ब्रह्मणि साधनसम्भवेनो क्तानुमान वैयर्थ्या च्च । उक्तव्यभिचारादेव वेद्यत्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व साधनेन सामान्याभाव साधनमपि निरस्तं । न द्वितीयः, प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् ॥

यदाह नवीनः - प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्व वृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्व मस्त्येव, प्रमेयत्वं [त्वे] प्रमेय [त्व] मिति धीस्तु प्रमेयत्वान्तर विषयेति । तन्न - तथासति वेद्यत्वस्यापि ना नात्वेन पूर्वोक्तसिद्धसाधनात् ॥

यदप्युक्तं प्रमेयत्व स्यैकत्वेपि भेदो भिन्नः, घटाभावे घटोनास्ती ति बुद्धिवत् प्रमेयत्वस्वरूपमेव प्रमेयत्वं प्रमेयमिति धीविषय इति । तन्न - स्वरूपस्यैवा भावव्यवहारालम्बनत्वव द्यावद्भावकार्यकारि तया स्वस्मिन् घटाभावा भावात्मक घटविरोधित्वव त्प्रमेयत्व विशि ष्टव्यवहारालम्बनस्य स्वरूपस्य स्वस्मि स्तदभावविरोधित्वात् । अन्य- था "नेहनाने" ति ब्रह्मणि प्रपंच निषेधेपि ब्रह्मणएव प्रपंचाभाव तया ब्रह्मणि पारमार्थिक प्रपंचाविरोध प्रसङ्गात् । तथाच प्रमेयत्वे व्यभिचारएव ।

किंच - व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयिन स्त्व- यैव साधना त्तत्रापि व्यभिचारः । किंच अवेद्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपताभि- धानां त्तस्यचा वृत्तित्वा द्बाधः ।

द्भावाभ्यां वैषम्यन्तु परिहृतम् । तर्कानुग्रहसदसद्भावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ? कोसौ तर्कः ? अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसङ्ग इत्युक्त रूप इतिचेन्न; - घटादावपि तथाविध तर्कस्यो दाहृतत्वात् । किंच - यदि घटादिव दनुभूते रनुभूतिलक्षण विरहस्स्यात्तदा ननुभूतित्वं युक्तं, नपुन रनुभाव्यत्वमात्रेण तत्सिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नचानुभाव्यत्वे नुभूतिलक्षणविरहस्स्यादिति वक्तुं शक्यं, अनुभवान्तरा नुभाव्येपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वविषय भासकत्व रूपस्य स्वसत्तयैव स्वाश्रयम्प्रति प्रकाशमानत्वरूपस्य वा कस्यचि दनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्या नपगमात् । तदवस्थानेचा नुभूतित्वस्या नपायादिति । तदिदमुच्यते - " नचान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वं " इत्यादिना ।

किंच योय मनुभाव्यत्वे निष्टप्रसंग स्सोननुभाव्यत्वेपि समान इति प्रतितर्कप्रतिघातः । अनुभूते रननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिव दननुभूतित्वप्रसंगइति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वं, नत्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न; -- साध्यसमव्याप्त्यभावेनो पाधित्वायोगात् । नह्यनुभूतिव्यतिरिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाभ्युपगम्यते । तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्येतावन्मात्रं विवक्षित मिति चेत् ? तर्हि घटादिगत मप्यननुभूतित्वं तत्तद्वस्तुप्रतिनियत घटत्वादिप्रयुक्तं नत्वनुभाव्यत्वनिबन्धनमिति स्यात् ।

(घटादावपीति) तर्कस्या भाससमान योगक्षेमतोक्त्याऽनुभाव्यत्वस्याननुभूतित्वेऽप्रयोजकत्व मुक्तम्, इदानीं तर्कस्य सोपाधिकत्व माह (किंचेति) अत्र लक्षणविरहो लक्ष्यतावच्छेदकविरह प्रयोजकतयाभिमतः । (साध्यसमव्याप्त्यभावेनेति) घटादौ व्यभिचारेण साध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । खपुष्पत्वाद्यवच्छिन्ना ननुभूतित्वव्यापकं तुच्छत्व मुपाधि स्स्यादिति शंकते (तत्रत्यमिति) नन्वसत्त्वस्या

आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजकोभवितु मर्हति - निराश्रयधर्मसिद्ध्य योगात ; नपुन राश्रयगत धर्ममात्रसद्भाव इति चेत्? तर्ह्यनुभाव्यत्व मपि घटत्वादिव न्नाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात् , धर्ममात्रत्वाविशेषात् । व्याप्तयाविशेष इति चेन्न; — सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात् । नह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चि द्विरोधो दृष्टः, येन नियम-स्सिद्ध्येत् , साहित्यमेव परगतानुभवादिषु दृष्टम् ।

किंच — अनुभूतेरेवा नुभाव्यत्वे ऽवश्यम्भावि न्यननुभूतित्वंप्रति कथमनुभाव्यत्व स्योपाधित्वं ? अनुभाव्यत्वस्या भावेपि स्वप्रकाशत्वादेवा नुभूते रसत्वं नप्रसज्यतइति युष्माभि रभ्युपेतव्य मिति चेन्न ;--- तथापि स्वप्रकाशसिद्धेय मनुभूति रित्येवं रूपा नुभूति विषयतामन्तरेण तत्सत्वस्य व्यवस्थापयितु मशक्यत्वात् । इदमखिल मभिसन्धायोक्तम् ---- " घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्व मेवा ननुभूतित्व निबन्धनं , नानुभाव्यत्व मित्यास्थीयतां " इति । नचास्य साधनव्यापकत्वं , अनुभाव्यतया भ्युपगन्तव्ये परानुभव स्वरूपे

ननुभूतित्वव्यापकत्वेनो पाधित्वं नोच्यते, किन्त्वसत आश्रयत्वा सं भवा न्न तत्रा नुभूतित्व मित्येतावदेवो च्यत इति शङ्क्ते (आश्रया भाव इति) (किंचानुभूतेरिति) अनुभाव्यत्वाभावे नुभूतेस्तुच्छत्वेन सर्वशून्यत्वप्रसंगइति भावः । " अनुभूतेरनुभाव्यत्वएवे " ति योजना । एवकारविवरणं " अवश्यम्भाविनी " ति । यद्वा - त्वया ननुभाव्यत्वेन सिषाधयिषिताया एवेत्यर्थः । अथवा-अनुभूतेरेवानुभाव्यत्व मावश्यकम् , नत्वन्यस्य कस्यचित , तस्यान-नुभाव्यत्वेन शून्यत्वेपि दोषाभावात ; अनुभूते स्त्वननुभाव्यत्वे सर्व-शून्यत्व मवर्जनीयमिति भावः । (युष्माभिरिति) सिद्धान्तेपि स्वप्रकाश त्वांगीकारादिति भावः । (अस्येति) अज्ञानाविरोधित्वस्येत्यर्थः । सा-

द्भावाभ्यां वैषम्यन्तु परिहृतम् । तर्कानुग्रहसदसद्भावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ? कोसौ तर्कः ? अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसङ्ग इत्युक्त रूप इतिचेन्न; - घटादावपि तथाविध तर्कस्यो दाहृतत्वात् । किंच - यदि घटादिव दनुभूते रनुभूतिलक्षण विरहस्स्या त्तदा ननुभूतित्वं युक्तं , नपुन रनुभाव्यत्वमात्रेण तत्सिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नचानुभाव्यत्वे नुभूतिलक्षणविरहस्स्यादिति वक्तुं शक्यं , अनुभवान्तरा नुभाव्येपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वविषय भासकत्व रूपस्य स्वसत्तयैव स्वाश्रयम्प्रति प्रकाशमानत्वरूपस्य वा कस्यचि दनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्या नपगमात् । तद-वस्थानेचा नुभूतित्वस्या नपायादिति । तदिदमुच्यते - " नचान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वं " इत्यादिना ।

किंच योय मनुभाव्यत्वे निष्टप्रसंग स्सोननुभाव्यत्वेपि समान इति प्रतितर्कप्रतिघातः । अनुभूते रननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिव दननुभूतित्वप्रसंगइति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वं, नत्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न; -- साध्यसमव्याप्त्यभावेनो पाधित्वायोगात् । नह्यनुभूतिव्यतिरिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाभ्युपगम्यते । तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्ये-तावन्मात्रं विवक्षित मिति चेत् ? तर्हि घटादिगत मप्यननुभूतित्वं तत्त द्वस्तुप्रतिनियत घटत्वादिप्रयुक्तं नत्वनुभाव्यत्वनिबन्धनमिति स्यात् ।

(घटादावपीति) तर्कस्या भाससमान योगक्षेमतोक्त्याऽनुभाव्यत्वस्याननुभूतित्वे ऽ प्रयोजकत्व मुक्तम् , इदानीं तर्कस्य सोपाधिकत्व माह (किंचेति) अत्र लक्षणविरहो लक्ष्यतावच्छेदकविरह प्रयोजकतयाभिमतः । (साध्यसमव्याप्त्यभावेनेति) घटादौ व्यभिचारेण साध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । खपुष्पत्वाद्यवच्छिन्ना ननुभूतित्वव्यापकं तुच्छत्व मुपाधि स्स्यादिति शंकते (तत्रत्यमिति) नन्वसत्त्वस्या

आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजकोभवितु मर्हति - निराश्रयधर्मसिद्ध्य योगात् ; नपुन राश्रयगत धर्ममात्रसद्भाव इति चेत्? तर्ह्यनुभाव्यत्व मपि घटत्वादिव न्नाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात् , धर्ममात्रत्वाविशेषात् । व्याप्त्यविशेष इति चेन्न; — सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात् । नह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चि द्विरोधो दृष्टः, येन नियम- स्सिद्ध्येत् , साहित्यमेव परगतानुभवादिषु दृष्टम् ।

किंच — अनुभूतेरेवा नुभाव्यत्वे ऽवश्यम्भावि न्यननुभू तित्वंप्रति कथमनुभाव्यत्व स्योपाधित्वं ? अनुभाव्यत्वस्या भावेपि स्वप्रकाशत्वादेवा नुभूते रसत्वं नप्रसज्यतइति युष्माभि रभ्युपेतव्य मिति चेन्न ; --- तथापि स्वप्रकाशसिद्धेय मनुभूति रित्येवं रूपा नुभूति विषयतामन्तरेण तत्सत्वस्य व्यवस्थापयितु मशक्यत्वात् । इदमखिल मभिसन्धायोक्तम् --- " घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्व मेवा ननुभूतित्व निबन्धनं , नानुभाव्यत्व मित्यास्थीयतां " इति । नचास्य साधनव्यापकत्वं , अनुभाव्यतया भ्युपगन्तव्ये परानुभव स्वरूपे

ननुभूतित्वव्यापकत्वेनो पाधित्वं नोच्यते, किन्त्वसत आश्रयत्वा सं भवा न्न तत्रा नुभूतित्व मित्येतावदेवो च्यत इति शङ्कते (आश्रया भाव इति) (किंचानुभूतेरिति) अनुभाव्यत्वाभावे नुभूतेस्तुच्छत्वेन सर्वशून्यत्वप्रसंगइति भावः । " अनुभूतेरनुभाव्यत्वएवे " ति योजना । एवकारविवरणं " अवश्यम्भाविनी " ति । यद्वा - त्वया ननुभाव्यत्वेन सिषाधयिषिताया एवेत्यर्थः । अथवा- अनुभूतेरेवानुभाव्यत्व मावश्यकम् , नत्वन्यस्य कस्यचित् , तस्यान- नुभाव्यत्वेन शून्यत्वेपि दोषाभावात् ; अनुभूते स्त्वननुभाव्यत्वे सर्व- शून्यत्व मवर्जनीयमिति भावः । (युष्माभिरिति) सिद्धान्तेपि स्वप्रकाश त्वांगीकारादिति भावः । (अस्येति) अज्ञानाविरोधित्वस्येत्यर्थः । सा-

तदभावदर्शनात् । नच साध्यसमव्याप्ति हानिः, अनुभूति व्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि साक्षा दज्ञानविरोधित्वाभावात् । अनुभाव्य त्वे नुभूते रज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यतइतिचेत् ? अननुभाव्यत्वेपि गगनकुसुमादिव त्तत्प्रसङ्ग स्तदवस्थः । असत्त्वप्रयुक्तं तत्राज्ञाना विरोधित्वमिति तु दत्तोत्तर प्रायमेव ।

एवं --- ' अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मव्यवहारा, स्व सम्बन्धा दर्थान्तरे तद्धर्म व्यवहारहेतुत्वात् ',

---

धनम् - अननुभूतित्वप्रसंजकं वेद्यत्वम् । ननु - आलोकादावज्ञान- विरोधिनि साध्याव्यापकतेत्याह (नचेति) साक्षा दज्ञानविरोधित्वमु- पाधिः । नचालोकादि स्साक्षादज्ञानविरोधी, ज्ञानद्वारैव तथात्वात् । ज्ञानस्यैव साक्षादज्ञानविरोधित्वस्य तैरेवाभिधाना दिति भावः । (दत्तो [उक्तो] त्तरप्रायमिति) तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्यादे र्दूषणेनेत्यर्थः । (एवमनुभूति रित्यादि) अत्रानुमानद्वयं वि- वक्षितम् । अनुभूति रनन्याधीन स्वधर्मा , स्वसम्बद्धा दर्था- न्तरे तद्धर्महेतुत्वात् ; रूपवत , परत्र चाक्षुषत्व हेतुर्हि रूपं - स्व चाक्षुषत्वे सजातीयानपेक्षं । अनन्याधीन स्व व्यवहारा , स्व सम्बन्धा दर्थान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वात , रूपवदिति ।

अत्रेत्थ मनुगृहीत माचार्यैः - अनुभूतिरित्यादिना ऽनुमानद्वयं ग्रन्थलाघवार्थं मविभागेनोक्तम् । अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मा , स्व सम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्म हेतुत्वात् ; अनुभूति रनन्याधीन स्व व्यवहारा- स्व सम्बन्धा दर्थान्तरे तद्व्यवहार हेतुत्वात् ; इत्येवं विभागः । अत एवहि - " परत्रव्यवहारविशेषहेतौ स्स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं " इत्युत्तरत्र वक्ष्यति । प्राकस्यमभ्युपगम्य तदुपजीवनेन प्रथमानुमानमु- क्तं । तदनुपजीवनेन द्वितीयं । प्राकस्याभ्युपगमस्य नस्वप्रकाशता वि-

रोधित्वं, तस्य ज्ञानानुमापकत्वा नभ्युपगमात्, धर्मवत्त्वे ऽनन्याधीन धर्मवत्त्वेच साध्ये सिद्ध साध्यता स्यात्, अनुभूतित्वादिधर्माणां हेत्वंतर नैरपेक्ष्यातं। नह्यनुभूतित्वजाति र्हेत्वधीना, नित्यत्वात्। जात्यनभ्युपगमे ष्यनुभूतित्वस्या नुभूति सामग्री व्यतिरिक्त हेत्वनपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यता। अतोनन्याधीन स्वधर्मेत्युक्तं। स्वस्य धर्मः-स्वोत्पाद्यतया सम्बन्धी धर्मः स्वधर्मः, परत्र स्व साध्य धर्मात्यंत सजातीय धर्म इत्यर्थः। अर्थांतरे तद्धर्म हेतुत्वादिति हेतूक्तेः। स्वधर्मशब्दनिर्दिष्टधर्मोहि तच्छब्दोक्तः। परत्र स्वसाध्य धर्मात्यंत सजातीय स्स्वस्मिन्नवश्यम्भावि धर्म स्स्वधर्मत्वेन विवक्षितः। अतएव स्वस्मि न्रूपित्वानापादना द्रूपस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्व शंका व्युदस्ता स्यात्। दण्डान्तर निरपेक्षं स्वस्मिन् दण्डित्व मनापादयति दण्डे-व्यभिचारश्च परिहृत स्स्यात्। अन्य शब्दश्च स्वात्यन्त सजातीयान्यपरः, अन्यथा हेतुमात्र निरपेक्षत्वे दृष्टान्तस्य साध्य विकलत्व प्रसंगात्। चक्षुराद्यपेक्षंहि रूपस्य चाक्षुषत्वं। तादृश हेत्व पेक्षा नियमराहित्य मनन्याधीन शब्देन विवक्षितं। अन्यापेक्षा मात्र विरहे साध्ये परज्ञानस्या नुमेयत्व दर्शनेन बाधितत्व प्रसंगात्। नहि ज्ञानान्तरा गोचरत्व मेतदनुमानसाध्यं। अपितु स्वात्यन्त सजातीया नपेक्ष प्रकाशार्हत्व मात्रं। तच्च परज्ञाने सम्भवतीति न बाधितविषयत्वं। अनन्याधीन स्वव्यवहारेत्यत्रापि व्यवहारवत्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता। अतोनन्याधीन शब्दः। अन्यशब्दस्या त्यन्तसजातीयान्यपरत्वा द्धागाद्यपेक्षया बाधितत्व शंका परिहृतास्यात्। घटादीनां ज्ञानादि व्यवहारे स्वात्यन्त सजातीयानपेक्षो हेतुरनुभूतिरिति सिद्ध साध्यत्वव्युदासाय स्वशब्दः। सच परत्र स्वसाध्य व्यवहारात्यन्त सजातीय परः। व्यवहारस्या त्यन्त सजातीयत्वं नाम भिन्नप्रवृत्ति निमित्तकत्वं। व्यवहारानुगुण्यमात्रंहि प्रकाशत इति व्यवहारस्य निमित्तं। परज्ञान व्यवहारे कालात्ययापदेश परिहाराया पेक्षा नियमराहित्यं विवक्षितं। हेतुमाह "स्वसम्बन्धा" दिति। धर्महेतुत्वे व्यवहारहेतुत्वेच

नुभूतित्वस्यानुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यतैवेत्याह"अनुभूतित्वस्यानुभूति सामग्री"ति अनुभूतित्वं ह्यनुभूति सामग्रयैव जन्यते, नतु तदतिरिक्तेन केनापि, अतो नुभूतित्वस्या नुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साधनमिति भावः । "परत्रे"ति । धर्मे वक्ष्यमाण न्यायेन यावत्त्व विशेषणस्या वश्यकत्वा दद्रव्ये रूपादौ चाक्षुषत्व प्रयोजकस्या लोकादेर्द्रव्यस्य संयोगे द्रव्यान्तर सापेक्षत्वा द्व्यभिचार स्स्यादित्युक्त निवक्षयैव तत्परिहारइति भावः । ननु आलोकादे स्संयोग जनने स्व विजातीय घटाद्यपेक्षाया अपि सम्भवा त्सजातीयापेक्षा नियम विरहोस्त्येवेति कथं व्यभिचार इतिचेन्न; – यद्रूपेण स्वोत्पाद्योधर्म स्तेन रूपेण सजातीया नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । द्रव्यत्वेन स्वस्मिन् संयोगजनकस्या लोकस्य द्रव्यत्वेन सजातीयापेक्षणा द्व्यभिचारात् यद्रूपावच्छिन्नं धर्मोत्पादकत्वं तद्रूपेण परत्वं विवक्षितं, अतोनव्यभिचारता दवस्थ्यम् । उक्तविवक्षाया अभ्युच्चय हेतुमाह "अर्थान्तर"इत्यादिना । "स्वधर्मे " ति । तच्छब्दस्य प्रकृत परामर्शित्वा दनन्याधीन स्व धर्मवत्त्वमात्रे साध्ये तेन स्व धर्मस्यैव परामर्शः स्यात , तथाच परत्र स्व धर्मोत्पत्ते रसम्भवा त्स्वरूपासिद्धो हेतुस्स्यात ; निरुक्तविवक्षायान्तु परगत धर्मस्यापि प्रकृतत्वात्तस्य तच्छब्देन परामर्शो युज्यतइति भावः । यद्यपि निरुक्त विवक्षाभावेपि स्व धर्मस्य परत्रोत्पत्त्य सम्भवादेव तत्पदेन स्वधर्मसजातीय परामर्शो युज्यते, निरुक्त विवक्षायामपिहि तच्छब्देन परत्रोत्पद्यमान धर्म परामर्शे पूर्वोक्त व्यभिचारएव हेतुरिति हृदयम् । स्वस्मिन्नित्यंश तात्पर्यमाह " अत एवे" ति । नियम तात्पर्यमाह – "दण्डान्तरे" ति । "अन्यशब्दश्चे" ति । यद्रूपेण परत्र स्वेन धर्म उत्पाद्य स्तद्रूपावच्छिन्नान्यपर इत्यर्थः । " तादृशे " त्यादि । नन्वनु मित्यधीन प्राकट्यस्य सजातीयापेक्षत्वेपि स्वाधीनप्राकट्यस्य सजातीयानपेक्षत्वा त्सजातीया नपेक्षधर्म मात्रस्य च साध्यत्वात्कथम् बाधइति चेन्न; –– स्वावश्यम्भाविनि यत्किंचिद्धर्ममात्रे सजातीयानपेक्षत्व साधने परत्र दण्डीति विशिष्ट ज्ञानविषयत्व प्रयोजकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् दण्डज्ञानमिति दण्डविशिष्ट

ज्ञानविषयत्वे सजातीयापेक्षाविरहा त्सिद्धसाध्यतेति स्वावश्यम्भावि यावद्धर्मेषु सजातीयापेक्षा राहित्यं विवक्षणीयं।

ननु - ज्ञाने - उक्तविशिष्टज्ञानविषयत्वे विशिष्टज्ञानापेक्षास्त्येवेति कथं सिद्धसाधनमिति चेन्न ; - स्वस्य येन रूपेण परत्र धर्मप्रयोजकत्वं तद्धर्मजातीयस्य स्वस्मिन्नुत्पादे तेन रूपेण सजातीयापेक्षाविरहस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा घटरूपे चाक्षुषत्वस्या लोकरूपलापेक्षत्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यप्रसंगात्। आलोकरूपस्य दृष्टान्तत्वे घटरूपे व्यभिचारात्। ईश्वरज्ञानापेक्षत्वेन बाधाच्च। उक्तविवक्षायांच न दोषः, आलोकरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्व प्रयोजकत्वात्, घटरूपस्य विषयगतोद्भूतरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात्। यावत्त्वविवक्षा चा चार्यस्य 'अतएव स्वस्मिन्नूपित्वानापादना द्रूपस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वशंका व्युदस्तास्या' दिति वाक्या दवगम्यते। अन्यथा रूपस्य स्वस्मिन् चाक्षुषत्वे सजातीयापेक्षाविरहेण दृष्टान्ते साध्यसत्त्वात्। 'नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतदनुमानसाध्य' मिति वाक्याच्चेयं विवक्षावगम्यते। तथाहि - 'नही' त्यादिना नियमपदे दत्ते बाधनिरास उपपाद्यते, 'अतो न बाधितविषयत्व' मि त्युपसंहारात्। ततश्च नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतन्नियमपदघटित साध्यकानुमान साध्यमित्यनेन नियमपदाघटित साध्यकानुमानेन ज्ञानान्तरागोचरत्वमेव साध्यमिति प्रतीयते। तच्च स्वावश्यम्भावि यावद्धर्मेषु सजातीयानपेक्षत्व विवक्षायामेव सिद्ध्यति। नियमश्च - येन रूपेण साजात्यं तद्रूपावच्छेदेन विवक्षितः। तद्विरहश्चात्राबाधित एव, स्वाधीन प्राकट्यस्य स्व सजातीया पेक्षा विरहात्।

"परज्ञान व्यवहार" इति। अत्रापि पूर्ववदेव परत्र - दण्डसम्बन्धीति व्यवहारजनकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् तादृश व्यवहारे सजातीयपेक्षाविरहा त्सिद्धसाध्यतेति व्यवहारे यावत्त्वं विवक्षणीयं। ततश्च परकीयज्ञान व्यवहारस्या नुमित्याद्यधीनत्वा द्बाधवार-

णाय नियमोविवक्षणीय इत्यर्थः। नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य विशिष्टज्ञान साध्यत्वा न्न सिद्धसाधनमिति वाच्यं। अत्रापि पूर्ववद्येन रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात्। ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञानत्वेन तदपेक्षा। अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्रयोजयतीत्यदोषः। "अनैकान्त्यंस्या"दिति। परत्र संयोग जनकेषु कर्मादिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः। तत्प्रागभावत्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्रागभावेऽभावात् ,यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः, तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वा द्व्यभिचारः। "स्वस्याग्नि सम्बन्धा" दिति। पूर्वोक्ताभ्युच्चया नुसारेण हेताव र्थान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं, तदभावेच यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया परस्मिन् कार्यं जनयति तद्रूपेण साजात्य विवक्षाभावंचा,भिप्रेत्यैतं द्व्यभिचारो द्भावनमिति ध्येयं। हेतावर्थान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारःस्यादिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया तत्परमर्थान्तरपदं सार्थ मित्याह – "किंचे" ति। अर्थान्तरपदस्य निर्दिष्टजातीया पेक्षया र्थान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दिष्टजातीया पेक्षया परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः। साध्ये येन रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपेक्षत्व विवक्षाया मुक्तव्यभिचारा सिद्धेः। नहि घटो घटत्वावच्छिन्ना पेक्षया परस्मि न्पटादौ संयोगजनने घटत्वेन सजातीयमेवा पेक्षत इति नियमोस्ति, पटेनापि संयोगात्। निर्दिष्टत्व विशेषणेनच यद्रूपावच्छिन्नापेक्षया र्थान्तरेकार्यं जनयति तद्रूपेण सजातीयानपेक्षं, तद्रूपा

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति। निर्दिष्ट त्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशंक्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि तत्वा न्न दोष इति परिहरति - "नन्वि" त्यादिना । "पुत्र" इ-ति। अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन सजातीयापेक्षत्वेन तत्र साध्याभावा त्पितृत्वावच्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्वा द्व्यभिचारः । यतएव मपुत्रः पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यक्तित्वादिरूपाव च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कार्योत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन् पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयापेक्षाभावा त्साध्यसत्वा न्न व्यभि चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विव क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वात्पुत्रस्य पितृत्वरूपाव-च्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरत्वाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं। "तद्व्यवहार हेता"विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः। तत्कीर्तनंच व्यवहार साजात्य प्रदर्शनाय। समान प्रवृत्ति निमित्तकत्वंहि व्यवहारस्य सा-जात्यं विवक्षितं। "परत्रे"ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्वं-स्व शून्य-कालानुवृत्ति रहितत्वं। "तत्सापेक्षे"ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्व सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष ण मस्त्विति चेन्न;-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नहि रूपसंबन्ध दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटश्चाक्षुष इति व्यव हारात् । "नही"ति ! सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो विवक्षणीयः । अथवा न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावादे र्जन्यत्व जनकत्वो भय समुदाया त्मकत्वात । पितु र्निधने तद्धर्मभूतस्य जनकत्वा देरप्यभावात। जन्यजनकभावाद्य सिद्धावपि न पुत्रत्व मपगच्छति। अतिरि क्तसम्बन्धश्च सहा वस्थानमेवेति पितृ प्रवासे पुत्रत्वं नापगच्छती त्यर्थः।

"तद्व्यवहार श्चापगच्छती" ति । तादृशं पुत्रत्व धर्मविषयत्वं नापगच्छती त्यर्थः ।यद्वा- सम्बन्ध तुल्य कालत्व विवक्षाधर्म घटितहेताविव । 'तत्सा-पेक्ष व्यवहार हेतुत्वा' दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा-दित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्त्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्तत्वा दितिचेन्न;-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यव-हारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृका-लीन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । "तद्व्यवहारश्चे"ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । " ननु सिद्धान्तिनोपी" ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्दोन तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्भावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्पाद्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचारा द्भुता ववश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । " स्वव्यापकेति " । स्वपदं स्वनिष्ठधर्मपरं । यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया न्य-स्मिन् कार्यं जनयति तद्धर्म व्यापकत्वं विवक्षितं । " तत्र हेतुमात्रे " ति । अत्र बाधोपि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त री-त्या नुभूतित्वादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्वस्य बा-धात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं वाच्यमित्याभिप्रेत्य तत्र दोषमाह - " रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे " ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्व्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । " स्वजन्यपरगते " ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यता-रहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपा धिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण तद्रूपा वच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपा धिकरणजन्यधर्मश्च। सएव धर्म स्तद्धर्मः। तन्निरूपितव्यापकताव-च्छेदको धर्म स्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः। तद्रूपावच्छिन्नप्रति-योगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति-श्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च। तद्रूपावच्छिन्न सजातीया पेक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छे-दक धर्मश्च। तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकर णंच तत तद्रूपाधिकरणजन्यंच। तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापक तावच्छेदकधर्मश्च। अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन कर्मधारयः। अत्रच साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा त्तादृश यावद्धर्माधिकरणत्वं नास्तीति बाधवारणाय स्वपदं यावद्धर्मविशेषणम्। ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधनं, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदक-त्वात्; अनुभूतिभिन्नघटादिवृत्यनुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च; प्रमे यत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्ते स्तदधिकरणत्वात। नच तद्रूपा धिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्, एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाध नादिति चेन्न; - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छे दकत्वस्य विवक्षितत्वात्। "स्वविजातीय" इति। स्वविजातीयत्व वि-शेषणाभावे दण्डे परत्र स्वावश्यम्भावि संयोगसजातीय कार्यहेतौ परत्र स्वोत्पाद्यमान स्वावश्यम्भावि धर्माभावा द्व्यभिचार इति तद्वा रणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम्। धर्मे हेतुतावच्छेदक रूपेण वै-जात्यं विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजातीये पटे संयोगजननेन व्य भिचारतादवस्थ्यात। दण्डे परत्र दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत धर्मसजातीय स्वावश्यम्भावि धर्माभावाद्व्यभिचार इति स्वावश्य-म्भावित्व विशेषणम्। तच्च प्रागिव स्वव्यापकपरं, इतरथा स्व-

वृत्तित्वमात्रस्य दण्डित्वेपि सत्वेन व्यभिचारानुद्धारात। स्वव्यापकत्वं च स्ववृत्तिहेतुतावच्छेदक धर्मव्यापकत्वं विवक्षितम्। स्ववृत्तिधर्म व्यापकत्वमात्रस्य तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वेपि सत्वात। पत्र स्वो त्पाद्यप्रकृतं धर्महेतुतावच्छेदकत्वमेव च विवक्षितं, अन्यथा तद्दण्ड ध्वंसहेतुतावच्छेदक तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वे व्यभिचारानुद्धारात्। देवदत्ते कस्यचि त्पितरि पितृत्वानधिकरणे क्वचित्पुत्रे पुत्रत्वजनकत्वा-द्व्यभिचारवारणाय स्वसम्बन्धतुल्यकालविशेषणं। ततश्च तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपानधि करणकालावृत्ति धर्मवृत्तिधर्मावच्छिन्न व्यापकतानिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः। " स्वजन्य परगतव्यवहारे " ति। तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहित तद्रूपावच्छिन्न प्रति-योगिकान्योन्याभावाधिकरणविशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्र-वृत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तकव्यवहारताक तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगि-कान्योन्याभावव द्विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमि-त्त तावच्छेदकावच्छिन्न तद्रूपव्यापकताक तद्रूपाधिकरणानधिकरण कालावृत्तिधर्मप्रवृत्तिनिमित्तक यावद्व्यवहार इति साध्यम्। " स्व-विजातीय " इति। स्वसम्बन्धतुल्यकाले त्यनेन स्वसम्बन्धतुल्य-कालएव विद्यमानत्वं विवक्षितम्। तेन वर्तमानचाक्षुषत्वविषय व्यवहारादे रूपिद्रव्यादौ रूपादिसम्बन्धतुल्यकाल एवा भावा द्वर्त-मान विषयक व्यवहार हेतुत्वमेव विवक्षितं पर्यवस्य ति। एवंच तद्रू-पावच्छिन्न प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरण विशेष्यक तद्रूपाधिकरण जन्य तद्रूपाधिकरण सम्बन्ध व्यतिरेक प्रयोज्य व्यतिरेक प्रतियोगि वर्तमान विषयताक व्यवहार प्रवृत्ति निमित्ततावच्छेदकावच्छिन्न व्या-पकताक धर्मनिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः प-र्यवस्यति। स्वावश्यम्भावित्वं व्यवहारस्यानुपपन्नं, विद्यमानस्यापि प्रा-कट्यादेः कदाचि दव्यवहारा दित्यत्राह "व्यवहारस्येति "। अत्रच प्र-

योगद्वये हेतुसाध्ययोः कारणजन्यपदे प्रयोजक प्रयोज्यपरे । यद्वा-अनुभूतिः स्वान्य स्ववृत्ति तद्धर्मं यावत्कारण वृत्त्यभाव प्रतियोगि तद्धर्मवृत्ति स्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगि यावद्धर्मिका । स्ववृत्तिश्चासौ तद्धर्मश्चेति कर्मधारयः । अयं तद्धर्मशब्द स्तद्धर्मवृत्ती त्यत्र तद्धर्मशब्देन तुल्यार्थः । ततः स्ववृत्तितद्धर्मस्य याव त्कारणानीति षष्ठीसमासः । तेनच स्वान्यशब्दस्य कर्मधारयः । इदंच स्वपदद्वय मनुभूतिपरम् । तद्धर्मवृत्ती त्यव्यवहितोक्त स्ववृत्तिधर्म उच्यते । स्वस्य व्यापिका या योग्यता तस्या यत्प्रतियोगितावच्छेदकं, तत्स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकम् । अस्यच पदस्य तद्धर्मवृत्ती त्यनेन कर्मधारयः । तद्धर्मवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यता यस्येति बहुव्रीहिः । सचासौ धर्मश्चेति कर्मधारयः । तत स्तादृशधर्मेण समानाधिकरण इति तृतीयासमासः । तत स्तस्याभावपदेन कर्मधारयः । तत स्तस्य प्रतियोगी त्यनेन षष्ठीसमासः । यावन्तश्च ते धर्माश्चेति कर्मधारयः । तेन प्रतियोगीत्यन्तस्य तद्धर्मवृत्तीत्यादिकस्य कर्मधारयः। तत स्तद्धर्मवृत्तीत्यादे स्सर्वस्य पूर्वेणा भावप्रतियोगीत्यन्तेन सर्वेण बहुव्रीहिः । तत्रा ऽनुभूतौ प्राकस्त्यस्या ऽनुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि स्वाश्रयजन्यत्वा द्बाध वारणाय स्वान्यपदम् । अनुभूतिप्राकस्त्यस्या ऽनुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि तत्कारणकालादे रननुभूतित्वा दर्थान्तरवारणाय याव त्पदम् । अयं घट इत्याद्यनुभव स्स्वयमेव घटादिविशेषणज्ञानं भवन् स्वस्मिन् तद्विशिष्टज्ञानस्य घटज्ञान मित्याद्याकारस्य जनकः, तत्रच विशिष्टज्ञाने स्वाश्रयीभूता दयं घट इत्याकारका द्विशेषणज्ञाना दन्य त्सर्वं कारण मननुभूति रिति कृत्वा ऽनुभूतित्वे तादृशविशिष्टज्ञान याव त्कारणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वसत्त्वा त्सिद्धसाध्यतेति तद्धर्मपदम् । शरीरचेष्टावृत्तिनियमनादि धीन व्यापारविशेषत्वावच्छिन्न चेतनत्वावच्छिन्न

कारणताप्रतियोगिक कार्यताक प्रसिद्धलौकिकशरीरक्रियात्मक धर्म समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वा च्चेतनस्य तन्निष्ठक्रियायांच नियमनाधीनव्यापाररूपाया मीश्वररूपचेतनान्तरापेक्षणात्, घटादौ चेतनत्वेना नित्यज्ञानत्वात्मक चेतनत्वव्यापक तावच्छेदकावच्छिन्नजनकत्वा द्धेतुसत्त्वा द्व्यभिचार इति तद्वारणाय स्वव्यापकेत्यादिविशेषणम् । दृष्टान्तीभूतो द्भूतरूपादावपि चाक्षुषज्ञाननियमाभावा त्साध्यवैकल्यव्युदासाय योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकेति । तादृशयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यताकत्वंच धर्मविशेषण मेवास्तु, किन्तेन कार्यताविशेष्यत इति चेन्न ; चेतने व्यभिचारात् । जन्यत्वावच्छिन्नकार्यस्य चेतनमात्रे योग्यता स्तीति शरीरादिक्रिया तादृशजन्यत्वावच्छिन्ना, स्वावच्छिन्नकारणतेत्यादि विशेषणंच प्राग्व दस्तीति तत्परिहारायैव तेन कार्यता विशेष्यते । स्वसमानाधिकरणकारणते त्यनुक्त्वा स्वावच्छिन्नकारणते त्युक्ति रपि – अनुभूतित्व समानाधिकरणेश्वर ज्ञाननिष्ठकारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदक जन्यत्वाश्रय घटविशिष्ट ज्ञानसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगिनि स्वस्मिन्ननुभूत्यन्तरानधीन घटविशिष्टज्ञानजनकत्वादनुभूते रनुभूतित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय । ननु– तादृशकार्यताक धर्मसमानाधिकरणत्वं यावद्धर्मविशेषणमेवास्तु, कृत मभावादिपदेन, समानाधिकरणान्तस्यच तद्विशेषणत्वेन, इतिचेन्न;– संयोगवृत्तित्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यताक संयोगसमानाधिकरणं द्रव्यत्वं, नच तत्र स्वान्येत्याद्यंशोस्ति, अतो द्रव्यत्वमादाया लोके व्यभिचारः । तस्यहि स्वव्यापकं चाक्षुषज्ञानं परस्मि न्नालोकभिन्ने· आलोकत्वेनैव जन्यत इति हेतु रस्ति, तदर्थ मभावविशेषणम् । संयोगरूपप्राकट्यान्यतरत्वं द्रव्यत्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकं, तदवच्छिन्न समानाधिकरणाभाव प्रतियोगीचालोकः, तत्र है

तुश्च पूर्ववदस्तीति व्यभिचारवारणाय स्वावच्छिन्न कारणतेत्यादि-विशेषणम् । स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वाव च्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रति-योगिधर्मवत्त्वात, उद्भूतरूपवत् । उद्भूतरूपंहि घटादौ चाक्षुषत्वप्रयोजकं स्वचाक्षुषत्वे तदपेक्षारहितम् ॥

आदिपदेन - अनुभूतित्वं स्वानधिकरण वृत्त्यधिकरण स्वावच्छिन्न-कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न स्वव्यापकयोग्यताप्रति योगिकताक स्व समानाधिकरण किंचिद्धर्माश्रयान्य तत्फलोपहित याव-न्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगि, स्वव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यताश्रय समानाधिकरणाभाव प्रतियो-गित्वात, महत्व समानाधिकरणोद्भूत रूपवत्ववत् । प्राकट्यमनुभू-तित्वा नधिकरण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारण वृत्त्यनुभूतित्वाव-च्छिन्न कारणता निरूपित कार्यतावच्छेदका धिकरणं, अनुभूतित्वाभाव समानाधिकरण वृत्त्यनुभूतित्वावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यता-वच्छेदका वच्छिन्नानुभूतित्व व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकत्वात् ; य-दभाव समानाधिकरण वृत्ति यदवच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्य-तावच्छेदकावच्छिन्न यद्व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकं यत्तत्तदनधि-करण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारणकवृत्ति तदवच्छिन्नकार णतानिरूपित कार्यतावच्छेदकाधिकरणम् । यथा रूपचाक्षुषज्ञानं । प्राकट्यत्वं स्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित कारणतावच्छेदकाभावाधिक रण यावत्स्वाधिकरणा धिकरणातिरिक्त कारणकवृत्ति, स्वाधिकरण समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिधर्मावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक का र्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदक-त्वात्, चाक्षुषज्ञानत्व वदित्यादि गृह्यते ।

इत्याद्यनुमाने ह्यप्यवेद्यत्वविवक्षायां पूर्ववद्दोषो भाव्यः । आगमबाधश्च । यदि ह्यनुभूतिरूपं ब्रह्म न वेद्यं, कर्तर्हि तत्वावेदकशास्त्रस्य विषयः । प्रपंचमिथ्यात्वमात्रमिति चेन्न ; – " अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । " " आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " " ब्रह्मविदाप्नोतिपरं " " अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं

(अवेद्यत्व विवक्षायामिति) यद्यप्युक्तानुमाने स्वप्रकाशत्वमात्रं सिद्ध्यति, तथापि तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषणावापो द्वापाभ्या मवेद्यत्वं साद्ध्यतचे दित्यर्थः । प्रथमसाध्ये व्याप्यतारहितेति स्थाने ऽभावव्याप्येति विशेषणावापात्, व्यवहारघटित साध्यकेपि तथा तद्विशेषणावापात्, तृतीये तद्धर्मयावत्कारणेत्यत्र तद्धर्मसजातीय यत्किंचिद्व्यक्ति यावत्कारणेति - सजातीयविवक्षायां स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि- सजातीय यत्किंचिदिति विशेषणोद्वापात्, अनुभूतित्वपक्षके किंचिद्धर्माश्रये त्यत्र किंचिद्विशेषणोद्वापात, प्राकट्यपक्षकेपि यावत्स्वकारण वृत्तीति स्थाने यावत्स्वकारणका न्यानुभूति वृत्त्यवृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्र सिद्धावपि तदावापात, प्राकट्यत्वपक्षकेपि स्वाधिकरणाधिकरणातिरिक्त कारणकवृत्तीति स्थाने स्वाधिकरणा धिकरणातिरिक्त कारणकेतर तत्कारणतावच्छेदक समानाधिकरणा वृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि तदावापात्, अवेद्यत्वं सिद्ध्यति ।

(आगमबाध इति) आगमेन बाधः । " ब्रह्मविदाप्नोति " " वचसां वाच्य मुत्तमम् " इत्यादि रागमः । यद्वा - अवेद्यत्वे बाधकतर्क माह (आगमेति) आगमस्य बाधः । तदुपपादयति (यदिहीति) (तत्वावेदकेति) वेदान्तशास्त्रस्येत्यर्थः । पूर्वभागस्य धर्मावेदक शास्त्रत्वात् (नेति) " शास्त्रयोनित्वात् " " तत्त्वौपनिषदं " इत्यादिना ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वनिषेधा द्वेदान्तवेद्यत्वपरत्वमेवोक्त श्रुतिसूत्राणां वक्तव्यम्, तथाच तदभावे तेषां नैरर्थक्यं

ततो विदुः" इत्यादीनां समुद्रघोषत्वप्रसंगात्। ब्रह्माद्ध्यस्तोपरागमात्रनिवर्तनार्थं ब्रह्मानुवादो यमिति चेत्? तथापि तै स्तै श्शब्दै रनुवाद-रूपै रप्यनुभाव्यत्व मवर्जनीयमेव। मिथ्याभूत मिद मनुभाव्यत्वमिति चेत्? घटादेरपि समान मित्युक्तमेव। उपहितं ब्रह्मशास्त्रवेद्यमिति चेन्न; - अतत्वावेदकत्वप्रसंगात्। तस्याप्युपाधेर्विलयान्नदोषइति चेन्न; -- तत्प्रतिक्षेपकेणापि केनचिदुपहित रूपेणानुपहिताकारेणवा ब्रह्मस्वरूप स्पर्शनस्यावर्जनीयत्वात्। अतउपहितरूपं वेद्यमनुपहित रूपन्तु नव्यवहर्तुं शक्यमिति तस्य वेद्यत्व प्रतिक्षेपोपि दुश्शकः।

स्यादिति भावः। ननु ब्रह्मणस्स्वप्रकाशत्वेपि तस्या ज्ञानाविरोधितया ऽध्यासनिवर्तकत्वाभावेन तन्निवर्तकापरोक्षवृत्ते वेदान्तसाध्यतया वेदान्तानां सार्थकत्वं, वेदान्तजन्यवृत्त्यधीनाज्ञान निवृत्तिकत्वमेव जिज्ञासासूत्रादे विषय इत्याशंकते (ब्रह्माध्यस्तेति) स्वप्रकाशतया सर्वदा भासमान ब्रह्मविषयत्वाद नुवादतोक्तिः। वृत्तेरप्रकाशात्मकत्वा त्तदवच्छिन्नचैतन्याभावत्वस्या वश्यकत्वात्तत्र व्यावहारिकभेदस्यापि सत्त्वा द्वेद्यत्वमवर्जनीय मेवे त्याह (तथापीति) (उपाधेरिति) मिथ्यात्वेनैव प्रतिपादना न्न तत्वावेदकत्वहानिरिति शंकते (तस्यापीति) विलयो - निषेधः। किंच - कि मुपहितस्य वेद्यत्वनिषेधः, उतानुपहितस्य? नाद्यः, उपहितस्येदानीमेव वेद्यत्वांगीकारेण तन्निषेधे बाधात्। न द्वितीयः, अनुपहितस्य व्यवहारानर्हतया तत्रावेद्यत्व प्रतिज्ञादेरप्यसम्भवा दित्यत्राह (अत इति) उपहितवेद्यत्वस्यानुपदमेव त्वयां गीकारादित्यर्थः। ननु -ब्रह्म वेदान्तजन्य ज्ञानविषयत्वाभावेपि तज्जन्यज्ञानेन भासमाने जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मव्यतिरिक्त मिथ्यात्वे च स्वेनैव भासमानं तटस्थमेवावच्छेदकं स्यात्। इदमेवचावच्छेदकत्वं दृष्टव्यइत्यादिनोच्यते, नतु ज्ञानविषयत्वमिति शंकते।

ननु — अवेद्यत्वेपि स्वप्रकाशत्वेनैवा वस्थाय 'तत्वमस्या' दिवाक्यजन्यस्य स्वेतरनिषेधवाक्यजन्यस्य 'दृष्टव्य' इत्यादि विहि तज्ज्ञानस्यचा वच्छेदकं ब्रह्म भवेदितिचेन्न; - अवच्छेदकमिति बुद्ध्यै वा त्रापि विषयीकारात् । अन्यथा [स्वयम्प्रकाशा नुवादादि] स्वप्रकाशानुमानादि नैरर्थक्य प्रसंगाच्च । तस्मा दवच्छेदकत्वावेद्यत्व प्रतिपादकमपि वाक्यमन्ततोवेद्यत्वमेवो पस्थापयति ।

ननु - " यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेदसः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां ॥ " " विज्ञातारमरेकेनवि-जानीयात् " " येनेदं सर्वं विजानातितं केन विजानीयात् " " यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसासह " " न शब्द गो-चरो यस्य योगिध्येयं परम्पदं । " इत्यादिकं कथं निर्वहणीयमि-तिचेत् ? भवतोवा कथं ? । स्वरसप्रतीत मवेद्यत्व मंगीकुर्वता मया किन्नाम दुर्निर्वहमितिचेन्न; - मतत्वविज्ञातत्वादे रपि तत्रैव

(नन्विति) ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविषयीभूता भेदादिव्यावर्तकत्वम् । नन्ववच्छेदक मिति बुद्ध्यापि ब्रह्म नाविषयीक्रियते, तज्ज्ञानाविषय भूतमेव ब्रह्म स्वेनैव भासमानं तटस्थं सदवच्छेदकत्वं व्यावर्तयती-त्यत्राह (अन्यथेति) स्वप्रकाशपदेना नवच्छेदकपदेनच ब्रह्मणो प्र-तिपादना त्तत्पदद्वयं व्यर्थ मित्यर्थः । किंच – स्वप्रकाशादिपदानां ब्रह्मबोधकत्वस्योक्तत्वा त्तन्न्यायेना वेद्यत्वप्रतिपादक वेदान्तवाक्यस्थ पदानामपि ब्रह्मबोधकत्वा त्तदपि वाक्यं स्वावैयर्थ्याय वेद्यत्वमेव साधयती त्याह (तस्मादिति) नन्वेवं सत्यवेद्यत्वश्रुतेः कथं निर्वाह इति शंकते (ननु यस्यामतमिति) (नशब्दगोचर इति) अत्र शब्दप्रतिपाद्यत्वमे

स्वरसप्रतीतत्वात् , अमताविज्ञातादि शब्दै रपि तत्रैव तत्स्वरूप प्रतिपादनात् । अन्यथा प्रागुक्तनयेन परस्परविरोधेन चानन्वयादि प्रसंगात् । अमतत्वोपहित रूपेण मतत्व मंगीकुर्म इतिचेत् ! किमतः ! तावतापि ज्ञानविषयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । अमतत्वं सा- मान्यत स्त्वानुविद्धं मतत्वमपि प्रतिक्षिपतीतिचेत् ? तथा स त्यमतत्व

वनिषिद्ध्यते, नतु मुख्यवृत्तिविषयता, तेन प्रमाणान्तरावेद्यस्य ब्रह्म· ण श्शब्दवेद्यत्वस्यापि निषेधे ऽवेद्यत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः । अतएव नशब्दगोचर इत्यनेन शक्यत्वनिषेधेपि लक्ष्यत्वसम्भवा त्कथ मिदं ब्रह्मणो ऽवेद्यत्वे प्रमाणमिति शंका निरस्ता । (अन्यथेति) अविज्ञातादिशब्दै रवेद्यत्वस्य प्रतिपादने विज्ञातादिशब्दै स्स्वरूपाप्रति· पादने चेत्यर्थः (प्रागुक्तेति) " अन्यथा [स्वयम्प्रकाशानुवादनै रर्थ- क्यप्रसंग] स्वप्रकाशानुमाननैरर्थक्यप्रसंगाच्च " इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। आदिपदेन वैयर्थ्यं विवक्षितम् । अवेद्यत्वस्य स्वरसतः प्रतीतौ वे· द्यत्वस्यापि स्वरसतः प्रतीतेः परस्परविरोधात् ' अमतं - मतं - नवेद ' इत्यादे रनन्वयः , अमत मित्यादिना स्वरूपाप्रतिपादने ऽमतमित्यादि कृत्स्नं निरर्थकं स्यादिति भावः । नन्वमतत्वस्योपक्रमे प्रतिपादित- त्वा दमतत्वेन मतत्वमेव ' मत ' मित्यनेन प्रतिपाद्यते , नत्वाका· रान्तरेण मतत्वं, अमत मित्यत्र त्वाकारान्तरेण मतत्वं निषिध्यते, अतो नानन्वयः , नापि वैयर्थ्य मिति शंकते (अमतत्वोपहितेति) अमतत्वेन मतत्वांगीकारेपि स्वरूपे मतत्वस्य सिद्धत्वा दमतत्वस्य बाधितत्वा दमतत्वेन मतत्वमेव नसम्भवती त्यनन्वयः । अमतत्वां· गीकारे वैयर्थ्यंच तदवस्थमिति परिहरति (किमत इति) " अम- ताविज्ञातादिशब्दैरपि तत्रैव तत्स्वरूपप्रतिपादना " दित्यत्र शं- कते (अमतत्वं सामान्यत इति) यद्य प्यन्यथेत्यादिना ब्र- ह्मस्वरूपा प्रतिपत्तौ दोष उक्तः, तथापि प्रौढवाद मेवं शं- केति ध्येयम् । अस्वमतत्वेन वेषेण ब्रह्मणः प्रतिपादनम् ,

मप्रतिपन्नमेव भवेत् । तथा प्यमतत्वे वाक्यतात्पर्यं , मतत्वव्यपदेश-स्तु गळेपारि गर्जितमिति चेन्न ; - विपरिवर्तस्य दुर्वारत्वात् । क-स्यामतत्वे वाक्यतात्पर्यं वर्ण्यते ? ब्रह्मणइति चेत् ? हन्त ब्रह्मणो वेद्यत्वभयं परित्यज्य किमेव मुच्चारयसि !! - । यदिचाकारभेदेन मत-त्वामतत्वयो र्व्यवस्था, तदाऽस्मत्पक्षेपि न काचित्क्षतिः ? तत्तद्वा-क्यप्रतिपन्न गुणविभूत्याकारितत्रेषेण मतत्वं, वस्त्वन्तर स्वभावविर हेण तत्तत्प्रमाणागोचरतया ऽनवच्छिन्नविषयत्वादिना चा मतत्वमिति ।

एतेन - " अविज्ञातं विजानता " मित्यादिकमपि निर्व्यूढं । " विज्ञातारमरेकेन विजानीयात् " इत्यत्र कृच्छ्रेण ज्ञातव्यत्वे ता-त्पर्यं, वाह्यार्थप्रकाशनक्षम चक्षुराद्यगोचरत्वेवा । एवं -" येनेदं स-र्वं विजानाति तं केन विजानीयात् " इत्यादिकमपि भाव्यम् । यद्वा - " मत्तस्स्मृति र्ज्ञान मपोहनं च " इत्याद्युक्तप्रकारेण यत्प्रसा-देनेदं सर्वं विजानाति, तं परमात्मानं तत्प्रसादमन्तरेण केन विजा-नीयादिति । " यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह " इत्यत्रा-पि ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसा परिच्छेद्यत्वे तात्पर्यं प्रकरणादौ व्य-

---

तथापि मतत्वस्या प्रतिपादना न्नानन्वय इति शंकते (तथापीति) (गळेपरि गर्जितमिति) अहृदयमित्यर्थः । (अस्मत्पक्षइति) वेद्य-त्व पक्षइत्यर्थः । (वस्त्वन्तरेति) रूपादिविरहा त्तत्तद्गोचर प्रत्यक्षा द्यगोचरतये त्यर्थः (अनवच्छिन्नेति) अवच्छिन्नः - परिच्छिन्नः । सचासौ विषयश्चावच्छिन्नविषयः । अवच्छिन्नः - एतावद्गुणकएवैता-वद्विभूतिकएवेति प्रमितः । अवच्छिन्नविषयो न भवती त्यनवच्छिन्न विषयः । तत्प्रसादं विना दुर्ज्ञानत्वादि रादिशब्देन गृह्यते (विज्ञा तारमिति) ज्ञातव्यत्वमात्रनिषेधे केनेति हेत्वाक्षेपायोगा द्भगवत्प्रसा-दसहकृत न्यायोपबृंहित वेदान्तैरेव ज्ञातव्यत्वं विवक्षितमिति भावः (एवमिति) सापि श्रुतिः प्रमाणान्तरग्राह्यत्व विषयेत्यर्थः ।

क्तम् । अन्यथा यच्छब्दादिभि स्तत्प्रतिपादनासम्भवात् , " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् " इति तद्विषयविहित वेदनासम्भवाच्च ।

एतेन – " न शब्दगोचरो यस्य " इत्यादिकमपि निर्व्यूढं, निष्कृष्टस्वरूपस्य देवादिशब्दागोचरत्वे वा तात्पर्यम् ।

एव मन्यान्यपि वेद्यत्वादिप्रतिक्षेपकाणि वाक्यानि प्रमाणान्तर श्रुत्यन्तर वाक्यशेष वाक्यस्थपदान्तराविरोधेन नेतव्यानि ।

" अनुभाव्यत्वे ननुभूतित्वमित्युपहास्यम् " इति तर्कदूषण मुपसंहृत्योपहास्यतां प्रतिपादयता ऽऽगमबाधादिकं सुस्पष्टमिति सूचितं मन्तव्य मिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां अवेद्यत्वभंगवादो विंशः ॥

"अन्यथा" अवेद्यत्वपरत्वे । "यच्छब्दादिभिः" -' यतोवाच'इत्यत्र । आदि शब्देन-आनन्दपदं ब्रह्मपदंच गृह्यते (एव मन्यान्यपीति) " यद्वाचानभ्युदितं " " अगृह्यो न गृह्यते " " न ग्राह्यः केनचि त्क्वचित " " मान्तु वेदनकश्चन " इत्यादीनि विवक्षितानि । " प्रमाणान्तराणि " -प्रकाश्यत्वादि लिंगकानुमानानि । " श्रुत्यन्तरं " – "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं" इत्यादि । " यद्वाचानभ्युदितं " इत्यत्र " तदेवब्रह्मत्वंविद्धि " इति वाक्यशेषः । [" अगृह्योनगृह्यते " इत्यत्र – " सएषनेति नेत्यात्माग्राह्यः " इतिवाक्यशेषः] । " वाक्यस्थपदान्तराणि " – तदुपस्थापकानि यत्पदादीनि ।

यदाहनवीनः – चिदविषयत्वमवेद्यत्वं , आत्मनश्च चैतन्याभेदान्न तद्विषयत्वम् । नन्वेवमपि चैतन्यस्य कल्पितभेदेन चैतन्यविषयत्वं सम्भवति, सत्यभेदस्तु घटादावपि नास्तीतिचेत ? सत्यम् , अभेदे

भेदप्रयोज्य सम्बन्धायोगात्, धर्मिसमानसत्ताकभेदाभावे तत्समानस-
त्ताकविषयत्वाभावेन रजतकालएव शुक्तिकाया अरजतत्ववद्ब्रह्मान्यत्वस्य
सत्त्वेन स्वप्रकाशतानपायात्, इति ॥ तन्न, संविद्भेदस्य समर्थितत्वात्;
कल्पितभेदस्य त्वयाप्यंगीकाराच्च । यदि च धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावा
द्ब्रह्मावेद्यमिति ब्रूषे, तर्हि ब्रह्म धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावाद्यथाऽवेद्यं,
धर्मिसमसत्ताककारणत्वस्या प्यभावात् ब्रह्माकारणमपि स्यात् ।

ननु व्यावहारिकमपि विषयत्वम् ब्रह्मणोनास्त्येव, धर्मिसमान-
सत्ताकभेदस्य व्यावहारिक विषयत्वोपपादकत्वादितिचेत्; पुरुषान्तर
चैतन्यस्य पुरुषान्तरचैतन्य विषयत्वाभावापत्तेरिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्ध महाचार्य परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अवेद्यत्वनिरासो

विंशः स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अथ एकविंशोवादः ।

विविधविषयाकृष्टै र्वागादिभि स्सुलभागसां
स्वय मुपनतं स्वान्तर्ध्वान्तं चिरस्य निरस्य नः ।
भगवति हरौ प्रत्यक्तत्वान्तरात्मनि निर्भर
प्रसृमरसुधाधाराकारा प्रसीदतु शेमुषी ॥

येतु स्ववचनविरोधजालमप्यवधीरयन्तःसर्वसाक्षिकामपि संविदुत्पत्तिं प्रतिक्षिपन्ति, तान्प्रति ब्रूमः । किं घटादिविषयप्रकाशात्मिकाया एव संविद उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यते; उत सकलविषयविरक्तायाः

यतिपति परिदृष्टं प्रेष्ठमाम्नायवाचां-
शुभमतिभिरुपास्यं शुद्धसिद्धांतमार्गं ।
जनिपथभयभाजां लक्षय न्सानुकम्पो-
जयति भुवि वधूलश्रीनिवासार्यवर्यः ॥
बाह्यादिभि श्चिरनिरुद्ध निजप्रकाशे
पाणिन्धमीभवति वेदपथे समीचि ।
श्रीमद्यतीन्द्र कृतिरत्न रुचिप्रचारै-
स्संचारयन् जयति नः कविवादिसिंहः ॥

(ये पुनरिति) स्ववचनविरोधश्च "प्रतिवादिन शिष्याणांचे"त्यादिना वक्ष्यमाणोनुसन्धेयः (घटादिविषय प्रकाशात्मिकाया इति) अहमर्थधर्म भूताया इति विवक्षितम् । तेन तदभिमतसंविदोघटादिप्रकाशात्मकत्वात् कोटचन्तराभेदशंकाया अनवकाशः (सकलविषयविरक्ताया इति) स्व-

कस्याश्चि दन्यस्याः? नाद्यः, घटादीनामप्यनुत्पत्तिमत्त्वप्रसंगात्। नहि तदुत्पत्तेः प्रागेव तद्विषया प्रत्यक्षसंवि दस्मदादीनां सम्भवति। अन्यथाऽ स्मदादीनामपि सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगात्।

ननु पूर्वं स्वरूपेणावतिष्ठते, पश्चात्तु सामग्रीवैचित्र्या तत्तद्घटा दिविषयाभविष्यतीति चेन्न;- सत्यां संविदि सामग्र्या एवा नपेक्षणात्। तत्तद्घटादिविषयीकरण लक्षणसम्बन्धार्थं तदपेक्षेति चेन्न;- सामग्रीविशे-षप्रतिनियत संवित्स्वरूपातिरिक्त सम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावात्। संवि-त्स्वरूपनित्यत्वे श्रुतिसिद्धे सामग्रीवैयर्थ्यपरिहाराय तत्कल्पन मिति चेत्? स किं संविदि साध्य आकारः? उतानादिसिद्धं संवित्स्वरूप

तः इति शेषः, वृत्त्याद्यवच्छेदे विषयोपरोधात्। कस्याश्चिदिति तुच्छत्वं व्यज्यते (अन्यस्या इति) अनहमर्थधर्मभूताया निर्द्धर्मकाया निराश्रयाया इत्यर्थः। ईश्वरस्यविषयोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रत्यक्षमस्त्येवेत्य-त उक्त मस्मदादीनामिति। ईश्वरव दस्मदादिप्रतीतेरपि प्रतीतित्वादे-वानुत्पन्नविषयतास्या दित्याशंक्य तथा सति कारणापेक्षाविरहात् स-र्वदा सर्वेषां सर्वज्ञत्वं स्यादित्याह (अन्यथेति) ननु पूर्वंघटादिकमवि-षयीकृत्यैव स्थिता ऽहमर्थभूता संवि तत्तद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षावि-सामग्रीवशा त्तत्तद्घटादिविषया भविष्यतीति शंकते (नन्विति) किमिदं सामग्रीवैचित्र्यात् घटादिविषया भविष्यतीति। किं घटादिविषयकं ज्ञान मुत्पद्यत इत्यर्थः, उत विषयीकरणलक्षणसम्बन्ध उत्पद्यत इति। नाद्य इत्याह (सत्यामिति) द्वितीय माशंकते (तत्तदिति) तत्तत्प्रत्यक्षानुमानादिसामग्र्यनन्तरं साक्षा त्करोम्यनुमिनोमीति तत्त त्सामग्रीप्रयुक्तकार्यवैजात्यस्य संविद्यनुभवात् तदर्थत्वमेव सामग्र्या युक्तमिति नसामग्रीसाफल्याय तत्तत्साध्यतया सम्बन्धकल्पन मित्याह। (नेति) "नहि द्रष्टु र्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यते नविज्ञातुर्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यते" "प्रकाश्यन्ते नजन्यन्त" इत्यादिभिः संविदो नित्यत्वा-वगमात्तत्तज्ज्ञानस्य तत्तत्सन्निकर्षा द्यनुविधानदर्शनाच्च सामग्र्यवैयर्थ्याय स्वरूपातिरेकीसम्बन्धः सामग्र्यास्तादर्थ्यंच कल्पनीयं, वैजात्यंच सं-बन्धगतमेवेति शंकते (संविदिति) (किमिति) सम्बन्धइति शेषः।

मेव? तत्र सधर्मकत्व सविकारत्वादिभीरुणा भवता प्रथमः पक्षो न कक्षीकार्यः । आरोपितधर्मविकारान्वया ददोषइतिचेन्न;— आरोपस्यैव विषयीकरणात्मकस्य निरूप्यमाणत्वात् । यदिहि विषयीकरण मप्यारोपितं, तर्हि तद्विषय विषयीकरणा न्तरापेक्षयाऽ नवस्था । क्वचिद्वा विषयीकरणस्य सत्यत्वे [न] प्रागुक्तोदोषः ।

नच विषयीकरण मारोपित मप्यविषय इति वाच्यम् ; व्याघातात् । नापि विषयीकरणान्तर मन्तरेण स्वरूपेणैव तत्प्रकाशत इति वाच्यम्, तत्रैव सामग्रीनैरपेक्ष्यप्रसंगेन सर्वदा संविद स्तद्विषयत्वे तत्सम्बन्धिघटादेरपि सर्वदा प्रकाशप्रसंगात् ।

त द्विषयीकरणं धर्मरूपं विकाररूपंवा मिथ्याभूतं विषयीकरणान्तर मपेक्षते, किंवासत्यभूत मिति निरूपणीय मित्याह (आरोपितस्येति) (विषयीकरणान्तरापेक्षयेति) मिथ्याभूतविषयीकरणान्तरापेक्षयेत्यर्थः । (नप्रागुक्तो दोष इति) किन्तु अपसिद्धान्तइति शेषः । (व्याघातादिति) आरोपितस्य प्रतीतिनियतसत्ताकत्वादिति भावः । ननु संवित् घटादिप्रकाशएव विषयीकरणमपेक्षते, नतु विषयीकरणेपि, स्वरूपस्यैव तत्प्रकाशात्मकत्वा दितिशंका मनूद्य परिहरति (तत्रैवेति) विषयीकरणविषये सामग्री नैरपेक्ष्यात्, नित्यभूतायास्संविदस्सर्वदा तद्विषयत्वे विषयीकरणस्य सर्वदा भानात् विषय भानं विना तद्भानायोगात घटादीनामपि सर्वदा भानप्रसंग इत्यर्थः । किञ्च विश्वव्याप्तायां नित्यायांच सर्वदेशकालवर्त्ति पदार्थाधिष्ठानत्व योग्यायां संविदि प्रपंचाध्यास मवोचः, अस्मिंश्च कल्पे अह मर्थ धर्मभूतायां तादृश्यां संविदि अध्यासो वाच्यः । तदतिरिक्त संविदध्यासे एतत्संविदा भानायोगात , अधिष्ठानसंविदैव भानाभ्युपगमात् । ततश्चाधिष्ठानभूतया तया संविदा घटादीनां भानावश्यम्भावात कादाचित्क सम्बन्धापेक्षाविरहात् न तदर्थं सामग्र्यपेक्षा युक्ते-

किंच विश्वव्यासाया मनादौ संविदि तत्तदधिष्ठानतया भासमाना- यां सम्बन्धार्थं सामग्रीगवेषण मिति भवतो नयुज्यते, नह्यसंवि दध्यस्तो घटादिलक्षण: कश्चित्समस्ति भवतां; नच घटादि: सामग्र्यधीनसंबन्धलक्ष-

---

त्याह (किंचेति) अधिष्ठानभूतयापि संविदा सामग्र्यधीनसम्बन्धद- शायामेव घटादिर्भासते, नान्यदेत्यत्राह (नचेति) तथासति मि- थ्यार्थस्य भाननियतसत्ताकत्वात घटादे स्वसन्निकर्षदशाया मेव सत्वं स्यात नान्यदा, तच्च प्रमाणविरुद्धं त्वदनंगीकृतं चेत्यर्थः ।

नन्वस्तु दृष्टिसृष्टिः, चैत्रे सुषुप्ते तद्देहादिकं तंप्रति नास्त्यैव, जाग्रतो मैत्रस्यतु त द्भ्रान्त्या, प्रत्यभिज्ञातुसोयं देवदत्तइतिवत् भ्रान्तिरिति । अत्राहुः । दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वे- न नियततत्तत्कारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमादि विधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधे राकाशादे र्वाय्वादिहेतुत्वोक्ते- श्चायोगात, तवापि तृप्त्यर्थं भोजने परप्रत्यायनार्थं शब्दोच्चारणादौच प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च। यदि तूक्तश्रुत्यादिकमपि स्वाप्नश्रु- त्यादितुल्यमिति न पर्यनुयोज्यम् । त र्ह्यद्वैतश्रुतिमीमांसादिकमपि तथेति न तेनाद्वैतसिद्धिः । दृष्टिसृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमस- त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । शुक्तीदमंशस्य रूप्यव दिदं रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्वेन संयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याध्या- सतटस्थलक्षणस्य सत्य मिथ्यावस्तु सम्भेदावभास लक्षणस्वरूप लक्षणस्यायोगाच्च । इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादे रभावे- नाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादि प्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधक भावानुपपत्तेश्च। रूप्यादि बाध्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादे र्मिथ्यात्वासिद्धेश्च। सुषुप्तिप्रळयादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेना विद्यमानतया प्रत्य- हं प्रतिप्रळयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च। सुप्तंप्रति संस्कारादेरप्य-

कार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रजतं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयो भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादे र्मिथ्यात्वासिद्धेश्च । सुषुप्तिप्रळयादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेन विद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रळयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादे रप्यभावेन तस्य पुनरुद्बोधायोगाच्च । मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षव दृष्टिसृष्टित्वापाताच्च । चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सर्वदा प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टस्य तत्त्वे वाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिसृष्टित्वे ऽ नवस्था प्रसंगाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानदृष्टिदेहेन्द्रियादीना मभावे भ्रान्त्ययोगेन तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वे ऽ नवस्थापाताच्च । घटादे र्दृष्टिसृष्टिरित्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादे रदृष्टिसृष्ट्यापाताच्च । प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । दीपादौ परिमाणादिभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावेपि भ्रान्तित्वेच घटादे रप्येकस्मिन्नपि क्षणेभेदस्यात्मनोपि प्रतिक्षणं भेदस्यच प्रसंगात । सोयं देवदत्तइत्यादि दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादौ जहदजहल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोगाच्च । अभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाच्च । "ध्रुवाद्यौः, ध्रुवापृथिवी, ध्रुवासः पर्वता इमे, ध्रुवं विश्व" मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । भिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादे रभेदः, अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य तु घटस्य प्रतिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । "अस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा स्सर्वे लोका स्सर्वे वेदा स्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ती"ति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये "यत्रैष एतत्सुप्तो भुदि" ति सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वस्रष्टृतोच्यते, नतु सुप्तोत्थिताज्जीवा त्प्राणादिसृष्टिः, येनेय न्दृष्टिसृष्टौ मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे- "नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीतत मभिप्रतिष्ठन्त" इत्यादिना सुषुप्तौ नाड्याद्युक्तिः, "यथोर्णनाभि स्तन्तुनोच्चरे यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगा" इत्याद्युक्तिः, अत्रापि वाक्ये - "सर्वे लोका" इत्याद्यु-

क्तिश्चायुक्ता स्यात । नहि दृष्टिसृष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाड्यादिकं ऊर्ण-नाभ्यग्न्यादित स्तन्तुविष्फुलिंग जन्मवा सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादि दृष्टिर्वास्ति । नचोर्णनाभि तंत्वग्निविष्फुलिंग दृष्टान्तो दृष्टि सृष्ट्य नुगुण इति ।

अत्र कश्चिदाह - दृष्टिसृष्टिपक्षे सर्वोपि व्यवस्था स्वप्नवदुप-पद्यते, " अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत " इति श्रुत्या जाग्रतो पि जीवस्य सुप्तत्वोक्त्या दृष्टिसृष्टेस्तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादितत्वात् । कथंचि द्दैनन्दिनस्वप्नवैलक्षण्येपि कुण्डपायिना मयने " मासमग्नि-होत्रं जुहोती " त्यादाविव धर्मातिदेशस्या वश्यकत्वात् । दृष्टिसृ-ष्टेश्च प्रसिद्धस्वपरधर्मत्वा द्भवति तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ता श्रुति स्तत्र मानम् । किंच - देवदत्तस्य जाग्रदवस्था स्वप्नो भवितु मर्हति, बोधनिवृत्त्यवस्थात्वात्, तस्यैव दैनन्दिनस्वप्नावस्थावत् । नच जा-गर्मीत्यनुभवविरोधः, दैनन्दिनस्वप्ने तादृशानुभवेपि यथा नस्वप्नत्ववि-रोधः तद्वदुपपत्तेः । एवंच पुरुषस्या शीतिसंवत्सरसाध्यस्वप्नां-गीकारा न्नकोपि विरोधः । नच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापातः, वि-भागप्रागभावा समानकालीन विभागप्रध्वंसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्त्या-दौ मुक्त्यभावादिति ।

तन्न, स्वप्ने व्यवस्थाया असिद्धेः । नहि तत्र कारण मपे-क्ष्यैव कार्योत्पत्ति र्दृश्यते, किन्तु - क्वचिद्दण्डादौ सति क्वचित्त-दभावेपि घटोत्पत्ति र्दृश्यते, अतः कारणापेक्षानियमो ऽनुपपन्नः । किंच बहुकालव्यवहितस्वर्गो नस्वप्ने दण्डादिसामग्रीदर्शनानन्तरं घटवत् यागदर्शनानन्तरमेव दृश्यते । नच यागदर्शनानन्तर मदृ-ष्टदर्शनं तदनन्तरंच स्वर्गदर्शनमिति वाच्यम्; नहि यागदर्शनान-न्तरं नियमेना दृष्टदर्शन मस्ति, नच तत्सत्वेपि वा तदनन्तर मेव स्वर्गादिदर्शन मस्ति, नच यावत्स्वर्गोत्पत्त्यदृष्टदर्शनंवा । अत स्स्वगार्थज्योतिष्टोमादिविधि रनुपपन्नः । दृष्टिसृष्टि जानत स्तव

तृप्त्यर्थं भोजनादौ प्रवृत्ति रनुपपन्नैव। भोजने सत्यपि क्षुन्निवृत्त्यात्मक तृप्तिज्ञानाभावसम्भवेन तत्रैव व्यभिचारग्रहात्। बालानां मात्रादिभि राशितानां तदानीं तृप्तिज्ञानशून्यानां प्रबोधानन्तरं तृप्ति ज्ञानेनैव तृप्तिसृष्टे स्तत्रैव व्यतिरेकव्यभिचारग्रहाच्च। चैत्रे सुप्ते तद्देहादिकं संप्रति नास्त्येवेत्युक्त्या स्वेनाज्ञातस्य स्वप्रत्यभावा दज्ञातपरोप्तबीजस्य केवलांकुरदर्शिन स्तत्र बीजाभावेप्यंकुरदर्शनेन व्यभिचारग्रहा दंकुरार्थं बीजे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मानाभावाच्च नदृष्टिसृष्टिः। " अनादिमायया सुप्त " इति श्रुतिस्तु तत्र नमानम्, तत्रहि तत्वज्ञानाभावएव सुषुप्तिधर्मः प्रतिपाद्यते, नतु दृष्टिसृष्टिः। दृष्टिसृष्टेरेव स्वाप्नधर्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वे 'सुप्तो यदा प्रबुद्ध्यत, इति स्वाप विरोधिप्रबोधात्मकत्वेन प्रतिपाद्यमानतत्वज्ञानकाले दृष्टिसृष्ट्यभावप्रसंगात्। इष्टापत्तिरिति चेन्न; – अन्ततो वृत्तिरूपसृष्टे रावश्यकत्वात। प्रत्युत इयं श्रुतिः ' मायया सुप्त ' इति वदन्ती तदभावमेव प्रतिपादयति। घटादिदृष्टेः प्राङ्मायया दृष्टे रभावेना भावात। दृष्टिसृष्टिपक्षे मायाधीनदृष्ट्यसम्भवात्। एतेन जगदुपादानप्रतिपादक बहुश्रुतिविरोधोपि सिद्धः।

यदप्यनुमानमुक्तं, तत्र किं जागरणमेव पक्षः, उत तथा प्रतीयमानमात्रम्? नाद्यः, स्वप्ने जागरणबुद्धितुल्यत्वोपपादनेन लोक सिद्धजागरणस्य जागरणत्वाभावात सुषुप्तिमोक्षयो रन्यतरस्यैव जागरणत्वप्रसंगेन तस्य पक्षत्वे बाधापसिद्धान्तयो रन्यतरप्रसंगात। नद्वितीयः, स्वप्ने जागरणबुद्धिविषयस्यापिपक्षत्वप्रसंगेन तत्र सिद्धसाधनात। किञ्च – किं स्वप्नत्वमेव साध्यते; किंवा स्वप्नसाधर्म्यं? नाद्यः, पूर्वत्र सुप्तधर्मातिदेशोक्तिविरोधात्। नद्वितीयः, सिद्धसाधनात्। बोधनिवर्त्यत्वंच किं लोकसिद्धप्रबोधनिवर्त्यत्वं, किंवा तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वं? नाद्यः, सुषुप्तौ व्यभिचारात्। तस्या स्स्वप्नत्वे अवस्थात्रयविभाजक प्रमाणविरोधात्। नद्वितीयः, असिद्धेः। अप्रयोजक श्चायं हेतुः।

यदपि - विभागप्रागभावासमानकालीन विभागध्वंसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्त्यादौ मुक्त्यभाव इति । तन्न, सुषुप्तिकाले विभागप्रागभावस्यापि विभागवदेव दृष्ट्यभावा दभावेन विभागध्वंसस्य सुषुप्तौ प्रागभावासमानकालीनतया मुक्तित्वानपायात । नच दृष्ट्यभावादेव सुषुप्तिकाले नविभागध्वंस इति वाच्यम्, मोक्षकालेपि दृष्ट्यभावादेव तदसिद्ध्यापातात् ।

यच्च मतान्तरम् - प्रतिकर्मव्यवस्थादिसिद्धये कल्पितं, घटादेः कुम्भकारादिसृष्टौ सत्या मेवा परा दृष्टिसृष्टि रस्तु । नच सृष्टिद्वयवैयर्थ्यं, सर्वत्र केवलस्य सृष्ट्यनन्तरं विशिष्टसृष्टे रावश्यकत्वात् । श्रुतावपि " तत्तेजो सृजते " त्यादिना केवलाना न्तेजोबन्नानां सृष्टि मभिधाय " तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी " ति केवलसृष्ट्यतिरिक्ताया विशिष्टसृष्टेः प्रतिज्ञायमानत्वदर्शनात । तत्र केवलाना मर्थक्रियाकारित्वशून्यत्वेना सत्कल्पत्वप्रसंगे प्रयोजनसिद्ध्यर्थं विशिष्टसृष्ट्यभ्युपगमे प्रकृतेपि घटादे रप्रतीतिदशायां जलाहरणपाकाद्यभावेन तत्सिद्ध्यर्थं दृष्टिसृष्टे रावश्यकत्वात । एवंच प्रतिकर्मव्यवस्थाद्युपपत्तिः । नचान्यसृष्टे वस्तुन्यन्यस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः, कुलालसृष्टे घटादा वीश्वरस्यापि कर्तृत्वादिति ।

तत्रोच्यते । किमिदं दृष्टिसृष्टिरिति ? किं दृष्टे स्सृष्टिः, उत दृष्टिरेव सृष्टिः, अथ दृष्ट्या सृष्टिः ? नाद्यः, विवादाभावात् । नद्वितीयः, दृष्टेः कृत्यात्मकसृष्टिरूपत्वासम्भवात् । यत्तूक्तं, कार्यविषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारएव सृष्टिः, अतो दृष्टिरपि सृष्टिरिति । तन्न, तन्मात्रे सृष्टित्वाव्यवहारात । नहि यथा घटं करोती त्येत त्समानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति, तथा घटं पश्यती त्येत त्समानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति । प्रत्युत नायं सृजति किन्तु पश्यतीत्येव । तृतीयेपि - किं कुलालसृष्टस्यैव घटस्य

पुन स्सृष्टिः, उत व्यक्त्यन्तरस्य, अथ विशिष्टस्य ? नाद्यः असम्भवात् । त्रिवृत्करणादिस्थलेपि पूर्वमसृष्टस्यैव सृष्टिः । तत्र संसर्गस्यैवोत्पत्तिः द्रव्यान्तरस्य तद्विशिष्टस्य वेत्यन्यदेतत् । प्रयोजनाभावाच्च न पुनस्सृष्टिः । द्वितीयेपि - किं तद्व्यक्त्यन्तरं व्यावहारिकं, किंवा प्रातिभासिकं ? तत्राद्येपि दृष्टिः किं कुलालसृष्ट घटविषया सत्येव व्यक्त्यन्तरमुत्पादयति, उत व्यक्त्यन्तरविषयैव । नाद्यः, तद्व्यक्त्यन्तरस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावापत्तेः । नच तद्व्यक्त्यन्तरं स्वानन्तरभावि प्रत्यक्षविषय इति वाच्यम्, तस्य पूर्वप्रत्यक्षापेक्षया भिन्नविषयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु - सामग्रीबला द्व्यक्तिद्वयविषय मेकं ज्ञान मस्त्विति चेत ? तथासति घटद्वयोपलम्भप्रसंगात् ।

ननु पूर्वघटोपादानत्वान्नविविच्य प्रतीति रिति चेन्न, अविकृतस्य घटस्योपादानत्वा योगात् । मृद्घटत्वेन परिणतेतिवत् सएव घट एतद्घटत्वेन परिणत इति प्रतीतिप्रसंगात् । प्रमाणाभावाच्च नव्यक्त्यन्तरोत्पत्तिः । यत्तु बौद्धच्छर्दिभक्षणं, घटादेरप्रतीतिदशाया मित्यादि । तच्च, सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां कार्यतदभावोपादानेन बौद्धान्प्रतिक्षिपद्भि वैदिकैर्निरस्तं । किंच दृष्टयासृष्टेपि घटे इच्छाकृत्याद्यभावे जलाहरणासिद्ध्या जलाहरणाव्यवहितप्राक्काले जलाहरणानुकूलकृत्यैव जलाहरणयोग्यघटव्यक्तिसृष्टिर्वाच्येतिकृति सृष्टि रेवस्यान्नदृष्टिसृष्टिः । अतएव न द्वितीयः, प्रातिभासिकस्य जलाहरणायोग्यत्वाच्च । यच्च कुलालसृष्टघटादेव जलाहरणं, मणिप्रभाविषये मणिबुद्धिन्यायेन व्यावहारिकघटसम्बन्धस्य प्रातिभासिकस्य प्रतीयमानत्वेन तत्प्रवृत्तस्य तल्लाभनियमादिति । तन्न, तथासति व्यक्त्यन्तरसृष्टिकल्पकाभावात् । नापि तृतीयः, विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टकल्पनेमानाभावात् । यच्चोक्तं - केवलाद्विशिष्टं भिन्नमंगीकर्तव्यं, अन्यथा विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टानंगीकारे दण्डीपुरुषः दण्डपुरुषतत्सम्बन्धा इति प्रतीत्योर्वैलक्ष-

र्थानस्यात् । विशिष्टस्यान्यत्वादेव – " विष्णवेशिपिविष्टाय " " विष्णुरुपाँशुयष्टव्यः । " " संवत्सरमिन्द्रंयजेत । " " तेषां महेन्द्रोदेवते " त्यादावपि देवताभेदासिद्धिरिति । तन्न, विशिष्टप्रतीतौ विशेषणसम्बन्धयो र्विशेष्यत्वासिद्धे र्दण्डपुरुषसम्बन्धा इति प्रतीतौ तयो रपिविशेष्यत्वाच्च प्रतीत्यो र्वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । विशिष्टस्यान्यत्वे दण्डीत्यादिप्रतीते र्निर्विकल्पकतापत्तेश्च । ततश्च विशिष्टप्रतीतेरेव सर्वत्र मानत्वात्, तस्या श्चातिरिक्तविशिष्टविषयत्वे विशेषणविशेष्य तत्सम्बन्धेषु मानाभावप्रसंगा त्प्रामाणिकपदार्थपरित्यागो ऽप्रामाणिकपदार्थस्वीकारइति महानयमनर्थः । नच वेदान्तिना मिन्द्रमहेन्द्रादेर्भेदः, तदभावेपि तत्तत्कर्मसु तत्तन्मन्त्रविनियोगबलादेव तथा तथा यजनोपपत्तेः । किञ्च-विशिष्टस्य विशेषणाद्भेदेऽ विद्याविशिष्टान्तःकरण विशिष्टस्य प्रतिबिम्बितस्य वा जीवस्य जडत्वमिथ्यात्वयोः प्रसंगात् ।

यच्चोक्तं- उत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वेदरूढत्वेन लोके घटादा वपि तस्यैवोत्पत्ति शब्दार्थत्वादिति । तन्न - किमुत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वैदिकेन केनचिद्वाक्येनोत्पत्तिशब्दस्य प्रथमावगतौ रूढत्वं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते, उतप्रथमावगतौ वेदे उत्पत्तिशब्दप्रयोगा त्तस्य तत्र रूढत्वमवधार्यत इति, उत मीमांसक व्यवहारबलाद्रूढत्व मिति । नाद्य द्वितीयौ, असिद्धेः । न तृतीयः, गौणतया प्यन्यथा सिद्धियोग्य मीमांसकव्यवहारमात्रेण लौकिकस्य व्यवहारस्य बाधायोगात् । किंच - किमवगतिशब्दः प्रत्यक्षावगतिपरः, उतावगतिमात्रपरः । नाद्यः, " सोमेन यजेत " " यदाग्नेयोष्टाकपाल " इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न द्वितीयः, घटाद्यर्थदण्डाद्युपादानाय वने प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य तत्प्रवृत्तिहेतुभूत घटस्मरणकालएव घटस्योत्पत्तिप्रसंगाच्च । अपिच- कार्यविषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारविशेष स्सृष्टिरिति त्वयैवोक्तं, तद्दृष्टेः सृष्टिरूपत्वे सृष्टे र्दृष्टयधीनत्वे चावगति रुत्पत्तिरित्यनेन विरुध्यते, उत्पत्ते र्घटादिधर्मत्वात् । इत्यलं कुतर्कमूल मिथोविरुद्धबहुविध प्रलापनिरसनेन ।

णमात्रसिद्धसत्ताकः । अतो यावदुत्पत्तिविनाशं घटादिप्रकाशो दुर्वारः ।

प्रकाशत एव कस्मैचिदिति चेन्न;- सर्वस्मै प्रसंगात् । एकस्यामेवहि संविदि विश्वारोपो भवताम् । अनन्तसंविदध्यासात्प्रकाशाप्रकाशोपपत्ति रिति चेन्न;- घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे संविदन्तरानुपलम्भेच शून्यवादप्रसंगात् ।

सत्यां संविदि नानात्वमात्र मध्यस्तामितिचेत्? तथासति सर्वत्र सर्व-

---

(अत इति) यतएव मध्यस्तो घटादिः प्रतीतिनियत सत्ताकः, यतश्च न सामग्र्यधीन सम्बन्धलक्षणमात्र सिद्धसत्ताकः, यतश्चाना द्यधिष्ठान संविद्ध्यास्यश्च, अत इत्यर्थः (कस्मैचिदिति) ईश्वराये त्यर्थः (एकस्यामिति) अहमर्थधर्मभूत संविदपि सर्वत्रैकैवेति भावः । उक्त दोषपरिहारायैवा नन्तास्संविद स्स्वीक्रियन्ते, ततश्च यस्य यस्यां संविदियोर्थोध्यस्यते तस्य तया संविदासोर्थो भासत इति प्रकाशाप्रकाशोपपत्तिरिति शंकते (अनन्तेति) अत्रच सर्वस्मै प्रकाश प्रसंग परिहार मात्रं शंक्यते, नतु याव त्सत्वं प्रकाश प्रसंग परिहारः । संवि त्स्वध्यास स्संवि दध्यासः । अद्वैतश्रुतिविरोधा न्नाध्यासं विना नानासंवित्सम्भवः, तत्रच किंसंविदध्यस्ता, किंवा तस्यां नानात्वमिति विकल्प्याद्यन्दूषयति (घटादीति) घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे तदतिरिक्तसंविदो नुपलम्भ निरस्ततया संविदद्ध्यासस्य तदधिष्ठानकत्वासम्भवा दधिष्ठानान्तरासम्भवाच्च संविदद्ध्यासस्य निरधिष्ठानतया शून्यवादप्रसंग इत्यर्थः । द्वितीयं कल्प माशंकते (सत्यामिति) भेदाध्यासेपि घटादिविषयकज्ञानस्य सर्वगतस्या नपाकरणा त्सर्वत्र सर्वविषयप्रकाशो दुर्वार इत्याह (तथासतीति) ननु चन्द्रे भेदाध्यासे सति यथा सव्य दक्षिणव्यवस्था, तथा घटविषयत्व तदविषयत्वव्यवस्थाप्युपपद्यत एवे-

विषयप्रकाशो दुर्वारः, सर्वेषु प्रतिमाचन्द्रेषु कळंकप्रकाशवत्।

यस्तु - दृग्दृश्ययो स्सम्बन्धानुपपत्त्या विश्व मपह्नोतु मीहते, स कथं तत्सम्बन्धार्थं प्रयतते। अतः संविदनुत्पत्तिवादिना मप्रकाशो वा याव त्सत्त्वं तत्प्रकाशोवा दुष्परिहरः।

त्याशंक्याह (सर्वेष्विति) प्रतीयमानधर्माविरोधि धर्माध्यासएव तयो धर्मयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया परस्परं भिन्नाश्रयतया वा व्यवस्थायाः प्रतीति रुपपद्यते, नत्वन्यथापि, तथासति अळीकचन्द्रत्वादेरपि व्यवस्थाप्रसंगात्, घटविषयकत्व पटविषयकत्वादिकंच नपरस्परविरोधि, समूहालम्बने तदुभयदर्शनादिति भावः। किञ्चैवं प्रतीतिव्यवस्थायामपि घटविषयकत्व पटविषयकत्वाद्यन्यस्वरूपस्य नव्यवस्थासिद्धिः, सव्यत्वदक्षिणत्वादेः प्रतीतिव्यवस्थायामपि एकस्मिन्नेवारोपितत्वेन परस्परसमानाश्रयत्वाभाव रूपार्थव्यवस्थाया अभावात्। नहि भेदारोपमात्रा त्स्वाभाविकाभेदो पगच्छति। ततश्च घटविषयकत्वादे र्नपरस्परसामानाधिकरण्याभावात्मक व्यवस्थासिद्धिः। विषयीकरणलक्षणसम्बन्धस्य सामग्र्यधीनत्वे दूषणान्तर माह (यस्त्विति) "अन्यथे" त्यारभ्योक्त मर्थ मुपसंहरति (अतइति) यतएव घटादिविषयप्रकाशस्य कादाचित्कत्व मुपपत्त्ययोग्य मत इत्यर्थः (अप्रकाश इति) प्रकाशके सत्यपि कदाचि दप्रकाशांगीकारे कदाचिदपि प्रकाशो नस्यादित्यर्थः (यावत्सत्त्वमिति) याव त्संवित्सत्त्वमित्यर्थः। यद्वा - यावद्विषयसत्त्वमित्यर्थः। ज्ञानस्य नित्यस्यापि विषयसत्त्वदशाया मेव तत्प्रकाशकत्वस्य तै रंगीकारात्। एतेन कादाचित्कसंविद्विषय सम्बन्ध निराकरणेन वृत्त्यवच्छेददशायां संविदो विषयसम्बन्ध इति प्रत्युक्तं। वृत्तिरेव सम्बन्धः, सामग्र्यपि तदर्था, उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तद्विषयैवेति चेन्न;

किंवृत्तिमात्रं सम्बन्ध उत तदाकार वृत्तिः । नाद्यः, घटप्रकाशकाले सर्वभानप्रसंगात् । न द्वितीयः, सुखादे रप्रकाश- प्रसंगात। किञ्च संविद्विषयसम्बन्धो यदि वृत्तिः, तदा वृत्त्यभावद- शायां घटादे र्भानं नस्यात्। नचेष्टापत्तिः, अध्यस्तस्य प्रतीतिनियत सत्ताकत्वात। तस्मात् सामग्र्यन्वय व्यतिरेकानुविधाना दबाधित संविदुत्पत्ति प्रतीतेश्च संविदुत्पद्यत इति।

अत्र नवीनः, संविन्नोत्पद्यते, तद्धेत्वनिरूपणात् । तथाहि - न तावच्चक्षुरादि स्स्फुरणहेतुः, बाह्यगोचर चक्षुरादे रह मर्थसाधा रण स्फुरणहेतुत्वात। ज्ञानधाराकालीनं स्फुरणस्य युगपदनेकज्ञाना जनक चक्षुराद्यजन्यत्वाच्च । नापि मनः, असाधारण प्रमाकरण- सहकृतस्यैव मनसो ज्ञानहेतुत्वादिति।

तन्न, बाह्यविषये चक्षुरादेः कारणत्वात। आन्तरविषये कारणा न्तरासहकृत मनसएव कारणत्वात्। नच घटाद्याकारवृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैवा हमर्थवृत्ति विषयात्मक तृतीयस्फुरणरूपत्वा त्तत्सिद्धा न्तेपि घटस्फुरणस्यैवा हमर्थादि तृतीयस्फुणरूपत्वां गीकाराच्च कथमियं व्यवस्थेति वाच्यम्। आन्तरमात्रगोचर स्फुरणे कारणान्त रासहकृतमनसः कारणत्वांगीकारात । त्वयापी ष्यत एव घटादि वृत्ते श्चक्षुराद्यपेक्षान्तःकरण परिणामत्वं, सुखादिवृत्ते स्तन्निरपेक्षा न्तःकरण परिणामत्वं च। सुखरूप वृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैव सुख भासकत्वा त्सुखरूपावृत्तिः स्सुखज्ञानंभवत्येव । नच - ज्ञानधारा- काले स्फुरणस्य चक्षुर्जन्यत्वा नुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्फुरणाभिन्नत्वा त्। नन्वस्त्वेवं स्फुरणहेतुनिरूपणम्, अथापि स्फुरणस्योत्पत्ति रनु- पपन्ना। अस्तिहि - एतावन्तं कालमिद मनुभवन्नेवाह मासमिति धारोत्तरकालीन तदनुसन्धान हेतुभूतं धाराकालीनं धारास्फुरणम्। तस्यच जन्यत्वं जन्यज्ञानद्वय यौगपद्यायोगेन धारासमानकालीनत्वा नुपपत्ते रजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वादिति चेन्न; - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वां गीकारात। नन्वयं घटइति जन्यप्रत्यक्ष न्नैतज्ज्ञानविषयः, एतज्जनक

प्रागभावरहितायाः स्वंविदः कथ मुत्पत्ति रिति चेन्न; - उक्तानुपपत्त्यैव तद्दृत्वात् ।

ननु - नताव त्संविदा स्वप्रागभावग्रहः, स्वप्रागभावस्थितौ संविद नुत्पत्त्या ग्राहकाभावात् । तदपक्रमेतु विषयाभावादेव तद्ग्रहणायोगात् । नापि संविदन्तरेण तद्ग्रहः, निष्प्रतियोगिकाभावग्रहणायोगात् । प्रतियोगिन्याश्च संविद स्वतस्सिद्धाया स्संविदन्तरविषय त्वायोगा दिति ।

सन्निकर्षा नाश्रयत्वात्, सम्मतवत् । नचाप्रयोजकः, जन्यप्रत्यक्षविषयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । घटजन्यं ज्ञानं नैतद्विषयम्, एतदजनकत्वादिति वा नुमाना न्न स्वप्रकाशत्वसिद्धि रिति चेन्न;- किंविषयत्वं भेदघटितं विवक्षितम्, उतप्रकाश्यत्वमात्रं । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये त्वन्मते बाधः, वृत्तेरप्रकाशतया तत्प्रकाश्यत्वा प्रसिद्धे स्तन्निषेधायोगात । वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यप्रकाश्यत्व विवक्षायान्तु बाधः, घटाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यप्रकाश्यत्वस्य घटइव वृत्तावप्यंगीकारात् । वृत्तिविषयवृत्त्यन्तराभावा दस्मन्मते ना प्रयोजकत्वाच्च । नच तज्जनकसन्निकर्षानाश्रयस्यापि जन्यतत्प्रत्यक्षविषयत्वेति प्रसंगः, त्वन्मतेपि तद्वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यभास्यत्वस्य तद्वृत्तिजनक सन्निकर्षानाश्रये प्यंगीकारे ऽतिप्रसंगात् । वृत्तेः स्वावच्छिन्न चैतन्यभास्यत्वाभाव प्रसंगात । यदिच्यानुसन्धाना द्यन्यथा नुपपत्त्या वृत्तेः स्वावच्छिन्नचैतन्यभास्यत्व मित्युच्यते, तदा ततएव मया पि जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वां गीकारे को विरोधः । उक्तरीत्या द्वितीय मनुमान मपि निरसनीयम् । यदिच ज्ञानातिरिक्तं स्फुरणमिष्यते, तर्हि तस्य नित्यत्वे नैकत्वेनां गीकारा दन्धस्यापि रूपादिगोचरप्रवृत्ति प्रसंगात् । स्फुरणे सत्यप्यावरणेन प्रतिबन्धा न्न प्रवृत्तिरिति चेन्न;- अनुभवविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । किञ्च - रूपस्यावरण मुत स्फुरणस्य । नाद्यः, जडत्वेनावरणा नंगीकारात् । न द्वितीयः,

नैवम्, स्वतः परतश्च तद्ग्रहोपपत्तेः। स्वत स्तावत् एतावन्तं कालं नकिंचि दह मज्ञासिषमिति यो ऽयं प्रत्ययः सहि सामान्यतः पूर्वकालवर्तिनं स्वात्माभावमपि गृह्णाति। नचातीतस्य प्रागभावस्य कथं विषयीकार इति वाच्यम्, अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञान व्यतिरिक्तज्ञानेषु त्रिकालवर्तिनामपि ग्रहणात्। नचातीतस्या ऽसतो ग्रहणा दप्रामाणत्वम्, अतीतस्यापि स्वकाले सत्त्वात्, अन्यथा वर्तमानस्य पूर्वोत्तर कालासत्त्वेन तद्ग्राहिणो ऽप्यसद्ग्राहित्वेना प्रमाणत्वप्रसंगात्। गृह्यमाणवैपरीत्याभाव एवहि प्रामाण्यं, नपुन र्ग्राह्यस्य ग्रहणसमकालत्वम्। अन्यथा – भवन्मतेनानिर्वचनीय रजतसमकालवर्तिन्या रजतभ्रान्तेः प्रामाण्यप्रसंगात्। संवित्प्रागभावग्राहकं किमिदं प्रमाण मिति चेत्? यद्घटाद्यभावग्राहकं तदेव। प्रत्यक्षानुप्रविष्टयावा पृथक्प्रमाणात्मिकया वा योग्यानुपलब्ध्या घटाद्यभावग्रह इति चेत्? इहापि तथैव।

स्पर्शस्या प्यस्फुरणप्रसंगात्। तदवच्छिन्नमपि हि विशेषणविशेष्याभ्या मतिरिच्यत इति।

संवित्प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिग्राह्यत्वं सम्भवत्येवेत्याह (स्वतस्तावदिति) (इहापि तथैवेति)

अत्र नवीनः – नानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः शक्यते वक्तुं, अवेद्यज्ञानवादे ज्ञानस्यावश्य वेद्यत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन् तदनुपलम्भ सम्भवात्, तदनुपलब्धे रधिकरणे प्रतियोगिसत्वा प्रतिकूलत्वात्। अन्धकारस्थघटानुपलम्भव ज्ज्ञानानुपलम्भस्या प्यभावाग्राहकत्वात्। नन्वन्धकारे घटानुपलम्भः सहकार्यभावात सत्यपि घटे संगच्छते, इहतु ज्ञानग्राहकसामग्र्या मन स्सन्निकर्षादेः सत्वा त्तदनुपलम्भोधिकरणे तत्सत्त्वविरोधीति चेत्? किं मनसः संयुक्तसमवायो ज्ञानग्राहकसामग्री, किंवा संयोगविशेषघटित तत्समवायः, अथवा ज्ञानान्तर सामग्र्यसहकृत स्संयुक्तसमवायः, उत बुभुत्सासहकृतः

स्एव । नाद्यः, ज्ञानानन्तरं तद्विषयकं ज्ञानं, तदनन्तरंच तज्ज्ञान-विषयकं, तदनन्तरंच तज्ज्ञानविषयक मित्येवं ज्ञानप्रवाहा विच्छेदप्र-संगात् । नहि - सत्यां सामग्र्यां किंचिज्ज्ञानं जायते किंचिन्नेति युक्तम् । न द्वितीयः, संयोगविशेषस्य निरस्तत्वात् । न तृतीयः, आत्मज्ञान सामग्र्यावश्यकत्वेन ज्ञानस्यैवा ग्रहणप्रसंगात् । न तुरीयः, अबुभुत्सितस्यापि ग्रहणदर्शनेन बुभुत्साया ज्ञानग्रहाहेतुत्वात् । तस्मा ज्ज्ञानस्य मानसत्वायोगा ज्ज्ञानानुपलम्भो नाधिकरणे तत्सत्ताविरो-धीति न तदभावः प्रत्यक्ष स्स्यात् । स्वप्रकाश वादिमतेपि समवाय-स्या नित्यतया पाकरक्ते श्यामसमवायाभावेन सत्यपि श्यामे - पुरु-षान्तरे तत्समवायाभावेन - तदनुपलम्भव दात्मनि ज्ञानसमवायाभा वेनैव सत्यपि तस्मिन्स्तदनुपलम्भ सम्भवात् । यदिच कश्चित्स्वप्रका शं ज्ञानं समवायो नित्यइति ब्रूयात्, तन्मतेपि न ज्ञानाभाव श्शक्य ते गृहीतुं, प्रतियोगिसत्ताविरोध्यनुपलम्भस्या भावात । ननु स्वप्र-काशज्ञानग्रहे तत्तत्सम्बन्धातिरिक्ता पेक्षाभावा त्पटज्ञानकाले घट-ज्ञानानुपलम्भ स्तत्सत्ताविरोध्य स्तेवेति चेन्न; - तन्मते घटज्ञानकाली-नस्य पटज्ञानसमवायानुपलम्भस्य तन्निरूपक तज्ज्ञानविरहादिव घ-टज्ञानानुपलम्भस्यापि तन्निरूपक घटसम्बन्धविरहा दप्युपपत्तेः । पट ज्ञानकाले तदीयत्वानुभवाभावेपि ज्ञानमात्रानुभवस्य सत्त्वात् । ज्ञान ज्ञेययोः स्वरूपमेव सम्बन्धइति मतेपि यथा चत्वरीयघटाभाव भूतल योः स्वरूपमपि सम्बन्धः कालभेदेन, नतु सर्वदा, अन्यथा घटवति घटाभावभ्रमस्यं विद्यमानाभाव भूतलवैशिष्ट्यविषयत्वेन प्रमात्वापा-तात ; एवं ज्ञानज्ञेययोरपि कालभेदेन सम्बन्धस्वभावं स्वरूपमपि - सम्बन्धिनो स्सतोरपि सम्बन्धाभावोपपत्तेः । अपिच ज्ञानाभावः केन ग्राह्यः ? मनसेति चेत ? किं मनः प्रतियोगिनमपि गृह्णाति, उताभाव मात्रं ? चरमे अभावमात्रं सिद्ध्येत्, नतु तस्य ज्ञानसम्बन्धित्वम् । प्रथमे ज्ञानस्य मानसत्वे न तस्य स्वप्रकाशत्वम् । अविद्यमानज्ञानस्य मानसत्वं न विरुद्धमिति चेत ; तर्हि स्वप्रकाशत्वं विद्यमानत्वप्रयुक्तं स्यात्, न ज्ञानस्वरूपप्रयुक्तम् । तथात्र सति घटादेरपि स्वप्रकाश

स्वापत्तिः । विद्यमानदशायां ज्ञानं स्वप्रकाशमिति चेत ? किं विद्यमा नदशायां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विद्यमानत्वमेव प्रयोजकम् , उतवि द्यमान ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वमात्रंवा ? प्रथमेति प्रसंगात् , द्वितीये गौरवा त्, तृतीयमेव वाच्यम् । तथाचातीतादि ज्ञानं कथं मनसा गृह्येत । ज्ञानाभावस्य मनसा स्सम्बन्धाभावाच्च । संयुक्तविशेषणतासम्बन्ध इति चेन्न ;- निरवयवस्य मनसः निरवयवेनात्मना संयोगासिद्धेः । सं-योगोह्यव्याप्य वर्तते । नच निष्प्रदेश आत्मनि मनसि च तस्याव्या-प्यवृत्तिता संगच्छते । नच निष्प्रदेशे प्यौपाधिकप्रदेशो युज्यत इति वाच्यम् , उपाधिर्ह्युपधेयेन सम्बद्धय तमवच्छिन्द्यात् , अन्यथातिप्रसं-गात् , तत्सम्बन्धश्च निरवयवे संयोगोनुपपन्नएव । तस्या प्युपाध्य-न्तरापेक्षाया मनवस्था स्यात् । किंचाय मौपाधिकः प्रदेशः पारमा र्थिकः, उत न? आद्ये तदेकत्व व्याघातः; विरुद्धयो रेकत्रा समावे-शात् । औपाधिकत्वं ह्युपाधिजन्यत्वा त्तज्ज्ञाप्यत्वा दुपाध्यधीन सम्ब न्धाद्वा ? आद्ये ऽग्निसम्बन्धा द्रुक्मोत्पत्तौ श्यामतो पाधिजन्यभेदा-न्निर्भेदता व्यावर्तेत । नवा कश्चिदुपाधि तदुपधेयस्वरूप व्यतिरेकेण तज्जन्योभेदस्सम्भवति । एव मप्यणुमनसि प्रदेशभेदासम्भवात । नापि द्वितीयः, स्वाभाविकप्रदेश भेदाभावे उपाधिना तज्ज्ञानासम्भ वात् । आरोपितप्रदेशभेदज्ञानेवा तव मते ऽर्थाभावेन संयोगस्य प्रदे शवृत्तित्वासिद्धेः । न तृतीयः, तव मते तत्प्रतियोगिकभेदस्य तस्मि न्नसम्भवात । अन्यथा तस्मि न्नतद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसंगात् । नापि द्वि-तीयः, अपारमार्थिकस्या निर्वचनीयस्य भेदस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । अत्यन्तासतश्च धर्मस्या प्यस्थापकत्वात । अस्तु तर्हि संयोगो व्या-प्यवृत्तिरिति चेन्न; - तस्य स्वात्यन्ताभाव सदेशत्वानुभवात् । अत्य-न्ताभाव प्रतियोगिनोश्च प्रदेशभेदनियमात् । अन्यथा विरोधो दत्तजलां जलिस्स्यात् । निमित्तसंयोगा न्यूनातिरिक्तदेश विभु विशेषगुणानां सर्वत्रोपलंभ प्रसंगाच्च । नच संयोगातिरिक्त स्सम्बन्ध आत्ममनसो स्सम्भवति । नचानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधि-

करणग्रहण लक्षण सहकारि विरहात् । अन्यथा त्वक्संप्रयुक्त घटे अन्धस्याप्यनुपलब्ध्या रूपाभाव ग्रहप्रसंगात् । अतोनित्योनुभवो ज्ञानाभावसाक्षि पितव्यः। श्रुतिरपि " नहिद्रष्टु र्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यत " इति वृत्तिमदन्तःकरणसाक्षिणं नित्यमनुभवं दर्शयति ।

उच्यते – ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् ज्ञाने सत्यनुपलंभासंभवात्, ज्ञानानुपलब्ध्या ज्ञानाभावस्तुग्रहएव । नच ज्ञानाभावो पलंभदशायां ज्ञानाभावस्या सम्भवान्न तत्प्रत्यक्षमितिवाच्यम्, पूर्ववर्त्तितया कारणत्वा त्प्रत्यक्षोपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं स्वसमानकालं विषयं विषयी करोति, घटोस्ति जानामीति प्रत्यक्षयोः विषयस्यवर्तमानतावभासादितिचेन्न; – सन्निकर्षोपलक्षितकाल सम्बन्धित्वस्य वर्त्तमानत्वस्य ग्रहात् । ननु प्रत्यक्षेविषयस्य तत्कालवर्तित्व नियमाभावे क्वचिदपिनिष्कम्पप्रवृत्ति र्नस्यादितिचेन्न; – तत्कालवर्तित्वंहि नस्वरूपसदुपयोगि, अतिप्रसंगात्, किन्तु ज्ञातं, ततश्च किं प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः, उत ज्ञानकाले वर्तमानत्वज्ञानं ? नाद्यः, प्रवृत्तिकारणीभूत ज्ञानेन प्रवृत्तिकालग्रहणासम्भवात् । नद्वितीयः, ज्ञानकाले वर्तमानत्वे गृहीतेपि प्रवृत्तिकालेऽवर्तमानत्वाग्रहेण निष्कम्प प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च किमुत्पत्तिक्षणवर्तित्वं ग्राह्यं, उतस्थितिक्षणवर्त्तित्वं ? नाद्यः, स्थितिक्षणवर्तित्वस्या ग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नद्वितीयः, उत्पत्तिक्षणदशायां स्थितिक्षणस्या सिद्ध्या तद्ग्रहणस्या सम्भवात् । विरम्यव्यापाराभावाच्च नक्षणद्वयस्य क्रमेण ग्रहण सम्भवः । किञ्च – सन्तन्यमान वीणादिशब्दे तत्तच्छब्दज्ञानं, ततस्सुखं चानुभूयते । तत्र प्राथमिकशब्द द्वितीयक्षणोत्पन्न द्वितीयशब्दस्य तत्क्षणोत्पन्नप्राथमिकशब्दज्ञानजनितसुख द्वितीयक्षणएव ग्राह्यो वक्तव्यः । तत्कालेच द्वितीयशब्दाभावा त्तद्ग्रहो नस्यात् । ननु – प्रत्यक्षस्य स्वकाले वर्तमानविषयत्व नियमाभावे सर्वस्य तत्कालावर्तिविषयकत्वशंकया क्वचिदपि निष्कंपप्रवृत्ति र्नस्यात् । इति चेन्न ; – शंकानुदयदशायां निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः । शंकोदयेच तद्विधूननं विना माभून्निष्क-

म्पप्रवृत्तिः । अन्यथा शब्दग्रहणमात्रे स्वस्थितिकालावर्तमानविषयक- स्वदर्शना त्सर्वत्रापि तच्छंकया प्रवृत्ति र्नस्यात । क्वचि द्रजता- द्विज्ञाने जाते प्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव विषयस्यापहरणे अन्यत्रापि त- च्छंकया निष्कम्पप्रवृत्ति र्नस्यात । ननु - प्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञाने कारणत्वा त्तस्मिन् सति ज्ञानाभावस्यैवासिद्धेः कथं ज्ञानाभावस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत ? प्रतियोगिज्ञानजनितसंस्कारादेव प्रतियोग्यव- च्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपि स्मृतघट प्रत्यक्षाद्यभाव स्सुग्रह एव । यदुक्तं स्वप्रकाशवादिनते पीत्यादिना सम्बन्धिनोः सतोरपि सम्बन्धाभावोपपत्ते रित्यन्तेन ज्ञानसत्त्वेपि तस्यात्मनि सम्बन्धाभावा त्तदनुपलम्भसम्भव इति । तन्न, घटस- त्त्वेपि घटसम्बन्धाभावा दनुपलम्भसम्भवेन घटाभावस्याप्यनुपलब्धि ग्राह्यत्वाभावप्रसंगात । तत्र घटसत्वे घटसम्बन्धो प्यस्त्येवेतिचेत् ? तर्हि प्रकृतेपि तत्र ज्ञानसत्वे तत्सम्बन्धो प्यस्तीति तुल्यम् । किं- श्चैव मन्यथासिद्धिशंका योग्यानुपलब्धे र्ज्ञायमानतया हेतुत्वे दोष स्स्यात्, नच तथानुपलब्धि र्हेतुः, किंतु स्वरूपेणैव । किंच - तत्र तत्सत्त्वेपि तत्सम्बन्धाभाव उच्यते, यत्र क्वचि त्तत्सत्वे तत्स- म्बन्धाभावोवा? अन्त्ये कस्या प्यभावस्या नुपलब्धिग्राह्यता नस्यात । आद्ये श्यामादिदृष्टान्ता सामञ्जस्यम् । श्यामादिसम्बन्धाभाववति घटादौ श्यामादे रप्यभावात् । यदुक्तं - मनसा प्रतियोगिविशिष्ट ज्ञानाभावग्रहे स्वप्रकाशत्वभंगप्रसंगान्न मनसा ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, ज्ञानान्तरविषयत्वेपि स्वप्रकाशत्वभंगाभावात् । ज्ञानं यथा घटनिरूपितप्रकाशः एवं स्वनिरूपितप्रकाशोपीतिहि स्वप्रकाश शब्दार्थः । ततश्च प्रयोजनाभावा दनुव्यवसायानंगीकारेपि परोक्ष ज्ञानविषयत्व मनिवार्यमेव । नचावेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वं, तस्य जडत्वे प्युपपत्तेः । किंच - किमिद मवेद्यत्वं? किम्प्रकाश्यत्वाभावः, किंवा ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वाभावः । नाद्यः, ज्ञानस्य प्रकाश्यत्वाभावे तद्व्यवहाराभावप्रसंगात् । द्वितीये - स्वस्य स्वनिरूपितप्रकाशत्व मिष्यते, नवा? आद्ये तदेव स्वप्रकाशत्वं स्यात । द्वितीये - स्वेन

परेणाप्यप्रकाशा द्व्यवहाराभावप्रसंगः । यदुक्तं – मनसा सम्बन्धाभावान्न ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, विशेषणविशेष्यभावांगीकारे बाधकाभावात् । नच निरवयवयो स्सम्बन्धानुपपत्तिः, मनस स्सावयवत्वात् । तावताप्यव्याप्यवृत्तित्वसिद्धेः । अस्तुवा – प्रतियोगिद्वये प्यव्याप्यवृत्तित्वनियमः, स्वरूपसम्बन्धांगीकारे किं बाधकम् । अस्तुवा संयोगो व्याप्यवृत्तिरपि, अप्रयोजकत्वेन संयोगस्य स्वाभावसामानाधिकरण्यनियमासिद्धेः । नच शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भप्रसंगः, आकाशस्य सावयवत्वेन यदवयवे निमित्तसंयोग स्तत्रैव शब्दोत्पत्तेः । निरवयवत्वेपि नदोषः, परस्परप्रतिघातकानां विभु द्रव्यभेदकत्वकल्पने बाधकाभावात् । भेदकत्वंच भेदप्रयोज्यप्रयोजकत्वम् । ततश्च भेर्यादिक माकाशेन संयुज्य स्वसंयुक्ते आलोकान्धकारावयवविशेषादिसंयुक्ता द्भेदव्यवहारं जनयति, अनन्यथासिद्धभेद व्यवहारस्य बला देवं कल्पने बाधकाभावात् । यच्च - प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेण नाधिकरणग्रहणमिति । तन्न, प्रतियोगिग्राहकेण मनसा तद्ग्रहणात् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । ज्ञानस्यच स्वप्रकाशत्वा न्मनो ग्राह्यत्व मनिवार्यमेव । नचैव मुक्तप्रसंगान्न विमुक्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियकरणकाधिकरणज्ञानस्या भावग्रहहेतुत्वात् । प्रतियोगिग्राहकत्वंच नतत्करणत्वं, गौरवात् । किन्तु हेतुत्वमात्रम् । नापि प्रतियोग्यतिरिक्त प्रतियोगिविषयज्ञानजनकेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणनियमः, गौरवादेव । वायौ रूपाभावाग्रहप्रसंगाच्च - नप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणा धिकरणज्ञान मभावधी हेतुः । विस्त रस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । एवं वेद्य ज्ञानवादेपि नानुपपत्तिः । ज्ञानोपलम्भकसामग्र्यां सत्यां ज्ञानानुपलम्भस्याभावग्राहकत्वात् । तदुपलम्भकंच मनस्संयोगादिकमेव । नचैवं ज्ञानप्रवाहाविच्छेदप्रसंगः, यथोपलम्भं विषयान्तरसामग्र्या अन्यस्यवा कस्यचि त्प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । अन्यथा दीर्घशष्कुलीं भक्षयतो युगप दनेकेन्द्रियसन्निकर्षा त्क्रमिकज्ञानोत्पत्ति र्नस्यात् । अथवा – ज्ञानान्तरसामग्र्या ऽसहकृत स्संयुक्तसमवाय स्सामग्री । नचात्म ग्रहसामग्र्या स्सर्वत्र सम्भवा

अतिक्रान्तैवानुपलब्धि रुपलब्धिकाले कथ मुपकुर्यादिति चेन्न; - स्मृत्यभावकल्पितया प्राचीनयैव तया तत्सिद्धेः, प्रात र्गजाभावादि विज्ञानवत् । तद्वदत्रापि प्रमाणसंज्ञाविशेषो यथारुचि प्रक्षिप्यताम् ।

दसम्भव इति वाच्यम्, तस्यैव ज्ञानाभावज्ञानस्य घट मजानामी त्याकारकस्यात्मविशेष्यकतया ज्ञानान्तरत्वासिद्धेः । नच ज्ञानान्तर सामग्र्यभावस्य ज्ञानान्तराभावकल्प्यत्वा दनवस्थेति वाच्यम्, अज्ञातताया एवानुपलब्धेः कारणत्वात् । तज्ज्ञानस्य कारणत्वेपि तद्व्याप्येतरसमवधानस्यैव ज्ञेयतया तद्व्याप्यस्य संयुक्तसमवायस्या ज्ञातत्वात्

यद्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यननुप्रविष्टतया स्वतन्त्रया नुपलब्ध्योत्पन्नेन संविदन्तरेण नेदानीं घटं साक्षात्करोमी त्याद्याकारेण संविदन्तरस्याभावो गृहीतुं शक्यते, तथाप्यतीतकालीन प्रागभावस्य तत्कालीनानुपलब्ध्या कालान्तरे ग्रहोनोपपद्यत इति शंकते (अतिक्रान्तैवेति) यद्यपि स्वकाले ग्रहणमात्रादपि ग्रहणानुपपत्तिनिबन्धनः प्रागभावनिरासः परिहृतएव, तथाच कालान्तरे प्रागभावस्य ग्रहणाभावेपि नकाचित्क्षतिः, तथापि कालान्तरे ग्रहणसम्भवा त्तदुपपादय न्परिहरति (नेति) संवित्तत्कालीनतया नोपलब्धा, तत्कालीनतया अस्मर्यमाणत्वात्, इत्यनुपलब्धा वनुमिताया मद्दं तदा संविदभाववान्, स्मृ तद्वत्तयानुपलब्धत्वादिति तल्लिंगकानुमानेन संविदभावसिद्धेरित्यर्थः।

ननु प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले ऽस्मदंगीकृतानुपलब्धिप्रमाणे नैवार्थसिद्धिः, अतस्तुत्वयानंगीकारा त्कथंसंविदभाव सिद्धिरित्यत्राह (तद्वदत्रापीति) तद्वत् - प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थल इवेत्यर्थः। यथाप्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले कार्यानुसारात्कारण आवश्यके तस्मिन् यथारुच्यनुपलब्ध्यादि संज्ञाप्रक्षिप्यते, एवमिहा प्येतावन्तं कालममुं नाज्ञासिष मित्याकारक ज्ञानलक्षणकार्यानुसारात क्लृप्ते तत्करणे यथारुचिसंज्ञाप्रक्षिप्यतां, प्रमाणस्वरूपन्तु दुरपह्नवमेवेत्यर्थः ।

नच संस्कारविलयात् स्मृत्यभावः ; प्रबलतरसुखदुःखकालदैर्घ्यादि संस्कारतिरस्कारकाभावे तदयोगात् ।

नच सुषुप्त्याद्य एव संस्कारोच्छेदकाः, तथासति पूर्वदिनाद्यनुभूतस्यास्मरणप्रसंगात् । तथाच सुप्तोत्थितः शत्रुमपि मित्रतया प्रतिपद्येत, पु[त्री]त्रमपि कळत्रतया, श्रोत्रमपि नेत्रतयेति, विश्वविप्लवः ।

यत्रानुभूतेपि संस्कारविनाशा दस्मरणं तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य परिहरति (नच संस्कारेति) तत्र व्यभिचारइतिशेषः (प्रबलेति) अनुभवेसतीति शेषः । तदयोगात् – स्मृत्यभावा योगा दित्यर्थः । तथाच तादृशसंस्कार तिरस्कारकाभाव विशिष्टास्मरण मेव हेतुः, सच नव्यभिचारीतिभावः । यद्वा – स्मृत्यभावमात्रस्य व्यभिचारात् संस्कारविलयाभावविशिष्ट स्मृत्यभाव एव हेतु र्वाच्यः, सचात्र सन्दिग्धः, संस्कारविलया दप्यत्र तत्सम्भवा दित्याशंक्याह (नचेति) (तदयोगादिति) संस्कारविलयायोगा दित्यर्थः । संस्कारविलायकाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्संस्कारविलयाभाव स्सुग्रह एवेति भावः । अथवा – ननु कार्याभावस्य यत्किंचित्कारणाभावप्रयोज्यत्वा दत्र स्मृतिरूपकार्याभावो नुभवे सत्यपि संस्काराभावा त्स्या दित्यप्रयोजकत्व माशंक्य निराकरोति (नचेति) (प्रबलेति) यथा कार्याभावः कारणाभावव्याप्त स्तथा प्रबलतरदुःखादिविरहकालीन स्मृत्यभावो नुभवरूपकारणविशेषाभावव्याप्तः, निरुपाधिक सहचारादिति भावः । तदिति स्मृत्यभावः परामृश्यते । अनुभवे सतीति शेषः । नन्वेवं – पूर्वदिनानुभवाभावानुमानं नस्यात, सुषुप्त्या संस्कारविच्छेदेन संस्कारविलायकाभावविशिष्टा स्मरणस्याभावात्, इत्याशंक्य परिहरति (नचेति) ननु सुषुप्तौ ताव त्संविदनुभूयते, नच सा तत्कालीनतया पश्चा त्स्मर्यते, तच्चाह म्प्रत्ययविगमा द्विषयावच्छेदविरहाच्च संस्कारस्यानुत्पत्तेः, ततश्च तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य

नच विषयप्रकाशविरहा दहम्भावविगमाद्वा संस्कारानुत्पत्त्या तद-स्मृतिः, अर्थान्तराप्रकाशासद्भावयोः प्रकाशमानसंस्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे ऽतिप्रसंगात् । नचाविशदप्रकाशरूपत्वा दस्मृतिः, सर्वदा संविदंशस्या स्मरणप्रसंगात् । नहि संविदंशे वैशद्यं तवास्ति, नित्यमेव निर्धर्मकत्वात् । विषयाश्रयोल्लेखा द्वैशद्ये तत्स्मृति रिति चेत्? तदपि न, वैशद्य मन्तरेणा प्यन्धकाराद्यनुभूत वस्तुमात्रादिषु स्मृतिदर्शनात् ।

तदेवं स्वत स्तत्प्रागभावग्रह उपपादितः ।

परिहरति (नच विषयेति) (अर्थान्तरेति) यदि सुषुप्तौ संविदनुभूयते, तदा तद्विषयसंस्कारो ऽप्युत्पद्यते, नच तत्राह म्प्रत्ययविगमस्य विषयावच्छेदविरहस्यच संस्कारानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं, तथा सति घटाननुभवस्य पटाभावस्य चानुभूतकुड्यसंस्कारप्रतिबन्धकत्वप्रसंगात्, अत स्तत्र संविदो स्मरणादेव तदननुभवसाधना न्न व्यभिचार इति भावः । ननु नतत्र स्मृत्यभावेन संविदननुभव स्त्वया साधयितुं शक्यः, सौषुप्तिकसंविदनुभवस्य निर्विकल्पकत्व दविशदतया तत स्संस्कारानुत्पत्ते रेवा स्मरणोपपत्ते रित्याशंक्य परिहरति (नचाविशदेति) (नहीति) आपरोक्ष्यलक्षणवैशद्यस्य सुषुप्तावपि सत्वात् तदानी मविद्यमानं वैशद्यं संविदतिरिक्ताकारप्रकाशरूपत्व मेव वाच्यं, तत्तु त्वन्मते संविदो निर्धर्मकत्वा न्नसम्भवती त्यर्थः । ननु विषयाश्रयविशिष्टतया संविदुल्लेखो वैशद्यं, तच्च सुषुप्तौ नास्त्येव, नचैवं सति सधर्मकत्व मपीत्याशंकते (विषयाश्रयेति) (अन्धकारादीति) अत्र विरळालोकवदन्धकारो विवक्षितः । आदिपदेन काचादिकं विवक्षितम् । " वस्तुमात्रादि " ष्वित्यत्रादिपदेन तादृशधर्ममात्रं गृह्यते । अस्तिहि मन्दालोके देवदत्तस्य तद्धर्मभूतदण्डादे रप्यविशदावभासः । वेद्यत्वानंगीकारे बाधक माह

परतो ऽपि तत्प्रागभावग्रहः संविदो वेद्यत्वसमर्थनादेव सिद्धः। अन्यथा त्वद्वाक्यजन्यापि संवित्तत्प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वं नसाधयेत, संवित्प्रागभाव . दुर्ग्रहत्वग्रहणे संविद्ग्रहणावश्यम्भावात् । स्वप्रकाश स्वरूपमेव प्रतियोगित्वेनोपजीव्य तत्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वं साध्यत इति चेत् ? एवं तर्हि तत्प्रागभावग्रहे ऽपि तदेवोपजीव्यताम् ।

किञ्च- प्रतिवादिनः शिष्याणांच त्वसिद्धान्तार्थज्ञान मनुत्पन्नं मत्वैव त्वया वाक्यं प्रयुज्यते, स्वयमपि कदाचि द्गुरूपदिष्टं प्रतिवादिनिर्दिष्टं वार्थ मजानानो नजानामीत्येव भाषसे, जिज्ञाससेच, एवं मूर्खपण्डितविभागो ऽपि लोके बहुळ मुपलभ्यते । तदेत दखिलं ज्ञानप्रागभावग्रहाभावे कथं घटेत? ज्ञानादिविधिशास्त्रंच कथं जीवेत्? तदेवं स्वस्मिन् वर्तमानस्य भविष्यत्संवित्प्रागभावस्य गृहणं योग्यानुपलब्ध्या जायते। अतीतस्यतु स्मरणानुमानादिना । परगतस्याप्यनुमानादिनैव । अतः स्वतः परतोऽपि सिद्धः संविदः प्रागभावः ।

ननु – भवद्भिरपि धर्मभूतज्ञानस्यापि स्वरूपनित्यत्व मभ्युपेतं, ततश्च तत्प्रागभाव तदुत्पत्त्यादिसमर्थने ऽपसिद्धान्त इति चेन्न;- अस्माकं धर्मभूतज्ञानस्य सधर्मकत्वा दवस्थाविशेषवत्त्वा त्तत्तदर्थ सामग्रीसमागमोपपत्तेः । तत्तत्प्रकाशात्मकावस्थाविशेषेषु च प्रागभावोत्पत्त्यादिबुद्धे रुपलम्भविरोधाद्यभावात्, अपसिद्धान्ततानवताराच्च ।

(अन्यथेति) तन्मते यद्यपि वाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशत्वेपि वक्तुं शक्यम्, तथापि वृत्तिनिरसन मभिप्रेत्यैत दुक्त मित्यवगन्तव्यम् (अनुत्पन्न म्मत्वेति) अन्यथा उपदेशवैयर्थ्यात्, ज्ञानवतः प्रत्यप्युपदेशे तदुपदेशा विरत्यापातादिति भावः (नजानामीत्येवेति) पुन [.]विच्योपदेशेच जानामीति, अतः पूर्वं तत्प्रागभाव एव गृह्यत इति भावः (एवं मूर्खेति) तस्यैव शास्त्राध्ययने पण्डितत्वात् तत्र ज्ञानप्रागभाव एव मौर्ख्यमिति भावः (ज्ञानादीति) ज्ञानस्योत्पत्त्यभावे तस्यानादितया विधेयत्वासम्भवा त्तद्विषय माज्यावेक्षणादि

अनुभूते रवस्थान्तरापत्तिरेव नसम्भवति, अजत्वादेवेति चेन्न; - स्वरूपानुत्पत्तिमात्रस्य भवदभिमता विद्यया अस्मदभिमतप्रकृत्यादिभिश्च व्यभिचारात् । समस्तव्यतिरिक्तत्वे सतीति तर्ककौशलम् । अन्ततो ऽप्रयोजकत्वंच । अवस्थान्तरापत्तिराहित्यस्य हेतुत्वे साध्याविशेषात्, मिथ्याभूतावस्थान्तरानिषेधे ऽपसिद्धान्तात्, सत्यावस्थानिषेधेच व्यतिरेकव्याप्ते र्भग्नत्वात् । यत्सत्यावस्थाविशिष्टं तज्जायते, यथा घट इतिहि सा । नच घटादेः सत्यावस्थाविशिष्टत्वं त्वया भ्युपगम्यते ।

एतेना नुभूते र्विनाशनिषेधो पि प्रत्युक्तः, प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिवाधाच्च । यदि घटाद्यनुभूति र्नविनश्येत्, तर्हि सुप्तत्वाद्यनुप-

---

शास्त्रं नजीवेदित्यर्थः । आदिशब्देन ज्ञानार्थश्रवणादिविधि र्ज्ञाननिषेधविधिश्च गृह्यते । अनुभूति र्निर्विकारा, अजत्वादिति शंकते (अनुभूतेरिति) किं स्वरूपानादित्वमात्रं हेतुः, उतावस्थाराहित्यं? नाद्यः, इत्याह (स्वरूपानुत्पत्तीति) नद्वितीय इत्याह (अवस्थान्तरेति) किं मिथ्याभूतावस्थान्तरं निषिध्यते, उत परमार्थावस्थान्तरमिति साध्यमपि विकल्प्य प्रथमं दूषयति (मिथ्याभूतेति) द्वितीयं दूषयति (सत्येति) एतेनान्वयव्याप्तिरपि निरस्ता, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्या प्रसिद्धेः । अत्रच परमार्थविकारासिद्धेः व्यतिरेकव्याप्तिं प्रत्येव साक्षाद्दूषकत्वा त्परस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वाभिमानाच्च व्यतिरेकव्याप्तिरेव कण्ठतो निराकृता । स्वसमानसत्ताकविकारराहित्यसाधनेतु पूर्वोक्तएव व्यभिचार इति भावः । एतेनेत्येत द्विवृणोति (प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच्चेति) प्रागुक्तप्रकारेणेत्येको दोषः, सच सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगादिः । प्रत्यक्षादिबाधा च्चेत्यपरं दूषणं । ज्ञानं नष्टमित्यादिकं प्रत्यक्षम् । विस्मृतज्ञापनार्थ मुपदेशानुपपत्त्यादि रादिशब्दार्थः । यद्वा (एतेनेति) अविद्यायां व्यभिचारप्रदर्शनेने त्यर्थः । विनाशनिषेधः- विनाशनिषेधानुमानं, अजत्वलिङ्गक मित्यर्थः । दूषणान्तर माह (प्रागुक्तेत्यादि)

पत्तिः, भवत्पक्षे मोक्षानुपपत्तिश्च । विद्यमानायां तस्यां विषयोल्लेख-विलक्षणावस्थाविशेषस्य प्रागेव दुष्प्रतिपादत्वात् । प्रध्वंसेपि ग्राहका

"अतः स्वतः परतोपि सिद्धः संविदः प्रागभाव" इत्यत्र प्रत्यक्षादिबाधस्य फलितत्वात् प्रागुक्तेत्युक्तम् । (विषयोल्लेखेति) विषयोल्लेखात्मकविलक्षणावस्था विशेषस्येत्यर्थः । विषयानुल्लेखावस्थाया इति यावत् । स्वरूपात्मनो विषयोल्लेखस्य नित्यत्वेन विषयानुल्लेखावस्थाया अयोगादिति भावः ।

अत्र नवीनः – नित्योय मनुभवः, अनादिभावत्वात्, आत्मवत्, व्यतिरेकेण घटवद्वा । परमतेनान्वयी दृष्टान्तः । स्वमतेन व्यतिरेक दृष्टान्तः । नचाविद्यायां व्यभिचारः, भावविलक्षणायां तस्यां हेतो रभावात् । अनुभवविनाशहेत्वनिरूपणं चानुकूल स्तर्कः । वृत्तिविनाशवत् । स्फुरणनाशेपि कारणविनाशो नहेतुः, स्फुरणस्यानादित्वात् । नन्वविद्याविनाशव त्तद्विनाशो स्त्विति चेन्न; – तद्वदत्रान्वयव्यतिरेक सिद्धस्य शास्त्रसिद्धस्यवा विनाशहेतो रदर्शनात । नच विरोधिगुणान्तरा त्तन्नाशः, तस्याह मर्थासमवेतस्य तत्समवेतगुणेना विरुद्धत्वादिति ।

अत्रब्रूमः – अहमर्थ धर्मस्य पक्षत्वेबाधः । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे जीवेश्वरयोस्सिद्धसाधनं । अहमर्थ धर्मातिरिक्तस्य घटादिविषयक ज्ञानस्यपक्षत्व आश्रयासिद्धिः, वादान्तरे तस्य निरासात् । अन्तःकरणधर्मातिरिक्तस्य पक्षत्वे ईश्वरादिज्ञाने सिद्धसाधनं । तदतिरिक्तत्वेन विशेषणे किमीश्वरसमवेतज्ञानं विवक्षितं, किंवा ईश्वररूपः, अथवा ईश्वरस्य व्यवहारहेतुभूतं ज्ञानं ? नाद्यः, त्वन्मते ईश्वरसमवेत ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याश्रयासिद्धेः । न द्वितीयः, त्वन्मते सर्वस्यापीश्वरज्ञानाभिन्नतया आश्रयासिद्धेः । औपाधिकभेदमादाया ऽसिद्धिपरिहारे तस्यानित्यत्वाद्बाधः । अतएव न तृतीयः । अस्मदादिव्यवहारहेतुज्ञा-

भावचोद्यं प्राग्वदेव परिहर्तव्यम् । नच स्वरूपनित्यत्वे प्रध्वंसानुपपत्तिः, घटादिष्वपि सत्कार्यवादिभि स्तथैव प्रध्वंसस्य निर्वहणीयत्वात् ।

उक्तंच भाष्ये -

"तमिमं इन्द्रियद्वारकज्ञानप्रसर मपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेश" इति ।

नस्य पक्षत्वेपीश्वरज्ञाने सिद्धसाधनं । असाधारणकारणत्वेन विशेषणेच तादृशस्यनित्यतयाबाधः । नित्यत्वञ्च यदि विनाशाप्रतियोगित्वं तदाबाधः । घटादिध्वंसस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानात्मक ब्रह्मणो ध्यस्त तदभावात्मकतया ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिकत्वात् । यदि सर्वकालसम्बन्धित्वं नित्यत्वं, तदा मोक्षान्वयित्वासिद्धिः । मोक्षानन्वयित्वेपि अविद्यासम्बन्धादिव स्सर्वकालसम्बधोपपत्तेः । मोक्षेकाला भावात् । हेतु रप्यविद्यायां व्यभिचारी । अविद्यायाश्च भावत्वाभावे भावकार्यस्य तत्परिणामत्वासिद्धि प्रसंगः । एवमप्यविद्यासम्बद्धजीवादौ व्यभिचारश्च । भावपदेन सत्त्वविवक्षायामपि सत्त्वमात्रविवक्षायामुक्तदोषानतिक्रमएव । परमार्थत्व विवक्षाया मनादित्वविशेषणं व्यर्थं । अनादित्वस्य निरासात स्वरूपासिद्धिः । अप्रयोजकश्चायंहेतुः । नचानुभव विनाशहेत्वनिरूपणं, विरोधिगुणस्य तन्निवर्तकत्वे बाधकाभावात् । नच वैय्यधिकरण्यं, जानामीच्छामि द्वेष्मि सुख्यामि दुःख्यामीति समानाधिकरणतयानुभूयमानत्वात् । यदि ज्ञानस्यात्माश्रयः, तदा इतरेषामपि सएवाश्रयः । यद्यन्यः, तदानीमपि सएवेतरेषामपीति – नक्वचिदपि पक्षे ज्ञानवैय्यधिकरण्यमिच्छादीनां । किञ्च स्फुरणाख्यकार्यनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्तदनुमितेसति कारणविशेषे विरोधिसंसर्गा दन्यस्माद्वा विनाशस्सम्भवति ।

(नच स्वरूपनित्यत्वइति) सिद्धान्तइतिशेषः (तथैवेति) उत्पत्तिवदेवावस्थामादाय निर्वहणीयत्वादित्यर्थः । किं सा संविदह

नापि द्वितीयः, अह मर्थविलक्षणाया निर्विषयाया स्संविदो ऽनुपलम्भनिरस्तत्वात् । मुक्तौ निर्विषयत्वस्या न्यत्र प्रतिक्षेपात् । स्वापमद मूर्छासु निर्विषयसंविदुपलम्भो स्तीति वाङ्मात्ररूपत्वात् । अहमर्थस्यतु स्वरूपमात्रप्रकाशात्मकस्य विषयान्तरविरहेपि घटादिविषयग्राहि संवि द्विलक्षणतया तदाश्रयतयाच प्रतिपन्नस्य भवता संविद्विलक्षणतया हङ्कारगून्थित्वाभ्युपगमात् । पक्षान्तरेतु तद्वदेव तद्धर्मभूतसंविदोपि सर्वदा निर्विषयत्वसाधनस्योपलम्भनिरस्तत्वात् । सुषुप्तौतु निर्विषयाया

मर्थविलक्षणा, उताहमर्थएव ? नाद्य इत्याह (अहमर्थेति) नन्व-नन्तः करणात्मिका हमर्थातिरिक्ता संविन्मुक्तौ निर्विषयेष्टव्या, तदा कृत्स्नप्रपंचस्य निवृत्तत्वात्, इत्यत्राह (मुक्ताविति) अन्यत्र-वा दान्तरे । द्वितीयंदूषयति (अहमर्थस्यत्विति) तुशब्देन निर्वि· षयसंविदोनुपलम्भनिरस्ततानेति सूच्यते । " स्वरूपप्रकाशात्म-कस्ये " ति वस्तुगत्यनुवादः । अपिशब्देन निर्विषयत्वांगीकार· स्सूच्यते । "घटादी" त्यादिना परेण संविद्विलक्षणत्वस्या नंगीकारेहेतु द्वयमाह । घटादिविषया वभासकत्वेन संवित्त्वेन संप्रतिपन्नापेक्षयाहश्य-त्वेन विलक्षणत्वात, तदाश्रयत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च संविद्विलक्षणत्वांगीकार इत्यर्थः । ननु त्वया हमर्थस्य निर्विषयसंवि द्रूपत्वांगीकारा त्वन्मतानुसारेण तद्दृष्टान्तीकृत्य त्वया हमर्थधर्मत्वेना भ्युपगताया वस्तुतो निराश्रयाया स्संविदो निर्विषयत्वं प्रसाध्य तस्या उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यत इत्यत्राह (पक्षान्तरे त्विति) अह मर्थस्या न्तःकरणभिन्नत्वपक्ष इत्यर्थः । किं संविद स्सर्वदा निर्विषयत्वं साध्यते, उत सुषुप्तौ ? नाद्यः इत्याह (तद्वदेवेति) द्वितीयं दूषयति (सुषुप्ताविति) त्वन्मते संविद स्सर्वदा स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमा त्सुषुप्तौ निर्विषयसंवि दस्तिचे· त्सा तदानीं प्रकाशेतेत्यर्थः । प्रकाशे चानुसन्धानप्रसंग इति भावः । एव मह मर्थस्य निर्विषयत्व मभ्युपगम्योक्तम् । इदानी मह मर्थस्य

स्तस्याः प्रकाशादर्शनात् । स्वमात्रप्रकाशस्या प्यह मर्थस्वरूपस्या स्माभिः प्रत्यक्त्वानन्दत्वादिविशेषवत्तयैव स्वतः प्रकाशत्वाभ्युपगमेन क्वाचिदपि निर्विशेषप्रकाशानभ्युपगमात् ।

यद्यप्यस्मत्पक्षे सुषुप्त्यादिषु धर्मभूता संविन्निर्विषया, तथापि साश्रयत्वादिभि स्तदानीमपि ननिर्धर्मकत्वम् । विषयरहितायास्तु तस्या स्तदानीं नप्रकाश मिच्छामः । येन प्रतिसन्धानप्रसंगचोद्या न्नमुच्येमहि । उक्तंहि भाष्ये - "यत्त्वनुभूते स्स्वयं प्रकाशत्व मुक्तं, तद्विषय प्रकाशनवेळायां ज्ञातु रात्मन स्तथैव ।" इत्यादि ।

यच्चानुमानम् - अनुभूति रनुत्पन्ना, अनुभूतित्वादित्यादिकं । तदप्युपपादित प्रत्यक्षादिसमस्त प्रमाणबाधितं, प्रागुक्तप्रतिकूलतर्कजालप्रतिहतञ्च । केवलव्यतिरेकिभंग श्चान्यत्र कृतः ।

निर्विषयत्व मसिद्ध मित्याह (स्वमात्रेति) मात्रपदेन घटादिकं व्यावर्त्यते । नन्वस्माभि र्यादृशी संविदिष्यते तादृशी त्वयापि सुषुप्ता वभ्युपगम्यत एवेत्यत्राह (यद्यपीति) सुषुप्तौ निर्विषयत्वांशेकारेपि नत्वदभिमतनिराश्रयनिर्विषय निर्धर्मका हमर्थधर्मविलक्षणं संवित्सिद्धिः, येन तस्या अनादित्वं साध्येतेति भावः । ननु यदि सुषुप्तौ निर्विषया संविदिष्यते, तर्हि तस्या स्तदानीं प्रकाशमानत्वा दुत्तरकाले तदनुसन्धानं स्यादित्यत्राह (विषयरहितायास्त्विति) (केवलव्यतिरेकीति) अन्यत्र - बुद्धिसरे । ननु तत्र साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकी दूषितः, तत्प्रसिद्धिश्च कथंचिद्व्यतिरेकिवादिभि रुपपादितैवेति चेन्न; - साध्यप्रसिद्धिसम्भवेपि तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वलिंगेना न्वयिनैव साध्यसिद्धिसम्भवे व्यतिरेकिकल्पना नुपपत्तेः । नच प्रकृतेपि तथा सम्भवः, अप्रयोजकत्वेना नुत्पन्नत्वाभावानुभूतित्वाभावयो रेव व्याप्तिग्रहासिद्धेः । विषयोल्लेखराहित्यस्य

घटादिविषयो ल्लेखरहित स्वरूपमात्रपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिर्वा सिद्ध साधनं वेत्यादि दूषण मूह्यम् ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां संविदनुत्पत्तिदूषणवाद एकविंशः ॥ २१ ॥

सार्वकालिकत्वे आश्रयासिद्धिः, कादाचित्कत्वे धर्मभूतज्ञानस्य सुषुप्तौ तादृशस्य नित्यत्वा त्सिद्धसाधन मित्याह (घटादीति) आदि पदेन निश्चितसाध्यव दविद्यादिव्यावृत्ते रसाधारण्यं विवक्षितम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां संवि दनुत्पत्तिभंग

एकविंशः स्कन्धः ॥ २१ ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

अथ द्वाविंशो वादः ।

परिणमयतिविश्वं यस्स्वयं निर्विकारः -
परिणमतिच योसौ तत्तदर्थान्तरात्मा ।
विषमविषयतृष्णा धन्वकान्तारजातं-
व्यपनयतुभयं मे विश्वजिष्णु स्सविष्णुः ॥

यदुच्यते - अनुभूतिर्निर्विकारा, अनुत्पन्नत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटादिरिति । तत्र संविदुत्पत्त्यादि समर्थनादसिद्धिबाधौसुगमौ ।

किंच किमिदं निर्विकारत्वं नाम ? किमुत्तरावधिराहित्यं,

हितमहितम प्यास्माकीनं विभज्य दयानिधि
स्तुरगवदनो देव स्त्रैलोक्यरक्षण दीक्षितः ।
जयतिघटय न्वेदान्ताचार्य पादसरोजयोः
स्थित परतया निष्ठा मस्माक मात्महितैषिणां ॥
परिणतमहापुण्यै स्सारग्रहैक विचक्षणै
र्निरुपधिधना यस्मा दन्यत्तृणायच मन्यते ।
द्रुहिणपदमप्यद्धा श्री श्रीनिवासगुरोर्वयं
चरणकमलद्वन्द्वेनानेन साधुसनाथिताः ॥

(तत्र संविदिति) आदिपदेन सविकारत्वं गृह्यते । तच्च संविद उत्पत्तिविनाशयो स्साधनात् , " नविज्ञातुर्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यते" "प्रकाश्यन्ते नजन्यन्त " इत्यादिना नित्यत्वावगमाच्च सिद्धमितिभावः । (किंचेति) भावान्तराभावप्रतीतये उत्तरावधिराहित्य मि-

उतघटादिवन्नामान्तर व्यपदेशार्हावस्थाविशेषराहित्यं, उतावस्थामात्रराहित्यमिति । नाद्यः, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावधिमता व्यभिचारात् । भावरूपाज्ञानेनच भवत्पक्षे । भावान्तराभाववादिनस्ते ऽनुत्पन्नः प्रागभावेनास्तीति चेन्न ;- त्वदभिमतेनाप्यन्यतरा नैकान्त्यनिर्वाहात् । भावत्वेसतीति विशेषयिष्याम इतिचेन्न ;- कथा यामविशेषितस्य हेतोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मान्प्रतिव्यर्थ विशेषणत्वाच्च । ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानिः । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तदवस्थः । इदं सर्वं हृदि निधायाह – " भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलता विष्कृताभवती " ति । विशेषितो ऽप्ययं हेतुर्भवदभिमतया ऽनाद्यविद्यया तत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्तः । मिथ्याभूतायास्तस्याः प्रध्वंसोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इति चेन्न ;-

---

रयुक्तं (उतघटादिवदिति) मृदादेर्घटादिरिव नामान्तरव्यपदेशार्हो योवस्थाविशेष स्तद्राहित्यमित्यर्थः । अपरिणामित्वमिति यावत् (अवस्था मात्रराहित्यमिति) कार्यमात्रराहित्यमित्यर्थः । अतिरिक्ताभावमते व्यभिचारं दर्शयति (अनुत्पन्नेनेति) (भवत्पक्षइति) " व्यभिचारादि " त्यनुषंगः (अविशेषितस्येति) पूर्वं विशेषणेन विना प्रयुक्तस्येत्यर्थः । पुरुषदोषमुक्त्वार्थ दोषमप्याह (अस्मानिति) ततश्च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः (ततश्चेति) ततएव हेतोर्विशेषणस्य पुनस्त्याग इत्यर्थः । अविशेषितहेतावेव पूर्वोक्तव्यभिचारंच स्मारयति (भावरूपेति) (आहेति) भगवान् भाष्यकार इति शेषः । ननु भावरूपाज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विरोधिभूतध्वंसोपि मिथ्याभूतएव वाच्यः, अन्यथा समानसत्ताकत्वाभावेन विरोधासिद्धेः ततश्च विनाशित्वाभावस्य साध्यत्वाभिमतस्य पारमार्थिकाभिमतस्य तत्र सत्वान्नव्यभिचार इति शंकते (मिथ्याभूताया इति) स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति मतानुसारेण शं-

घटादिप्रध्वंसस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिमदिति व्यतिरेकव्याप्ते र्दुर्ग्रहत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्व मुपजीव्यव्याप्तिग्रह इतिचेन्न ;- अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैकान्त्यस्यानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ इत्यातिष्ठसे ? तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारव त्तदुत्पन्नं यथा घट इति भवतोच्चैर्भाषितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अविद्यापि सपक्षएवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्ति केवलान्वयी भविष्यतीति चेन्न ;- तथा ष्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

का । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वे ग्राह्या, उतव्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्व इति विकल्प्याद्यं दूषयति (नघटादीति) द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या अविद्यायां साध्यसत्वेन हेतो स्साध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारिकोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्याया मविद्यायां व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया शंकते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह (तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वराहित्यं साध्यं, उतपरमार्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमविकल्पेपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेधा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय विकल्प उत्थाप्य निरस्यते " अथपुन " रित्यादिना । व्यतिरेकासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्साध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयित्वादिति शंकते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसिद्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क्वचित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः,

नचाप्रमितस्य परमार्थता सम्भवति । क्वचिच्च परमार्थविकाराभ्युपगमे ऽप सिद्धान्तः । ततश्च भवद्दृशा विकारश्चेदपरमार्थ इति व्याप्तौ सिद्धायां व्यवच्छेद्याभावाद्व्यर्थं विशेषणमिति ।

तदेतदखिलमभिसन्धायाह— " किंभवतः परमार्थभूतोप्यऽस्ति विकारः? येनैताद्विशेषणमर्थवद्[विष्य]वती " ति ।

ननु माभूद्व्यवच्छेद्यं, तथाप्य नैकान्त्यपरिहारक्षमतयापि सार्थं विशेषणमितिचेत् ? हन्तैवं शशविषाणरूपाविकाररहितेति किं न साध्यते ? तावतापि ह्यनैकान्त्यंसुपरिहरम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वापाता

अथापि बाधादिस्तु परमार्थः, अतस्त त्प्रतियोगिकाभावोपि सम्भवती त्याह (नचेति) प्रमाणं विनापि प्रमेयांगीकारेतिप्रसंगादितिभावः । परमार्थविकाराभ्युपगमे दूषणान्तर मप्याह (क्वचिदिति) (ततश्चेति) विकाराभावं साधयता त्वया विकारमात्रस्या पारमार्थिकत्वांगीकाराद् , पारमार्थिकविकारस्या प्रसिद्ध्या तदभावस्य, साधयितुमशक्यत्वा दपारमार्थिकविकारस्यैवाभाव स्साधनीय इति त. द्व्यवच्छेदाय पारमार्थिकत्वविशेषणं नकर्तव्य मित्यर्थः । यद्यप्यपारमार्थिकविकारस्या भाव एव साध्य इति तद्व्यावृत्त्यर्थतया नविशेषणस्य सार्थकता, अथापि पारमार्थिकविशेषणे दत्ते ऽविद्यायां पारमार्थिकविकारशून्यत्वस्य सत्वा त्र व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारार्थं मिति शंकते (ननु माभूदिति) (हन्तैवमिति) ननु विकारापारमार्थ्यस्य सिसाधयिषितत्वा त्तदर्थं परमार्थविकारशून्येति साध्यते, तत्र यद्यप्यनेनैव परमार्थत्वाभावो विकाराणां न सिध्यति, तथापि परमार्थविकारशून्यत्वे सति सविकारत्वलिंगेना परमार्थविकारस्य ब्रह्मणि साधने विकारमिथ्यात्वसिद्धेः कथं प्रतिबन्दीति चेन्न; – हेतौ विशेषणासिद्ध्या तदनुमानासम्भवात् । अत श्शशविषाणविकारराहित्यसाधनतुल्यमेवेद मिति भावः । ननु विकारराहित्यमात्रे साध्ये सिद्धसा-

दितिचेत्? तुल्यम्। अस्तु तर्हि सिद्धसाधनत्वपरिहारार्थं परमार्थेति विशेषणं, प्रसंगतस्त्व नैकान्त्यमपि परिहरिष्यति; विकाराराहित्यमात्रेहि साध्यमाने मिथ्याभूतविकारराहित्यमात्रेण यदि भवान् सिद्धसाधनतां ब्रूयात्तदास्माभिर्विशेषितव्यमिति चेन्न; - अतिप्रसंगात्। पर्वतो ग्निमानित्यादिषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु परमार्थाग्निमानित्यादि प्रयोगप्रसंगात्। स्वयम्प्रकाशानुमानेषुच भवता नुभूतिः परमार्थतः स्वयम्प्रकाशेत्यादि

धना त्किञ्चिद्विशेषणविशिष्टं साध्यं वाच्यं, शशविषाणरूपविकार राहित्यसाध्यन्तु न सिद्धसाधनपरिहारक्षमं, तस्यापि सिद्धत्वात्, अत एव तत्परित्यागः, नत्वप्रसिद्धविशेषणत्वात, परमार्थविकार राहित्यसाधने-न सिद्धसाधन मिति परमार्थविशेषणं सार्थकमिति शंकते (अस्तु तर्हीति)नन्वपारमार्थिकविकारराहित्ये संविद स्सविकारत्ववादिनः सिद्धेपि पारमार्थिकविकारराहित्यस्या सिद्धत्वात् विकारत्वावच्छिन्न विकारराहित्यमसिद्धमेव, ततश्च न सिद्धसाधनमित्यत्राह (विकारराहित्यमात्रेहीति) पारमार्थिकापारमार्थिकानुगत विकारत्वस्यैकस्याभावा द्विकारराहित्यमात्रेसाधिते मिथ्याभूत विकारप्रतीते स्सिद्धसाधनमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमपारमार्थ्यं विशेषणसार्थक्यमित्यर्थः। यद्वास्व मते विकारस्यानुभूतावंगीकारा द्विकारत्वावच्छिन्न सामान्याभावो न साधयितुं शक्यः, तत्परिहारार्थं विकारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिकाविकाराभाववत्त्वे विकारप्रतियोगिकाभाववत्त्वेवा साध्येमिथ्याविकारत्वस्यापि तद्व्याप्यतया तदवच्छिन्नाभावमादाय मिथ्याभूतविकार विशेषप्रतियोगिकाभावमादायवा सिद्धसाधनतां भवान् ब्रूयादिति पारमार्थिकत्वविशेषणं विकारप्रतियोगितावच्छेदकतयोपादीयमानं सार्थकमित्यर्थः (अतिप्रसङ्गादिति) ननु - पारमार्थिकाग्निमानित्यादि रूपेणैव साधनप्रसंग इष्टइतिचेन्न; - यथापि मिथ्याभूतपरमार्थत्वाश्र याग्निमादाय सिद्धसाधनोद्भावनशंकया परमार्थत्वेपि परमार्थविशेषणं,

प्रयोगोत्राच्यः । अन्यथाहि मिथ्याभूतस्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमेन परः सि-द्धसाधनतामुद्धाटयेत । नच वयमप्यपरमार्थान् कांश्चनविकारानि-च्छामः, येनसंविद स्तद्योगात्सिद्धसाधनतां प्रब्रूम इति विशेषि । अतः सुष्ठूक्तंभाष्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनैकान्त्य म-दर्शयत्–" भवदभिमता विद्यानुत्पन्नैव विविधविकारास्पद " मिति । तत्र न तावद्द्वितीयः, अविद्याया एव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्ह स-मस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरेवस्वीकारात् । घटकपाललोष्ठाद्यवस्था विशेषो पिह्यन्ततो ऽविद्याया एव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे-शार्हावस्था भेदाश्च संविद एव प्रत्यक्ष मीक्ष्यन्त इति कथं तदभाव साधनम् । अनुभूतित्वादयः संविदवस्था विशेषा मिथ्याभूता इति चेन्न ; - दत्तोत्तरत्वात् । नहि सत्यः कश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति । अतएव नतृतीयोपि । अपसिद्धान्तप्रसंगस्त्वधिकः, मिथ्याभूतानामव-स्था विशेषाणां संविदोभवतैव स्वीकारात् । अन्यथा जगद्भ्रमतन्नि-वृत्त्यपक्षो तदुपायगवेषण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसंगात् । इष्टप्रसंगो यमितिचेन्न ; – व्यावहारिकव्यवस्था प्रतिष्ठितानां तेषां त्वयैव स्वीकारात् । अन्यथा तिष्ठसत्यपक्षे, त्यजवा शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्परं भाष्यं दर्शयति (भव-दभिमतेति) भाष्यं विवृणोति (तत्रनतावदिति) द्वितीयः – परि-णामित्वाभावकल्पः । प्रत्यक्षबाधमप्याह (अनुभूतीति) अन्तःकरण विकारा एते नसंविद्विकाराइतिचेन्न; ज्ञानत्वेनैव स्मृत्यादि विकाराणां घटादीनामिव मृत्त्वेनानुभवात् । ज्ञानसंवित्तादात्म्याध्यासा त्तथानुभव इतिचेत ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसंगात् । ज्ञानानन्दयोरभेदा देवा वरणानावरणयोरपि शुक्तित्ववद् त्वयोरिवानिर्वक्तुमशक्यत्वात (दत्तो त्तरत्वादिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वेनेत्यर्थः (अन्यथातिष्ठेति) व्याव हारिकव्यवस्थानंगीकारइत्यर्थः । व्यावहारिकव्यवस्थावा पारमार्थिक-

संविद्विकाराणां मिथ्यात्व मेवात्र साध्यत इतिचेन्न; - अत्रापि व्यतिरेकभंग प्रसंगात् । नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्नं यथा घटइत्यत्र सत्यविकारयोगित्व मुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टं, येन तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिस्स्यात् । लोकदृष्ट्या तथा दर्शनमस्तीतिचेन्न; - तस्याः संविद्विकारेषु घटादिविकारेषु च पक्षपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । त्वद्दृष्टेस्तु भयविद्वेषशीलतयापि तथाविधनियम ग्रहासिद्धेः । केवलान्वयित्वशंकापि पूर्ववद्दूष्या ।

ननु भवतोपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारंच, ततस्तदेव समर्थयमानेष्वस्मासु कस्ते कोपइति चेन्न; - अस्मत्सिद्धान्ता परिज्ञानात् । नहि वयं लोकसिद्धा मुदयास्तमयादि विकारशतशालिनी महमर्थधर्मभूतां संविदं परब्रह्मेति परिभाषामहे, नच तामेव सकलविषयाश्रयशून्यावस्थां, अपि तु समस्तचिदचिद्विशिष्टतया स्वविशेषणभूत चिदचित्प्रतिष्ठितक्लेशादि जन्मादिविकारजातं स्वरूपतोऽस्पृष्टविकारक्लेशं संकोच

व्यवस्थावा शास्त्रारम्भादिसिद्धये स्वीकार्या, व्यावहारिकव्यवस्थाचेन्न स्वीक्रियते पारमार्थिकव्यवस्थैव स्वीकार्येत्यर्थः । उक्तबाधपरिहारं शंकते (संविद्विकाराणामिति) परमार्थविकारशून्यत्वमेव साध्यते, विकारवतश्च तत्साधने मिथ्याविकारवत्त्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । लौकिकानां ब्रह्मवद्घटादिविकारिणामपि पारमार्थ्यस्यैव प्रतीतेः मृदादिषु परमार्थविकार स्तद्व्याप्तइति ग्रह स्सम्भवतीति तत्प्रतीत्यनुसारेणेद मनुमानमिति शंकते (लोकदृष्ट्येति) लौकिकै स्संविद्विकाराणामपि पारमार्थ्यस्यैव ग्रहा त्तत्रैव व्यभिचारग्रहा त्सत्यविकारयोगित्वोत्पन्नत्वयो र्नव्याप्तिग्रह इत्याह (नेति) " तस्याः " - लोकदृष्टेः । स्वदृष्टचनुसारेणानुमाने नव्यभिचारः, अनुभूतेः परमार्थविकारस्या नंगीकारा दित्याह (त्वद्दृष्टेस्त्विति) पूर्वोक्तेषु निर्विकार

प्रयोगोवाच्यः । अन्यथाहि मिथ्याभूतस्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमेन परः सि-द्धसाधनतामुद्धाटयेत । नच वयमप्यपरमार्थान् कांश्चनविकारानि-च्छामः, येनसंविद स्तद्योगात्सिद्धसाधनतां प्रब्रूम इति विभेषि । अतः सुष्ठूक्तंभाष्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनैकान्त्य म-दर्शयत्— "भवदभिमता विद्यानुत्पन्नैव विविधविकारास्पद" मिति । तत्र न तावद्वितीयः, अविद्यायाएव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्ह स-मस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरेवस्वीकारात् । घटकपालत्वोष्टाद्यवस्था विशेषो पिह्यन्ततो ऽविद्यायाएव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे शार्हावस्था भेदाश्च संविदएव प्रत्यक्ष मीक्ष्यन्त इति कथं तदभाव साधनम् । अनुभूतित्वादयः संविदवस्था विशेषा मिथ्याभूता इति चेन्न ; - दत्तोत्तरत्वात् । नहि सत्यः कश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति । अतएव नतृतीयोपि । अपसिद्धान्तप्रसंगस्त्वधिकः, मिथ्याभूतानामव-स्था विशेषाणां संविदोभवतैव स्वीकारात् । अन्यथा जगद्भ्रमतन्नि-वृत्त्यपक्षो तदुपायगवेषण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसंगात् । इष्टप्रसंगो यमितिचेन्न ; — व्यावहारिकव्यवस्था प्रतिष्ठितानां तेषां त्वयैव स्वीकारात् । अन्यथा तिष्ठसत्यपक्षे, त्यजवा शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्परं भाष्यं दर्शयति (भव-दभिमतेति) भाष्यं विवृणोति (तत्रनतावदिति) द्वितीयः - परि णामित्वाभावकल्पः । प्रत्यक्षबाधमप्याह (अनुभूतीति) अन्तःकरण विकारा एते नसंविद्विकाराइतिचेन्न; ज्ञानत्वेनैव स्मृत्यादि विकाराणां घटादीनामिव मृत्त्वेनानुभवात् । ननुसंवित्तादात्म्याध्यासा त्तथानुभव इतिचेत ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसंगात् । ज्ञानानन्दयोरभेदा देवा वरणानावरणयोरपि शुक्तित्वेदं त्वयोरिवानिर्वक्तुमशक्यत्वात (दत्तो त्तरत्वादिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वेनेत्यर्थः (अन्यथातिष्ठेति) व्याव हारिकव्यवस्थानंगीकारइत्यर्थः । व्यावहारिकव्यवस्थावा पारमार्थिक-

प्रयोगोत्रान्यः । अन्यथाहि मिथ्याभूतस्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमेन परः सि-द्धसाधनतामुद्धाटयेत । नच वयमप्यपरमार्थान् कांश्चनविकारानि-च्छामः, येनसंविद स्तद्योगात्सिद्धसाधनतां प्रव्रम इति विभेषि । अतः सुष्ठूक्तंभाष्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनैकान्त्य म-दर्शयत्– " भवदभिमता विद्यानुत्पन्नैव विविधविकारास्पद " मिति । तत्र न तावद्द्वितीयः, अविद्यायाएव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्ह स-मस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरेवस्वीकारात् । घटकपालछोष्टाद्यवस्था विशेषो पिद्यन्ततो ऽविद्यायाएव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे शार्हावस्था भेदाश्च संविदएव प्रत्यक्ष मीक्ष्यन्त इति कथं तदभाव साधनम् । अनुभूतित्वादयः संविदवस्था विशेषा मिथ्याभूता इति चेन्न ; - दत्तोत्तरत्वात् । नहि सत्यः कश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति । अतएव नतृतीयोपि । अपसिद्धान्तप्रसंगस्त्वधिकः, मिथ्याभूतानामव-स्था विशेषाणां संविदोभवतैव स्वीकारात् । अन्यथा जगद्भ्रमतन्नि-वृत्त्यपक्षो तदुपायगवेषण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसंगात् । इष्टप्रसंगो यमितिचेन्न ; — व्यावहारिकव्यवस्था प्रतिष्ठितानां तेषां त्वयैव स्वीकारात् । अन्यथा तिष्ठसत्यपक्षे, त्यजवा शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्परं भाष्यं दर्शयति (भव-दभिमतेति) भाष्यं विवृणोति (तत्रनतावदिति) द्वितीयः – परि णामित्वाभावकल्पः । प्रत्यक्षबाधमप्याह (अनुभूतीति) अन्तःकरण विकारा एते नसंविद्विकाराइतिचेन्न; ज्ञानत्वेनैव स्मृत्यादि विकाराणां घटादीनामिव मृत्त्वेनानुभवात् । ननुसंवित्तादात्म्याध्यासा त्तथानुभव इतिचेत ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसंगात् । ज्ञानानन्दयोरभेदा देवा वरणानावरणयोरपि शुक्तित्वेदं त्वयोरिवनिर्वक्तुमशक्यत्वात (दत्तो त्तरत्वादिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वेनेत्यर्थः (अन्यथातिष्ठेति) व्याव हारिकव्यवस्थानंगीकारइत्यर्थः । व्यावहारिकव्यवस्थावा पारमार्थिक-

संविद्विकाराणां मिथ्यात्व मेवात्र साध्यत इतिचेन्न; - अत्रापि व्यतिरेकभंग प्रसंगात् । नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्नं यथा घटइत्यत्र सत्यविकारयोगित्व मुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टं, येन तन्निवृत्त्या तन्निवृत्ति-स्स्यात् । लोकदृष्ट्या तथा दर्शनमस्तीतिचेन्न; - तस्याः संविद्वि-कारेषु घटादिविकारेषु च पक्षपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । त्वद्दृष्टेस्तु भयविद्वेषशीलतयापि तथाविधनियम ग्रहासिद्धेः । केव लान्वयित्वशंकापि पूर्ववद्दूष्या ।

ननु भवतोपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारंच, ततस्तदेव समर्थ यमानेष्वस्मासु कस्ते कोपइति चेन्न; - अस्मत्सिद्धान्ता परिज्ञानात् । नहि वयं लोकसिद्धा मुदयास्तमयादि विकारशतशालिनी महनर्थ धर्मभूतां संविदं परंब्रह्मेति परिभाषामहे, नच तामेव सकलविषयाश्रय शून्यावस्थां, अपि तु समस्तचिदचिद्विशिष्टतया स्वविशेषणभूत चिद चित्प्रतिष्ठितक्लेशादि जन्मादिविकारजातं स्वरूपतोस्पृष्टविकारक्लेशं संकोच

व्यवस्थावा शास्त्रारम्भादिसिद्धये स्वीकार्या, व्यावहारिकव्यवस्थाचेत्र स्वीक्रियते पारमार्थिकव्यवस्थैव स्वीकार्येत्यर्थः । उक्तबाधपरिहारं शंकते (संविद्विकाराणामिति) परमार्थविकारशून्यत्वमेव साध्यते, विकारवतश्च तत्साधने मिथ्याविकारवत्त्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । लौकिकानां ब्रह्मवद्घटादिविकारिणामपि पारमार्थ्यस्यैव प्रतीतेः मृदादिषु परमार्थविकार स्तद्व्याप्तइति ग्रह स्सुलभवतीति तत्प्रतीत्यनु-सारेणेद मनुमानमिति शंकते (लोकदृष्ट्येति) लौकिकै स्संविद्विका राणामपि पारमार्थ्यस्यैव ग्रहा त्तत्रैव व्यभिचारग्रहा त्सत्यविकारयो-गित्वोत्पन्नत्वयो र्नव्याप्तिग्रह इत्याह (नेति) " तस्याः " - लोक दृष्टेः । स्वदृष्ट्यनुसारेणानुमाने नव्यभिचारः, अनुभूतेः परमार्थ विकारस्या नंगीकारा दित्याह (त्वद्दृष्टेस्त्विति) पूर्वोक्तेषु निर्विकार

विकासवैदेशिकसार्वज्ञ्य मनन्तमंगळगुण मीश्वरतत्त्वम् । यदि तस्य निर्विकारत्वं साधयसि कामं साध्यताम् । तत्र प्रमाण मिद मन्य द्वेति निपुणं विभावय ।

नचेश्वरस्वरूपस्यापि समस्तावस्थाशून्यत्वं साधयितुं शक्यं, कादाचित्क तत्तन्मूर्तद्रव्यसंयोगविभागाद्यवस्थाविशेषाणां वियदादिष्विव विश्वव्यापिनीश्वरेपि दुर्वारत्वात् । नित्यासंकुचितप्रकाशात्मनि तज्ज्ञानेपि तत्संकल्पाद्यवस्थाविशेषाणां मनन्ताना माम्नातत्वात् । अकर्मनिबन्धनतया च तेषा मपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । बीजांकुरव दवस्थाप्रवाहाना

स्ववाक्यत्रिकल्पे व्याद्ययो स्सिद्धसाधन माह (यदि तस्येति) (इद मन्यद्वेति) अनुत्पन्नत्वहेतो रविद्यादौ व्यभिचारा च्छ्रुति रेवात्र मान मिति भावः । तृतीयकल्पे बाधक माह (नचेति) (संयोगेति) ननु निरवयवस्या त्मनः कथं संयोगः, संयोगस्या व्याप्यवृत्तित्वनियमात, प्रदेशभेदमन्तरेण स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्या योगात, " असंगोनहिसज्यत " इति श्रुतेश्चेति चेन्न;- प्रदेशभेदाभावेप्यवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावयो स्सामानाधिकरण्योपपत्तेः, अवच्छेदकत्वंच विरुद्धयोर्यथानुभव मंगीकार्यम् । असंगत्वश्रुतिश्च " नस्थानतोपि परस्यो भयलिंगंसर्वत्रही " वि प्रतिपादित दोषाभावपरा । " तदैक्षत " इत्यादि श्रुतिसिद्धसंकल्प लीलारसाद्यनन्तधर्मभूतज्ञानविकाराश्रयत्वाच्च नावस्थामात्र शून्यत्वसाधनसम्भव इत्याह (नित्येति) जीवस्यसंकुचितज्ञानतया तत्तद्विषयादिभेदेन ज्ञानावस्थासम्भवेपि नित्यासंकुचितज्ञाने नतत्सम्भवइति शंकामपनुदति (नित्यासंकुचितेति) (तज्ज्ञानेपीति)

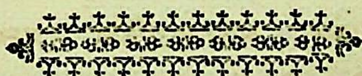
दित्वेना हेतुकत्वादिचोद्यानवतारात् । आगमिके चास्मि न्नर्थे हैतुक संक्षोभस्या ऽशक्यत्वा दिति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां संविन्निर्विकारत्वानुमानभंगवादो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

तस्यभगवतो ज्ञाने (आगमिकइति) अशक्यताच " लोकवत्तुलीलाकैवल्य " मित्यादिभिर्द्वितीयाध्यायेनुसन्धेया ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां संविन्निर्विकारत्वानुमानभंगो

द्वाविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ त्रयोविंशो वादः ।

प्रतिपुरुष मनेकाः प्रत्यवस्थं विचित्रा
श्शुभगतिषु धियो य श्चोदय त्यञ्जसा नः ।
अखिल चिदचिदन्तर्यामि तद्विष्णुसंज्ञं
सवितु रह मुपासे तस्य देवस्य भर्गः ॥

गेहक्षेत्रै र्यतिपतिमतादर्शिभि स्तत्वमूकै
रन्योन्यस्य श्रुतिपरिषदां कारितै स्संप्रहारैः ।
केशाकेशि प्रभवमलघुं योभिषंगं विनिन्ये
सोस्मच्चित्ते भवतु सततं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥
विभुरपि कणेकृत्य त्रातुं मुहुर्भविनोऽप्रभु
र्विहितविविधप्रादुर्भावो दशैवतु भूरिशः ।
दुरितहरयायेन व्यस्माप्यनन्दिच देहिनो
युगपदवता रोचैत श्रीनिवासगुरुस्सनः ॥

संविन्नानात्वानंगीकारे गायत्रीविरोधःस्या दित्यभिप्रायेण गायत्रीं व्याकुर्वन् मंगळमाचरति (प्रतिपुरुषमिति) " धियो धर्मादिगोचराः " इति प्रमाणानुसारेणाह (शुभगतिष्विति) शुभहेतुषु धर्मादिष्वित्यर्थः । " तस्य देवस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्य मुपास्महे " इति प्रमाणबलाद्यायन्तच्छब्दो य इति पदनिर्दिष्ट चोदयितृपरः, परन्तु प्रसिद्धपर इत्यभिप्रायेणाह (अखिलेति) " भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञमि " ति प्रमाण मभिप्रेत्याह (विष्णुसंज्ञमिति) गायत्र्या विष्णुपरत्वं भर्गइति पद

यदाहुः — अनुभूति र्न नाना, अजत्वात्; य न्नाना त ज्जायते, यथा घटः। दृश्यमानस्तु संविद्भेदो विषयाश्रयादिभेदोपाधिकत्वा न्न स्वाभाविकः, घटाकाशतरंगचन्द्रपराभिमतसमवायादिभेदवत्। अन्यथा कल्पनागौरवप्रसंगादिति।

तदसारं, कि मत्र यतः कुतश्चिदपि भेदो निषिध्यते, उत संविज्जातीयमात्रात, अथ संवित्स्वरूपात्, उत संविदन्तरात, अथवा संवित्सजातीयराहित्यं साध्यतइति।

न प्रथमः, प्रत्यक्षविरोधात्: देहात्मविवेकानुपपत्तिप्रसंगात; अपसिद्धान्ताच्च। 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो र्विषयविषयिणो स्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ता' विति हि वः कूटस्थोपदेशः। अपरमार्थोपि भेदः तत्र निर्दिश्यतइतिचेत्? साधु तत्वोपदेशः समारब्धः। परमार्थत स्तयो [रैक्य] भेदप्रसंगश्च। अत्राप्यपरमार्थ भेदनि-

---

स्य सकारान्तत्वंच वेदान्तविजये प्रपंचितमस्माभिः। आदिपदेन वृत्ति र्गृह्यते। अप्रयोजकत्वशंका मपाकरोति (अन्यथेति) विषयाश्रयभेदस्य सिद्धत्वा न्नतद्भेदः, कल्पनीयः, वृत्तिभेदस्य कल्पनेपि फल मुखत्वा न्नतद्गौरवं दोषायेति भावः (तदसारमिति) अत्राप्रयोजकत्वमपि विवक्षितम्। नचानुभूतिनानात्वे गौरवं, भेदप्रतीतेः क्लृप्तानुभूतिविषयत्वे लाघवात। उपाध्यधीनत्वकल्पने अक्लृप्तो पाध्यधीन त्वकल्पनेच गौरवात्। अन्यथा घटादिभेदप्रतीते रप्यौपाधिकत्वकल्प नापत्तेः। अनवस्थाभया त्तत्परित्यागस्तु प्रकृतेपि तुल्यः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा दित्यर्थः। अपसिद्धान्तमेवोपपादयितु माह (युष्मदिति) "तत्र" - "इतरेतरभावानुपपत्ता" वित्यत्र (परमार्थतइति) समानसत्ताकयो र्भेदाभेदयो रेकत्रासम्भवा दिति भावः। किंच किमत्रानुमाने अपरमार्थस्य भेदस्य निषेधः क्रियते, उतपरमार्थस्य? नाद्यइत्याह (अत्रेति) (सप्तेति); अपसिद्धा

वेन सएव दोषः, परमार्थभेदानुमिति प्रसंगोवा । परमार्थभेदानिषेधेतु व्यतिरेकव्याप्तिभंगः, यत्परमार्थभेदवत्तदुत्पन्नं. यथा घट इति हि सा स्यात् । न च घटादौ परमार्थभेद स्त्वयाभ्युपगम्यते । तदाह- " जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं कचिद्दृष्टस्त्वये " ति । अविद्यायाश्चानुत्पन्नतया भ्युपेताया स्संविदपेक्षया परमार्थभेदाभ्युपगमे पक्षविपक्षमात्रवृत्तितया विरुद्धो हेतुः । अपरमार्थभेदाभ्युपगमेतु जडाजडतादात्म्यातिदेशः । तदाह - " अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे वस्तुतो ऽविद्यैव स्यादात्मे" ति ।

न द्वितीयः, संविदः संविद्विजातीयत्वा नभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नहि संविदेव भवति संविज्जातीयमात्रा द्भियत इति कश्चिदिच्छति । तथेच्छन्तमपि प्रतिनासौ हेतुः, अविद्यायां संविद्विजातीयायां तद्वृत्तेः । साह्युत्पन्नासंवित्वात्सर्वस्मादेव हि भिन्नात्वयेष्यते । तद्भेदानभ्युपगमे तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमेच दत्त मुत्तरम् ।

न तृतीयः, सिद्धसाधनत्वादेव ।

नापि चतुर्थः, संविदन्तरासिद्धौ तदवधिकभेदस्यापि सिद्धे स्तन्निषेधायोगात् । तदसिद्धौ कथं तन्निरूपित भेदनिषेधः । उपाधिवशात्संविदंतरत्वेन प्रतीयमानं स्वरूपमेव संविदन्तरशब्दे नानूद्य तदवधिकभेदोनिषिध्यते, चन्द्रस्तरंगचन्द्रान्न भिद्यतइतिव दितिचेत् ? तथापि हेतो र्विरोधः; संविदन्तराद्भिन्नाया मविद्यायां तद्वृत्तेः । नहि सा संविदन्तर भेदरहिता, प्रागुक्त

न्तएवेत्यर्थः । त्वयैव युष्मदादिवाक्यस्य परमार्थभेदपरत्वोक्ते रिति भावः (परमार्थेति) समानसत्ताकयो रेकत्रासम्भवादिति भावः । द्वितीयं दूषयति (परमार्थेति) (तदाहेति) भगवान् भाष्यकारइति शेषः । परमार्थभेदस्य निषेधइति पक्षे दूषणान्तरमाह (अविद्यायाश्चेति) (दत्त मुत्तरमिति) जडाजडयो रैक्यप्रसंग इत्यर्थः ।

दोषात् । यश्च प्रवाहानादि मविद्या मिच्छति, तस्याऽपि प्रागभावे संविदन्तरा द्भिन्ने हेतुवृत्तेर्विरोधश्च । यद्यप्यभावमपि नेच्छेत्, तथापि घटादिषु संवि- दन्तरभेदाभावा त्सपक्षभूतेषु सर्वेषु हेतो रवृत्ते रसाधारणता । अपर मार्थस्संविदन्तरा द्भेदस्तत्रास्तीति न सपक्षतेति चेत; तर्हि संवि दोपि संविदन्तरादपरमार्थ भेदयोगा न्न तत्र तद्राहित्यं साधयितुं श क्यं । अपारमार्थ्यमेव तस्यात्र साध्यत इति चेत् ? तथापि घटादिष्वपि संविदन्तरभेदापारमार्थ्यसिद्धेः सपक्षत्वम परिहार्यम् । संविदःसविदन्तरा द्भेदमात्रं मिथ्या, घटादेस्तु स्वरूपमपीति विशेष इति चेत् ? कि मतः, स्वरूपस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वेऽपि संविदन्तरप्रतियोगिक मिथ्या भेदयोगित्वस्य साधारणत्वात् ।

(संविदन्तरभेदाभावा दिति) परमार्थभेदाभावा दित्यर्थः । (साधयितुं शक्य मिति) बाधा दिति भावः । (अपारमार्थ्य मिति) भेदवति भेदाभावसाधने भेदापारमार्थ्यपर्यवसाना दिति भावः । (अपरिहार्य मिति) तथा चासाधारण्य मिति भावः । अविद्यायाः प्रवाहानादित्वं अभावानभ्युपगमं चाधिकृत्या स्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः ना विद्याप्रागभाववृत्तित्वेना साधारण्योद्धारशंकावकाशः । नन्वध्यस्त- स्या धिष्ठाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वमात्रं वाच्यं, न स्वधिकरणमात्र निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तथाच संविद स्सत्यत्वेना धिष्ठानत्वात तत्र भेदाभाव स्सम्भवति, घटादेश्च मिथ्यात्वेना नाधिष्ठानत्वा न्न तत्र भेदाभावः, ततो न बाधो न चासाधारण्य मिति शंकते (संविद स्संविदन्तरा दिति) घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावे तस्य सत्यत्वप्रसंगेन तत्र तदत्यन्ताभावस्या वश्यकतया घटादा वसा- धारण्यम्, यदि च तस्य घटादौ मिथ्यात्वेपि तदनाश्रये तत्र तदभाव इत्युच्यते, तदा संविद्यपि तदभावो न स्यादिति बाध एव स्या दि- त्यभिप्रायेण परिहरति (कि मत इति)

नवीनस्तु – वृत्त्यतिरिक्ता संवित स्वप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक याव द्भेदरहिता, प्रमाणतो ऽ विभाव्यमानतद्भेदत्वात, चन्द्रादिवत् । वृत्तिज्ञाने बाधवारणाय वृत्त्यतिरिक्तेति । साध्यवैकल्यपरिहाराय स्वप्रतियोगिकेति । स्वशब्द स्समभिव्याहृतपरः । बाधपरिहाराय स्वसमानसत्ताकेति । व्यक्तिविशेषे स्वप्रतियोगिकभेदाभावेन सिद्धसाध्यतापरिहाराय यावदिति । घट तद्रूपावृत्ति स्ववाचकाखण्डशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक तादात्म्यविरोधिभेदरहिता, उपाधिपरामर्श मन्तरेण तद्भेदवत्त्वेना प्रमीयमाणत्वात, आकाशवत । आकाशानुभवयो स्ववाचक द्रव्यगुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्त द्रव्यत्वगुणत्ववत घट तद्रूपप्रतियोगिकतादात्म्य विरोधितद्भेदवत्त्वेन साध्यवैकल्यबाधपरिहाराय घटतद्रूपावृत्तीत्युक्तम् । कर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकर्मत्वव त्प्रतियोगिकभेदवत्वेनोक्तदोषपरिहारार्थं स्ववाचकेत्युक्तम् । एत दनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्ते तदनुभवत्वव त्प्रतियोगिक भेदाभावस्यै तस्मिनूपरैरंगीकारात्सिद्ध साधनता परिहारायाखण्डपदं । सिद्धान्ते ऽनुभव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुभवत्वाधिकरणानुभव प्रतियोगिक कल्पितभेदस्य पक्षेंगीकारा द्बाधपरिहाराय तादृशधर्म वत्प्रतियोगिकतादात्म्य विरोधीत्यक्तं । सिद्धान्ते ऽनुभवस्य अनुभवान्तर तादात्म्याविरोधिभेदानंगीकारान्न बाधः । तर्हि परमते प्यनुभवस्यानुभवान्तर प्रतियोगिककल्पित तादात्म्यविरोधिभेदाभावा त्सिद्धसाधनं स्यात् तन्निवृत्तये स्वसमान सत्ताकेत्युक्तं । परमतेच तादृशव्यावहारिक तादात्म्यविरोधि तद्भेदवत्त्वानंगीकारा न्न सिद्धसाधनम् । हेतावपि तद्भेदेत्युक्ते नं साधनवैकल्यम् । परमते पक्षे ऽ सिद्धिशंकापरिहारार्थमुपाधिपरामर्शमन्तरेणे त्युक्तम् । तथा संवित्प्रतियोगिक स्वसमानसत्ताकभेदवती न सम्भवति, संवित्प्रतियोगिकानौपाधिक भेदवती न भवति, संविद्भिन्ना नभवति, संवित्त्वात, व्यतिरेकेण घटवत । नच साध्याप्रसिद्धिः , तत्प्रसिद्धिं विनापि संविद्भेदसंवित्त्वाभावयो

एतेन - अनुभूतित्वादिति हेतुना त्र्यस्य साध्यस्य दुस्साधत्वं दर्शितम्। तरंगचन्द्रदृष्टान्तोपि विषमः, तरंगचन्द्रस्य मिथ्याभूतस्य सत्यचन्द्रतादात्म्यायोगात्। यदि चन्द्रव्यतिरिक्त स्तरंगचन्द्रो नास्तीति निर्दिश्येत, तर्ह्यत्रापि संविदन्तरं मिथ्येत्येवोक्तं स्यात्। तथा विषयाश्रयभेदभिन्नानन्त संविदुपलम्भेच कस्या स्सत्यत्वं कासान्तु तरंगचन्द्रवन्मिथ्यात्वमिति विशेषकाभावा दनियमेन सर्वसंविन्मिथ्यात्वं सर्वसंवित्सत्यत्वं वा प्रसजेत्। सामान्यत स्संवित्त्वे कुतश्चित्सिद्धे तद्व्यतिरिक्ता स्संविदो निषिध्यन्त इति चेत्? कएव माह - संवित्त्व

घटादौ व्याप्तिग्रहसम्भवात्। नच तृतीयसाध्ये बाधः, शुक्तौ रजतादेरिव भेदकालेपि तदधिकरणे तदभावस्याविरुद्धत्वात्। नचाप्रयोजकत्वं, वृत्त्यतिरिक्तानन्तसंवित्कल्पने गौरवात्। एवं घटस्फुरणं पटादिस्फुरणप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक भेदव न्नभवति, स्फुरणत्वात्, पटादिस्फुरणवत्, इत्याह।

तदिदं सर्व मेवञ्जातीयक मन्यदपि सर्व मर्वाचीनैः कल्पितं निरस्तमित्याह (एतेनेति)

अयंभावः, घटादौ संविद्भेदस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य तत्रावश्यकतया संवित्त्वहेतो रसाधारण्यं, सर्वत्रानुमाने प्रथमकल्पोक्त प्रत्यक्षबाधो विवक्षितः। किंच वृत्त्यतिरिक्तासंविदिति पक्षनिर्देशे तावद्व्यतिरिक्तेति व्यर्थं, वृत्त्यसिद्धेः। किंच वृत्ते स्संवित्त्वांगीकारे तत्रैव व्यतिरेकिहेतो र्व्यभिचारः। तदनंगीकारे वृत्त्यतिरिक्तेति व्यर्थम्। किंच प्रथमसाध्ये किं स्वशब्द स्संवित्परः उत समभिव्याहृतपरः? आद्ये दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, संवित्प्रतियोगिक चन्द्रसमान सत्ताकभेदस्य चन्द्रे सत्वात्। वृत्तिप्रतियोगिकस्व समान सत्ताक भेदस्य संविदि सत्वा

द्बाधश्च । यदिच स्वपदद्वयमपि समानार्थं, तदानीमपि वृत्तिरूपसंवित्प्रतियोगिकतत्समान सत्ताकभेदस्य चन्द्रसत्वात्साध्यवैकल्यं । स्वपदेन वृत्त्यतिरिक्त संविद्विवक्षायां संवित्प्रतियोगिक संवित्समान सत्ताकभेदस्या प्रसिद्धेस्साध्याप्रसिद्धिः । ननु नप्रतियोग्यप्रसिद्धिः, संवित्प्रतियोगिक व्यावहारिकभेदस्य प्रतियोगित्वात, तस्यचघटादौप्रसिद्धेः । स्वसमानसत्ताकत्वन्तु स्फुरणान्तरे प्रसिद्धं, प्रतियोगितावच्छेदकं । घटरूपंनास्तीत्यत्र घटस्येव प्रतियोग्यवृत्तित्वेपि सम्बन्धित्वमात्रेणैव सत्तायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्भवादिति चेन्न;- घटस्य तत्रूपसम्बन्धित्वात्तथात्वेप्यत्र स्फुरणान्तरसत्ताया भेदसम्बन्धाभावेना नवच्छेदकत्वात् । कथंचि त्संबंधोपपादनेच तदवच्छिन्न प्रतियोगिनोपिसत्त्वाद्बाधएव । भेदवत्त्वादित्येव हेतुसम्भवेशेषवैय्यर्थ्यंच । भेदवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वाभावस्य हेतुत्वविवक्षाया मप्यभावत्वस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसंभवेशेषवैय्यर्थ्यं । एतत्परिजिहीर्षया स्वपदद्वयस्यापि भिन्नार्थत्वे पूर्ववत्साध्यवैकल्यं । द्वितीयेतत्तद्वृत्तिषु तत्तत्प्रतियोगिक तत्तत्समानसत्ताकभेदाभावा त्साध्यसत्वेन तत्रबाधवारणार्थं वृत्त्यतिरिक्तेतिपक्षविशेषणमित्येतदसंगतमेवस्यात् । क्वचिदपि स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वेन प्रमीयमाणभिन्नत्व मप्यसिद्धमेव । किंचास्मदभिमतसंविदः पक्षत्वेस्वरूपासिद्धिः । तदतिरिक्तायाः पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, तत्र प्रमाणाभावस्यो पपादितत्वात् । चन्द्रेच भेदस्य प्रातिभासिकत्वे प्यधिष्ठानभूत ब्रह्मसत्तातिरिक्त सत्ताया स्त्वया क्वाप्यनंगीकाराच्चन्द्रस्य स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वा त्साध्यवैकल्यंच । घट तद्रूपावृत्तीत्यादि साध्येपि प्रथमस्वशब्दः संवित्परः, उत समभिव्याहृत परः ? नाद्यः, आकाशे संवित्प्रतियोगिक तादात्म्यविरोधिभेदांगीकारेण साध्यवैकल्यात् । ननु - आकाशस्य संविद्य ध्यासात् तत्तादात्म्यविरोधिभेदाभावा त्साध्यमस्त्येवेति चेत् ? तथासति तादृशसाध्यस्य केवलान्वयित्वेनाभावा दित्येव हेतुसम्भवे शेषवैयर्थ्यात् । स्वशब्दस्य सं-

वित्परत्वेन घटपदवैयर्थ्यंच । संविद्घटयो स्संविद्घटान्यतरत्वेन प्र
कृतत्वे यदादिसर्वनाम्ना तत्परामर्शे तत्र तस्यैव प्रकृतरूपस्य तत्स-
र्वनामप्रवृत्तिनिमित्तत्वा त्तदाश्रयघटभेदस्य संविदि सत्वा द्बाधः।
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यंच । एतेन द्वितीयकल्पोपि निरस्तः। किंच
विभुनित्येन्द्रियादिपद प्रवृत्तिनिमित्तव त्कालादिभेदस्य सत्वाच्च
साध्यवैकल्यं । एवं पुण्यपापशुभमंगळादि शब्दान् दे-
वतादर्शनाद्यात्मक संवि त्तदितरकर्म साधारणानादाय बाध ऊह्यः।
अखण्डत्वंच व्यर्थं। नचैतदनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्तै तदनुभवत्वव-
त्प्रतियोगिकभेदाभावस्यै तदनुभवे परै रंगीकारा त्सिद्धसाध्यतापरि
हारार्थं तदिति वाच्यम्, एतदनुभवशब्दस्या शक्तत्वे नैतदनुभवत्व
स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः। नच शब्दबोध्यप्रकारत्वमेवेह प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तथासति संवित्पदलक्ष्यार्थभेद-
स्य संविद्य सत्वा द्बाधापत्तेः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च। किंच -
एतदनुभव भेदाभावसिद्धावपि संवि त्पदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय प्रतियो
गिक भेदाभावस्या सिद्धतया स्ववाचकपद प्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रति-
योगिकभेद सामान्याभावस्यासिद्धेः, सामान्याभावाविवक्षया ता-
दृशभेदप्रतियोगिकाभावमात्रे साध्ये तत्तद्व्यक्तिषु तद्व्यतिरिक्तभेदा
भावात्, अखण्डपददानेपि सिद्धसाधनमेव। ननु - स्ववाचक य-
त्किंचि त्पदप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियोगिकभेदसामान्याभाव स्साध्यः,
तथाचैतदनुभवभेदाभाव मादायोक्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाया ख-
ण्डपदमिति चेत? कि न्तावत्प्रयोजन मेतादृशपरिश्रम रक्षितेना
खण्डपदेन। किं चैव मेकपदलुब्धस्य ते पदद्वयहानिः प्रसज्येत;
संविदि संवित्पदप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियोगिकभेदस्य, आकाशे आ-
काशशब्द प्रवृत्तिनिमित्तव द्भेदस्याभावेन बाधसाध्यवैकल्ययो रभा-
वात्। किंच व्यतिरेकव्याप्तौ स्ववाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियो
गिकभेदत्वेनैव व्याप्तिग्रहे शेषवैयर्थ्यम्। तादृशश्चाप्रसिद्ध इति तदभाव-

व्यतिरिक्ता स्संविद इति, अपितु संविदएव संविदः । नच संवित्त्वं सामान्यतः सिद्ध्यदेकमिति सिद्ध्यति, येन तद्व्यतिरिक्तसंविन्मिथ्यात्वं साध्येत । एकतया सिद्धौच कि मत्र पुनस्साध्यम् ।

अतएव न पंचमः, एकया नाद्यविद्यया नैकान्त्याच्च । प्रत्याह्यविद्यापक्षेपि सजातीयवत्त्व विद्याप्रागभावे त्वदभिमते ऽनुत्पन्नत्वहेतो र्वृत्तेर्विरोधश्च । तस्यापि सजातीयवत्त्वं मिथ्येति चेत्? तर्हि घटादेरपि सजातीयवत्त्वं मिथ्येति यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्याप्तिप्रदर्शनासिद्धिः । व्यावहारिकं घटादेः सजातीयवत्त्व मुपजीव्य व्याप्तिप्रदर्शन मिति चेत्? प्रागभावस्यापि व्यावहारिकसजातीयवत्त्वा त्तद्वर्तिनो हेतो र्विरोधएव । नचाभावस्य जाति र्नास्तीति सजातीयाभावः, समानोपाध्याक्रान्तत्वविषेणा विशेषात् । अन्यथा संविदोपि

स्याप्रसिद्धेः तद्विशिष्टानुमित्ययोगः । ननु – संवित्प्रतियोगिक स्वसमानसत्ताकभेदवदन्यत्वं साध्यमिति चेत्? तर्हि किं तदन्यत्वं संवित्समानसत्ताकं साध्यते, उतान्यत्वमात्रं? नाद्यः, अप्रसिद्धेः । मिथ्याभूतस्यापि तादृशस्या न्यत्वस्य सिद्धिसम्भवेन तस्य पारमार्थिकभेदाविरोधितया ऽर्थान्तरत्वापत्तेः । अत एव संवित्प्रतियोगिका नौपाधिकभेदवती न भवतीत्यपि साध्यं निरस्तम् । संविद्भेदप्रतीते रौपाधिकभेदविषयकत्वकल्पने गौरवेणा नौपाधिकभेदविषयया प्रत्यक्षभेदप्रतीत्या बाधश्च । अन्यथा दुःखादिभेदप्रतीते रप्यौपाधिकभेदविषत्वकल्पनाप्रसंगः । एव मनुमानान्तरेपि दूषण मूह्यम् ।

(अपित्विति) संवित्तत्वापेक्षया संविदो न भिद्यन्त इति ब्रूम इत्यर्थः । ननु संवित्तत्वस्यैकतयैव सिद्धत्वा द्भिन्ना स्संविदः कथं तदभिन्ना स्स्यु रित्यत्राह (नचेति) (सजातीयेति) सजातीयपदेन समानोपाध्याक्रान्तत्वमेव विवक्षणीयं, तादृशं च विशेषणं प्रागभावे

ज्ञाति मनभ्युपगच्छतः सिद्धसाधनत्व प्रसंगात्। नच घटादिभेदस्य व्यावहारिकत्वं, इति स्थित मन्यत्र। तदेतत्सर्व मभिप्रेत्याह — "अबाधितप्रतीतिसिद्ध दृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदो ऽपि समर्थितएव, छेद्यभेदाच्छेदनभेदव" दिति।

ननु दृश्यभेदेपि दर्शनमेकमेवोपलभ्यते, यथा घटपटाविमाविति; छेद्यभेदेपि च्छेदकव्यापार एकएव दृश्यते, यथा एकप्रहार भेद्येष्वनेकेषु काण्डेषु; अतः कर्मभेदे क्रियाभेदइति न व्याप्तिः; नच दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन दर्शनभेदसिद्धिरिति विवक्षा, छेद्यभेदा च्छेदनभेदव दित्युदाहरणस्या नाकांक्षितत्वप्रसंगात; नच छेद्यभेदसमर्थनन्यायेन छेदनभेद स्समर्थ्यते, यदर्थ मप्युदाह्रियेत, अतः किमर्थं भाष्यमिति। उच्यते, दृश्यभेदइति न दृश्यानां स्वरूपभेदमात्रं विवक्षितम, अपितु कर्मकारकत्व विशेषणभेदः, अनेकेषा मप्येकसामग्रीविशेष मध्यपतितानां घटादीना मेकं कर्मत्वं, एवं कारकान्तरेष्व प्यनेकेषा मेकं तत्तत्कारकत्वं दृश्यते, यथा दर्शपूर्णमासयोः करणत्व मेकमेव, तथात्राप्यनेकेषा मेकं कर्मत्वमिति न विरोधः। एवं छेद्यभेदेऽपि द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः यदि सर्वासां संविदा मैक्यं स्यादेकस्यां घटादिप्रतिनियत विषयायां

प्यस्तीत्यर्थः। ननु – छेद्यभेदसमर्थनान्यायेन यथा छेदन भेद स्समर्थ्यते, एवं दृश्यभेदसमर्थनान्यायेन दर्शनभेदोपि साध्यत इति भाष्यार्थ इत्याशंक्याह (नचेति) (यदर्थमिति) कर्मभेदसमर्थनन्यायेन क्रियाभेदसमर्थने दृष्टान्तप्रदर्शनार्थ मित्यर्थः। ननु छिदिक्रियाभेदे कर्मभेदो युज्यते, तत्र क्रियाभेदस्य सिद्धत्वात; ज्ञानभेदस्य च विप्रतिपत्तेः कथं कर्मभेदः? ततश्च कथं कर्मभेदा ज्ज्ञानभेदसमर्थनं? अन्योन्याश्रयापत्ते, रित्यत्राह (तत श्चाय मर्थ इति) यदि सर्वासां

संविदि संविदन्तरविषयाणामपि प्रकाशप्रसंगः, नच तथोपलभ्यते, दृष्टादृष्टव्यवस्था प्रदर्शनात्, अतो ऽवगम्यते मिथो ऽनाघ्रातविषयाः संविदः स्वरूपतो भिन्ना इति । तत्रेदं निदर्श्यते - यथा च्छेदन क्रियाः परस्परास्पृष्टविषयाः परस्परं विभिद्यन्ते तद्वदिति ।

एतेन - दृश्यमानस्य संविद्भेदस्य विषयादिभेदोपाधिकत्वं विषयभेदमिथ्यात्वेन संविद्भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनंच निरस्तम्। दृश्यमानत्वादेवच कल्पनागौरवप्रसंगोऽपि परिहृतः । दर्शनस्यच बाधकाभावादेव च प्रमात्वं सिद्धम् ।

ननु प्रत्यगात्मनिष्ठ धर्मभूतज्ञानं नित्यमिति य इच्छति तस्य कथं संविद्भेदस्य विषयभेदोपाधिकत्वापह्नवः । उच्यते, नित्यापि संवित्तत्तत्कर्मानुरूपं तेषु तेषु विषयेषु संकोचं विकासंच भजते। ततश्च कर्मानुरूप तत्तद्विषयीकरणविकार विशेषापेक्षया स्वरूपत एव क्रियाभेदः प्रतिनियतविषयताच युज्यते । त्वत्तु न तथा, नित्यनिर्विकार स्वप्रकाशमात्रत्वा भ्युपगमात् संविदः । मायातिरोधान तदर्धनाविचित्रविषयत्वादिकं तु न सम्भवतीत्यन्यत्र द्रष्टव्यमिति ।

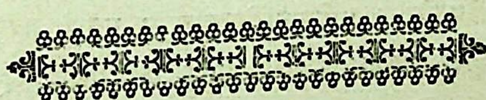
इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविन्नानात्व निषेधकानुमान भंगवाद स्त्रयो विंशः ।

संविदा मैक्यं स्या त्तदानीं घटसंवित्कर्मत्वमेव पटेपि विद्यमानं पटसंविन्निरूपितकर्मत्वं स्यात्, ततश्च घटसंवित्कर्मत्वदशायां सर्वेषा मपि तत्संवित्कर्मत्व मिति दृष्टादृष्टव्यवस्था न स्या दित्यर्थः । (एतेनेति) एवं स्वाभाविकभेदसमर्थनेनेत्यर्थः । नन्वनन्तसंवित्कल्पने

गौरवं स्या दित्यत्राह (दृश्यमानत्वा देवेति) प्रत्युत प्रतीयमानस्य भेदस्यौपाधिकत्वकल्पने गौरव मिति भावः। दर्शनस्य भ्रान्तित्वा त्कथं ततो भेदसिद्धि रित्यत्राह (दर्शनस्य चेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
संविन्नानात्वानुमानभंगः

त्रयोविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ चतुर्विंशो वादः ।

विभूतिगुणवर्गेण विशिष्टं व मधीमहे ।

अप्रतर्क्यविशेषाय तस्मै भगवते नमः ॥

यदाहुः-अनुभूतिर्निर्विशेषा, अनुभूतित्वात् , यत्सविशेषंनतदनुभूतिः, यथाघटः, अनुभूतेस्सविशेषत्वे घटवदननुभूतित्व प्रसंगइति ।

अत्रतावत्प्रतिज्ञायां निर्विशेषपद मनुभूतिपद प्रतिपन्नादाधिकार्थ बोधकंनवा ? पूर्वत्रतेनैवानुभूतिरितिवद नधिकार्थत्वेन पुनरुक्ति

यतिपति परिदृष्टं प्रेष्ठमाम्नाय वाचां

शुभमतिभि रुपास्यं शुद्ध सिद्धान्तमार्गम् ॥

जनिपथभवभाजां लक्षयन्सानुकम्पो

जयतिभुविवधूल श्रीनिवासार्यवर्यः ॥

बाह्यादिभिश्चिरनिरुद्धनिजप्रकाशे पाणिन्धमीभवतिवेदपथेसमीचि ।

श्रीमद्यतीन्द्रकृतरत्नरुचिप्रचारैः सञ्चारयन्जयतिनःकविवादिसिंहः ॥

ब्रह्मणएवानुभूतित्वेन तै रभ्युपगमा त्तस्यच स विशेषत्वेनैव प्रतिपन्नत्वा न्न तस्य निर्विशेषत्व साधनसम्भव इत्यभिप्रायेणाह (विभूति) (नेति) निषेधश्रुते स्तात्पर्यमाह (अप्रतर्क्येति) निर्विशेषत्वे षाड्गुण्य प्रवृत्तिनिमित्तक भगवच्छब्दवाच्यत्वंच नस्यादित्यभिप्रायेणाह (भगवतेनमइति) ननु विशेषाभावोनुभूति स्वरूपातिरिक्तएव, अतस्तादृशाधिकार्थं प्रतिपादनान्नपौनरुक्त्यं; अत्रच विशेष

निग्रहापत्तिः । समस्तविशेषाभावएव तेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न ;- उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि - सकिमनुभूतिस्वरूपमेव ? ततोऽतिरिक्तंवा किंचित्? पूर्वत्रपुनरुक्तिः, सिद्धसाधनताच । नहि संवित्पर्याय शतपाठेपि नः काचित्क्षतिः । उत्तरत्रविशेषवत्त्वमवर्जनीयं । समस्तविशेषाभावो न ब्रह्मणोरूपादिवद्धर्मइतिचेत् ? रूपादिवद्धर्मत्वं नास्तीतिवदता किंगुणत्वादिरूपेणधर्मत्वं प्रतिक्षिप्तं, उत यथाकथंचि द्विशेषणत्वमपि? आद्ये गुणत्वादिरूपेण विशेषकत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण विशेषकत्वात्सविशेषत्वं तावदवर्जनीयं । तथाच सति गुणादिरूपे विशेषे कः प्रद्वेषः । द्वितीये पक्षीकृतायाएव अनुभूते स्सा [ध्यधर्मा] ध्यान्वयस्यत्वयैवोक्तत्वा दनुमानवृत्तान्ता नभिज्ञत्व मनन्विततिग्रहस्थानंच । प्रमाणबलादय मेको विशेषः स्वीक्रियत इति चेत् ? प्रमाणबलादिति किमिद मेवानुमानं प्रमाणं, उतान्यच्छ्रुत्यादिकं ?

मात्राभावस्य प्रतिपादना द्विशेषाभावरूप विशेषस्याप्यभावः प्रतिपाद्यत इति विशेषाभावस्यापि मिथ्यात्वा न्न तेन सविशेषत्वं दोषइत्यभिप्रायेण शंकते (समस्तेति) समस्त विशेषाभावोहि विशेषाभावो विशेषाभावाभावश्च, तत्र विशेषाभावाभावोऽनुभूतिस्वरूपं, उतातिरिक्तं? पूर्वत्र विशेषाभावमादाय पौनरुक्त्यादे रभावेपि विशेषाभावाभावमादाय तदवर्जनीयं, उत्तरत्र तेनैव स विशेषत्व मित्याह " सकि "मित्यादिना ।

ननु समस्तविशेषाभावः स्वरूपातिरिक्तएव, परन्तु यथा रूपादिकं घटादे र्धर्मः न तथा ब्रह्मण स्सधर्मः, अतो न पौनरुक्त्यं नापि सविशेषत्वमिति शंकते (समस्तविशेषाभावइति), किं विशेषाणां धर्मत्वमेव प्रतिक्षिप्यन्ते, उत यथाकथंचिद्विशेषणत्वमपि ? आद्ये सविशेषस्य न प्रतिक्षेपः , विशेषाश्रयत्वाभावेपि तत्सम्बन्धमात्रा त्सविशेषत्वोपपत्तेः ; द्वितीये पक्षसाध्यसम्बन्धासिद्धे रनुमानफलासिद्धिरित्याह (रूपेत्यादि) (प्रमाणबला दिति) अयं विशेषाभाव एकः,

न पूर्वः, असिद्धेः । कथं तस्यैव प्रमाणत्वे विमन्यमानं प्रति तदेव प्रमा-ण मुपस्थापयसि । नोत्तरः, श्रुत्यादे र्निर्विशेषप्रतिपादकत्वस्य दूषयिष्य-माणत्वात् । यदि चाभावरूप मेकं विशेष मभ्युपगच्छसि तदा भावरूपे ष्वन्येषु विशेषेषु किं भावरूपत्वादेवामर्षः, उत प्रमाणाभावात् ? नाद्यः, अभावरूपे विशेषे कस्यचि दमर्षप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, नित्यत्वस्वय म्प्रकाशत्वादे स्वयैव प्रमाणै रुपपाद्यमानत्वात् । व्यावहारिकप्रमाणोप स्थापितत्वा न्नित्यत्वादीनां मिथ्यात्वमिति चेन्न; निर्विशेषत्वस्यापि व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अस्त्वेवं किं न

नपुनरेतदतिरिक्तो भावरूपोऽभावरूपोवा विशेष स्स्वीक्रियत इ-त्यर्थः । (असिद्धेरिति) असम्भवादित्यर्थः । तदेवोपपादयति (क-थमिति) विशेषाभावस्यापि विशेषत्वा दनुभूति निर्विशेषेति प्रति-ज्ञायां सामान्यतो विशेषमात्रनिषेधेन विशेषाभावस्यापि निषेधाद्व्या घाता न्नैव मनुमान सम्भवः । नच सिसाधयिषित भावाभावप्रति योगिक विशेषाभावातिरिक्त भावाभावरूप विशेषनिषेधा न्न व्याघा-तइति वाच्यम् ; सिसाधयिषितस्य भावाभावरूपविशेष प्रतियोगि-काभावस्य तत्प्रतियोग्यनुयोगिरूपत्वे भावाभावरूप समस्तविशेषाश्र यत्व प्रसंगात । सिसाधयिषितातिरिक्ता सिद्ध्या तन्निषेधायोगाच्च। भावाभावरूपकृत्स्न विशेषप्रतियोगिकसामान्याभावस्या प्रसिद्ध्या न सद्ध्यतिरिक्तत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य साधनसम्भव इति बहुदूषणग्रस्ततयाविमन्यमानं प्रति कथ मेतदनुमानोपन्यास इत्यर्थः ॥ भावरूपविशेष एव निषिध्यते, नत्वभावोपीति नोक्तदोष इत्याशंका मनूद्य दूषयति (यदि चेति) यद्वा पूर्वोक्तसाध्याभ्युपगम एव बाधक माह (यदि चेति) (अभावरूप इति) यदि सत्त्वेपि त्व-दमर्षबलादेव भावरूपविशेषणासिद्धिः , तदान्यस्या मर्षा दभाव रूपविशेषोपि न सिद्ध्ये दित्यर्थः (नित्यत्वेति) नित्यत्वादीनां

श्छिन्न मिति चेत् ? नित्यत्वनिर्विशेषत्वादे र्मिथ्यात्वेन सौगतवैशेषिका द्यभिमता नित्यत्वसविशेषत्वादे स्वर्जनीयत्वात् ।

ननु - निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां विशेषान्तरं निर्विशेषत्वंच वि-शेषत्वलक्षण सामान्योपाधिना युगपदेव प्रतिक्षिप्यते, ततः परं च न किंचि द्वक्तव्य मस्तीति चेत्? तत्तत्साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागेवोक्तः ।

किंच विशेषान्तरशब्देन किं सामान्यतः सविशेषत्वमेव विवक्षितं, उत रूपरसादयः कतिचन विशेषाः ? पूर्वत्र निर्विशेषत्वमपि नास्ति सविशेषत्वमपि नास्तीति व्याहतवर्णना, ' परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तर

अक्षरस्वरूपाभिन्नत्वे नित्यादिपदाना मभिन्नार्थत्वप्रसंगेन धर्मत्वमेव वाच्यमिति भावः ।

ननु - निर्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न विशेषान्तरस्य सत्यत्व सिद्धिः, निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां निर्विशेषत्वेन रूपेण निर्विशेषत्वस्य विशेषान्तरस्यच युगपदेव निषेधात; ततश्च तमेवोभयनिषेध मादाय सविशेषत्वशंकायामपि न किञ्चिद्वक्तव्य मवशिष्यते, तस्यापि वि-शेषत्वेन रूपेण निषेध्यतया मिथ्यात्वेन परिहृतत्वा दित्याशंकते (निर्विशेषमिति) तथासति विशेषान्तराभाव निर्विशेषत्वाभावादि साध्याना मपरमार्थतया साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागुक्त स्स्या दित्याह (तत्तदिति) व्यावहारिक मादाय साध्यान्वयोपपत्तिशंका-या अप्यनुपदं वक्ष्यमाणव्याघातेन निरासो बोध्यः । (पूर्वत्रेति) निर्विशेषत्वस्य निषेधे सविशेषत्वविधि स्स्यात, सविशेषत्वनिषेधे निर्विशेषत्वविधि स्स्यात , ततश्च व्याघातः, समानसत्ताकयो र्भा-वाभावयो रेकत्रासम्भवा दित्यर्थः (परस्परेति) भावाभावयोः पर-

स्थिति' रिति न्यायात । उत्तरत्र रूपरसादिविशेषं निर्विशेषत्वादिकं चापोह्य शास्त्रसिद्धेः सर्वज्ञत्वादिभिः सविशेषत्वप्रसंगः ।

किञ्चेयं प्रतिज्ञा त्वदभिमतहेतुरूपधर्मप्रतिक्षेपिका, नवा? आद्ये हेत्वभावे साध्याभावः, प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्च । द्वितीये तेनैव विशेषण तया भ्युपगतेन सविशेषत्वम् । हेत्वादिधर्मान्वयस्य प्रमाणसिद्धत्वाभ्यु 'पगमेन तन्निषेधे कालात्ययापदेशप्रसंगश्च । यदि च व्यावहारिक हेतु धर्मान्वयेन साध्यसिद्धि रिति मन्यसे ? तदा वाष्पधूमभ्रमानुमितदहन

रूपराभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वा दित्यर्थः (उत्तरत्रेति) यदि कतिपयविशेषाणां निषेध इति ब्रूषे, तर्हि घटादिधर्मत्वेन प्रसिद्धानां रूपादीनां प्रमाणविधुराणां त्वदभिमतनिर्विशेषत्वाविद्याश्रयत्वादीनांच निषेध स्स्यात । ततश्च निष्प्रत्यूहाशास्त्रसिद्धसार्वज्ञ्यादिसिद्धिः (त्वदभिमतेति) किन्त्वदभिमतहेत्वभावं साधयति, उत तज्ज्ञापन मात्रं करोतीति विकल्पार्थः (प्रतिज्ञाहेतुविरोध श्चेति) प्रतिज्ञायाहेतु प्रतिक्षेपकत्वे हेतुवचनं प्रतिज्ञाया विरुद्ध मित्यर्थः (द्वितीय इति) ततश्च हेतुसिद्धौ साध्यासिद्धेः साध्यसिद्धौ हेत्वसिद्धेः प्रतिज्ञाहेतु वचनयोः परस्परव्याघात इति भावः (हेत्वादीति) हेतुना साध्य सिद्धये प्रतिज्ञाया हेत्वप्रतिक्षेपकत्वांगीकारात्, हेतौ स्साधकत्वस्य च प्रामाणिकत्वाधीनतया प्रामाणिकत्वस्या भ्युपगन्तव्यत्वात्, सामा न्यतो निर्विशेषत्वसाधने बाध इत्यर्थः । आदिपदेन पक्षता परिगृ ह्यते । नन्वस्तु हेतोः प्रतिक्षेप एव; नचैव मसाधकत्वप्रसंगः व्यावहारिकत्वेन साधकत्वसम्भवात्; लाघवेन सत्त्वमात्रस्य साध कत्वप्रयोजकतया पारमार्थिकत्वस्या प्रयोजकत्वात्, इत्याशंका मनु वदति (यदि च व्यावहारिकेति) सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेतिप्रसंग इत्याह (तदेति) हेतुसमसत्ताकत्वेनेति शेषः । धूमभ्रमानुमित दहनवत स्वाप्नद्रावणपारणामावभूषणवच्च साधनसमसत्ताकत्वावश्य

वत् - स्वप्नलब्धद्रविणनिर्मितभूषणवच्च - साध्यव्यापिव्यावहारिकत्वस्य त्वयैवानुमन्तव्यत्वा न्न किंचि दस्माकं दूषणीय मस्ति । यादृच्छिक

म्भावेन निर्विशेषत्वसाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वान्न किञ्चि दस्माभि र्दूष्य मित्यर्थः । यद्वा व्यावहारिकपदमेव साधनसमसत्ताकत्वपरं, अतो नाध्याहारः "स्वप्नलब्धे" ति दृष्टान्तार्थम् । यथा कार्यस्य कारणसमसत्ताकत्वं नियतं, तथा ज्ञाप्यस्यापि ज्ञापकसमसत्ताकत्वं नियत मित्यर्थः (न किंचि दस्माक मिति) त्वयैव निर्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वांगीकारेण विशेषाणां सत्यत्वसम्भवादिति भावः ।

ननु व्यावहारिकधूमस्य व्यावहारिकवह्निव्याप्तिग्रहे तदनुमान मस्तु, इह तु व्यावहारिकानुभूतित्वप्रतियोगिकाभावस्यैव निर्विशेषत्वरूपसाध्याभावात्मक सविशेषत्वं प्रति व्यापकत्वग्रहा द्व्यावहारिकानुभूतित्वेनैव तत्साधनं युक्त मिति चेन्न; - एव मनुमिते र्व्यावहारिकविषयत्वेना प्युपपत्तेः पारमार्थिकविशेषाविरोधा दर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च - व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहा त्पारमार्थिक प्रतियोगिसिद्धिरिति साहसमेव, साध्यप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभाव व्यापकाभावप्रतियोगिना साध्यविरुद्धेन साध्यानुमानापत्तेः । ननु - व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रह एव प्रतियोग्यनुमिति रिति चेन्न; - शुक्तिरजताभावस्य तदधिकरणे व्यावहारिकत्वस्य त्वयैवांगीकारा त्तस्याभावे शुक्तित्वव्याप्तिग्रहा च्छुक्तित्वाभावेन तच्छुक्तिरजतानुमानापत्तेः । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावव्याप्तिग्रह एवानुमिति हेतु रिति चेन्न; - ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकविशेषांगीकारेण तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यासिद्ध्या तत्र व्याप्तिज्ञानस्य निर्विशेषत्वानुमिति हेतुत्वाभावापत्तेः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिग्रहः प्रतियोग्यनुमिति हेतुरिति चेन्न; - त्वयैवाधिष्ठानातिरिक्त प्रातिभासिकप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभावांगीकारेण तद्व्यापक

संवादि लिंगविभ्रमव दभिमतसिद्धि रिति चेत् ? किमियं सिद्धि निर्ण-यात्मिका, उत सन्देहात्मिका ? न पूर्वः, याद्दच्छिकसंवादीत्यनेनैव विसंवादशिरसो ऽपि सम्भावितत्वेन निर्णयासिद्धेः । नोत्तरः, सन्दिग्धनिर्णयार्थं न्यायं प्रवर्तयितु मिच्छतः पुनरपि तेनैव न्यायेन सन्देह

घटत्वादि प्रतियोगिकाभावेन प्रातिभासिक तद्रजतानुमानापत्तेः । प्रतियोगि वैयधिकरण्या वच्छेदेन व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहः प्रति योग्यनुमिति हेतुरितिचेन्न ; - प्रातिभासिकरजतसामग्र्या प्रातिभा सिकरजतानुमाना भावापत्तेः । [: प्रातिभासिक] प्रातिभासिका भावएव तत्सामग्री विरहव्याप्यत्व ग्रहात् । नच तत्रान्वयव्याप्त्यै वानुमितिं नव्यतिरेक व्याप्त्येतिवाच्यं, अन्वयाप्रतिसन्धान दशा यां व्यतिरेकव्याप्तिग्रहा दनुमितेस्त्वयापह्नोतु मशक्यत्वात । अन्यथा ऽन्वयव्याप्ति ज्ञानेनानुमितिः क्वापि नास्तीति वक्तुं शक्यत्वा द्व्य-तिरेकिमात्रो च्छेदापत्तेः। तस्मा दभावमात्रे - प्रतियोगिव्यधिकर-णाभावमात्रे - व्यावहारिकाभावमात्रे - व्यावहारिकप्रतियोगि व्यधि करणव्यावहारिकाभावेवा - व्याप्तिग्रहादनुमित्यसम्भवा न्न विशेषे व्याप्तिग्रहानिर्विशेषत्वानुमिति सम्भवः ।

(लिंगविभ्रमव दिति) लिंगविभ्रमस्थल इवेत्यर्थः (किमिय मिति) किं निर्विशेषत्वानुमितिः निर्विशेषपरमार्थ उतापरमार्थइति सन्देहविरोधीनी, उतनेति विकल्पार्थः, (नपूर्वइत्यादि) हेतुज्ञानस्य भ्रमत्वेज्ञानस्य विद्यमानत्वात ज्ञानेसत्यपि सन्देहो न निवर्तत एव, ज्ञानस्य भ्रमजन्यतया अप्रामाण्यशंकाग्रस्तत्वात ; ततश्च याद्दच्छिक संवादसंभवबुद्ध्या तन्निवृत्तिर्वाच्या, साच नसम्भवति, विसंवादस्याप्य नुभवबुद्ध्या अप्रामाण्यशंकाया अनिरासादित्यर्थः (सन्दिग्धेति) सन्देहोह्यनुमानेन निवर्तनीयः, ततश्च सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तेनानुमानेना प्रामाण्यशंका सन्दिग्धत्वेनार्थ संशयाधाना त्सन्द चाहित सन्देहत्वेन

स्यैव स्थिरीकरणात् । असत्या त्सत्यासिद्धिभागस्तु स्वस्थाने द्रष्टव्यः । अतो न कथंचिदपि सर्वविशेषशून्यत्वं प्रतिज्ञातुं शक्यते ।

घटस्यच परमार्थतः सविशेषत्वानभ्युपगमा द्दृष्टान्त स्साध्या व्यावृत्तः । अथ मिथ्याभूतविशेषयोगा त्तत्र सविशेषत्व मिच्छसि ? तदानुभूतेरपि तथाविधविशेषाभ्युपगमा न्न तत्प्रतिक्षेपः शक्यः । पर मार्थविशेषशून्येति साध्यार्थेतु व्यतिरेकदृष्टान्तासिद्धि रुक्ता ।

यस्त्वनुभूति र्दृश्यधर्मरहितेति साध्यं प्रयुङ्क्ते; तस्य साध्यवि- शेषणवैयर्थ्याच्च निग्रहः । अदृश्यधर्मानभ्युपगमात् । एवं प्रत्यक्त्वा जडत्वप्रकाशत्वादिहेतवोपि निरस्ता वेदितव्याः ।

संशयाधायकेसत्यनुमानसहस्रेणापि निवर्तयितुमशक्यत्वा त्सन्देहस्यै व स्थिरीकरण प्रसंगइत्यर्थः । प्रतिज्ञादोषमुपसंहरति (अतइति) परमार्थस्य विशेषाभावस्य घटादावपि सत्त्वाद्धेतो रसाधारण्यमित्याह (घटस्येति) घटादौ यद्यपि विशेषाभावः परमार्थो विद्यते, तथा पि स पारमार्थिकत्वलक्षण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः, नतु विशेषत्वा वच्छिन्नप्रतियोगिकः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना अभा वस्य विरोधात् ; अत्रच विशेषत्वावच्छिन्नाभावएवसाध्यः, अतोना साधारण्यं ; यत्तु समानसत्ताकयोरेव विरोधः अत स्स्वरूपेणैववि शेषप्रतियोगिकस्तदभावो घटादावप्यस्तीतिमतं; तत्र नेदमनुमानं, येन तदादायासाधारण्यं दुष्परिहरंस्यादित्यभिप्रायेणशंकते (अथेति) तथासति बाधएवेत्याह (तदेति) परमार्थविशेषत्वावच्छिन्नप्रतियो– गिकाभावएवसाध्यः, अतोन बाधइत्याशंका मनूद्यपरिहरति (परमा र्थविशेषेति) (उक्तेति) संविदोनिर्विकारत्वभंगादौ "तथापिव्यति रेकासिद्धि " रित्यादिनोक्तन्यायेनोक्तप्रायेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वलक्ष ण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकविशेषाभावस्य साध्यत्वेपीदं दूषणं बोध्यं "वैयर्थ्याच्च " वि चकारः पूर्वोक्तदोषसमुच्चयार्थकः । " प्रकाशत्वादी "

येच धर्मपक्षीकारेण प्रयोगाः- भेदादयो नानुभूतिधर्माः, दृश्य त्वात्, धर्मत्वात्, रूपादिवत्, इत्यादयः । तत्र तावत् स्वाभ्युपगत नित्यत्वादीनामपि पक्षीकारे ऽपसिद्धान्तः । तद्बहिष्कारे तै रेवानैकान्त्यम् । तेषां मिथ्यात्वेना भ्युपगमा न्नापसिद्धान्त नैकान्ताविति चेन्न; - तथा सति तत्प्रतिक्षेपकान् प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यात् । तेषा मनुभूतिस्वरूपमात्रत्वेच तत्स्वरूप मभ्युपगच्छद्भि स्सौगतादिभि स्सह न विमन्तव्यम् । अनित्यत्वादिकल्पना त्वै विवाद स्तत्प्रतिक्षेपश्च क्रियत इति चेन्न; — अनित्यत्वादिनिषेधस्यापि स्वरूपत्वे स्वरूपाति रिक्तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्वेच सिद्धसाधनत्वव्याघातादिभि र्दत्तोत्तरत्वात् ।

त्यादिशब्देना परिच्छिन्नत्वादिग्रहः । किमनुभूति धर्मत्वमात्रं निषिद्ध्यते, उतपारमार्थिकानुभूति धर्मत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यंद्वे धाविकल्प्यदूषयति (तत्रतावदिति) द्वितीयंकल्पमुत्थापयति (मि थ्यात्वेनेति) पारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वाभावएवसाध्यः, नित्यत्वादयश्च व्यावहारिकाएव, अतस्तेषां पक्षत्वेच बहिर्भावेच नोक्तदोषावित्यर्थः (तथासतीति) ब्रह्मणिनित्यत्वादिक मनिच्छद्भिरपि नित्यत्वादिकं मिथ्येत्यभिधानादित्यर्थः । नहितैस्स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्य रूपं मिथ्यात्वमुच्यते, किंतु अत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमेव, अतस्तत्स मर्थनं सफलमितिचेन्न, - व्याघातेनतदत्यन्ता भावाधिकरणे त त्समर्थना सम्भवात् । विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः । ननुनित्यत्वादिकं ब्र ह्मणस्स्वरूपमेव, अतस्तस्य पक्षत्वेपि धर्मत्वाभावान्नबाधः, अपक्षत्वेपि हेत्वभावान्न व्यभिचारइति शंकामनूद्य परिहरति (तेषामिति) (अनि त्यत्वादि निषेधस्येति) स्वरूपत्वेसिद्धसाधनं, स्वरूपातिरिक्त स त्यत्वेनुभूति स्वरूपत्वोपक्रमव्याघातः, अद्वितीयत्व व्याघातश्च । मिथ्या त्वेप्युपक्रम व्याघात स्वप्रतिक्षेपासम्भवश्च । अनुभूतिपक्षकानुमाने

किञ्चानुभूतिशब्देन लोकसिद्धसंविद्विवक्षायां विषयाश्रयस्वगत विशेषाणां अनन्तानां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्थापना त्कालात्ययापदेशः। श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपपक्षीकारेतु श्रुत्यैव तद्गतानन्तविशेषविषयया बाधश्चा परिहार्य इति।

तदेतत्सर्वमपि संगृहीतं भाष्ये - " यदपि नास्यादृशे दृशि [स्व]रूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मो ऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशि धर्मत्व मिति च। तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः नित्यत्वस्वय म्प्रकाशत्वादिधर्मै रुभय मनैकांतिक " मित्यादिना।

तत्र " स्वाभ्युपगतै " रित्यप सिद्धांतादे स्संग्रहः। " प्रमाण सिद्धै " रितितु बाधादेः। अनैकान्तिकशब्दः स्वसाध्यसम्बंधनियम निषेधार्थः। तेन यथासम्भवं बाधादेरपि संग्रह इति। प्रतिप्रयोगश्च -

---

दूषणान्तरमाह (किंचेति) " नास्यादृशे " रित्यादिनादृशिपक्षकानुमान मुक्तं, " दृश्यत्वादेवे "त्यादिना धर्मपक्षकमुक्तं, तदप्युभय मित्यन्वयः। (अपसिद्धान्तादेरिति) ' तत्र ' शब्देन नित्यत्वादि प्रतिक्षेपका न्प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यप्रसंगा त्स्वाभ्युपगत नित्यत्वादीनां मिथ्यात्वासम्भवः, स्वाभ्युपगतै रित्यत्रस्वेनैवे त्येवकारविवक्षया परानंगीकारलाभा त्परप्रतिक्षेपपुरस्सरं स्वाभ्युपगतस्य नित्यत्वादेः सिद्धसाधनप्रसंगेन स्वपरसाधारणस्वरूपमात्रत्वासम्भवश्च गृह्यते। " बाधादे " रित्यादिपदेना नैकान्त्यं गृह्यते। नन्वनुभूतित्वस्य कथ मनैकान्त्यं, पक्षे ऽनैकान्त्यासम्भवादित्यत्राह (अनैकान्तिकशब्दइति) (यथासम्भवमिति) अनुभूतित्वलिंगके बाधः, दृश्यत्वलिंगके अनै- कान्त्यमित्यर्थः। भाष्ये " धर्मै " रिति सामान्यतः प्रयोजकत्वमात्रंवि वक्षितं, तच्चानैकान्त्यसाध्याभावाधिकरणयो र्बाधे विषयतया द्रष्टव्यं।

अनुभूतिः सविशेषा- भासमानत्वात् , घटादिवत्; नित्यत्वादयो ऽनु-भूतिधर्माः, अभ्युपगतानुभूतिस्वरूपंप्रति तद्धर्मतया प्रमाणत स्सा-ध्यमानत्वात्, यत्र यत्प्रमाणतः साध्यते स तद्धर्मः, यथा सम्प्रतिपन्नः; इत्यादयः । नचात्र विपक्षे बाधकाभावः शंक्यः, प्रागुक्तनिर्विशेष प्रतिज्ञानुपपत्त्यादेरेव बाधकत्वात् । अन्ततो निर्विशेषानुमानस्यैव विपक्षे बाधकरहितत्वाच्च । नच दृष्टांतासिद्धिः, त्वयैव घटादे र्व्यतिरेक

(सविशेषेति) स्वसमानसत्ताकविशेषवती त्यर्थः । भासमानत्वञ्च प्रकाशमात्रं विवक्षितम् । तच्चानुभूते श्चैतन्याविषयत्वेपि परेणांगीकृत तमिति नासिद्धिः । (अनुभूतिधर्मा इति) अधिकरणसमानसत्ताकत्व-मपि धर्मविशेषणं , तेन न सिद्धसाधनं । (अभ्युपगतेति) तद्धर्मत-या प्रमाणत स्साध्यमानत्वा दित्येव हेतुः । प्रमाणाभासेन साध्य-माने क्षणिकत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रमाणत इत्युक्तम् । प्रमाण सिद्ध तद्धर्मत्वमात्र मुपजीव्य धर्मिसमानसत्ताक धर्मत्वं साध्यत इति न सिद्धसाधनम् । नचासिद्धिः, तेनैव सौगतान्प्रति कारणत स्साध्य मानत्वात । ननु – न धर्मतया नित्यत्वं साध्यते, किन्तु स्वरूपतये त्याशंक्याह (अभ्युपगतेति) सौगतै स्स्वरूपस्या भ्युपगमा त्तान्प्र-ति स्वरूपस्य साधने सिद्धसाधनं स्यादित्यर्थः । (प्रागुक्तेति) अनुभूतिपक्षके निर्विशेषत्वप्रतिज्ञानुपपत्ति विपक्षे बाधिका, नित्यत्वा दिपक्षकेतु नित्यत्वादीना मनुभूतिसमानसत्ताक तद्धर्मत्वाभावे मि-थ्यात्वा न्नित्यत्वप्रतिक्षेपकान्प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यादि विपक्षे बाधकम् । अयमेव निर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादे रित्यादिशब्दार्थः । (अ न्ततइति) प्रत्युतेत्यर्थः (विपक्षे बाधकरहितत्वादिति) नचानुभूतेस्स विशेषत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसंगो विपक्षे बाधक उक्तएवेति वा च्यम् , विशेषवत्त्वमात्रस्य व्यावहारिक विशेषवत्त्वमात्रस्य च प-क्षातिरिक्ते सर्वत्र सहचारे प्यननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावा त्स्वसमान

दृष्टांततया उदाहरणात् । बाधादे रपि प्रसंगाभावेन प्राबल्य मस्मदुक्ताना मिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां निर्विशेषत्वानुमान भंगवाद श्चतु र्विंशः ।

सत्ताकविशेषवत्त्वस्यापि तर्कशून्यतया अननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावा त्तर्कस्य मूलशैथिल्यात् ।

यत्तु केनचि दुक्तं, सत्यकामत्वादयो गुणाः ब्रह्मधर्मिक प्रतियोगिसत्त्वविरो ध्यत्यन्ताभाव प्रतियोगिनः, पदार्थत्वात् , वस्तुत्वात् , भावत्वाद्वा, ब्रह्मवत् ; ब्रह्मनिर्गुणं, गुणात्मकत्वात् , गुणवत् ; नच गुणात्मकत्व मसिद्धं; " विज्ञान मानन्दं ब्रह्मे " ति श्रुत्या आनन्दात्मकत्वबोधनात् ; आनन्दादय स्सन्त्येव धर्माः, तेचापृथक्त्वेपि पृथगिवावभावसन्त इत्यंगीकारात् इति ।

अत्र पक्षे सत्यकामत्वादि विशेषणवैयर्थ्यं । नन्वानन्दोविषयानुभवो नित्यत्वंचेति सन्तिधर्माः, तेचापृथक्त्वेपि चैतन्यात्प्रथगिवावभासन्त इत्यं [तिज्ञानादीनांतत्रांगी] गीकारा त्तेषामपि पक्षत्वे बाधस्स्यादिति त द्व्यवच्छेदाय पक्षविशेषणं सार्थमेवेतिचेन्न, - ज्ञानादीनां स्वरूपाभिन्नत्वेन तद्वृत्तित्वा सम्भवात् । किंच - सत्यकामत्वादीनामपि तद्वदेव स्वरूपाभिन्नत्वं ब्रह्मणिवृत्तिश्च सम्भाव्यत एवेति बाधः । साध्येच प्रतियोगिन स्सत्यकामत्वादे र्व्यावहारिक सत्वांगीकारेण तदभावस्य तद्विरोधित्वाभावा द्बाधः । तत्र ब्रह्मणि प्रतियोगिसत्व विरोधित्व मस्तीतिचेन्न , - तत्रैव व्यावहारिकसत्वस्य विद्यमानतया तद्विरोधा

सिद्धेः । पारमार्थिक सत्त्वविरोधित्वं विवक्षितमिति चेन्न;- दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात । ब्रह्मणिप्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वविरो ध्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं विवक्षितमिति चेन्न; - आनन्दात्मकस्य ब्रह्मण स्स्वबृत्त्यंगीकारा त्साध्यवैकल्यानुद्धारात् ।

किंच - किमयमत्यन्ताभावः प्रातिभासिकः? उतव्यावहारिकः? अथवा पारमार्थिकः? नाद्यः, अप्रत्यक्षत्वेन प्रातिभासिकोत्पत्त्यसि- द्धेः; तत्साधनेपि पारमार्थिकसत्ताविरोधाच्च । अतएव न द्वितीयः, व्यावहारिक प्रतियोगिन स्तत्रांगीकारेण तत्समानसत्ताकाभावस्य तत्र बाधाच्च । तत्सिद्धावपि पारमार्थिकसत्त्वाविरोधाच्च । नापि तृती यः, ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वे बाधात; तदनतिरिक्तत्वेपि तस्य ब्रह्म- णि वृत्त्यंगीकारे साध्यवैकल्यात् । तदनंगीकारे बाधात । गुणात्म कत्वादि रसिद्धो हेतुः, श्रुत्या ज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनात् । गुणत्वं स त्यमितिचेत्; - ब्रह्माभिन्नतया गुणत्वाभावएव ज्ञानादीनां किं नस्या त्? किंच ज्ञानाभेदा क्रियात्मकत्वमेव किं न स्यात्? यदि नैयायि कै र्ज्ञानादीनां गुणत्वांगीकारादेव तथेच्छसि; तर्ह्यतिप्रसंगः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
निर्विशेषत्वानुमानभंग

चतुर्विंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ पंचविंशो वादः ।

अन्योन्यव्यतिरिक्तयो रविजह द्धर्मत्वधर्मित्वयो
र्व्यापारे गृहमेधिनो रिव ययोः साहित्य मासूत्रयते ।
सा संवि त्सकलार्थसाधकवपु स्तत्सिद्धभोगः प्रभुः
श्रीमा नस्तु समे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

अगणित परव्याव र्त्तकौशिक वैभवशालिनी
रवितथपरब्रह्म स्वाभाव्य गोचरसंविदः ।
विगळितविपर्यासा विश्राणयत्वनुकम्पया
सततमिह न स्त्रय्यन्तार्योहृदंबुजमावसन् ॥

अकृत्रिम सरस्वती परिमळस्फुरद्भारती
निवेशितपरावर स्थिति रवद्यगन्धं जहत् ।
रमानिधि गुरुस्सनः स्फुरतुतत्वधी गुप्तये
वधूलकुलभाविता वतरणस्सदामानसे ॥

(अन्योन्येति) अनेन वादार्थ स्संगृह्यते । व्युपसर्गेण विविध विरुद्धधर्माद्ध्यासा द्भेदस्सूच्यते । अस्ति हि ' य स्सर्वज्ञ ' इत्यादिना आश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः । अतिना भेदाभेदो निराक्रियते । व्याहते स्त न्निरास इतिभावः । नन्वाश्रया श्रयिभावो ऽविद्योपाधिकृत इत्यत्राह (अविजहदिति) " परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बलक्रियाचे " ति श्रुते रिति भावः (आसूत्रयत इति) " अभिद्धचोपदेशा " दित्यादिसूत्रे ष्वितिभावः (सकलार्थ साधकेति) सकलार्थ व्यवहारहेतु रित्यर्थः । यद्वा - अर्थसाधकत्वं अर्थहेतुकत्वं, अर्थन्यासत्वमिति यावत्; जीवज्ञानवत् भगवज्ज्ञानं नार्थं व्यभिचारीति प्रमात्वं विवक्षितं । (तत्सिद्धभोगइति) अपरिच्छिन्न स्वरूपगुणविभूति साक्षा

थ दुच्यते - संविदात्मा अजडत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्त साधन मपि न भवति, यथा घटः, इति; तदसत् , स्वस्मै भासमानत्व रूपस्याजडत्वस्य हेतो रसिद्धेः । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वस्य सुखादिभि र्व्यभिचारात । तेषामपि संविद्व्यतिरेकस्यानात्मत्वस्य च सौगतसुहृदा त्वया प्यपरित्यागात् । सजातीयनैरपेक्ष्यादेरपि दीपादिभि र्घटादिभि रपि वा व्यभिचारात । सर्वधा सजातीयनिरपेक्ष प्रकाशत्वस्य पक्षेप्यसिद्धेः । साख ल्वात्मसम्बन्धसापेक्षप्रकाशा ।

स्काराधीना परिच्छिन्नानन्द इत्यर्थः । (स्वस्मा इति) स्वकर्तृक व्यापाराद्यनुगुण ज्ञानप्रकाश्यत्व रूपस्येत्यर्थः । (अव्यभिचरितेति) अव्यभिचरितः प्रकाशो यस्यास्सा अव्यभिचरितप्रकाशा, तादृशीसत्तायस्येति विग्रहः । व्यभिचारश्च व्यापकत्वाभावो विवक्षितः, तेन प्रकाशव्याप्त सत्ताकत्वमिति पर्यवसितार्थः । व्याप्तिश्चकालिकी । आदिपदेन दुःखादिगृह्यते । ननु - सुखादीनामपि संविदभिन्नत्वेन पक्षत्वात् न व्यभिचार इत्याशंक्याह (तेषामपीति) सुखादीनां संविदभेदे आत्माभेदे च तयोस्स्थैर्यप्रसंगे तस्य स्वेष्टभ्रीत्यर्थं मंगीकर्तुं शक्यत्वेपि आत्मस्थैर्य वादकञ्चुकेन वैदिकान्वंचयितु मात्माभेद मंगीकरोषीत्यर्थः । (सजातीयेति) सजातीय निरपेक्ष व्यवहारत्वादे रित्यर्थः । आदि पदेन सजातीयसापेक्ष व्यवहारत्वाभावो गृह्यते । किं सजातीयपदं सजातीयप्रकाशपरं ? उत न ? आद्ये दोषमाह (दीपादिभिरिति) संवित्प्रदीप साधारणा निर्वचनीया खण्डधर्मरूपस्य प्रकाशत्वस्य परै रभ्युपगमादितिभावः । द्वितीये दोषमाह (घटादिभिरिति) ननु केनापिरूपेणयत्सजातीयं तदनपेक्षत्वंविवक्षितं, ततश्चघटादीनांशून्यत्वादिना सजातीयप्रकाशसापेक्षत्वा न्न तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य परिहरति (सर्वधेति) प्रकाशपदं व्यवहारपरं । (सेति) प्रकाशमात्रस्य व्यवहार हेतुत्वे नित्यचैतन्येन सर्वदा सर्वेषां व्यवहारप्रसंगेन देवदत्तीयत्वादे

अन्यथा स्वाश्रयव्यतिरिक्तेभ्योपि तत्प्रकाशप्रसंगात् ।

अतएवात्मनिरपेक्षत्व मप्यसिद्धं; संविदन्तर निरपेक्षप्रकाशत्वस्य स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पे पूर्वस्यासिद्धे रुत्तरस्य विरुद्धत्वात् । अन्यस्मा एव भासमानत्वनियमात् घटादिव दनात्मत्वसिद्धेश्च । अन्यथा घटादेरपि भासमानत्वमात्रेणात्मत्व प्रसंगस्या वारणात् ।

अतो ज्ञानत्वमेव हेतुः परिशिष्यते । तच्च प्रकाशरूपत्वं, तच्च स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पेन दूषित मेव । न कस्मैचिदिति

व्यवहारप्रयोजकतया तैरेवांगीकारा दिति भावः । (अन्यथेति) तदीयत्वस्य व्यवहाराप्रयोजकत्वे देवदत्तस्य स्वीयघटसंविद्विषयक व्यवहारव दितरेषामपि देवदत्तीयघटसंविद्विषयव्यवहारप्रसंग इत्यर्थः । ननु- व्यवहारमात्रे न तदीयत्वापेक्षा, किन्तु तदीयव्यवहार इति चेन्न - "निर्विशेषं न सामान्यं" इति न्यायेन पुरुषविशेषासम्बन्धिव्यवहारा सिद्धे र्व्यवहारमात्रस्यात्मसम्बन्धसापेक्षत्वात् । (अत एवेति) तत्तद्व्यवहारस्य तत्तदात्मसापेक्षत्वाभावे पूर्वव दतिप्रसंगा त्तत्सापेक्षताया मपि हेतु रसिद्ध इति भावः । (संविदन्तरेति) संविदन्तरनिरपेक्ष प्रकाशत्वरूपहेत्वन्तर्गतः प्रकाशः स्वतः किं स्वस्मा एव वा इति विकल्पः । (असिद्धेरिति) संविदतिरिक्तात्मन एव संविद्व्यवहार कर्तृत्वात् स्वमते सिद्धिः, परमतेन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वा दसिद्धिः । (विरुद्धत्वादिति) परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य घटादा वनात्मत्व व्याप्यत्वदर्शनात् , तद्व्याप्यस्य संविदन्तरनिरपेक्षत्वे परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य सुतरा मनात्मत्वव्याप्यत्वादिति भावः । (अन्यथेति) वस्तुत स्स्वस्मै भासमानत्वस्या त्मत्वव्याप्यत्वेपि यदि तत्साहचर्य मात्रेण संविदन्तर मनपेक्ष्य प्रकाशमानत्वस्या त्मव्याप्तत्व मिष्यते, तदा तत्सहचरितभासमानत्वमात्रस्या त्मत्वव्यापकतया तेन घटादा

पक्षे तु प्रकाशत्वहानिः, तथैव सर्वत्र प्रसिद्धेः ।

किंचानेन हेतुना संविद आत्मत्वं साधयन्तः किमिद मात्मत्व मभिसन्ध्याय साधयन्ति? किं ज्ञातृत्वादिकं? उतप्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्व्यतिरिक्तत्वं? अथवा स्वस्मैभासमानत्वं? उताव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वं? यद्वा स्वप्रकाशत्वं? उत स्वानतिरिक्तत्वं? यद्वान्यदेव किंचिदिति । नाद्यः, प्रत्यक्षविरोधात् । ज्ञातृत्वंहि ज्ञानाश्रयत्वं । तत्र स्वापेक्षया स्वस्यैवाश्रयत्वं व्याहतं, आश्रयत्वाश्रयित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् । अतएव स्वाश्रयतादात्म्येन ज्ञातृत्वमपि प्रतिक्षिप्तं, धर्मधर्मिभेदाभेदपक्षस्तु भवतापि नांगीक्रियते । नापिज्ञानान्तराश्रयत्वं वक्तुं शक्यं,

---

वात्मत्वसाधनं स्या दित्यर्थः । (तथैवेति) यः प्रकाश स्स किंचित्प्रति प्रकाश स्स्यादिति व्याप्ते र्लोकसिद्धत्वादिति भावः । (किमिद मात्मत्वमिति) आदिपदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे संगृह्येते । (प्रत्येतु रिति) पंचम्यन्तं प्रत्येतव्यविशेषणं । ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयत्वस्य विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् न पूर्वाभेदः । (स्वानतिरिक्तत्वमिति) साध्यवाच्यात्मशब्दस्य स्वपरत्वाभिप्रायेणायं विकल्पः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिज्ञानं न ज्ञातेति प्रत्यक्षं । दूषणान्तर माह (ज्ञातृत्वं हीति) ननु स्वरूपतो ज्ञानरूपस्याप्याश्रयतादात्म्यात् ज्ञातृत्व मविरुद्ध मित्यत्राह (अत एवेति) प्रत्यक्षविरोधाद्व्याघाताच्चेत्यर्थः । नहिव्याहतात्थर्थांतर-परिग्रहात् अर्थान्तरव्याहतेः परिहृति र्युक्तेति भावः । ननु धर्मधर्मिणो र्भेदाभेदस्य धर्मधर्मिभावान्यथानुपपत्त्यैव सिद्धत्वात् तस्यैव तादात्म्यरूपत्वात् ज्ञातृतादात्म्यात् ज्ञातृत्वाश्रयत्वं सिद्ध्यत्येवेत्यत्राह (धर्मधर्मिभेदाभेदेति) प्रमाणबाधकभिन्नयो रेव धर्मधर्मिभावसिद्धिः । अतिप्रसंगस्तु प्रमाणबलादेव परिहार्य इतिभावः । व्याघातपरिहाराय ज्ञानान्तराश्रयत्वं ज्ञातृत्वमितीष्यत इत्याशंक्याह (नापीति)

योग्यानुपलम्भ निरस्तत्वात्, इच्छादेरिच्छांतराश्रयत्वादिवत् ।

किंच क्षणिकस्यैव ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उतस्थिरतया भ्युपगतस्य तस्यैव? पूर्वत्र प्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिः सौगतादी न्प्रति प्रयुक्ता भवन्त मास्कन्दति । उत्तरत्रापि किं निराश्रयस्य ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते, उत साश्रयस्य? आद्ये प्यस्मदभिम[तज्ञानात्मका]तात्मनो ज्ञातृत्वसाधने सिद्ध साधनत्वम्। निराश्रयज्ञानांतरपक्षीकारेतु आश्रयासिद्धिः। सर्वाभ्युपेतसंविद एव निराश्रयत्वविवक्षायांप्रत्यक्षादिविरोधः। द्वितीयेज्ञातृद्वयोपलब्धिप्रसंगः। उत्तरोत्तरज्ञानाना मप्युक्तहेतुसम्बन्धाविशेषेण ज्ञातृत्वप्रसंगेना नवस्था व्यभिचारो वा ।

(अस्मदभिमतेति) प्रतिशरीरं भिन्नस्येत्यर्थः (निराश्रयेति) सर्वशरीरा नुगतस्यैकस्य निर्विषयस्येत्यर्थः । "प्रत्यक्षादी" त्यादिपदेन सविषया संवित् न निराश्रया, प्रत्यक्षेण धर्मतया प्रतीयमानत्वात्, घटत्ववत्,इत्यः चनुमानविरोधः; "द्रष्टु र्दृष्टेः" "विज्ञातारं" "रसयिताघ्राता" इत्यादि श्रुति विरोधश्च गृह्यते । ततश्चाश्रया सिद्धिरितिभावः । ननु ज्ञातृत्वोपलम्भ इष्ट एव, जानामीत्युपलभ्यमानस्यैव ज्ञातृत्वस्य साध्यमानत्वात्; नच ज्ञातृत्वेनोक्त विधोपलम्भप्रसंगः, तस्यापीष्टत्वादेव, पक्षिभूतज्ञानाश्रयस्य स्वेनैव तज्ज्ञानाश्रयतयोपलम्भात्; पक्षीभूतज्ञानस्यापि साध्यमान ज्ञानाश्रयतया स्वेनैवोपलम्भात, नचैकेनैव ज्ञात्रा ज्ञातृ द्वित्वोपलम्भप्रसंगः, यौक्तिकोपलम्भस्य युक्तचनुसन्धान दशाया मिष्टत्वात्; अपरोक्षानुपलम्भस्य देवदत्त यज्ञदत्त कर्तृद्वित्वा नुपलम्भवदुपपत्तेः । मनस एकात्म योग्यतद्धर्मग्राहकत्व नियमात । व्यक्ति भान सामग्र्या जातिभानसामग्रीनैयत्यात् ज्ञानेभासमाने ज्ञानत्वस्य भानेपि न ज्ञानगत ज्ञानभानमित्यत्राह (उत्तरो त्तरेति) वा शब्द-स्वारस्यादेवं व्याख्यातम् । यद्वा वा शब्दश्चार्थो द्रष्टव्यः । अन्यदीय

किंच सत्यज्ञातृत्वसाधने ऽपसिद्धान्तः । आरोपितज्ञातृत्वसाधने त्वदुक्तवाक्यानुमानादिभि स्तदारोपस्यास्माभि रभ्युपगमा त्सि- द्धसाध्यता । प्रतीयमानज्ञातृत्वस्यारोपितत्वसाधनं त्वनन्तरमेव दूष यिष्यामः । एवं ज्ञातृत्वकल्पप्रतिक्षेपेणैव द्वितीयः कल्पोपि प्रतिक्षिप्तः । अवेद्यत्वाभिमतानुभूते र्वेद्यत्वप्रसंगस्त्वधिकः ।

नापि तृतीयः, प्रत्यक्षविरोधात् । स्वाश्रयायैव हि सा भासमाना दृश्यते । स्वस्मा इति प्रकाशफलित्वं हि ज्ञाप्यते । प्रकाशफलित्वंच प्रकाशाधीनव्यवहारादिमत्वं । नच ज्ञानमा त्रस्यैव व्यवहारादिकर्तृत्वं भवता प्यभ्युपगम्यते । फलित्वारोपसाधने तु प्राग्वदेव परिहारः । नापि चतुर्थः, सिद्धसाधनात् । तावता चात्मत्वसिद्धौ सुखदुःखादेरपि प्रसंगात् । पंचमषष्ठयोरपि सिद्धसाध नतैव । नापि सप्तमः, तत्किं परसम्प्रतिपन्नात्म तादात्म्यविधिपर्यव सितं, उतानुभूतेर्यथाकथंचि दात्मशब्दप्रतिपाद्यतामात्रनिष्ठमिति? आ- द्ये व्याघातादिदोषस्तदवस्थः । द्वितीयेतु सिद्धसाधनत्वमेवेति ।

अस्तु तर्ह्यात्मानं पक्षीकृत्यात्मत्वादेव ज्ञानतादात्म्यसाधनं, ततो नोक्त दोषावकाशः, इतिचेन्न;- धर्मिणोपि धर्मतादात्म्यविधे र्व्याहतत्वात् । तस्य ज्ञानत्वमात्रसाधनेतु त्र्यन्तविदां सिद्धसाधनात् ।

आत्मशब्दवाच्यस्यैव विषयोल्लेखलक्षणावस्थायोगः कल्पनालाघवा द्विधीयते, इति चेन्न;- तथापि तथाविधावस्थैव ज्ञानं तदाश्रय आत्मेति

ज्ञातृत्वं साध्यमित्यत्राह (प्रतीयमानेति) (प्राग्वदिति) सिद्धसाधन मित्यर्थः । (तावतेति) तस्यैवात्मस्वरूपत्वे सुखादेरप्यात्मत्व प्रसंग इत्यर्थः । (व्याघातादीति) पर सम्प्रतिपन्नात्मनो ज्ञातृत्वा त्तदभेदसाधने पूर्वोक्तव्याघातः, प्रत्यक्ष विरोधश्चेत्यर्थः । नन्वात्मनो घट[टा]विषयज्ञान- तादात्म्यं न साध्यते, येनोक्त दोषस्स्यात, किन्तु ज्ञानमात्रं साध्यत इत्यत्राह (तस्येति) (तथाविधेति) सिद्धे ज्ञाने कदाचि द्विषयसम्ब

वैशेषिकादिवत्तस्य ज्ञातृत्वमेव सिद्ध्यति । अवस्थामिथ्यात्वा द्वैरूप्यमिति चेन्नः- बाधाभावादिना तत्सत्यत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । तथापि भवदभिमता नन्तावस्थ नित्यज्ञानातिरिक्त आत्मा न सिद्ध्यतीति चेन्न;- ज्ञातुः तद्ध र्मभूतज्ञानस्य च तावता दुरपह्नवत्वात् । ज्ञानं किमेकमेव सत्सामग्रीवशा द्विषयोल्लेखाद्यवस्था वद्भवति, उत ज्ञातर्येव ज्ञानलक्षणानन्ताव- स्थेति विशये श्रुतिशरणानां पूर्वः पक्षः, लाघवमात्रशरणाना मुत्तर इति स्थिते द्वेधापि भवदभिमतं न सिद्ध्यत्येवेति का पूर्वरूपे वा- र्ता । उत्तररूपे दुस्तरं श्रुत्यादिक मनुसन्धत्स्वेति ।

न्धस्य निरस्तत्वात्, विषयो ल्लेखाज्ज्ञानमेव पर्यवस्यतीतिभावः (बाधा- भावादिनेति) आदिपदेनापसिद्धान्तप्रसंगो गृह्यते (श्रुति शरणाना मिति) " न विज्ञातु र्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यते " इति ज्ञातृ समवेत ज्ञानस्य नित्यत्वश्रुते र्ज्ञानसाधन विधानाच्चेतिभावः । (पूर्वरूपइति) आत्मन एव घटादिविषयत्व इत्यर्थः । तर्ह्यात्म समवेतानेक ज्ञानपक्षों- गीक्रियता मित्यत्राह (उत्तर रूपइति) श्रुति रुक्तैव । आदिशब्देन " नित्या एवात्मनोहित " इत्यादिकं गृह्यते । यद्वा सर्वथा स्वपक्ष- स्यानुपपन्नत्वात् एकमेव ज्ञानं सामग्रीवशात् विषयोल्लेखावस्थाव द्भव- तीत्यस्मदभिमतपक्षं दूषयितुं तवकावा गतिरित्यर्थः ।

ननु " अत्रायं पुरुषस्स्वयं ज्योतिः " " आत्मैवास्य ज्योति " रिति श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानाभेदं साधयति ; ननु " अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्ये " त्यादिना " किं ज्योतिरयं पुरुष " इत्यन्तेन ज्ञानसा- धनाल्लोका द्यभावे जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे " आत्मैवास्य- ज्योति " रित्युपक्रान्तात्मा ताव त्परमात्मैव, स्वप्नेन शारीरमभिप्रेत्य " असुप्तस्सुप्ता नभिचाकशीती " ति तल्लिङ्गात् ; तथाचात्रायं पुरुष

श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानानतिरिक्तत्वं साधयतीति चेन्न;- परिहृतप्रायत्वात् ।

तत्रहि॥*॥ श्रुतिप्रत्यक्षसंसिद्धे ज्ञातृत्वे ज्ञानताश्रुतिः । नेया तद्गुणसारत्वा

इति उपसंहारोपि अस्येत्यनुषंगेण ईश्वरोस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिः-ज्ञानं हेतुरित्येवं परः; अस्मिन्नेव प्रकरणे " वाचैवायं ज्योतिषास्ते " इति ज्योतिश्शब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात् ; आत्मैवास्येति षष्ठ्या स्वविषयत्वस्यैवोक्तेरिति चेत् ? तदसत् ," किं ज्योतिरयं पुरुष " इति ह्ययं कार्यकारणसंघातात्मापुरुषस्स्वस्यासनादि व्यवहारे किं ज्योति रिति पृष्टं, नतु ज्ञानसाधनं, " आदित्येनैवायं ज्योतिषास्तेपल्ययते कर्मकुरुते " इत्यादि व्यवहारस्यैव उत्तरेदर्शनात्; आदित्येन जाना तीत्यदर्शनाच्च ; अतः परम्परा व्यवहारनिमित्तादित्य चन्द्राग्निवागनन्तरं साक्षाद्व्यवहारनिमित्त ज्योतिः प्रश्नोत्तरं " आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती" ति अस्य कार्यकारणसंघातस्य व्यवहाराहानुभवगोचरस्या त्मानुपचरित स्वरूप मधिष्ठानसाक्षिचैतन्यं ज्योतिरिति दर्शयति , नतु ज्योति स्साधनमिति, साधनपदाभावात । ज्योतिश्शब्दस्य प्रकाशमात्रार्थत्वा त्प्रक्रमविरोधाच्च । आत्मपदमपि जीवेश्वरस्वरूप भूतचैतन्यमभिधत्ते, नतु जीवव्यतिरिक्तमेव परमात्मानं, अह मनुभवे ऽप्रकाशमानस्य घटा दिवं दात्मपदार्थत्वायोगात । व्युत्पत्तिनिमित्त प्रयोगस्यावयवशक्ते श्चात्मपदस्य जीवेपि सम्भवात् । " स्वेनज्योतिषा स्वपिती " ति स्वा पस्य जीवलिंगस्यदर्शनाच्च । " असुप्तस्सुप्तानि " ति लिंगस्य प्रका शात्मनिजीवेपि सम्भवाच्च । ज्ञानसाधनानाम नेकेषां सत्वेन स्वयमि त्यादि विशेषणासंगतेश्चेति । अतः श्रुतिबलादेवात्मनो ज्ञानाभेद सिद्धिरिति शंकते (श्रुतिरेवेति) (परिहृत प्रायत्वादिति) तस्य ज्ञानत्वमात्रसाधने त्र्यन्तविदां सिद्धसाधनादित्यनेनेत्यर्थः । उक्तं परिहारमान्तरं च संगृह्णाति (तत्र हीति) यदि स्वप्रकाशत्वमात्मन इष्यते तर्हि तत एव घटादि प्रकाशोपपत्तौ न तस्य ज्ञातृत्व कल्पनमित्या

स्वप्रकाशतयापिवा॥*॥वदन्तिहि"विज्ञातारमरेकेन विजानीयादि"त्याद्याः परःशताः श्रुतयः साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । तदविरोधाय ज्ञानमात्रश्रुतिरपि जड त्वं प्रतिक्षिपति, न तज्ज्ञातृत्वं, अन्यथा प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात् । येनैव शास्त्रेण ज्ञानरूपत्व मात्मनः साध्यते संविदात्मत्वपक्षे तस्य श्रोतापि न सिध्येत् । नह्यनात्मानं प्रत्युपदिश्यत इति भव-तापीष्यते । आत्मातु संविन्मात्ररूपो ज्ञातृत्वाभावा न्न श्रोतु मीष्टे । अहंकारः शृणोतीति चेत् ? स किं स्वार्थं परार्थं वा शृणोति ? नाद्यः, स्वनाशपर्यन्तत्वात् ; अह मर्थात्यन्तविलयःभोहि भव-त्पक्षे मोक्षः । नहि कश्चित्स्वनाशाय मोक्षशास्त्रं शृणोति । अतएव न द्वितीयः, स्वात्यन्तनाशेन परोपकारस्य कस्याप्यनभिमतत्वात् ; अह मर्थस्य चात्मत्वमस्मन्मतेन सिद्धमिति ॥

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविदात्मत्व
भंगवादः पंच विंशः ।

शंक्य श्रुतिबलाज्ज्ञातृत्वस्याप्यंगीकार्यत्वा दुभयोरविरोधा च्चोभयमेष्टव्यं, तद्विरोधात् ज्ञातृत्व मसत्त्वं च परित्याज्य मित्याह (वदन्तीति) ननु ज्ञातृत्व मौपाधिकमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशंक्याह (साक्षादिति) ज्ञातृत्वस्यान्तःकरणोपाधित्वे परंपरासम्बन्धा द्विज्ञातारमिति निर्देशो ऽनुपपन्न एव । नचोपाधिगतस्य तत्रारोपः, श्रुते रप्रामाण्यप्रसंगात् । रक्तपटादिव्यपदेशस्यौपचारिकत्वात् , प्रकृते च बाधकाभावात् । (नहीति) एतेनान्तःकरणतादात्म्यापन्न आत्मा शृणोतीत्यपि निरस्तं, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादेव । ननु भवत्पक्षेपि मोक्षदशायां अन्तःकरण स्याभावात् अपुरुषार्थता, इत्यत्राह (अह मर्थस्येति)

यदाह नवीनः -

योय मनुभवं स्स आत्मनो न भिद्यते, संवेदनत्वात्, व्यतिरेकेण घटवत्। नचाप्रयोजकता, आत्मधर्मनित्यज्ञानाभावेन उत्पाद विनाशशीलस्य ज्ञानस्यात्मगुणत्वे आत्मनः कूटस्थताहानेः ।

स्या देतत्, आत्मन उत्पत्तिविनाशानंगीकारा न्न कूटस्थता हानिः, नह्यन्योत्पत्तिविनाशाभ्या मन्यस्यं कौटस्थ्यं हीयते, अविद्या निवृत्त्या त्वदभिमतात्मनोपि तत्प्रसंगादिति । भवे देवं, यदि कार्यं कारणा द्भिद्येत । जायमानंहि कार्यं प्रागपि सदिति वक्तव्यं, असत उत्पत्त्यनुपपत्तेः, शशश्रृंगवत ।

ननु नरश्रृंगतुल्यं कार्यं, अपितु कारणे कार्यस्य प्रागभाव, इतिचेत? अस्तु प्रागभावः, तथापि तत्काले कार्यं किं सत्? तथा सति किं कारणे वर्तते, किंवा अन्यत्र? नाद्यः, प्रागभावप्रतियोगिनो रेकदा ऽवृत्तेः । न द्वितीयः, कारणा दन्यत्र कार्यस्यासमवायात् । अन्यसमवायिनो न्यानुपादेयत्वात् । प्रागभावकाले च प्रतियोगिन स्सत्वानभ्युपगमे कथं नरश्रृंगतुल्यता । नहिं प्रागभावसत्तैव प्रतियोगिन स्सत्ता, अन्यसत्ताया अन्यसत्त्वेति प्रसंगात् ।

ननु नरविषाणं कालत्रयेप्यसत्, कार्यं तूत्पत्तेः पूर्वमिति वैषम्यमिति चेत? किंचित्काल मसतः कालभेदेपि सत्वानुपपत्तेः । किमत्र सत्वासत्वे पदार्थधर्मौ, स्वरूपं वा? नाद्यः, असत्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसंगात । अनित्यधर्मस्याश्रयाद्वतेनवस्थानात् । धर्मस्य धर्मिसत्वं विनानुपपत्तेः धर्मत्वे उपजीव्यधर्मिसत्वविरोधेना सत्वस्यैव व्याघातात् । न द्वितीयः, एकस्य सदसदात्मत्वविरोधात् ।

ननु कालभेदेन घटस्य रक्तत्वश्यामत्वव दस्या विरोध इति चेन्न ;- धर्मस्य कालभेदेन स्वहेतुसमाजा द्व्यत्ययः, नतु स्वरूपस्य, तथा सति सत्वासत्वयो र्भेदा त्तावन्मात्रस्वरूपस्य धर्मिणोपि भेदापत्तेः । इदं पूर्वरचन मसदित्यसतो बुद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्य स्वभावस्यावच्छेदककालासम्बन्धात् ।

तस्मा द्य त्किंचित्काल मसत् तत्सर्वदाप्यसदेव। तदाह भगवान् - " नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत " इति ।

ननु तथासति दृश्यात्मना असद्रूपस्य ब्रह्मणस्स्वरूपेणा प्य-सत्वं स्यादिति चेन्न; - यत् येनरूपेण कदाचिदसत तत्तेनरूपेण सर्वदासदिति दृशाद्यात्मना कदाचिदसतो ब्रह्मण स्तद्रूपेण सर्वदा ऽस त्वस्येष्टत्वात् । नित्यज्ञानात्मनः स्वरूपत स्सत्यत्वेन प्रतिपन्नस्य तेनरूपेण सर्वदा सत्वात् । आत्मन्यस्मी त्यनुभवस्य सर्वदा विद्य मानस्य घटादावधिष्ठानविषयत्वेनै वान्यथासिद्ध्यभावात् । तत्रापि तथैवा न्यथासिद्धौ तदधिष्ठानस्यैवा स्मदभिमतत्वात आत्मनो सत्वे सर्वशून्यताप्रसंगात् । पटरूपेणासतो घटस्य स्वरूपेण सत्त्वेन व्यभि-चाराच्च । नच घटादे स्सत्वेन प्रमितत्वात्किंचित्काल मसतोपि कालान्तरे सत्वं धर्म इति वाच्यं, घटादिसद्बुद्धे रधिष्ठानविषयतया न्यधा सिद्धत्वात् । नहि सन् घटइत्यत्र सत्त्वस्य घटधर्मत्वं प्रतीयते, किन्तु मृद्घटइतिव त्सत्तादात्म्यमात्रम् । तच्च सद्रूपेणोभयवादिस-म्मताधिष्ठानात्म सत्तादात्म्यमेव , सत्तान्तरकल्पने गौरवात ।

किंच कारणे समवायः किमसत उत्पत्तिः , स्वस्मिन् सत्तास-म्वायोवा ! आद्येपि स्वोपलक्षितसत्तासमवायः , उतविशिष्टसमवायो वा ? नाद्यः , तस्य नित्यसमवायवादिनः सर्वदा सत्वेन बुद्ध्यादौ मन आदे रकारणत्वप्रसंगात । बुद्ध्यात्वनित्यत्ववादिनो नित्यसम वायेच न मानसमिति समवायस्याप्यनेकत्वा विशेषेणार्थान्तरत्वात् ।

न द्वितीयः, असतो विशेष्यासम्बन्धेन विशेषणत्वायोगात् । नापि स्वस्मिन् समवायउत्पत्तिः, असति तस्मिन् तदु[पप]त्पत्तेः कार्यसत्त्वस्य स्वोत्पत्ति प्रयोज्यत्वात् । नच कार्यस्याद्यसमयसम्बन्धउत्पत्तिः, सम्बन्ध स्व संयोगत्वे तस्योत्पत्त्यनन्तरभावित्वात् ; गुणादौ तदभावाच्च। नापि समवायः, कार्यस्य कारणसमवाय उत्पत्तिरित्यत्रोक्त दूषण न्यायेन निरस्तत्वात् ; घटादेः काले तदभावाच्च । नापि स्वरूपसंबन्धः, असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धायोगात् ; तस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वे समवायस्यापि घटोत्पत्तित्वप्रसंगाच्च । घटस्यापि स्वोत्पत्तित्वेन घटो घटवानितिव दुत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । समवायस्यैकत्वेना द्याभावाच्च । नच स्वसमानकालीनपदार्थ प्रतियोगिकध्वंसा नाधारसमयसम्बन्धइति वाच्यम् , स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयात् , उत्पत्तेरेव निरूप्यमाणत्वात्। वस्तुमात्राभिधानेच द्वितीयक्षणावच्छिन्नघटस्या प्युत्पत्तिप्रसंगः। तस्यापि द्वितीयक्षणावच्छिन्न स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारद्वितीयक्षणे सत्वात् ।

ननु स्वशब्दः क्षण विशेषानवच्छिन्न कार्यस्वरूपपरः, तथा च प्रथमक्षणेपि तत्क्षणइति तत्कालस्थितिक शब्दादिध्वंसस्य द्वितीय क्षणे सत्त्वान्नतस्मि स्तत्प्रसंगइति चेन्न ; तत्र किं स्वसमानकालीन यत्किंचित्पदार्थध्वंसा नाधारत्वं विवक्षितं, उत तत्कालीनयावत्पदार्थ प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वं, किं वा तत्कालीन पदार्थप्रतियोगिक यावद्ध्वंसानाधारत्वं ? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्ति स्तदवस्थैव, घटकालीन यत्किंचिन्मृदादि प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वस्य तदापिसत्वात् । द्वितीयेघटकालीन नित्य पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाभावा दसम्भवः । तृतीये घटकालीनत्रिचतुरपदार्थ प्रतियोगिक यावद्ध्वंसानाधारत्वं द्वितीयक्षणेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरेव ।

नन्तु स्वसमानकालीन यावदनित्यपदार्थ प्रतियोगिक ध्वंसाना धारत्वं विवक्षितमिति चेन्न ; - तत्र किं यावद्ध्वंसानाधारत्वं याव दृध्वंसाधारभिन्नत्वं, उत यावद्ध्वंसात्यन्ताभाववत्त्वं? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्तिः । द्वितीये यावद्ध्वंस प्रतियोगिक सामान्याभाववत्त्वं उत तत्प्रतियोगिक यावद्विशेषाभाववत्त्वं ? नाद्यः, ध्वंसेषु सामान्याभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिक सामान्याभावायोगात् । न द्वितीयः, भावस्य स्वात्यन्ताभाव समानकालीनत्ववदभावस्यापि तथात्वात् । अन्यथा तदत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वानुपपत्तेः । तथा च द्वितीयक्षणे ध्वंसा त्यन्ताभावसत्त्वादिति व्याप्तिदुर्वारा । किंच चरमध्वंसकालीन कार्य पदार्थाभावेन ध्वंसाभावात् तद नाधारकालस्या प्रसिद्ध्या चरमध्वंसे तादृशकालाधारत्वस्या सम्भवात्तत्रा व्याप्तिः । नच चरमध्वंसासिद्धिः, सर्वमुक्तौ अदृष्टाभावेन कार्यमात्राभावात् । सर्वमुक्त्यभावेच स्वस्य नित्यसंसारित्वशंकया कस्यापि निश्शंकं प्रवृत्त्यनुपपत्ते र्मोक्षशास्त्रानर्थक्य मेवस्यात् । नापि स्वसमानकालीन यावदनादि पदार्थाधार समय सम्बन्धः, चरमोत्पन्नभावकार्यस्य द्वितीयादि क्षणसम्बन्धेति व्याप्तेः ।

तस्मान्ना [न्न] सत्कार्यवादोयुज्यते । सत्कार्यवादेपि यदि कार्यसत्त्वं कारणाद्भिन्नं तर्हि कारणान्वेषणं व्यर्थं, तेन विनापि तत्सत्त्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यानुपलब्धेश्च । अवस्थाविशेषः कार्यमिति पक्षो विशेषस्य प्रा [क्त्व] [सत्वा] क्सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिवक्तव्यः । तस्मात्कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं तेन तेन कारणेन तत्तत्कार्यरूप माप द्यते । तत्रानिर्वचनीयवादे कार्यविकारेण कारणस्याविकारित्वेपि कारणा भिन्न कार्यसत्यत्वे तद्विकारेण कारणमपि विकारिस्यादेव, तथाचा त्मैव बुद्ध्यादिरूपेण जायते विनश्यतिचेति कथन्नकौटस्थ्य हानिः । नन्वा विद्याविनाशेप्ययं दोषस्समानः, अविद्याया आत्मव्यतिरेकेणा निर्वचनीयत्वस्य भेदाभ्युपगमात् । तद्विकारस्यापि तत्र एव व्यव स्थितत्वात् । अविद्यानिवृत्तेः कूटस्थात्मनिवृत्तत्वाच्च बुद्ध्यादि

रात्मनि व्याप्य वर्तते, उत तत्प्रदेशे ? नाद्यः, शरीर बाह्यप्रदेशेऽपि तदुपलम्भप्रसंगात् । न द्वितीयः, निरवयवस्य प्रदेशाभावात् । नन्वौ [पचारि] पाधिकः प्रदेश भेदोऽस्तीति चेन्न ;- उपाधिव्याप्यस्य तज्जन्यस्तद्धर्मस्य प्रदेशो निष्प्रदेशेनास्तीत्युक्तत्वात् । एव मात्मनस्तद्गुण सम्बन्धानुपपत्तिश्च बाधक स्तर्कः । निष्प्रदेशआत्मनि स्वात्यन्ताभाव समानाधिकरण मन स्संयोगासम्भवात् । नचावच्छेदकभेदेन वृत्तिः, अवच्छेदकस्याप्यवच्छेद्याभाव समानाधिकरणत्वे वच्छेदकत्वानुपपत्तेः भावाभावावच्छेदकयो र्वैयधिकरण्यं वक्तव्यम् । तथैकवृत्तिनोः परपक्षे न सम्भवति । नचावैयधिकरण्येऽपि धर्मयो स्स्वरूपभेदमात्रेण संकीर्णावच्छेदकत्वं सम्भवति, यथास्ति संयोगवति देशेऽपि द्रव्यत्वपक्षत्वा घनेकधर्मसत्त्वा तत्रापि तदभावप्रसक्त्यात्। किंचात्मनो ज्ञानेन सम्बन्धानिरूपणाच्च न तद्गुणत्वम् । न तावत्संयोगः, अयुतसिद्धयो स्तदयोगात् । नापि समवायः, तस्यैवासिद्धेः । नापि तादात्म्यं, न तावत्तदभेदएव, धर्मधर्मिभावासम्भवात् अभेदस्य सम्बन्धत्वायोगात् । नापि भेदाभेदौ, समानसत्ताकयो स्तयो र्युगपदेकत्रायोगात् । घटादे र्मृदादित उत्पत्त्यनुपपत्तेश्च । भेदोऽप्यस्तीति तत उत्पत्तिरिति चेत् ; तर्हि जायमानं मृद्भिन्नं प्रागासीति वक्तव्यम् । घटादिश्च जायमानएव, प्रागुच्छन्दप्रत्ययो रभावात् । प्रागसतश्च सतो भेदइति कुताभेदः । एवं मृज्जायते विनश्यतीति प्रत्ययभावाच्च नजनिविनाशवतो मृदभेदः । तस्माद्यज्जायते विनश्यति तत्तदुपादानादत्यन्तं भिन्नमेव ।

कस्तर्हि गुणगुणिनो स्सम्बन्धः ? कथं मृद्घटइत्यादि सामानाधिकरण्यप्रतीते र्विषयः? तादात्म्यमिति ब्रूमः । किं तत् ? उच्यते, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वम् । अस्तिहि मृद्घटयो रेवतादात्म्यं, उपादानोपादेययो स्सत्ताभेदाभावात् । अन्यथा मृद्घटइति सामानाधिकरण्यायोगात् । कुण्डघटयोस्तु नैवं, भेदे विद्यमाने वि-

दण्डाधिष्ठाना समुपहिता सत्ता दण्डसत्ताया अन्यत्वात् । तदन्यत्वं च घटज्ञानस्य दण्डाद्यभावेपि सन् घट इत्यनुभवात् दण्डो घटइत्य ननुभवाच्च सिद्धम् । नन्वेवमेक घटनिष्ठरूप रसादीनान्त द्रूपरसत्तैव सत्तेति तेषामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यानुभवस्स्यादिति चेत्; नैवं, रूपादीनां घटावच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वात् घटाभिन्न सत्ताकत्वेन तत्तादात्म्येपि रसादीनां रूपाद्यवच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वा भावेनान्योन्य तादात्म्याभावात् । ननु कुत इदं वैषम्यमिति चेत्? सामानाधिकरण्यप्रतीति तदभावाभ्यामिति ब्रूमः । अस्ति हि शुक्लो घटइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, नैवं रूपरसयोः । नच शुक्लोघट इति मतुप्लोपादभेदवत् प्रतीयते, वास्तवस्तया ऽभेदोस्तीति वाच्यं; शब्दे हि ज्ञाने मतुब्लोपात् भेदतिरोधानं, नतु प्रत्यक्षानुभवेपि, अनुभूयते च शु· क्लोघटइति । किञ्च मतुब्लोपानुशासनेपि आचार्यस्य सत्ताभेद लक्षण तादात्म्यमेवमूलं, अयुतसिद्धयोस्तथानुशासनाभावात् । ननु मृद् घटयो र्घटरूपयोश्च भेदे कथमेकसत्ताकत्वं, दण्डघटयोर दर्शनादिति चेत्? किं प्रमाण प्रश्नः, तत्रोपपत्ति प्रश्नोवा? आद्ये अभिहितएव सामा नाधिकरण्यानुभवः । द्वितीयेतु दण्डघटभेदवत् मृद्घटभेदस्सत्तावच्छेद कत्वं न प्रतीति भेदेप्येकसत्ताकत्वं, भेदसत्ताया एव धर्मिप्रतियोगि सत्ते कत्व विरोधित्वात् ; अन्यथा दण्डघटयोरिव मृत् घटयोरयुतसिद्धि र्भस्यात् , तेषां भेदाविशेषात् । समवायस्य भेदाभेदपक्षस्य च निरा· स्तात् । अधिष्ठानात्मकसत्तैव कार्यगुणिभ्यामवच्छिन्ना कार्यगुणाभ्यामवच्छि द्यतइति परिणामपरिणामिनो र्गुणगुणिनोश्च एकसत्ताकत्वं तादात्म्यम् ।

एतेन घटः किं सद्विलक्षणएव ; तथात्वे सन् घटइति धीर्न स्यात्, अधिष्ठानसत्तादात्म्या तथाप्रतीतिः, घटस्यसत्तादात्म्यं हि तद्- तिरिक्त सत्ताशून्यत्व मेवेत्यधिष्ठानंसत् घटश्चेति द्वयमेव, तथा च घटस्य सत्तासम्बन्धाभावात् न सत्प्रतीति विषयत्वमुपपद्यते । अत्र

द्विलक्षणमेवसँद् बुद्धिविषयइति चेत् ? आत्मनिसत्त्वस्यैव बुद्धिविषयत्वात्; सज्ज्ञानानपेक्षप्रतीतिकत्वेन सत्ताया निष्प्रतियोगिकत्वाच्चेति परास्तं ; घटस्यवस्तुतोधिष्ठान सत्ताकसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिकं वास्तवभेदस्याप्यभावात् सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वरूप तादात्म्य सम्बन्धा दधिष्ठानसत्तावच्छेद कत्वेन सद्बुद्धिगोचरत्वात् । अथवा सत्तानवच्छेदक भेदाविरोधी कश्चि दनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यं, घटस्य दण्डादिवन्मृदो भेदाननुभवात मृद्घटइत्यभेदानुभवाच्च ।

ननु - सद्भेदाभावे कार्यकारणभाव शब्दान्तरवाच्यत्वादिकं नस्यादिति चेन्न; - कार्यकारणभावाद्यर्थंहि भेदोपेक्ष्यते, न तु सद्भेदः, स्वप्नरथादेरपि कार्यत्वादे श्रुत्या दर्शितत्वात् । तथाच घटादे मृदादिप्रतियोगिको भेदो, न भेदान्तरवत्सत्तावच्छेदकइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिन्नला सिद्धम् । एवंच पक्षद्वयेपि भेदस्य सत्ताशून्यत्वा त्कार्यकारणयो रनिर्वचनीया भेद इत्युच्यते । अतएव भेदाभावस्येव तन्नियतस्यापि भेदसामानाधिकरण्यविरोधः , अविरोधेवा कथं भेदाभेदनिराखइति प्रत्युक्तं ; समानसत्ताकयो रेव प्रतियोगि तदभाव तन्नियतयो र्विरोधात् । नचैवं ज्ञानात्मनोरपि अयमेव संबन्धोस्त्विति वाच्यम्, ज्ञानस्य " सत्यं ज्ञान " मित्यादिवाक्येन " कतम आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष " इत्यादिवाक्येनात्मनश्च तात्पर्येण प्रतिपादितत्वेन तयोः पारमार्थिकत्वा त्तयो र्मिथ्याभेदे अभेदस्यैव वास्तवत्वा दस्मदिष्टसिद्धेः । नच ज्ञाने सम्बन्धनिराकरणस्य रूपादावपि तुल्यत्वा त्तस्यापि गुणित्वादिकं न स्यादिति वाच्यम्, वस्तुतस्तदभावस्येष्टत्वात् । प्रतीते स्त्वनिर्वचनीय गुणिभावविषयत्वात् । एतावांस्तु विशेषः, अध्यारोपो न्तःकरणावच्छिन्नात्मनि सोपाधिकः, " काम स्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धाधृति र्ह्रीर्धीर्भी रित्येतत्सर्वं मनएव " इति श्रुत्या, बु-

बुद्ध्यादिकं चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपवत्; नचात्मा तदाश्रयः, तस्य निरवयवकूटस्थस्या व्याप्यवृत्तिजन्य बुद्ध्याश्रयत्वा नुपपत्तेः, पृथिव्या दे स्तदाश्रयत्वं चापास्तमिति परिशेषोनुभवेना पादित्वियान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धत्वात्। केवलात्मनिच "नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञ" मिति स्वप्नोपलब्धेः जाग्रदुपलब्धेश्च निषेधात् विज्ञानाभावस्य सिद्धत्वात्।

ननु "मनसाह्येव पश्यती" त्युपक्रमे विज्ञानंप्रति मनसः कारणत्वश्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वश्रुति रौपचारिकीति चेन्न; - विज्ञान धर्मिणो मनस आत्मनि विज्ञानारोपनिमित्ततया कारणत्वात्, कुसुमस्य स्फटिकारुणिमारोपे कारणत्ववत्, एवं च उभय-श्रुति मुख्यार्था। घटादौ तु रूपादि न सोपाधिकः, तन्नोपाधेरदर्शनात्, किन्तु रज्जुसर्पव न्निरुपाधिकएव। नच रज्जु सर्पस्य तद्रूपादेर्निरुपाधिकाद्ध्यासत्वे व्यवहारदशायां बाधस्स्यादिति वाच्यं, अविचारदशायां मिथ्यात्व बुद्ध्यभावेपि देहात्मतादात्म्यव द्विचारदशायां मिथ्यात्वनिश्चयरूप बाधस्येष्टत्वात्। सविलासाविद्या-निवृत्तिरूप, बाधस्त्विदानीं नभवति, रूपादेर्मूलाज्ञानोपादानकत्वेन घटादि ज्ञानानिवर्त्यत्वात्, तन्निवर्तकः ब्रह्मज्ञानस्य चेदानी मभावात्। अत एव च रज्जु सर्पवैलक्षण्यात्।

किंच; ज्ञोतएवेति सूत्रमपि संविदआत्मत्वे प्रमाणम्। ज्ञः- नित्य चिद्रूपएवायमात्मा, अत एव - चिद्रूपब्रह्मणएवा विद्याधानादि जीव भावेन स्थितत्वा, दिति हि सूत्रार्थः। "नहि द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यत" इति श्रुतिरपि तत्र प्रमाणं, व्यधिकरणषष्ठीतः समानाधिकरणषष्ठ्या अभ्यर्हितत्वात्।

किंच वैयधिकरण्येपि द्रष्टुर्यादृष्टिस्तस्याविपरिलोपो निषिध्यते, किंवा दृष्टेर्यो द्रष्टातस्य? नाद्यः, जीवाश्रितज्ञानस्य प्रत्यक्षं विनाशात्तु

भवात् । न द्वितीयः, " यद्वैतन्नपश्यति पश्यंवैतं नपश्यति " द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपोविद्यत " इति श्रुत्यासुषुप्तौ करणव्यापारोपरमात्स्वयं ज्ञानो परमाशंकायां रूपादिविषयक वृत्तिज्ञानोपरमेऽपि साक्षिज्ञानस्यो परमो नास्तीत्यर्थे स्पष्टमवगम्यमाने भ्रमस्थल द्रष्टृनाश निषेधपरत्वायोगात् । नचेश्वरदृष्टे र्विनाशमियं निषेधतीति वाच्यं, " पश्यं श्चैतन्नपश्यती " ति विशेषविज्ञान निषेधस्य तस्मि न्प्रयोगात् । " तीर्णोहि तदा सर्वाञ्शोकान् हृदयस्यभवती " ति पूर्ववाक्यप्रमितस्य सुषुप्तौ शोक सन्तरणस्य सर्वदा अशोकेपरमेश्वरे अयोगात् । " नहि घ्रातुर्घ्राते र्विपरिलोपोविद्यत " इत्युत्तरवाक्या त्प्रतिपन्नघ्राणाभि व्यक्ती गन्ध ज्ञानस्यपरस्मिन्नयोगाच्च । नहि गन्धज्ञानमात्रं घ्रातेरर्थः गन्धमननुमिममाने गन्धं जिघ्रतीत्य प्रयोगात् । नचैवं दृष्टेः कथं द्रष्टृ त्वमिति वाच्यं, रूपादिविषय वृत्त्यधिष्ठानतया कल्पितभेदेन फलरूप दृष्टिसम्बन्धत्वेनवा दृष्टिरूपस्यात्मनो द्रष्टृत्वोपपत्तेः। द्रष्टुर्वृत्त्याश्रयस्यान्तः करणस्य यादृष्टि स्तत्साक्षिभूताज्ञप्तिस्तस्या इति, दृष्टेर्वृत्तेर्योऽनुभवो द्रष्टाक्षात्ति तस्येति वार्थइति ।

अत्र ब्रूमः —

घटानुभवो नात्मा, घटविषयत्वात्, इच्छादिवत् । अहं जानामीत्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वादि प्रतीत्यनुपपत्ति र्विपक्षे बाधिका । अनुभव स्यात्मा भेदसाधकानुमानेच नैव विपक्षे बाधक मस्ति । नचासत त्पत्त्यनुपपत्तेः कार्यस्य प्रागपि सत्वस्याश्रयणीयतया कार्यं कार णाभिन्नमिति कार्यस्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिरित्यात्मनो ज्ञानाश्रय त्वे कौटस्थ्यहानिरिति वाच्यम्; असत उत्पत्त्यापत्त्या प्राक्कारणा त्मना सत्वाङ्गीकारेऽपि न संविदात्मा भेदसिद्धिः, आत्मनो ऽन्यस्यैव कारणत्वात् । नच तत्र मानाभावः कौटस्थ्यहानिप्रसंगात्, " नवि ज्ञातुर्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यत " इति श्रुत्यर्थोऽत्र धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वश्रुते र्घटादिज्ञानावस्थो त्पत्त्यनुभवाच्च तथाकल्पनात् । किं-

भावत्तदुत्पत्तौ किं बाधकम्। नचैवं नरशृंगस्याप्युत्पत्तिप्रसंगः, कारणाभावात्। तदभावश्च नरे शृङ्गानुत्पत्त्यैवोन्नीयते। प्रागभाव-एव वा कार्योत्पत्तिनियामकः। तत्काले ऽसत एवच तत्रानुत्पत्तिरद कारिसन्निधानान्ननरशृङ्गस्योत्पत्तिप्रसंगः, प्रागभावस्य तदप्रतियोगिकत्वात्। कदाचि त्सत्वादेव प्राननरशृंगनुत्पत्त्वं कार्यस्य। नच किंचित्काल असतः कालभेदेपि सत्वानुपपत्तिः, अनुभवबलेन देशभेदेनेव काल भेदेनापि सत्वासत्वयोरुपपत्तेः। तस्मान्नित्यं सतो ब्रह्मणः नित्य मसतो नरशृंगस्य च उत्पत्त्यदर्शना त्कदाचित्सतः कदाचिच्चासतएवोत्पत्तिरुपपन्ना। सत्वासत्वेच पदार्थधर्मौ न स्याताम्। नचासत्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसंगः, तत्र किं अभावप्रतियोगित्व रूपासत्वनिरूपकाभाव कालोपि सत्वकालोभिमतः? किंवा सादृश्यसत्वकालएव? नाद्यः, आपादकाभावात्। न द्वितीयः, इष्टापात्त। अभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसमानकालीनात्वात्।

किंच - कदाचित्सतस्सर्वदा असत्वमिति व्याप्तिः प्रमाणेनोपस्थिते धर्मिणि। प्रमाणेन उपस्थितिश्च ब्रह्मणः प्रपंचस्य वा स्यात्? तत्र न तावद्ब्रह्मणि व्याप्तिग्रहः, तस्य सर्वदा सत्वादेव। नापि-प्रपंचे, कादाचित्कसत्वस्यैव तत्रानुभवात्। जायमानं हि कार्यं हि प्रागपि सदिति स्ववचन विरोधाच्च। अविद्यायां व्यभिचारश्च।

यच्चोक्तमितः पूर्वमसदित्यसतो मुख्यत्वनुपपत्तिः, तस्य कालसम्बन्धाभावादिति। तन्न, पूर्वकालीनाभाव प्रतियोगित्वपरत्वा द्वचनस्य। इदमाह भगवद्वचनमपि न सत्कार्यवादपरम्। नह्यत्र वैशेषिकादि निरास एक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानं सांख्यसिद्धान्तोपन्यासो वा क्रियते। नच सत्कार्यवादेन देहात्म विवेकोपपादनं शोकशंका निवृत्तिर्वा स्यात्। त्वदुक्त सांकर्यवादश्च प्रागेवनिरस्तः। तस्माद्देहात्मनो नांशित्वानांशित्वरूप स्वभाव विवेकएव परस्य शोकशान्तये कर्तव्यः। अयमेव पूर्वं " गतासूनगतासू " निति

प्रस्तुतः । स एव च " अविनाशीतु तद्विद्धि " " अन्तवन्त इमे देहा " इत्यनन्तर मुपपाद्यते । अतोस्य वचनस्यायमर्थः- असतो देहस्य सद्भावो नविद्यते, सतश्च आत्मनो नासद्भावः, उभयोर्देहात्मनो र्यथोपलब्धि, तत्वदर्शिभिः, अन्तः - निर्णयः, दृष्टः, देहस्यास द्वस्तुनो ऽसत्त्वमेवस्वरूपं आत्मनश्च चेतनस्यसत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्टइत्यर्थः ।. विनाशस्वभावोह्यसत्वं, अविनाश स्वभावश्च सत्वमिति ।

किंच कदाचिद् सतस्सर्वदा असत्वेदृश्यात्मनो ऽसतो ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्यसत्वापत्तिः, यदिच यद्येन रूपेण कदाचि दसत्तत्तेन रूपेण सर्वदा असत इति नियमान्नस्वरूपेणासत्वमिति ब्रूषे, तर्हि आकारभेदे नैवानुभवबलेन कालभेदेनाप्यविरोधः । कारणमेव कार्यरूपमापद्यतइति वदतैस्तवकारणस्य पूर्वं कार्यात्मना असत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् तस्यैव पश्चात् कार्यात्मना सत्वा द्व्यभिचारः ।

यच्चोक्तं सत्वानुभवोधिष्ठान विषयइति । तन्न, सन् घटइत्यनुभवे घटत्वस्यैव सत्वस्यापि घटधर्मत्वात् । मृद्घटइत्यत्रापि घटत्ववन्मृत्त्वमपि घटधर्मएव । प्रपंचस्य मिथ्यात्वासिद्धया सदधिष्ठानत्वासिद्धेश्च । नच सत्वान्तरकल्पनेगौरवं, ब्रह्मण स्सद्रूपतयासत्व रूपत्वा सिद्धेः ।

यच्चोत्पत्ते स्समवायादिरूपत्व निराकरणम् । तदुत्पत्ते स्तदन्यत्वमेव साधयेत्, न त्वनुभवसिद्ध तत्स्वरूपमेवबाधेत । कारणत्वमेव तत्त दर्थकार्यरूप मापद्यतइति वदतापि उत्पत्तिरंगीकृतैव ।

किंचैवं सतः रूपान्तरापत्तिवद् सदएवोत्पत्तिः किमिति नेष्यते? अतत्कर्यः कारणसमवायाद्विरेवोत्पत्ति रिति किमिति नेष्यते । समवाया नुपपत्तिः, परिहारभारस्या तत्र्यंत्व, शिरस्येवत्वया, निक्षिप्तत्वात् । स्वासमाधिकरणक्षणा, व्यवहितोत्तर क्षणसम्बन्धोवा स्वाधिकरण, क्षण

नुत्तरक्षणसम्बन्धोवा उत्पत्तिः स्वोपलक्षित समवाय इत्यत्र यदुक्तं बुद्ध्यादौ मनआदे रकारणत्व प्रसंगइति । तन्न, बुद्ध्यादेः पूर्वमविद्यमानतया तस्य कारणसापेक्षत्वात् । उत्पत्ते नैरपेक्ष्यप्रसंग स्त्विदानी मिष्टः । कादाचित्कत्वप्रतीते र्न तस्या नित्यसमवायात्मकत्वमिति चेत् ? यदि प्रतीतिबला दुत्पत्तेः कादाचित्कत्व मंगीकरोषि ! तर्हि कथं ता न्निराकरोषि । पारमार्थिकत्वमेवोत्पत्ते र्निराक्रियते, नतु व्यावहारिकत्वमपीति चेत् ? यदि व्यावहारिकोत्पत्तौ नानुपपत्तिः कथन्तर्हि त्पत्त्यनिरूपणा त्कारणस्य कार्यरूपापत्ति स्साद्ध्यते । ननु सत्यपक्षे उत्पत्तेर्निरूप यितु मशक्यत्वेन कारणमेव सत्यकार्यरूप मापद्यतइ त्युत्पत्त्यनिरूपणं कौटस्थ्यहाना न्न हेतुस्स्या दिति चेन्न ;- कार्यस्य कारणाभिन्नत्वे कारणस्यसामग्रीवशा त्कार्यरूपापत्ते रसम्भवात्, भिन्नत्वेऽन्यस्यान्यात्म तया स्सम्भवाच्च न कारणं कार्यरूपमापद्यतइति कुतः कौटस्थ्य हानिः । अनुपपन्नत्वाविशेषे उत्पत्तेरेव वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च सत्त्वस्यैकत्वेपि घटसत्तायां पटनिरूपितत्वाभाववत् समवायस्य प्रा ग्बुद्धिनिरूपितत्वाभावात् ।

यच्च कार्यसमवायस्य विशेषणत्वे दूषण मुक्तं, असतो विशेष्या सम्बन्धे विशेषणत्वायोगादिति । तन्न, सतएव विशेष्यसम्बन्धात । नच पूर्वमसतः कथं सम्बन्धइतिवाच्यं, अस्य प्रतियोगिजन्यत्वासिद्धेः ।

यच्च स्वस्मिन् सत्तासमवायइत्यत्र दूषणमुक्तं असति तस्मि स्तदनुपपत्ते रिति । तन्न, असति तत्समवाया नंगीकारात्, सत्येव तत्समवायात् । नहि सत्ता समवायादिदशायामपि असत्त्वम् ।

यच्चोक्तं कार्यसत्त्वस्योत्पत्ति प्रयोज्यत्वादिति । तन्न, यदि प्रयोज्यत्वं जन्यत्वं, तदा असिद्धिः । यदि व्याप्यत्वं तदा का हानिः सत्ता समवाय उत्पत्तिरित्यत्र ।

यच्च स्वरूपसम्बन्धे दूषणमुक्तं असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूप द्वयात्मक सम्बन्धायोगादिति । तन्न, असतःसम्बन्धा नंगीकारत् ।

सत एव स्वस्यविद्यमानदशायां सम्बन्धांगीकारात् । नच समय-स्यापि घटोत्पत्तित्व प्रसंगः, घटकालसमुदायरूपोत्पत्ति शरीरान्तर्भावस्ये ष्टत्वात् , कालमात्रस्य चोत्पत्तित्वासिद्धेः । नहि वनं भव त्येकोवनस्पतिः । नचोत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, समुदायिनो स्सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात् । नच समवायस्यैकत्वा दाद्यत्वासम्भवः, उपाधितः स्वरूपतोवा क्षणानां भिन्नत्वात् ।

यच्च स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं इत्यत्र दूषणमुक्तं, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयइति । तन्न, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थस्य स्वरूपेणैवाभिधानात् , उत्पद्यमानत्वेनानभिधानात् । स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाधारकालान्यकालत्वं विवक्षितमितिचे न्नोक्तदोषः । स्वसमानकालीन पदार्थ प्रतियोगिक ध्वंससामान्य विवक्षायामपि न दोषः, ध्वंसे सामान्यधर्माभावेपि स्वसमानकालीन पदार्थानामेवतत्त्वेनानुगतीकृतानां प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । याव द्विशेषाभावएव वा विवक्षितः ।

यच्चोक्त मत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकतया द्वितीयक्षणेपि सत्वात् तत्रा तिव्याप्तिरिति । तन्न, प्रतियोगिसमानकालवृत्ति प्रयोजक सम्बन्धातिरिक्त सम्बन्धेन तदभावाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च न द्वितीयक्षणः, किन्तु पूर्वक्षण एव । नचात्र कल्पकाभावः, यथा कालसंख्यात्यन्ताभावस्य काले विद्यमानत्वेपि काले कालसंख्या नास्तीत्यप्रतीतेः काले रूपाद्यभावप्रयोजकसम्बन्धेन संख्यात्यन्ताभावोनवर्ततइति कल्पनीयं, यथा च कालान्योन्याभावस्य कालेपि सत्वेपि कालः कालोने त्यप्रतीतेः कालो घटो नेति प्रतीतेश्च काले घटान्योन्याभावप्रतीतिप्रयोजक सम्बन्धेन कालान्योन्याभावो न वर्तेत इति कल्पनीयं, तथा ध्वंसा

प्राग्ध्वंसो नास्तीति प्रतीतेः ध्वंसकाले ध्वंसो नास्तीत्यप्रतीते श्च पूर्वकाले येन सम्बन्धेन वर्तते न तेन सम्बन्धेन उत्तरक्षण इति कल्पनात् । यद्वा यत्कालावच्छेदेन उक्तध्वंसात्यन्ताभावस्य प्रति योग्यसमानकालीनत्वं तत्कालसम्बन्धो विवक्षित इति नोक्तदोषः। नच चरमध्वंसोत्पत्तौ अव्याप्तिः, सर्वं मुक्तौ मानाभावात् । नच सर्वमुक्त्यभावे स्वस्य नित्यसंसारित्वशंकया निश्शंकं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सत्यां सामग्र्यां कार्यविलम्बायोगेन मोक्षसाधननिर्वृत्तौ मोक्षो भव तीति निश्चया न्मोक्षसाधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अन्यथा सर्वमुक्तिपक्षेपि कल्पान्तरे स्वस्य मुक्तिशंकया इदानीं प्रवृत्त्यभावापत्तेः । यद्वा स्वप्रा गभावान्यूनानतिरिक्तकालीनप्रागभावप्रतियोगि स्वसमानकालीनपदार्थ प्रतियोगिकध्वंसप्रतियोगिक स्वप्रागभावसमानकालीन परस्परसमान कालीन यावत्प्रागभावाधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्तिः । स्वप्रागभा-वान्यूनानतिरिक्तकालीन प्रागभावानां प्रतियोगिनो ये स्वसमान कालीनपदार्थाः तत्प्रतियोगिका ये ध्वंसाः तत्प्रतियोगिकाः स्वप्राग भावसमानकालीनाः परस्परसमानकालीनाश्च यावन्तः प्रागभावाः तदधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्ति रित्यर्थः । प्रतियोगितत्प्रागभावयो र्द्वयो रपि ध्वंसप्रागभावत्वा त्तदुभयानधिकरणत्वात् स्वा [न] धिक रणकालस्या सम्भवं परिहर्तुं परस्परसमानकालीनत्वंविशेषणं । तृतीय· क्षणोत्पन्न पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसप्रागभावात्मक तत्पदार्थघटित क· तिपयप्रागभावाधिकरणत्वा नृतीयक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स्व प्रागभावसमानकालीनेति । स्वसमकालोत्पत्तिक पदार्थप्रागभावस्य स्वकाले अभावात् असम्भवपरिहाराय स्वप्रागभावा न्यूनातिरिक्त कालेति पदार्थविशेषणमिति सुस्थं लक्षणम् । स्वसमानकालीन या वत्प्रागभावाधिकरण सम्बन्धो वा । सर्वमुक्तिपक्षे पि न लक्षणासम्भ वः, स्वाधिकरण यत्कालवृत्तिध्वंसत्वं स्वाधिकरण यावत्कालवृत्तित्व

व्याप्यं तत्कालसम्बन्धस्योत्पत्तित्वात् । याव त्स्वाधिकरण कालवृत्ति[त्व] ध्वंसान्यकान्यतराश्रय यावत्स्ववृत्तिपदार्थक्षण उत्पत्तिः।

ननु - सत्कार्यवादस्यैव भगवता नुगृहीतत्वात् कथ मसत्का र्यांगीकारइति चेन्न ;- संस्थानादे रेव कार्यत्वस्यानुग्रहात्। सत्का र्यवादश्च संस्थानविशिष्टे कार्ये विशेष्यस्य प्रागपि सत्त्वा दुपपद्यते।

यच्च व्याप्यवृत्तित्वादि विकल्पमुखेन ज्ञानात्मनो स्संयोगनिरा करणं, तस्या णुपरिमाण आत्म न्यनवकाशएव । नचायुतसिद्धयो स्संयोगाभावः प्रतिज्ञामात्रेण सिद्ध्य'ति।

यदुक्तं भिन्नत्वेस त्यभिन्नसत्ताकत्वरूपं तादात्म्यं गुणगुण्या- दि सामानाधिकरण्य प्रतीते र्विषय इति। तन्न, तस्य सामानाधि- करण्य प्रतीतिविषयत्वा सम्भवात् । सामानाधिकरण्यं हि समाने ना धिकरणेन सम्बन्धः, तद्विषयस्य सामानाधिकरण्या नुभवस्य क- थं भिन्नत्वे स त्यभिन्नसत्ताकत्वं विषयः। तत्र हि धर्मद्वयं धर्म्यभेदश्च प्रतीयते। नतु धर्मिणि धर्मधर्मिणो र्भेदो र्भेदोवा सत्ताया [असत्ताया]ः। किंचैवं दण्डघटयो र्दण्डो घट इ त्यननुभवात तयोरपि सत्ताभेद- प्रसंगः। किंच घटोरूप मित्यपि प्रतीतिप्रसंगः । घटसत्तैव रूप- रसादीनां सत्तेति रूपं रस इति प्रतीतिप्रसंगश्च।

यदुक्तं शुक्लो घट इति सामानाधिकरण्यप्रतीत्या तयो स्तादा- त्म्यमिति। तन्न, तत्प्रयोगस्य मतुब्लोपनिबन्धनत्वात् । अभेदप्रती- तिस्तु नास्त्येव। तथासति रूपंघट इत्यपि प्रयोगप्रसंगात्। प्रयुज्य तेहि मृद्घट इतिव द्वस्तुघट इत्यपि।

यच्चाचार्याभिप्रायवर्णनम् । तदपि न, रूपस्पर्शादि शब्दादपि तदनुशासनप्रसंगात्। स्रजिष्ठः वसिष्ठ इत्यत्र विण्मतो र्लुगिति मतुप

स्तत्समानार्थस्य विनश्च लोपानुशासनात् स्रक्स्रग्विणो र्वसुर्वसुमतोश्च तादात्म्यप्रसंगः। तथा क्रियावद् शब्दव दित्यत्रापि मतुब्लोपानुशासन प्रसंगः। गर्गावत्साः बिदा उर्वाः इत्यत्र यञञोश्चेति गोत्रप्रत्ययलोपविधानात् कूटस्थगोत्रापत्ययो रपि तादात्म्यप्रसंगः। तस्मात् गुणगुणिनो स्सामानाधिकरण्य प्रतीत्यसिद्धौ न तदनुसारेण तयो स्तादात्म्यं सम्बन्ध इति।

यच्चोक्तं रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मकत्वा भावादिति। तन्न, तत्र किं मठाकाशस्य घटशरावाद्यवच्छेदेपि शरावावच्छिन्नाकाशत्व माकाशापेक्षया अभेदेपि परस्परंभेदवद्रूपत्वरसत्वावच्छिन्नसत्तयो र्घटावच्छिन्न सत्तापेक्षया ऽभेदेपि परस्परं भेदइति विवक्षितम्? किंवा रूपावच्छिन्नत्वस्य रस सत्तात्वंग त्यवच्छेदकत्वाभावः। नाद्यः, घटावच्छिन्नसत्ताया रूपसत्तात्वेन रूपसत्ताया रूपत्वावच्छिन्न सत्तात्मकत्वेनच घटसत्तायाएव रूपसत्तात्वा त्तयो स्तादात्म्यप्रसंगात्। रक्तकृष्णाद्यनेक तन्त्वारब्ध चित्रपटे यानि नानारूपाणि चित्ररूपं वा तेषां तस्य वा कृष्ण तन्तुतादात्म्य प्रसंगः, तन्तुसत्तायाः पटसत्तात्वात् तस्याएव तद्रूपसत्तात्वात्। न द्वितीयः, रूपसत्तात्वस्य रससत्तावच्छेदकत्वात्। नच घटसत्तात्वमेवावच्छेदकं, विनिगमकाभावात्। नच घटरूपसत्तात्वापेक्षया घटसत्तात्वं लघ्विति वाच्यम्, सत्तात्वस्यैव ततोपि लघुत्वात्। नचानुभवबला त्तदनंगीकारः, तादृशानुभवासिद्धेः। सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु ना वच्छेदकत्वदृष्टिगन्धमपि सहते। अस्तिच तत्र लोहितालोहिताम्रफलानि दृष्ट्वा लोहितं मधुरमिति सामानाधिकरण्यप्रयोगः। अत स्तयोरपि तादात्म्यं दुर्वारमेव।

अपिच अभिन्नसत्ताकत्वे अभेदः प्रयोजकइति तु (त्वद्वा) वाक्यादेव गुणगुण्यादे र्भेदाभेदांगीकृतौ तत्र समानसत्ताकौतावेकत्र

त्वयैव निषिद्धाविति भिन्नसत्ताका वेष्टव्यौ, तत्र किं भेदो व्यावहारिकः अभेदः प्रातिभासिकः, किंवा तयो र्भेदः प्रातिभासिकः अभेदो व्यावहारिकः, उत भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदो न्यादृशः, उता भेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः, [उताभेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः,] अथवा भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदोपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकभेदाभावो धर्मिसमसत्ताकः ?

नाद्यः, स्वात्म[क]कार्यकारणयो स्तादात्म्यासिद्धिप्रसंगात् । दूरस्थ वनस्पत्यो रभेदेन भासमानयो स्तादात्म्यप्रसंगाच्च ।

नद्वितीयः, घटस्य प्रागपि प्रसंगेन कारकव्यापारनैरर्थक्यापत्तेः । यदुक्तं भेदमात्रमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम् , स्वाप्नार्थानां कार्यकारणभाव दर्शनादिति । तन्न, तथास त्यंगुळ्यवष्टम्भादिना भेदारोपेसति तस्यैव तत्कार्यत्वप्रसंगात् । ननु तत्र कारणताग्राहक प्रमाणाभावादेव न कारणत्वम् , मृद्घटयो स्तत्सत्वात् कार्यकारणभाव सामग्रीसाफल्यंचेति चेत् ? यदि प्रमाणमप्याद्रियसे कथं तर्हि कार्यस्य प्रागविद्यमानत्वे प्रमितएव तस्य प्राग्विद्यमानकारणभेदं ब्रूषे ? पौर्वापर्याभावेच कथं कार्यकारणभावः । तस्मात् भेदस्य धर्मिसमसत्त्वमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम् । भेदमात्रस्य प्रयोजकत्वे भेदस्य प्रयोजकत्वाभावएवोक्तस्स्यात् , तद्व्यावर्तनीयातिप्रसंगाभावात् ।

न तृतीयः, दूरस्थवनस्पत्यो स्तादात्म्यप्रसंगा देव ।

न तुरीयः, कारकव्यापारनैरर्थक्य प्रसंगादेव ।

न पंचमः, घटपटादीनां सर्वेषामपि परस्परतादात्म्यप्रसंगात् ।

किंच सर्वंहि ब्रह्मस्वरूपमेवेति कस्सम्बन्धो घटादे स्सत्वेन येन सत्तावच्छेदकत्वं स्यात् । ननूक्तं घटस्य वस्तुतोधिष्ठानसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिक वास्तवभेदस्याप्य भावात् सत्तानवच्छेदक भेदवत्त्वरूप तादात्म्यसम्बन्धा दधिष्ठान सत्तावच्छेदकत्वमिति, इति चेत् ? सत्यमुक्तं, दुरुक्तन्तु तत्, प्रपंच मात्रस्य तादृशसम्बन्धाविशेषेण सर्वेषां परस्पर तादात्म्यप्रसंगात् । तत्र मृदवच्छिन्नसत्तायाएव घटावच्छिन्नत्वं घटावच्छिन्नसत्ताया रूपाद्य॰ वच्छिन्नत्वमित्यादि डिम्भप्रलोभनाना मर्थशून्यत्व प्रसंगात् । घटादीनाम॰ धिष्ठानभूत सत्प्रतियोगिक सद्भेदाभावा त्सत्तादात्म्यवद् घटादिप्रति॰ योगिक सद्भेदस्याभावाच्च सर्वेषां सर्वै स्तादात्म्य मनिवार्यमेव ।

यच्चोक्तं बुद्ध्यारोपोन्तः करणावच्छिन्नात्मनि सोपाधिक इत्यादि । तन्निरासः कर्तृत्वाध्यासभंगे द्रष्टव्यः । आह च भगवान् बादारायणिः संविदात्मनोर्भेदं "ज्ञोत एवे" ति । ज्ञशब्दस्य "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कर्तरिघञ् प्रत्ययान्तत्वात् । अतएवास्य सूत्रस्य संविदभेदपरत्वं निरस्तम् । "नहि द्रष्टु र्दृष्टे र्विपरिलोपोविद्यत" इति श्रुतिश्च संविदात्मनो र्भेदे प्रमाणम् । द्रष्टु र्दृष्टेरिति व्यतिरेक निर्देशात् ।

यदत्रोक्तं व्यधिकरणषष्ठीत स्समानाधिकरणषष्ठ्या अभ्यार्हि तत्वात् इयं श्रुति स्संविदात्मनो रभेद एव मानमिति । तन्न, नह्यत्र विज्ञातु र्विज्ञानाद्यभेदः प्रतिपाद्यते, विपरिलोप निषेधस्यैव विधेयतयाप्रतीतेः । किन्तु विज्ञातु र्विज्ञाते रित्यनुवादश्च यथाप्राप्तीति जिघ्राणिपश्यामीत्यादि प्रत्यक्षेण एष हि द्रष्टेत्यादि श्रुत्याच सिद्धद्रष्ट्राश्रयताक दृष्ट्यादिक मनूद्य विपरिलोपाभावो विधीयते ।

किंच विज्ञातु र्विज्ञातेरिति सामानाधिकरण्ये लिंगभेदानुपपत्तिः । नच विज्ञातुरेव विशेष्यत्वान्नदोषइति वाच्यं, तथा सति विज्ञातेरिति

विशेषणवैय्यर्थ्यात् । ज्ञानस्या नित्यत्वाशंकया तन्नित्यत्व एव प्रकरणतात्पर्यात् । अतोऽव्यधिकरणे एव षष्ठ्यौ विज्ञातु र्विज्ञातेरित्यादिषु ।

यच्च द्रष्टुर्या दृष्टि स्तस्या विनाश निषेधासम्भवः, रूपादिविषयज्ञानस्य प्रत्यक्षं विनाशानुभवादिति । तन्न, तदनुभवस्य विषयीकरणरूपावस्था विनाशविषयत्वात् । श्रुतेश्च धर्मधर्मिभूत स्वरूपविषयत्वात् । व्यधिकरण षष्ठीपक्षे त्वदुक्तयोजनाच वृत्त्यादि निरसादेव निरस्ता ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

संविदात्मत्व भंगः

पंचविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथ षड्विंशोवादः ।

अहंत्वे दन्त्वाभ्यां स्वपरविदितां श्चेतनगणा
नहंकारादी नप्यचिदुपधिभेदा ननहमः? ।
अहंतायस्यैकाकवलयति वैशिष्टयविभवा
न्ममास्मिन्विश्राम्यत्वहमिति मति र्विश्ववपुषि ॥

(अहन्त्वेदन्त्वाभ्यामिति) स्वयं स्वेनाहमिति विदितः परेण त्विदमिती त्यनेनात्मन्यहमिति प्रतीतिर्न तत्राहंकार तादात्म्याद्ध्यास निबन्धना, तथासति परात्मनि इदमिति प्रतीतेरपि इदमर्थ तादा-त्म्याद्ध्यास निबन्धनत्व प्रसंगादिति सूच्यते । (चेतनगणानिति) एवं व्यवस्थित व्यवहारस्य स्वाभाविक भेदएव हेतुतया कल्पनीयः, न त्वौपाधिकः, गौरवादिति भावः । (अहंकारादीनिति) अहंकारो नाहमर्थः, जडत्वादिति सूच्यते । "उपधि" शब्देन भोगोपक-रणत्वं विवक्षितम् । तेन भोक्तृत्वेन प्रतीयमानादहमर्थात् भेद स्सूच्यते (अहन्तेति) अपृथक्सिद्धप्रकारतया तत्त द्वाचकशब्दानां परमात्मनि पर्यवसानेन तस्याहन्ता तत्त च्छब्दप्रतिष्ठां व्याप्नोति, तत्त च्छब्दवाच्यता समानाधिकरणा भवतीत्यर्थः । ऐश्वराहन्ता कथनेन अन्तःकरणं नाह मर्थः, तस्यान्तःकरणानंगीकारादिति सूच्यते । वैशिष्ट्यस्य विभवः - अपृथक्सिद्धता । (ममेति) अहमिति व्यवहारहेतुभूता मदीया मति र्वामदेवादेरिव मत्प्रकारतया परमात्मानं विषयीकरोत्वित्यर्थः । अनेन वामदेवादीनां परमात्मन्यह मिति व्यवहार श्शरीरभाव निबन्धन इत्युक्तंभवति । तेन तथा

नंगीकुर्वतः परस्य मते शबळे व्युत्पन्नस्याहंशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा प्रसंगइति सूच्यते । यद्वा "चेतनगणा नाचि दुपधिभेदांश्च यस्याहंताकवळयती" त्यनेन "तस्यैषएव शारीरआत्मे" त्येत द्वाक्यार्थ सूचनमुखेनानन्दमय आत्मोपदेश परिसमाप्तिःसूच्यते । "चेतन गणानि" त्यनेन विज्ञानमय उक्तः । अहंकारशब्देन तत्कार्यभूतो मनोमयउक्तः । आदिशब्देन प्राणमयान्नमया वुक्तौ । उपधि शब्देन आत्मोपदेश द्वारत्वमुक्तम् । अहंकारादीन चिदुपधि भेदानिति समुच्चयेन चेतनस्या प्यात्मोपदेशोपाधित्वं सूच्यते । पृथगुक्तिस्त्व हन्त्वेदन्त्वाभ्यां स्वपरवेदनं वक्तुम् । तच्च दकारान्ता स्मच्छब्दनिष्पन्नाहं शब्दवाच्योयमहमर्थः, अहमेवा धस्तादित्य स्याहंग्रहेणोपासनपरत्व मनभ्युपगच्छतवया 'तत्रत्याहं शब्दो नाहमर्थं प्रसिद्धास्म च्छब्दनिष्पन्नो भवति, किंतु दकारान्ता व्यय'मिति वाच्यं, ततश्च तस्य पृथगुपदेशे प्यहमर्थस्य पृथगुपदेशा भावात् न तस्यात्मभेदसिद्धिरिति सूचयितुम् । एवं सर्वत्रैकस्यैवा त्मत्व प्रतिपादनेन "तस्यैषएव शारीरआत्मे" त्यस्य यस्सिद्धान्तार्थः श्रुति स्वारस्य सिद्धः – 'पूर्वस्य यः परमात्मा शारीरात्मा सएवास्यापि शारीरआत्मे' ति सोर्थ स्सूचितोभवति । तेनैतदनुबन्धि श्रुतिस्वरससिद्ध मानन्दमये महावाक्यतात्पर्यमपि सूच्यते । स्थूला रुन्धती न्यायेन पुच्छब्रह्मणि आत्मोपदेशपर्यवसानपक्षे उत्तरोत्तरस्यैव पूर्वपूर्वं प्रति शारीरात्मतया प्रतिपाद्यत्वात् । विभव पदेन वैशिष्ट्यस्या कर्मकृतत्वं विवक्षितम् । तेन तत्सम्बन्धप्रयुक्त दोषाभावः फलितः । अनेन द्वासुपर्णेति श्रुत्यर्थो विवक्षितः ।

अनेन श्लोकेन परै रात्मनो हमर्थभेदे प्रमाणतयोपन्यस्तानां श्रुतिवाक्याना मतत्परत्व मुक्तं भवति । तथाह्याहुः – त्वं पदार्थ मात्मानं अह मनुभवगोचराद पृथक् कृत्येयं श्रुतिः तत्साक्षितया प्रदर्शयति ।

" अथातो हंकारादेश " इत्यादिना अहंकार मुपदिश्य " अथात आत्मा देशा एवात्मैवाधस्ता दात्मोपरिष्टा दात्मा पश्चा दात्मा पुरस्ता दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वं " मिति ततोन्यस्या त्मन उप देशात् । नन्विदं ब्रह्मविषयमिति चेन्न;- तस्य वाक्योपक्रमे " स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चा त्स पुरस्ता त्स दक्षिणत स्स उत्तरत स्स एवेदँ सर्वमि " ति पृथगेव निर्दिष्ट त्वादिति ।

अन्येतु " भूमा नारायणाख्य स्स्या त्स एवाहंकृति स्मृतः ।

जीवस्थस्त्वनिरुद्धो य स्सोहंकार इतीरितः ॥
अणुरूपोपि भगवान् वासुदेवः परो विभुः ।
आत्मेत्युक्त स्सच व्यापी " इति स्मृत्या,
" अनिरुद्धोहिलोकेस्मिन् महानात्मा परात्परः ।
योसौ व्यक्तत्व मापन्नो निर्ममे सपितामहम् ॥
सोहंकार इति प्रोक्त स्सर्वतेजोमयोहि सः । "

इति स्मृ[श्रु]त्यनुसारात् अत्र नारायणानिरुद्धवासुदेवाएवभूमाहं कारात्म शब्दै रुपदिश्यन्ते ; अहमर्थे च जीवेहंकारपदाप्रयोगात् । किंच न पृथगुपदेश इत्येतावता भेद स्सिद्ध्यति, भूमात्मनोरपि भेदप्रसंगात् । अस्तिहि तयोरपि पृथगुपदेशः । तथापि तयो रभेदे किमपराद्ध महंकारात्मनो रभेदेन। ननु भूमात्मनो र्भेदेन प्रत्यक्षासिद्धयो रभेदेन व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयो स्सार्वात्म्यायोगात् । अहंकारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो भेदार्थ इति चेन्न;- अह मर्था दन्यस्यात्मनो ब्रह्मापेक्षया भेदेन प्रत्यक्षासिद्धत्वा भावात् तयो रुपदेशो भेदार्थः, अह मर्थस्यतु ब्रह्मभिन्नत्वेन सिद्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः । सार्वात्म्यं च नेह प्रतिपिपा दयिषितं, " स एवाधस्तादहमेवाधस्ता दात्मैवाधस्तादि " त्युप क्रमानुसारेण उपसंहारेपि स एवेद मित्यादेः सर्वगतत्वपरत्वात्, तस्य च भेदेप्यविरोधादिति ।

अत्र नवीनः ।

इदंहि प्रकरणं यदज्ञानाच्छोको यज्ज्ञाना तन्निवृत्तिः, स एवात्मा सुखं, तदेव च भूमा; सच निखिलभेदाभावात्मेति प्रतिपादयति । " श्रुतंह्येवमे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्म विदि " त्युपक्रमात् । तस्यात्मनो यच्छब्देनात्युक्तस्य " यदावैविजानाती " त्यादिना तज्ज्ञानसाधनश्रवणा द्युपन्यासपूर्वकं " सुखंत्वेव विजिज्ञासितव्य " मिति सुखात्मतयोपन्यस्तस्य " सुखं भगवो विजिज्ञासे"इति तज्जिज्ञासापूर्वकं"योवै भूमातत्सुखंनाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख" मित्युक्त्वा "भूमानं भगवो विजिज्ञास" इत्याकांक्षा मवतार्य " यत्र नान्य " दित्यादिना निरस्तनिखिलभेदस्य वस्तुनो लक्षितत्वात्। यत्र यस्मिन्वस्तु न्यन्यत् भिन्नं कार्यजातन्नपश्यतीत्यादिना नामरूपात्मक भेद प्रपंचप्रमाणस्यैं निषिद्धत्वात् । " अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्प " मिति वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्याल्पत्वं संकीर्त्य " अथ यदल्पं तन्मर्त्य " मिति मर्त्यत्वेनाल्पसुख मस्तीत्यसुखत्वेन वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वा च्च ।

नच यत्रेति विषये सप्तमी, अन्यत कर्तृयन्नपश्यति शृणोति विजानाति वा सभूमेति वाक्यार्थः किन्न स्यादिति वाच्यं, नञो धातु प्रत्ययाभ्यामन्वये प्रमाणप्रमातृ निषेधेन तदसिद्धिप्रसंगात् । अन्यनिषेधेचात्मैकत्वमिति मदिष्टासिद्धिः । नच दुर्विज्ञेयत्वमात्र मत्रप्रतिपाद्यम्, तस्या पदार्थत्वा द्वाक्यार्थत्वात , त्वदभिमत ब्रह्मणः पामरधी विषयत्वेन दुर्विज्ञेयत्वाभावाच्च । नहीश्वरश्शरीरी शंखचक्रादि बाहुरिति श्रुत्या पामराअपि विप्रतिपद्यन्ते । किंच "सभगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित " इत्यादिना ब्रह्मणोप्याधिकरणमस्ति नवेत्याशंक्य "नाह मेवं ब्रवीमीति सहोवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित" इति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वनिषेधात । विभुत्वस्यतुभूमत्वे विभुत्वादप्रतिष्ठित इत्येव ब्रूयात्।

नच नियम्येपिप्रतिष्ठाशब्दप्रयोगात् ब्रह्मणोन्यानियाम्यत्वं पृष्टन्तदेव निषिद्ध्यतइति वाच्यं; अन्योह्यन्यस्मिन्निति भेदनिषेध पुरस्सरं तन्निषेधेनाद्वैतसिद्धेः । सएवाधस्तादि त्युत्तरवाक्ये सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्च । एवं च 'यत्रनान्य' दित्य द्वितीयत्वेन लक्षितत्वात् अथ यत्रान्यदिति भेदस्य निन्दितत्वात् अन्योह्यन्यस्मिन्निति भेदनिषेधात् सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्चा द्वितीयपरमिदं प्रकरणम् । अस्मिन्नयमहंकाराख्या निरुद्ध 'स्स एवाधस्ता' दित्युपदिष्टभूमाख्य ब्रह्मणः तत्त्वान्तरं सद्व्यपदिश्यते उत तदभिन्नएवा भिन्नधर्म्येव ? नाद्यः, अजिज्ञासितस्य शेषिभूमोपदेश प्रतिकूलस्य च निर्देशाद्युपपत्तेः । प्रकरणिनापेक्षितार्थपरत्वाभावेन वाक्यभेदप्रसंगाच्च । नद्वितीयः, प्रथमनिर्देश वैयर्थ्यात् । नच भूम्नस्सकाशादहंकाराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः, अलौकिके त्वनिरुद्धे धर्मिणिप्रतियोगिनिच तथा विधेभूम्नि प्रत्यक्षभेदभ्रमासम्भवात् । धर्मिग्राहक प्रमाणविरोधेनानुमानादेरप्य नुदयात् । स्मृतौ भूमाहंकाराद्य पर्यायपदप्रयोगात् भ्रमइति चेत्; अत्राप्य पर्यायशब्देनैवोपदेशात् भ्रमानिवृत्तेः । नचास्मन्मतइव तुल्यलक्षण निर्देशात् तन्निवृत्तिः, त्वदभिमतलक्षणस्य सर्वगतत्वस्य भेदेप्यविरोधात् । नारायणाद्युपस्थापकपदाभावाच्च ।

ननूक्तस्मृतौ भूमाहंकारात्मशब्दै र्नारायणानिरुद्ध वासुदेवानामवगतत्वाच्छ्रुतावपि तच्छब्दैस्तएव प्रत्यभिज्ञायन्तइति चेन्न; - अहंकारशब्द सांम्येपि रूपभेदेना प्रत्यभिज्ञायमानतया श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वाभावात् । स्मृतौ जीवस्थस्त्वनिरुद्धइति परिच्छिन्नोहंकारः प्रतीयते, श्रुतौत्वह मेवेदं सर्वमिति सर्वात्मकः । स्मार्त्तक्रमबाधादपि तृतीयआत्मादेशो न स्मार्त्त वासुदेवस्यादेशः, सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठात । नच स्मृतिमनुसृत्य सर्वात्मत्व श्रुतिपीडायुक्ता । तस्मात् जडस्य ब्रह्मकार्यत्वे नारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणस्तदात्मकत्वेपि जीवस्य तदकार्यस्य तद्भेदे आत्यन्तिकभेदएव स्यादिति ब्रह्मणस्सार्वात्म्य श्रुतिरुन्मत्त

प्रलापवत् स्यादिति जीवब्रह्माभेदं सार्वात्म्य श्रुतिरपेक्षत इति सएव तुल्य लक्षणतया हंकारादेश इत्यत्र निर्दिश्यते । नन्वत्रा त्मादेश इत्यने नैवा त्मोपदेशसिद्धौ किं महंकारादेशेनेति चेन्न; - आत्माह्यहं प्रत्यय विषयः कर्त्ताभोक्तेति लौकिकै र्निश्चीयत इति तत्रैव प्रथममात्मशब्दात् बुद्धिः स्यात् . तयोश्चविरुद्धत्वात् नाभेदमवगमयितुं शक्नोति . शक्नोतित्व हं पदार्थं पृथङ्निर्दिश्यततोन्य आत्मेति प्रतिपादिते जीवपराभेदं प्रतिपादयितुमिति सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षयैव अहमात्मानमादौ निर्दिशति । नन्व हंकारस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च भिन्नत्वात् असर्वगतत्वाच्च कथंसर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं चेति चेन्न ; - अत्रोह्य हंकारशब्दः अह मितिकृतिःकरणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य मभिधत्ते " शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्यु श्च नात्मन " इति स्मृतावपि तत्रैव प्रयोगात् । तथाचोपाधिपरिच्छेदात् परिच्छिन्ने तद्भेदा च्छिन्नेश्च तस्मिन् सर्वगत ब्रह्माभेदप्रतीति र्नसम्भवतीति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश" इत्युपाधिकृताल्पत्व निवृत्तिपराकाशोपमोपदेशवद हमर्थस्यापि उपाधिकृत परिच्छेदन्यावृत्त्या वास्तवसार्वात्म्यपराहंकारादेशश्रुति र्न विरुद्ध्यते । उत्तरवाक्येतु ब्रह्मसमानस्वभावतया तदैक्यमुच्यते ।

यच्चोक्त मस्मि न्वाक्ये न ब्रह्मण स्सार्वात्म्यं प्रतिपिपादयिषितं, किन्तु सएवाधस्ता दित्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव, तच्च भेदेपि न विरुद्धमिति । तदसत् , अत्राहि कंचन पदार्थ मवधिंकृत्वा तस्यचाधश्चोर्ध्वंचतुर्दिक्षुचयत् किंचिदस्ति तत्सर्वं सहति षड्भिर्वाक्यैः प्रतीयते – सएवेदं सर्वमित्यवधिभूत पदार्थात्मकत्वमिति सर्वात्मकत्वमेवोच्यते, नतु सर्वगतत्वम्, एवकारासामञ्जस्य प्रसंगात् ;

सामानाधिकरण्यस्यच तादात्म्येप्रसिद्धत्वात् । नचात्रोपक्रमन्यायः, निर्णीतोपक्रमस्यैवो पसंहारनियामकत्वात्; अत्र च सावधारणत्वेनोपक्रमेविभुत्वानिर्णयात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वेपि सएवाधस्ता दहमेवाधस्ता दात्मैवाधस्तादिति प्रतिपर्यायमवधारणान्न जीवेशभेदः प्रत्येतुं शक्यते ।

एतेन यद्वैपरीत्यमापादितं तन्निरस्तं, आविद्यकस्यान्तः करणस्य वास्तवब्रह्माभेदानुपपत्तेः ।

यदप्युक्त महंकारातिरिक्तस्यात्मनो ब्रह्मभेदः प्रतीयत इति तदुपदेशोभेदार्थं इति । तन्न, आत्मनोब्रह्मभेदे सार्वात्म्यानुपपत्ते रुक्तत्वात् ; अहमिति प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्प्रत्ययस्य भेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो ब्रह्मभेदाप्रतीत्यसिद्धेश्चेति । इदमहंकारपदस्याहं ग्रहणपरत्व विवक्षया निरस्तं ।

यदुक्तं प्रकरणमद्वैतविषयमिति । तन्न नतावत् "यत्र नान्य"दिति वाक्यबला दद्वैतविषयता, अस्य ब्रह्मव्यतिरिक्त निषेधपरत्वा भावात् । तथा सति "कस्मिन् नु सभगवः प्रतिष्ठित" इति प्रश्नानुपपत्तेः । व्यावहारिकप्रतिष्ठाप्रश्ने "यदि वा न महिम्नि" इत्युत्तरानुपपत्तेः । वास्तवप्रश्नस्योत्तर मेतदिति ह्यवोचः ।

किंच " यत्र नान्य त्पश्यती"ति नान्यनिषेधः प्रतीयते । प्रमाणनिषेधेनार्थात् प्रमेयनिषेधसिद्धिरिति चेन्न ; - अत्र प्रमाण निषेधे ऽत्र प्रमेयनिषेधसिद्धावपि अन्यत्रानिषेधेना द्वैतविषयत्वासिद्धेः । प्रमाणनिषेधो प्यनुपपन्नः, त्वन्मते ब्रह्मणोधिष्ठानतया तत्रैव सर्वेषां पदार्थानां प्रतीतेः । यत्र तत्समानसत्ताकं न पश्यतीति विवक्षायामपि चरमधर्मे व्यावहारिके प्रातिभासिके चातिव्याप्त्या लक्षणत्वानुपपत्तेः ।

किंच यत्रेत्यादेः भूमशब्दार्थोपपादकत्वांहिस्वरसं , नच भूयस्त्व मनेनोपपद्यते । नापि यत्रान्यदित्यादिना त्परत्वं , नहि

तरमिथ्यात्वं भूयस्त्वोपपादकम् । नापि तदधिकरणवस्तु सत्वं तस्याल्पत्वोपपादकं, प्रत्युतविपरीतमेव हि लोके विद्यागुणादि शालिनं भूमानिति वदन्ति तच्छून्यं चाल्पमिति । नच यतोन्यत्वेन किंचिद्वस्तु न पश्यति स भूमा यतोन्यत्वेन किंचिद्वस्तु पश्यति तदल्प मित्यर्थः , भवति च वस्तुपरिच्छेद तदभावाभ्यां अल्पत्व बहुत्वोपपादनमिति वाच्यम् ; सर्वज्ञब्रह्मान्यत्वेनैव किंचिज्ज्ञजडयोः प्रतिपत्तेः, वस्तुपरिच्छेदतदभावाभ्यां अल्पभूयस्त्वोपपादनाभावा च्च । वैपुल्यं हि भूमा, अल्पत्वप्रतियोगित्वात् , तच्च वस्त्वन्तरपरिच्छेदेपि गगनादौ दृश्यते । दृश्यतेच "सनसाधुना कर्मणा भूया" निति कर्माधीनतया तस्यानुवादः । नच वस्त्वन्तरापरिच्छेदः कर्माधीन स्तत्परि च्छेदो वेति युक्तम् ।

यश्च विषयसप्तमीपक्षे दोष उक्तः दुर्विज्ञेयत्व न्न पदार्थ इति । सनास्त्येव, ज्ञानविषयत्वाभावस्य वक्तु मशक्यतया सुखेन ज्ञानविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् । इदमेव च दुर्विज्ञेयत्वं । पश्यतिपदं सुखसाध्यदर्शनं लक्षणया बोधयति । परमात्मस्वरूपंहि दुर्विज्ञेयमेव, "श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च । नारायणो महायोगी"ति चतुर्मुखेणाभिधानात । नच लक्षणैव दोषः, तवाप्य न्यपदेन समानसत्ताकान्यस्य लक्षणीयत्वात् ।

अयुक्ता च प्रथमश्रुतपदे लक्षणा, "संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्या दि"त्यधिकरणे "नप्रथमयज्ञे प्रव्रज्यादे"त्यत्र "एष वाव प्रथमोयज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्ट्वे"ति वचनात् प्रथमयज्ञशब्दः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन ज्योति ष्टोमवचन इति पूर्वपक्षंकृत्वा - प्रथमशब्देना प्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुराद्य प्रवर्तनाभिधायिना तादृशप्रयोगविषये क्रतौ लक्षणयावर्तितव्यंस्यात्, अतः प्रथमप्रयोगवचनः , नच यज्ञशब्दे प्रयोगलक्षणादोषाय - चरमश्रुत त्वात् , प्रथमश्रुतस्यतु नलक्षणायुक्तेति सिद्धान्तितत्वात् ।

अन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्व निषेधादपिनाद्वितीयपरता, सहोवाचे त्युत्तरपरिसमाप्तिप्रतीत्या अन्योऽन्य स्मिन् प्रतिष्ठितइत्यस्य पूर्वशेषत्वस्या स्वरसत्वेन तस्य भिन्नवाक्यत्वात् । स एवेदं सर्वमिति सार्वात्म्योपदेशादपि नाद्वितीयपरता, तादात्म्योपदेशा सिद्धेः । यदि सार्वात्म्यं सर्वाभेदः ; तदाबाधः, जडा जडयो रभेदासम्भवात् । सर्वमिथ्यात्वं विवक्षितमिति चेन्न;- सार्वात्म्यशब्दस्या खण्डस्यवा तत्राव्युत्पत्तेः । जीवस्यमिथ्यात्वापत्तिश्च । नच जीवांशेऐक्यं अचिदंशेमिथ्यात्वं प्रतिपाद्यं, वैरूप्यप्रसंगात । ननु नवैरूप्यं, वास्तवभेदा भावस्य प्रतिपाद्यत्वात्, सचाचिदंशे तत्स्वरूपस्य मिथ्यात्वात्, जीवेतु ब्रह्मैक्यादितिचेत् ? अनृतजडपरिच्छिन्नभेदस्य वास्तवस्यसत्वेन तदभाव स्यासम्भवात् । नचान्यतर प्रतियोगिकभेदाभावएव समानाधिकरण वाक्यार्थः, अतः प्रपंचे ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावविषयकमिदं वाक्यमिति वाच्यं; सद्विलक्षणत्वाभावे मिथ्यात्वलक्षणभंगात्; ब्रह्मभेदाभावस्य पार मार्थिकत्वासम्भवेन श्रुतेरतत्वा वेदकतापातात । ब्रह्मभेदस्या प्रसिद्ध तया तदभावस्यासम्भवाच्च ।

एतेन सर्वाधिष्ठानत्वमपि दत्तोत्तरं ।

किञ्च इदंसर्वमित्यनेनाप्रतीतंचाधिष्ठानत्वं । नन्विदं रजतमिति वदिदं सर्वमित्यत्रार्था दधिष्ठानत्वसिद्धिरिति चेन्न;- तद्वदेवा योग्यार्थतापातात् ।

किंच कथं द्वयोरधिष्ठानत्वा नुपपत्तिः ? उभयाधिष्ठानक भ्रमादर्शनादिति चेत् ? तन्न यः पिण्डे मणिभ्रमस्यायो वह्न्यु भयाज्ञानोपादानकस्य उभयाधिष्ठानकत्वात, देहात्म भ्रम नुपपा दयता त्वया स्थूलोह मित्यादिभ्रमे आत्मान्तःकरणयो र्द्वयो रपि अधिष्ठानत्वं वाच्यमेव । अतो न कथंचिदपि सार्वात्म्यसिद्धिः । तस्मा न्नाद्वैतपरं प्रकरणं ।

एवं चानिरुद्धादिपरत्वे न कश्चि द्विरोधः । तदुपदेश श्च भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थः । नचोभयो र्व्यापकत्वसम्भवा न्न भ्रमनिवृत्ति

रिति वाच्यं; उभयत्राप्येवकारेण व्यापकान्तरनिषेधात्। नचाकाशादिषु व्यापकेषु सत्सु व्यापकान्तरनिषेधः कथमिति वाच्यम्; तवाप्येवकारानुपपत्तेः। अथ स्तावत् विद्यमानं ब्रह्मैवेत्युक्ते न ब्रह्म भिन्नमिति ह्यर्थ स्स्यात, तच्चानुपपन्नं, सद्वैलक्षण्यस्य त्वया वाच्यत्वात्। परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेति विवक्षायांतु इहापि सम्बन्धविशेषविवक्षास्तु। सच सम्बन्धविशेषः नियन्तृत्वेनावस्थानं।

किंच यदि परमार्थतो ब्रह्मैवेति वाक्यार्थ स्स्यात तदा एवकारेण परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेत्यर्थो लभ्येत, नच तत्सम्भवति, तस्मात सर्वथा तव एवकारानुपपत्तिः।

यच्चाप्रत्यभिज्ञान मुक्तं, तदतितुच्छं, "जीवस्थ" इत्यधिष्ठातृत्वस्यैव विवक्षणीयतया परिच्छेदाप्रसक्तेः। स्वरूपतो व्यापकत्वे विरोधाभावाच्च।

यच्च स्मार्तक्रमबाधात नानिरुद्धाद्यादेश इति। तन्न, क्रमप्रत्यभिज्ञाभावेपि अर्थप्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात्। "भूमा नारायणाख्यः स्यात" इति स्मृतौ तात्पर्यत्वाच्च।

यच्च स्मृत्या श्रुतिपीडा न युक्तेति। तथैव, श्रुत्यैवतु तात्पर्यं वर्णयामः। स एवाधस्ता दित्युपक्रमेणा धिकरणवस्तुप्रतीतेः, एवकारस्य निर्णयाविरोधित्वस्य उक्तत्वात्, तदनुसारेण सर्वगतत्वपरत्वात् त्वन्मते आत्मादेशानुपपत्तिः पौनरुक्त्यात्।

यदुक्तं सार्वात्म्यश्रुते रुन्मत्तप्रलपितताव्यावृत्तये अभेदोपदेशायात्मोपदेश इति। तन्न, तादृशशंकाया स्तत्रापि शुद्धभक्त्वेनाभेदबोधनासम्भवात्। कथंचाभेदं कण्ठतो बोधयन्ती श्रुतिःस्वार्थे प्रामाण्यमलभमाना स्वसमानशीलश्रुते रार्थिकार्थ मुपजीव्य प्रामाण्यं लभेत।

ननु सार्वात्म्यश्रुत्या जडवन्मिथ्यात्वप्रतीतिव्यावृत्तये अभेदोपदेशः कार्य इति चेन्न;- "श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्य स्तरति शोकमात्मविदिति

वाक्यपर्यालोचनया श्रोतुर्नारदस्यात्मनित्यसत्यत्व बुद्धेःस्फुटतरं प्रतीतेः। नहि शोकतरित्तु मिथ्यात्वंकस्यापि शंकाविषयः। आत्मनित्यत्वप्रतीति बलादेव च त्वयोन्मत्त प्रलपितत्व मुक्तं। तथाचकुतो मिथ्यात्वशंकाव· काशः। किंचैव मात्मादेशएवास्तु, किमहंकारोपदेशेन? नचाहंपदार्था त्मनोर्भेदेन प्रतिपादनार्थमितियुक्तं, तत्प्रतिपादकपदाभावात्। नचोभयोपदे शादेव उभयोर्भेदासिद्धिः, अहं पदादपि स्वरूपमात्रोपस्थितेः स्वया वाच्यत्वात्। नचाहम्पदं शबले व्युत्पन्नं, तथा च घटोनित्यइत्यत्र नित्य त्वस्य घटांशइवात्मस्वरूपे सार्वात्म्याद्यन्वय इति वाच्यं, चैतन्याहंकारोभय विशेष्यकत्वे उभयत्र सर्वगतत्वाद्यन्वय प्रसंगात्। अहंकारप्रवृत्तिनिमित्त कत्वे परस्पराद्व्याघाताभावप्रसंगः, अहं शब्दसमानविषयत्वा दह- म्प्रतीतेः। नन्नु लोकेसमवहिते व्युत्पत्तावपिनायं नारदस्य प्रवृत्तिनिमित्त तया व्युत्पन्नः, अहमेवाधस्ता दित्यादिष्वपि तादृशएवाहंशब्दः, यद्वा शक्तिसंकोचेन भागत्यागलक्षणयावा स्वरूपमात्र परः; नचैवमप्यहं कारोपदेशासिद्धिरिति वाच्यम्, प्रकारतया मुख्यार्थतया वा तत्प्र तीते स्सत्वात्; भेदासिद्धिश्च प्रवृत्तिनिमित्तादिज्ञानदशाया मस्त्येवेति चेत्? एव मप्युपदेशभेदाद् भेदासिद्धेः। किंच एव महंकाराद् भिन्नत्वेन ज्ञातत्वाद् आत्मसार्वात्म्योपदेशे कोविरोधः। नचोपाधि कृत परिच्छेदव्यावृत्त्या वास्तवसार्वात्म्यपराहंकारादेशश्रुति र्दहरा काशमहत्वश्रुतिवदिति वाच्यं, औपाधिकपरिच्छेदप्रतीते स्सार्वात्म्य प्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा न कदाचिदप्युपदेशसम्भवः। नहि कदा चिदप्यौपाधिकपरिच्छेदो नास्तीति ज्ञातुं शक्यं। दहराकाशेतु स्वा भाविकपरिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेवा परिच्छेदोपदेशः। नन्वत्रापि तथैवा स्त्विति चेत्? आत्मनएवाहमर्थत्वेपि तस्यापरिच्छेदोपदेशसम्भवेन एत दुपदेशेनाहंकारस्या हमर्थत्वसाधनासम्भवात्। कश्चात्रोपादिश्यमानोपरि· च्छेदः? नतावद्देशापरिच्छेदः, तस्यात्म सार्वात्म्यानुपपादकत्वात्। नह्य सर्वगतत्वे वस्त्वन्तरमिथ्यात्वरूपसार्वात्म्याविरोधः। नच बाह्यार्था

धिष्ठानत्वसिद्धये सर्वगतत्वमपेक्षितमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्ने स्वाप्नार्थध्यास तदुपपत्तेः । नापि वस्त्वपरिच्छेदः, उपपाद्यस्या प्यात्मसार्वात्म्यस्य वस्त्वपरिच्छेदरूपतया उपपाद्योपपादक भेदासिद्धेः। एतावता भूमसार्वात्म्योपदेश निर्वाहे आत्मोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

तस्मादयमत्र श्रुत्यर्थो बोद्धव्यः । जिज्ञास्य सुखस्य लक्षणमाह (योवैभूमेति) विपुलसुखं जिज्ञास्य सुखमित्यर्थः । स्वरूपोत्कर्षात्म कस्य वैपुल्यस्य स्वर्गसुखादि साधारण्यात् पृच्छति (भूमानमिति) (यत्रनान्यदिति) यत्रेति विषयसप्तमी, यतोभूमान्तरं- विपुलान्तरं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । वैषयिकसुखंनिन्दति (यत्रान्यदिति) यतो विपुलंपश्यति तदल्पम् । नचाल्पेषु चतुर्मुखानन्दपर्यन्तेषु मध्ये किंचि त्सुखमस्ति । " तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्त " मितिवन्निन्दार्थवादः । यद्वा यस्मिन् दृष्टेन्यद्वैषयिक सुखं नपश्यति यस्मिन् श्रुतेमतेचान्य न्नशृणोति नमनुते, अनादरात्, सभूमा । यद्वा यस्मिन् निखिलविभूति गुणविशिष्टेज्ञाते किमपि ततोन्यत्वेन नपश्यति, सर्वस्य तदन्तर्गत त्वात्, सभूमा; यस्मिन् ज्ञातेन्यत् किंचिज्जानाति, अन्यस्मिन् कृत्स्नस्या पृथक्सिद्धप्रकारत्वाभावेन विशिष्टरूपत्वासिद्ध्या तदन्तर्गतत्वाभावात्, तदल्पम् । यत्रेत्युक्ते कथं विभूतिगुणविशिष्टप्रतीतिः? वैपुल्यव्यु त्पन्नेन भूमशब्देनेति ब्रूमः । लक्ष्याविरोधेनैव हि लक्षणंवाच्यं, ततश्च यत्स्वरूपगुणविभूतिभि र्वैपुल्यंप्रतीयते तदविरोधेनैव निषेधघटित लक्षणस्यार्थोवाच्यः, ब्रह्मस्वरूपापेक्षयान्य निषेधे भूमशब्द स्वारस्य भंगात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, उक्तएवार्थोवसीयते । यद्वा यस्मिन् विपुलसुखेदृष्टेन्यत् तद्विरुद्धभूतं दुःखं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । राज महिमाधीनस्थितित्वस्य प्रजासुदर्शनात पृच्छति (सभगवइति) स्वेच्छा धीनस्थिति रित्याह (स्वेमहिम्नीति) (यदिवेत्यादि) लोकेहिंगवा श्वादिकं महिमेत्याचक्षते, तदनुसारेतु महिम्निप्रतिष्ठितत्वं नब्रवीमी

त्यर्थः । किंचिद्धिवस्तु कुत्रचिद्वर्त्तमानं दृश्यते, अतः कुत्रायंवर्त्तते इत्यभिप्रायेणपृच्छति (अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति) उत्तरस्य उवा चेत्येतदन्तरवस्य स्वरसतःप्रतीतेः प्रश्नएवायंयुक्तः । सर्वत्रेत्युत्तरमाह (सएवेति) यद्वा अत्र इत्यादिः चशब्दाद्ध्याहारेण प्रतिवचनशेष स्सन् स्वेमहिम्नीत्येतदुपपादकः, भूमातिरिक्तोहि स्वातिरिक्ताधीन स्थितिः, नतुभूमापीत्यर्थः । ननु अन्योन्यस्मिन्निति समभिव्याहृत पदोपस्थित प्रतियोगिकान्यत्वस्यैव शीघ्रंप्रतीते रन्योन्याभावनिषेधएव स्वरसतः प्रतीयतइति चेन्न ;- भूम्नः पूर्वप्रकृततया ततएव प्रतियोग्या कांक्षाया श्शान्तत्वेन पश्चाच्छ्रुततया विळम्बितप्रतीतिकोत्तर पदार्था कांक्षाया अभावात् । भूम्नोगुणान्तरमाह (सएवेति) वक्ष्यमाणाहं ग्रहणोपयोगितया सार्वात्म्यमुपक्षिपति (सएवेदमिति) अहंग्रहोपासन मुपदिशति (अधातइति) तादात्म्योपदेशस्य स्वरूपैक्य निबन्धन-त्वभ्रमं वारयितुमाह (अधातइति) आत्मशब्देनान्तः प्रविश्यनियम-नेनधारकत्वरूपं सामानाधिकरण्यनिबन्धनं शरीरत्वं विवक्षितम् । अधस्ताद्विद्यमानैस्सर्वैः पदार्थैरेवंसम्बन्धिनो न्यस्याभावात् प्रथममेव कारः । एवमन्योप्येवकारः ।

यदुक्तं अहमितिकृतिः करणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याहंकारशब्दोह-मर्थवाचकइति । तन्न, बहुव्रीहेरत्रासम्भवात् । अयं ह्यहंशब्दोनुक-रणत्वात् " अनुकरणंचानितिपर " मिति गतिसंज्ञकः, अतोगति कारकोपपदानां कृद्भिस्सहसमासवचनं प्राक्सुब्युत्पत्ते ' रिति प्रागेव सुबुत्पत्तेरुत्तरपदेन तत्पुरुषः, बहुव्रीहिस्तु सुबुत्पत्त्यपेक्षाविळम्बितः ।

यदप्याह – तैत्तिरीयके " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रम्य " योवेदनिहितंगुहाया " मिति तस्य बुद्ध्यनुप्रवेशेनाहम्प्रत्यये प्रका-शमानत्वं प्रत्यक्त्वमुक्त्वा, तस्य देहादिसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्य गात्मानं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतर सूक्ष्मतमोपाधिविवेकेन पंचकोशानवतार्य

धिष्ठानत्वसिद्धये सर्वगतत्वमपेक्षितमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्ने स्वाप्नार्थध्यासे तदुपपत्तेः । नापि वस्त्वपरिच्छेदः, उपपाद्यस्या प्यात्मसार्वात्म्यस्य वस्त्वपरिच्छेदरूपतया उपपाद्योपपादक भेदासिद्धेः। एतावता भूमसार्वात्म्योपदेश निर्वाहे आत्मोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

तस्मादयमत्र श्रुत्यर्थो बोद्धव्यः । जिज्ञास्य सुखस्य लक्षणमाह (योवैभूमेति) विपुलसुखं जिज्ञास्य सुखमित्यर्थः । स्वरूपोत्कर्षात्म कस्य वैपुल्यस्य स्वर्गसुखादि साधारण्यात् पृच्छति (भूमानमिति) (यत्रनान्यदिति) यत्रेति विषयसप्तमी, यतोभूमान्तरं- विपुलान्तरं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । वैषयिकसुखंनिन्दति (यत्रान्यदिति) यतो विपुलंपश्यति तदल्पम् । नचाल्पेषु चतुर्मुखानन्दपर्यन्तेषु मध्ये किंचि त्सुखमस्ति । " तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्त " मितिवन्निन्दार्थवादः । यद्वा यस्मिन् दृष्टेन्यद्वैषयिक सुखं नपश्यति यस्मिन् श्रुतेमतेचान्य न्नशृणोति नमनुते, अनादरात्, सभूमा । यद्वा यस्मिन् निखिलविभूति गुणविशिष्टेज्ञाते किमपि ततोन्यत्वेन नपश्यति, सर्वस्य तदन्तर्गत त्वात्, सभूमा; यस्मिन् ज्ञातेन्यत् किंचिज्जानाति, अन्यस्मिन् कृत्स्नस्या पृथक्सिद्धप्रकारत्वाभावेन विशिष्टरूपत्वासिद्ध्या तदन्तर्गतत्वाभावात्, तदल्पम् । यत्रेत्युक्ते कथं विभूतिगुणविशिष्टप्रतीतिः? वैपुल्यव्यु त्पन्नेन भूमशब्देनेति ब्रूमः । लक्ष्याविरोधेनैव हि लक्षणंवाच्यं, ततश्च यत्स्वरूपगुणविभूतिभि र्वैपुल्यंप्रतीयते तदविरोधेनैव निषेधघटित लक्षणस्यार्थोवाच्यः, ब्रह्मस्वरूपापेक्षयान्य निषेधे भूमशब्द स्वारस्य भंगात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, उक्तएवार्थोवसीयते । यद्वा यस्मिन् विपुलसुखेदृष्टेन्यत् तद्विरुद्धभूतं दुःखं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । राज महिमाधीनस्थितित्वस्य प्रजासुदर्शनात् पृच्छति (सभगवइति) स्वेच्छा धीनस्थिति रित्याह (स्वेमहिम्नीति) (यदिवेत्यादि) लोकेहिगवा श्वादिकं महिमेत्याचक्षते, तदनुसारेतु महिम्निप्रतिष्ठितत्वं नब्रवीमि

त्यर्थः । किंचिद्धिवस्तु कुत्रचिद्वर्तमानं दृश्यते, अतः कुत्रायंवर्तते इत्यभिप्रायेणपृच्छति (अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति) उत्तरस्य उवा चेत्येतदन्तत्वस्य स्वरसतःप्रतीतेः प्रश्नएवायंयुक्तः ! सर्वत्रेत्युत्तरमाह (सएवेति) यद्वा अत्र इत्यादिः चशब्दाद्ध्याहारेण प्रतिवचनशेष स्सन् स्वेमहिम्नीत्येतद्रुपपादकः, भूमातिरिक्तोहि स्वातिरिक्ताधीन स्थितिः, नतुभूमापीत्यर्थः । ननु अन्योन्यस्मिन्निति समभिव्याहृत पदोपस्थित प्रतियोगिकान्यत्वस्यैव शीघ्रंप्रतीते रन्योन्याभावनिषेधएव स्वरसतः प्रतीयतइति चेन्न ;- भूम्नः पूर्वप्रकृततया ततएव प्रतियोग्या कांक्षाया श्शान्तत्वेन पश्चाच्छ्रुततया विलम्बितप्रतीतिकोत्तर पदार्था कांक्षाया अभावात् । भूम्नोगुणान्तरमाह (सएवेति) वक्ष्यमाणाहं ग्रहणोपयोगितया सार्वात्म्यमुपक्षिपति (सएवेदमिति) अहंग्रहोपासन मुपदिशति (अधातइति) तादात्म्योपदेशस्य स्वरूपैक्य निबन्धन-त्वभ्रमं वारयितुमाह (अधातइति) आत्मशब्देनान्तः प्रविश्यनियम-नेनधारकत्वरूपं सामानाधिकरण्यनिबन्धनं शरीरत्वं विवक्षितम् । अधस्ताद्धियमानैस्सर्वैः पदार्थैरेवंसम्बन्धिनो न्यस्याभावात् प्रथममेव कारः । एवमन्योप्येवकारः ।

यदुक्तं अहमितिकृतिः करणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याहंकारशब्दोह-मर्थवाचकइति । तन्न, बहुव्रीहेरत्रासम्भवात् । अयं ह्यहंशब्दोनुक-रणत्वात् " अनुकरणंचानितिपर " मिति गतिसंज्ञकः, अतोगति कारकोपपदानां कृद्भिस्सहसमासवचनं प्राक्सुब्युत्पत्ते ' रिति प्रागेव सुबुत्पत्तेरुत्तरपदेन तत्पुरुषः, बहुव्रीहिस्तु सुबुत्पत्त्यपेक्षाविलम्बितः ।

यदप्याह – तैत्तिरीयके " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रम्य " योवेदनिहितंगुहाया " मिति तस्य बुद्ध्यनुप्रवेशेनाहम्प्रत्यये प्रका-शमानत्वं प्रत्यक्त्वमुक्त्वा, तस्य देहादिसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्य गात्मानं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतर सूक्ष्मतमोपाधिविवेकेन पंचकोशानवतार्य

दर्शयन्ती श्रुतिः " विज्ञानंयज्ञंतनुते कर्माणितनुतेपि चे " ति श्लोकेन विज्ञानमयस्याहंबुद्धिविषयस्याहंकारस्य निखिलकर्म कर्तृत्वमुक्त्वा, तस्याविद्योपाधिम द्रूपान्तराभिप्रायेणाह " अन्योन्तर आत्मानन्दमय " इति । अतोनकर्त्ता ह्मनुभवगोचर एव जीवः । नन्वानन्दमयो न जीवः, किन्तु ब्रह्मैव , अन्नमयादेरिवा नन्दमयादन्यस्या निर्देशात्, आनन्दमयस्यैव प्रकरणित्वात्, इति चेत्? नहीदं प्रकरणमानन्दमये पर्यवसितं, उपक्रमोपसंहारे ष्वानन्दमयाप्रतीतेः । नच " रसंह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति, यदेष आकाश आनन्दोनस्यात् " इति " अन्यो· न्तर आत्मानन्दमय " इत्युपक्रान्तस्य परामर्शोस्त्विति वाच्यं; आनन्दप्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासात्, लक्षणायाश्चा न्याय्यत्वात् । ममनु निर्विशेषलक्षणायामपि भागत्यागलक्षणास्वीकारेण रेवती वाक्यगत प्रकृतधर्मिवाच्ये तच्छब्दस्य धर्ममात्रपरत्वइव श्रुतित्वा हानेः । उप क्रमेप्यानन्दमयशब्दस्या न्नमयादिविकारप्रायपाठेन विकारार्थस्य ब्रह्म· णि वर्तितु मनर्हत्वात् । आनन्दैकरसे ब्रह्मणि तत्प्राचुर्यवाचिनोमयटः प्रयोगानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोनुवृत्तावेव प्राचुर्यवाच्य· मयटः प्रयोगात् । यथा ब्राह्मणमयोग्राम इति । नचाल्पत्व निवृत्ति लक्षणयानन्दमयशब्दः, परमात्मनि भूमशब्दवदिति वाच्यं; मानुषा· नन्दादे रुत्तरोत्तरशतगुणाधिक्य प्रतिपादनेनैव ब्रह्मानन्देतत्सिद्धेः । जीवमुख्यार्थसम्भवे लक्षणायोगाच्च । ननु जीवोपि दुःखप्रचुरोनादि श्चेतिनानन्दमयइति चेन्न ;- अविद्यायामानन्दात्मक ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवस्य ब्रह्माधीनाग्निमक्षण सत्ताकतया तद्विकारत्वात् । किंचान· न्दमयस्य ब्रह्मत्वे " ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठे " ति निर्दिष्टं ब्रह्मपुच्छत्वं तस्या नुपपन्नं, नह्येकमेवपुच्छं पुच्छवच्चभवति । तस्मात्प्रतिष्ठापदसन्नि· धानात्पुच्छपदे नाधारलक्षणया सर्वाधारं ब्रह्मैववाक्यार्थः । तथा च सर्वाधारभूतं ब्रह्मास्यानन्दमयस्य, प्रतिष्ठा पर्यवसितं रूपमिति ब्रह्मै· वोच्यते । तदेवब्रह्मप्रकरणे, " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रमे

"असन्नेवे" त्यादौच तस्यैव परामर्शात् । अत आनन्दमयः कर्तुरह मनुभवगोचरादन्यो जीवएव । तस्मात् "सत्यंज्ञानमनन्त" मिति मंत्रे प्रतिज्ञातमानन्त्यं "तस्मा द्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत" इत्यादिना "अन्नात्पुरुष" इत्यन्ते नारम्भणाधिकरणन्यायेन समर्थ्य, गुहाप्रवेशेनप्रतिज्ञातं सर्वान्तरात्मत्वं प्रतिपादयितुं शरीरप्राणादिभ्यो बाह्यान्तरभावेन स्थितेभ्योप्यान्तरतां शाखाचन्द्र न्यायेनान्नमयादीन् कोशान् "स एष" इत्यादिनोपन्यस्य प्रदर्शयतीति । तथा योयं विज्ञानमयः प्राणेषुहृद्यन्त ज्योतिःपुरुष" इत्यत्र "हृद्यन्तर्ज्योति" रिति अन्तः करणाख्या हंकारातिरिक्तं ज्योतिरात्मकं जीवस्वरूपं दर्शयति । सूत्रकारोप्यह मनुभवविषयातिरिक्तं जीवस्यब्रह्माख्यरूपं न षष्ठप्रपाठके प्रतिपाद्यं, "स वायं पुरुषोजायमान" इत्यादिना जन्मजरामरणा वस्थात्रयवतः अह मनुभवगोचरस्यैवोपन्यासा दित्याशंक्य, सुषुप्त्युत्क्रान्तिकालयोः "प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यं किंचनवेद" "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ़ उत्सर्जन्याती" त्यादिना संसारिणः प्राज्ञशब्दनिर्दिष्ट ब्रह्माख्यस्वरूपान्तरनिर्देशात्, "योयंविज्ञानमय" इत्याद्यसंगोदासीन जीवस्वरूपपरामित्याह "सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो र्भेदेने" ति । एवं "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीती" त्यभोक्तारं जीवं दर्शयति । नन्वयंमन्त्रः परमात्मनएवा नशनं दर्शयति, जीवस्य तु "पिप्पलंस्वाद्वत्ती" ति भोक्तृत्वमेव दर्शयतीति चेन्न ; - एवं सति "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती" ति वाक्यशेषावगतस्य विदुषोब्रह्म भावस्य- उपक्रमगतस्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानस्य च बाध प्रसंगात् । भोग्यभोक्त्रोरभेदायोगात् । किं विषयातर्हि "स्वाद्वत्ती" ति श्रुतिरितिचेत् ? साहि ब्रह्मस्वरूपस्य सतोजीवस्य बुद्ध्युपाधिकृतं भोक्तृत्वं मनुभवसिद्धमनुवदन्ती स्वरूपेण तस्यैवाभोक्तृत्वं दर्शयति । अत एवायं मन्त्रः पैंगिरहस्य ब्राह्मणएवमेव व्याख्यातः । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्व मनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीतिज्ञः तावेतौ

सत्वक्षेत्रज्ञौ " इति । तत्रापि सत्वशब्दोजीवं क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मान मभिदधातीति चेत् ? " तदेतत्सत्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ " इति सत्वक्षेत्रज्ञपदयो रन्तःकरणशरीर परतया व्याख्यातत्वात् । नन्वत्रापि स्वप्नद्रष्टृत्व तदुपद्रष्टृत्वाभ्यां जीवेशावेवोक्ताविति चेन्न;- येनेति करणतृतीयान्तयच्छब्दोक्तस्य तदेतदिति परामर्शात्, जीवस्यैव स्वप्नोपद्रष्टृत्वात्; शारीरात्मा प्राज्ञेनात्मनेत्यादौ जीवे प्रसिद्धेन शारीरशब्देन तस्यैवाभिधेयत्वा च्चेति ।

अत्रोच्यते -

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञानमयातिरेकेण जीवस्याप्रति पादना न्नान्तःकरण मद्यमर्थः । तथाहि - अन्नमयादिपर्यायेषु पक्षा द्यवयववतः प्राधान्यस्यावयवाना मप्राधान्यस्य च प्रतीते रानन्दमय पर्याये प्यानन्दमयस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वं स्वरसतः प्रतीयमानं पुच्छब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं प्रतिक्षिपति । अतः पुच्छ ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वेवान्तरप्रकरणविरोधः । किंच " ब्रह्म विदाप्नोति परमि " त्युपक्रान्तस्य " सत्यं ज्ञान " मिति लक्षित ब्रह्मणः " आत्मन आकाश स्संभूत " इति कारणत्व मभिधाय, तमेवात्मानं जीववैलक्षण्येन सुखेन बोधयितुं प्राणमयाद्यन्तरात्मपर म्परा मुपदिश्य, आनन्दमयात् " अन्योन्तर आत्मे " त्यनुपदेशा दन्तरा त्मपरम्परामुखेन प्रतिपिपादयिषितं ब्रह्माऽऽनन्दमय इति स्वरसतः प्रतीयते । अतः पुच्छब्रह्मणः प्रधानप्रतिपाद्यत्वे महाप्रकरणविरोधः । नचैवं भूमविद्याया मप्यात्मोपदेशस्य प्राणपर्यन्तत्वप्रसंगः, वागादि ष्विव " अस्ति भगवः प्राणा द्भूय " इति प्रश्नस्य " अदोवावप्राणा द्भूय " इति प्रतिवचनस्य चाभावादिति वाच्यं; " एष तु वा अति वदति य स्सत्येनातिवदती " ति तुशब्देन प्राणातिवादिनोपि सत्यादि वादिनः प्रकर्षावगमात्; अतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वं ह्यति वादित्वं। वागादिष्वनुक्तस्यातिवादित्वस्य प्राणे प्रतिपादनादात्मोपदेशस्य

तत्पर्यन्तत्वं मन्वान शिष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्तु प्राण मपि सातिशयं मन्वन् 'एष तु वा अतिवदती' त्युपादिदेश । नचेह तादृशोपदेशोऽस्ति । सर्वपर्यायसाधारणोपसर्जन पुच्छोपदेश एवान्तरात्मान्तरोपदेश इति तु श्रोतु मपत्रपामहे । नच पुच्छ पुच्छवतो [र्भे] रभेदायोगः, त्वन्मतेऽपि जीवब्रह्मणो रत्यन्तभेदाभावात् । कथंचि द्भेदस्तु ममापि तुल्यः । आनन्दप्रचुरं विशिष्टं प्रति धर्मि स्वरूपस्य ब्रह्मत्वविशिष्टस्य वा पुच्छत्वसम्भवात् ।

एतेन सर्वपर्यायसाधारणत्वेन पूर्वतनानन्दमयोपदेशशेषत्वात् "तस्यैष एव शारीर आत्मे" त्यस्यात्मान्तरोपदेशत्वं निरस्तम् ।

ननु षष्ठ्याभेदप्रतीते रन्तरात्मान्तरोपदेशत्वं वाच्यमिति चेन्न;- शिरः पक्षादिमत्तया शरीरत्वेन प्रतिपादितस्य शरीराधिष्ठात्राकांक्षायां "तस्मा द्वा एतस्मा दात्मन" इत्यत्र तस्मा द्वा एतस्मा दित्येतावता प्रकृतब्रह्मपरामर्शेसिद्धे आत्मशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन समभिव्याहृताकाश प्रभृत्यन्नमयपर्यन्ताधि ष्ठातृत्वलाभार्थतया अन्नमयेप्रकृतस्य ब्रह्मणएवाधि- ष्ठात्रात्मतया सिद्धत्वात स एव "यः पूर्वस्ये" त्यनूद्य प्राणमयादि शरीरेषु अधिष्ठात्रात्मत्वेन विधीयते, स एवाधिष्ठात्रधिष्ठेयभाव ष्षष्ठ्यर्थः । शारीर इत्यत्राधिष्ठातर्येव शैषिकोण् । सच सम्बन्धः अभेदेपि । तदधिष्ठातृत्वं हि स्वेच्छाधीन तत्प्रवृत्तिकत्वं, अत आनन्दमयेन शारीरोपदेशेनभेदसिद्धिः ।

किंच आनन्दमयपर्यायशेषभूतस्य श्लोकस्य ब्रह्मपरत्वात् तद प्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं साधयति, श्लोकानां तत्तत्पर्यायस्थावयवि तात्पर्यकत्वदर्शनात् ।

ननु मनोमयपर्यायस्यश्लोके मनोमयविषयत्वं न दृष्टमिति चेत्? "यतो वाच" इत्यादिश्लोको हि मनसा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्ददृष्टे भयनिवृत्तिलक्षणफलं प्रतिपादयति, "येन्नं ब्रह्मोपासते" "ये

प्राणं ब्रह्मोपासते " " विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे " ति मायपाठात् । नच पुच्छवाक्यश्लोकयो ब्रह्मश्रुत्या पुच्छपरत्वं, " तदप्येष " इति प्रधान प्रकृत मानन्दमयं परामृश्य तद्विषयश्लोकत्वप्रतिपादनात ।

किंच प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवै श्शिरःपक्षादिभी रूपणपरत्वा द्धानन्दमयानतिरिक्तं ब्रह्म। अस्मिन् ह्यानन्दमयप्रकरणे आनं दमयशब्दार्थानतिरिक्तैरेव प्रियादिभिश्शिरःप्रभृतिरूपणात, पुच्छेपि तथैव युक्तत्वात, 'सोकामयते' त्यनन्तरकारणत्व प्रतिपादकवाक्येन पुंलिंगान्ते नानन्दमयस्यैव परामर्शनीयत्वात्। नच पुच्छब्रह्मणोपि पुंलिंगान्तशब्देन निर्देशः " तस्माद्वा एतस्मादात्मन " इत्यत्रास्तीति तदपेक्षएव 'स' इति निर्देशोस्त्विति वाच्यं, तस्य व्यवहितत्वात । " तस्यैषएवात्मे " त्य व्यवहित पुंलिंगनिर्देशोप्यस्तीति चेत ? य एष प्राणमयादिः एष एव पूर्वस्य तस्यान्नमयादे श्शारीरआत्मेति हि त्वदभिमतयोजना, अ- नयारीत्या पूर्वपूर्व प्रत्यन्तरात्मतयोपदिष्टस्य शारीरत्वोपदेशो विज्ञान मयपर्यन्तं दृष्टः, अत आनन्दमयस्यापि विज्ञानमयंप्रति शारीरत्वोपदेश एवायं वाच्यइति नानन्दमयादन्यस्यात्रात्मेति निर्देशः । " तस्यान्न मयादेरेष प्राणमयादिरेव शारीरआत्मा, यः स्वस्मात पूर्वस्यान्नमयादेः पाश्चात्य " इति योजनायामपि उक्तन्यायेनानन्दमयस्यैव ' तस्यैष आत्मे " ति निर्देशः ।

अथस्यात- यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीरआत्मा तस्य प्राणमयस्य एष वक्ष्यमाणोमनोमय एव शारीरआत्मेत्यर्थः । " यः पूर्वस्ये " ति साकांक्षतया पूर्ववाक्यगतस्य " शारीर आत्मे " त्यस्य स्वरसतोनु- षंगात ! एव मुत्तरत्रापि । एवंच यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्यात्मानन्द मयः तस्यैष पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मैष शारीरआत्मेत्यनेन प्रतिपाद्यते । एवंच पूर्वपक्षद्वयेव त्र्यव्यवहितान्वया ध्याहारदोषोपि । एवंचात्म शब्देन पुच्छब्रह्मनिर्देशात् स इति परामर्शोपपत्तिरिति । तन्न, अन्न मयंप्रति प्राणमयस्य शरीरत्वाप्रसिद्ध्या तदनुवादासम्भवात् । " अ-

न्योन्तर आत्माप्राणमय" इत्यनेन प्रसिद्धं तदितिचेत्? तर्हि "त-स्यैष एव" त्यादिवाक्यं व्यर्थंस्यात् । किञ्च आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्द शब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् "आनन्दोब्रह्मेति व्यजानात्" "आनन्द मयमात्मान मुपसङ्क्रम्ये" ति आनन्दानन्दमयशब्दयो रेकार्थत्वेनानन्द मयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । एवं श्रुतिस्वारस्यसिद्धं आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकारोऽप्याह "आनन्दमयोऽभ्यासा" दिति ।

यदुक्तं उपक्रमोपसंहारयो रानन्दमयाप्रतीतेर्नेदं प्रकरणमानन्द मयएव पर्यवसितमिति । तन्न, असिद्धेः । उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपन्न ब्रह्मणएवानन्दमयत्वात् । नचानन्दमयशब्देन कीर्तनमुपक्रमोपसंहा-रयोर्नास्तीत्यतत्परत्वं, तथा सति "आत्मन आकाश" इत्युक्तात्मनोपि ब्रह्मान्यत्व प्रसंगात् । आत्मशब्दोपक्रमोपसंहाराया भूमविद्याया भूम तात्पर्यकत्वाभावप्रसंगात् । यदि च "तस्मा द्वा एतस्मा" दिति ब्रह्मा भेदप्रतीतेः भूम्निचातिवादित्व सार्वात्म्योक्त्याभूमपरता, तदा इहा प्यन्योन्तर आत्मेत्यात्मान्तरोपदेशाभावादानन्दमयपरत्व मवसीयताम् ।

यच्चोक्तं विकारार्थस्य मयटो ह्युपपत्तिरिति । तदेतत्प्रलपतो जिह्वां सूत्रकारएव लुनाति "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादि" ति । नच विकारप्रायपाठान्मयटो विकारार्थत्वम् । विज्ञानमयेमयटः स्वार्थिकत्वात् । त्वयैवाहं बुद्धिविषयस्य विज्ञानस्यैव विज्ञानमयत्वाभिधानात् । जीवेपि विकारत्वस्यासम्भवाच्च, तस्यानादित्वात् । नच प्रतिबिम्बात्मकस्य बिम्बब्रह्माधीनाग्रिमक्षणसत्ताकतया तद्विकारत्वमितिवाच्यं, एतावता विकारत्वासिद्धेः । लक्षणायान्तु प्रायपाठभंगएव । त्वदुक्ततादधीन्यं च ब्रह्मण्यपि सम्भवति, अनादेर्ब्रह्मणोपि उत्तरक्षणसत्तायाः पूर्वक्षण सत्ताधीनत्वात् । नचानन्दस्वरूपतया तत्प्राचुर्यासम्भवः, "आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्" इति व्यतिरेकनिर्देशेन जीवस्यज्योतिषः प्रभारूपज्यो तिराश्रयत्वव दानन्दरूपस्यापि ब्रह्मण आनन्दाश्रयत्वा त् । नच ले-

शतो दुःखान्वयापत्तिः, मयटः प्रकृत्यर्थातिशयमात्रवाचित्वात् । सुखा तिशयः क्वचित्समानाधिकरण सजातीयापेक्षया, यथा ब्राह्मणमयोग्रा मइति । क्वचिदाश्रयान्तरगत सजातीयापेक्षया, यथा तेजः प्रचुरो गभस्तिमानिति । इह च दुःखसम्बन्धस्य ब्रह्मणिबाधितत्वात् जीवगत सुखमेवप्रतियोगि । अत एव मयडभिप्रेतः जीवानन्दापेक्षयोत्कर्षो नन्तरमेवानन्दवल्ल्यां व्याख्यायते । इत्यन्तरमप्याह सूत्रकारः " त द्धेतु व्यपदेशाच्चे " ति । " कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात, यदेष आकाश आनन्दोनस्यात्, एषह्येवानन्दयाती " ति प्रकृतमानन्दमयं पुंलिंगेनैत च्छब्देन परामृश्य जीवाना मानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अत एवा नन्दयितव्या जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । एवं श्रुतिन्यायै रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रतिष्ठाप्यमाने आनन्दमयाधिकरणं दूषयतां शंकरादीनां ब्रह्मविद्रोहादन्य त्किमपि प्रयोजनं नवीक्षामहे ।

यदाह वाचस्पतिः - " प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरेपक्षे प्रायपाठस्यबाधनं ॥ " ; मयड्विकारप्राचुर्ययो र्मुख्यो ब्रह्मशब्दश्च परब्रह्मणि । अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थएव मुख्यो नमयडर्थे । पूर्वपक्षे एत त्रितयलंघनम् ; ब्रह्मणोविकारत्वाभावात्, प्रा चुर्येच दुःखान्वयप्रसंगात, अल्पत्वनिवृत्तिरानन्दमयपदेन लक्षणीया । अवयवपरपुच्छपद समानाधिकरण ब्रह्मपदमप्यवयवपरतया व्याख्येयम् । " यदेष आकाशआनन्दोनस्या " दित्यभ्यस्यमानानन्दपदेनच मय डर्थोलक्षणीय इति ॥ तत्र मयडुपपत्तिरुक्तैव । पुच्छत्वेन ब्रह्मणो रूपणे ब्रह्मशब्दस्य कुतोलक्षणा । आनन्दपद मप्यानन्दमयस्य स्व रूपतोप्यानन्दत्वं मुख्यतएववर्ततइति । अहो नु खलु भ्रान्तेरपर्य नुयोज्यता, सलेशतोप्यदमर्थ भेदगमकत्वाप्रतीतावपि तदर्थं " योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति " रिति श्रुति मुदाहरन्ति । जीवस्य हृदया द्भेदसिद्ध्यर्थन्तु तदुदाहरणं निष्प्रयोजनं, तत्र कस्यापि वि

प्रतिपत्त्यभावात् । " सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने " त्यत्रापि कर्तृजीववैल-क्षण्य न्नप्रतिपाद्यते । जीवविलक्षण परमात्मपरत्वमेव षष्ठप्रपाठकस्यो च्यते । " प्राज्ञेनात्मने " त्यत्रात्मशब्दो न स्वपर्यायः । ' द्वा सुपर्णे ' ति श्रुतिरपि जीवस्य भोक्तृभेदप्रमाणं, आत्म परमात्मपरत्वात् । नच तयोर्भेदे " ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती " ति श्रुतिविरोधः, नह्य भेदोवेदन साध्यइत्यलुन्मत्तोब्रवीति । भेदपक्षेतु एव कार इवार्थः, " इववद्वैव मेववे " ति निघण्टुपाठात् । अतो " निरंजनः परमं साम्य मुपैती " ति श्रुतिसमानार्थतया सम्यगेवश्लिष्यते । नचैक विज्ञानेन सर्ववि-ज्ञान प्रतिज्ञा ऽसम्भवः, सर्वप्रकारके ब्रह्मणिज्ञातएव सर्वज्ञानसम्भवात् । पिप्पलादनंच नान्तःकरणस्य, तस्यैव संसारप्रसंगात् । किन्तु तद वच्छिन्नस्या त्मन एव । जीवस्य भोक्तृत्व मनुभवसिद्ध मिति हि त्वया भिहितम् । ततश्च ततोन्यत्वेन प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मैवस्यान्नतु जीवः । पैंगिरहस्येसत्त्वशब्दो जीवपर एव, " सत्वमस्त्रीतु जन्तुष्वि " त्यमराभिधानात् । जन्तुश्च चेतनः, ' प्राणीतु चेतनोजन्मी ' त्यादि पाठात् । क्षेत्रज्ञोपीश्वरएव, " योस्यात्मनः कारयितातं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षत " इति मानववचनात् । शारीरोपीश्वर एव, जगच्छरीरक-तया तस्यैव श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसाया श्शारीरकत्व प्रसिद्धिरपि । उपद्रष्टृत्वमपीश्वरस्यैव, जीवस्यद्रष्टृमात्रत्वात् , तद द्रूचक्षत्वरूपस्य उपद्रष्टृत्वस्य ब्रह्मण्येवसम्भवात् ।

यच्च उक्तं " येनेति तृतीयानोपपद्यत " इति । तत्र किं " तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तिसत्व " मित्युक्तत्वात् सत्वान्तरमेव " तदेत त्सत्वं येने " त्यत्रोपदिश्यते ? उत तदेव ? नाद्यः " द्वा सुपर्णा " इत्यत्र जीवपरमात्मोपदेश विरोधात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति चेत् ? सम्यगभ्यस्त स्त्वया वृषळोद्वाहमन्त्रः, येन पिप्पलात्तेव स्वप्नदर्शनरूपे भोगे करणत्वात न कर्त्रेति ब्रूषे । मनसश्च प्रमातृत्वेन करणत्वस्य त्वया नंगीकारात् ।

यदुच्यते- अहमर्थोनात्मा, सुषुप्तिमोक्षयो रननुवर्तमानत्वात् । मोक्षे च तदनुवृत्तावज्ञत्वादिप्रसंगाच्च । अतश्चैतन्यमात्रमात्मा । तत्रानिदमि चैतन्ये निरुपाधिरहम्भ्रमः । कर्तृत्वादिस्तुसोपाधिः, सर्पलौहित्यव....त्क्रमादिति । अत्रब्रमः – सुषुप्तौ तावदहमर्थाननुवृत्तौ पुनः प्रतिसन्धानानुपपत्ति प्रसंगः । नह्यहमर्थान्तरेणानुभूतमर्थमहमर्थान्तरं स्मर्तुमलं, अति प्रसंगात् । सुषुप्तावपि तदनुवृत्तौ तदानीमपि तत्प्रकाशप्रसंग इतिचेन्न;- विद्यमानस्य प्रकाशनियमानभ्युपगमात् । तदानीमप्रका- शेपि तदनुवृत्तौ किं प्रमाणमिति चेन्न; - पूर्वोत्तरवर्त्यहमर्थ प्रतिसन्धानबलादेव मध्येपि तत्कल्पनात् । पूर्वोत्तरकालावच्छिन्न मध्यकालकल्पनेना स्वाप्समितीदानींतन कालानुसन्धानव दिदानी मतीतकालावच्छिन्नाहमर्थस्यापि प्रकाशोपपत्तेः ।

(अननु वर्त्तमानत्वादिति) आत्मातु नित्यइतिभावः (मोक्षेचेति) संसारदशाया महमर्थस्या ज्ञानव्याप्तेरितिभावः । सुषुप्ता वनुवर्त्त मानत्वे तत्प्रकाश प्रसंगइत्यपि विवक्षितम् । (कर्तृत्वादिरिति) कर्तृत्वादि भ्रमोन्तःकरणोपाधिक इत्यर्थः (सुषुप्ताविति) तथाच हेत्वसिद्धिरितिभावः (अतिप्रसंगादिति) देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेन स्मरणप्रसंगादिति भावः (विद्यमानस्येति) यद्यपि तदाप्रकाश इष्टः, तथाप्य भ्युपेत्येदम् । (तदानीमित्यादि) " सुषुप्तौ तावदि " त्यादे स्तर्कोपन्यासपरत्वात् प्रमाणप्रश्नोपपत्तिः । प्रतिसन्धानं- प्रत्यभिज्ञानम् । ननु स्वापदशायां स्वापकालस्या स्फुरणेनेदानीं तत्प्रतिसन्धानाभावात्कथं तत्कालावच्छे- देनाहमर्थस्य कल्पनमित्याशंक्य कल्पित कालविशिष्ट स्वापानुसन्धा- नवत् कल्पित कालविशिष्टाहमर्थ कल्पनमप्युपपद्यत इत्याह (पूर्वो त्तरेति) पूर्वोत्तरकालावधिकत्वं विवक्षितम् । अहर्द्वयस्य रात्र्यन्तरि- तत्व व्याप्तया मध्यकालकल्पनमिति भावः । (इदानीन्तनेति) इदा

मप्येचाहमर्थाभावे संस्कारधाराभावात्प्रतिसंधानाभावप्रसंगश्च । संवित्स्व रूप मविद्यास्वरूपं वा तदाधारोभवत्विति चेन्न; - तयोरपि तदानीमनु वृत्तौ प्रमाणाभावात् । नहि ज्ञातारमंतरेण ज्ञानमज्ञानंवाऽस्थातुमलं । अन्य था घटादिष्वपि तदवस्थितिप्रसंगात् । ज्ञानाभाव स्तत्रापि विद्यत इतीष्टःप्रसंग इतिचेन्न;— भवदभिमतभावरूपाज्ञानस्य तत्र प्रसज्यमा नत्वात्, तस्यच तन्निष्ठत्वेन त्वया नभ्युपगमात् । नच संवित्स्वरूपस्य संस्काराधारत्वं, निर्विकारत्वनिर्विशेषत्वविरोधात् । नाप्यविद्यास्वरूपस्य, तथा सति तस्यैव ज्ञातृत्वप्रसंगात् । नह्यन्यगत संस्कारेणान्यस्य स्मृतिः सम्भवतीत्युक्तं । उपादानोपादेयभावा दुपपद्यत इति चेन्न;- क्षणभंगनयप्रसंगात् । सत्कार्यावादाभ्युपगमेनाविद्या तद्विवर्तयो रेकत्वा दुपादाने संस्कार उपादेये कार्यकर इति चेन्न;- उपादानो पादेययोः काल्पनिकैक्यस्य सौगतमतेपि सत्वात ; परमार्थैक्यस्य

नीन्तनकाले नुसन्धानमिति सप्तमीसमासः । तदानीन्तन काला वच्छिन्नतया स्वापानुसन्धानवदित्यर्थः । (तयोरिति) त्वदभिमत निराश्रयसंविद ज्ञानयोरित्यर्थः । बाधकमप्याह (नहीति) जानामि नजानामीति ज्ञानसमानाधिकरणतया नुभूयमानमज्ञानं नाज्ञातरिसंभ- तीति भावः । अनुवृत्ति मभ्युपेत्यापि दूषयति (नचेति) आत्मनो ज्ञातृत्वाभावोपपादनार्थं त्वदुक्तया रीत्या संविद एव तद्रूपायत्या निर्विकारत्वविरोधा दित्यर्थः (निर्विशेषत्वेति) नच मिथ्यात्वेनपरिहारः, तथापि तस्या एव ज्ञातृत्वप्रसंगा दितिभावः (इत्युक्तमिति) अह मर्थान्तरगतानुभवेनाह मर्थान्तरे स्मृत्यसम्भवोक्तया इदमप्युक्तप्रायमि- त्यर्थः । (क्षणभंगेति) तत्रापि कार्यकारणभावेन उपपादनसम्भवात् प्रतिसन्धानानुपपत्त्याक्षणिकत्वदूषणं नस्यादित्यर्थः (सत्कार्येति) कार्य कारणयोर्भिन्नत्वात क्षणभंगे प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, अत्रतु न तथेतिभावः (परमार्थेति) नच धर्मिसमसत्ताकमैक्यमस्तीति वाच्यं, अन्तःकरणान्तर-

त्वन्मतेप्यभावात् । किवा सुषुप्तिकाले संविदविद्ययोः सद्भावे प्रमाणं ? सुप्तोत्थितस्य सुखमह मस्वाप्समिति परामर्श इति चेन्न;- तेन सुखस्वाप विशिष्ट तदानीन्तनाहमर्थस्यैव विषयीकरणात् । इदानींतना हमर्थप्रकाशेन तदुपलक्षणमितिचेन्न; - इदानींतन सुखसंविद्भ्यां तदानीन्तनस्वापविशिष्टाहमर्थोपलक्षणं किं न स्यात् ? तदानी महमर्थप्रकाशाभावे कथं तत्परामर्श इति चेत् ? कथन्तदानीमज्ञान सुखसाक्षिसंवित्प्रकाशाभावे तत्परामर्शः ? तत्परामर्शादेव तदा तत्प्रकाशोपि कल्प्यतइति चेत्? तथाहमर्थप्रकाशोपि कल्प्यतां । उप लम्भविरुद्धं तत्कल्पनमितिचेत् ? कोयमुपलम्भः? एतावन्तं कालं नकिं

स्याप्य विद्योपादानकत्वेनातिप्रसंगा दितिभावः । संविदाविद्यानुवृत्ति प्रमाणाभावं पूर्वोक्तं प्रपंचयितुं पृच्छति (किवेति) (सुप्तेति) सुख मनुभवन्नह मस्वाप्समिति सुखमस्वाप्समित्यस्यार्थः, तत्रास्वाप्समित्य विद्यापरामर्शः, सुखमिति संविद इत्यर्थः । तथाचास्य स्मदिष्टमेव सिद्धमित्याह (तेनेति) सुखेनस्वापेनचेत्यर्थः (इदानीन्तनेति) इदानीमहमर्थस्य प्रकाशात्तस्य च स्वापसुखाश्रया त्माभेदाद्व्याचाव तथाप्रतीत्युपपत्ते रित्यर्थः । (तदुपलक्षणमिति) अहमर्थो- पलक्षणम् । अतत्कालीनतया व्यावर्त्तकत्वादुपलक्षणत्वोक्तिः । अहमर्थव्यावर्त्तकत्वात्तु तत्तादात्म्याधिष्ठान संविद्व्यावर्त्तकत्वाद (इदानींतन सुखेति) इदानींतन सुखतत्संविद्विशिष्टात्मनि तदानीन्तनस्वाप विशिष्टाहमर्थस्याव्द्याचा तथाप्रतीतिः किन्नस्यादेतिभावः । एवमर्थोप लक्षणत्वे निरस्ते तदानीन्तनाहमर्थ परामर्शोयमितिसिद्धं, तत्रस्वापेहमर्था वगमेपि तदप्रकाशात् नतस्यायं परामर्श इत्याशंकते (तदानीमिति) (अज्ञानेति) अज्ञान सुखसाक्षिणः संवित्प्रकाशस्यचाभावे कथमज्ञान सुखसंविदां परामर्शइत्यर्थः (परामर्शादेवेति) तथा परामर्शादित्यन्वयः । सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शादित्यर्थः (कल्प्यतामिति) सुखमहमस्वाप्स

चिदह मज्ञासिषमित्येवं रूप इति चेत्? तर्हि ततएवाज्ञानसुखसाक्षिसंवित्प्रकाशकल्पनमपि विरुद्ध्येत। उपलम्भस्य बर्हिर्विषयवेदन निषेध रूपत्वा त्तत्कल्पन मुपपद्यत इति चेत् ? समः समाधिः । मामप्यहं न ज्ञातवानित्युपलम्भो विरोधीति चेत ? कस्य विरोधी? किमह मर्थस्य, उत तत्संवेदनस्य, उत वेदनमात्रस्य? न प्रथमः, अतद्रूपत्वा दुपलम्भस्य । नह्येतावन्तं कालं नाह मभूव मिति कश्चि त्प्रतिसन्धत्ते, अपि तु विद्यमान मपि मां नज्ञातवानिति । न द्वितीयः, एतावन्तं कालं न ज्ञातवानित्यनेन संविदमपि न ज्ञातवानिति संवित्संवेदनस्यापि निषेधप्रसंगात । स्वप्रकाशेन तदा तत्प्रकाशनम, निषेधस्तु विषय प्रकाशस्येति व्यवस्थेति चेत? तुल्य महमर्थेपि। अत एव न तृतीयः; स्वपक्षोन्मूलनप्रसंगाच्च । "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यय मह

मित्यत्र सुखादेरिवाहमर्थस्यापि भानाविशेषादितिभावः (यदिति) अहमर्थ प्रकाशकल्पनमित्यर्थः (तत्कल्पनमिति) अज्ञानादि प्रकाशकल्पनमित्यर्थः (समइति) अहमर्थस्याप्य बाह्यत्वादितिभावः । किमर्थविरोधितया उपलंभ विरोधिता ? उत साक्षादेवेति पृच्छति (कस्येति) (निषेधप्रसंगादिति) नज्ञात वानिति सामान्यनिषेधस्य याव द्विशेषविषयत्वा दितिभावः (निषेधस्त्विति) प्रत्यगवच्छतिरिक्तं विषयशब्दार्थः (तुल्यमिति) मामप्यहं न ज्ञातवानिति निषेधोपि देवत्वाद्याकारेणा हमर्थोल्लिखविषय इति भावः (अत एवेति) विशेषनिषेधरूपतया अतद्रूपत्वाद, एतावन्तं कालं न किञ्चिदज्ञासिषमिति परामर्शविरोधाच्चेत्यर्थः । (स्वपक्षेति) अज्ञानसंविदोः प्रकाशस्यापि निषेधप्रसंगादित्यर्थः (नाहेति) अत्र न जानातीति प्रकाशनिषेधः प्रकाशकल्पना

मस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाश मेवा पीतो भवती" ति सुषुप्तविषयश्रुत्या तदानी महमर्थप्रकाशकल्पनं विरुध्यत इति चेत्? तर्हि "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेदनान्तर" मिति तद्विषयश्रुत्यैव संवित्सुखादिप्रकाशकल्पन मपि विरुध्येत, अविशेषात् । तथापि तदानीन्तनमज्ञान मनुभूत मननुभूतं वा? पूर्वत्र संविदोपि प्रकाशसिद्धिः, स्वप्रकाशत्वात्; उत्तरत्राज्ञानप्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति चेन्न;- तदानीन्तनकालस्येव तदानीन्तनाज्ञानस्यापि तदानीमेव कल्प्यमानत्वेन तद्विषयप्रतिसन्धाना[न]भ्युपगमात् । तथापि प्रातर्गजाभावादिनयेन तदानी मधिकरणोपलम्भोवश्यम्भावीति चेन्न;- इदानीमेव कल्प्यमाने मध्यकालवर्तिनि स्वात्मनि योग्यस्मृत्यभावेन ज्ञानाभावस्यापि कल्पनोपपत्तेः । तदानी मधिकरणोपलम्भस्यावश्यंभावेपि अह

विरोधीत्यर्थः (तर्हीति) संवित्सुखादेरान्तरत्वा दित्यर्थः (तथापीति) तथाच प्राज्ञेनात्मनेत्यादिश्रुते र्न किंचिदज्ञासिषमिति परामर्शस्य चाज्ञानसंविद्व्यतिरिक्तविषयतया संकोचः कार्यः, नाज्ञासिषमिति प्रतीते रन्यथोपपादयितु मशक्यत्वादिति भावः । नचैव महमर्थप्रतिसन्धानानुपपत्त्या " नाह खलु न वाह " मित्यादिश्रुते र्न किंचिदहमवेदिषमिति परामर्शस्य च संकोच स्स्यादिति वाच्यं; पूर्वोक्तरीत्या ह्मर्थोपलक्षणसम्भवात । अज्ञानस्य त्विदानीं अननुभवेन उपलक्षणासम्भवात परामर्शत्वस्यैव वाच्यत्वात् (तदानीमेवेति) उद्बोध काल एवेत्यर्थः । ननु चत्वरादे रधिकरणस्य प्रागनुभूतस्येदानीं स्मरणेन तत्र गजाद्यभावकल्पन मस्तु, इहत्वननुभूतस्याज्ञानाधिकरणस्य स्मरणाभावे कथं तत्राभावकल्पनं, इत्यज्ञानाश्रयसंविदनुभव आवश्यक इति शंकते (तथापीति) (इदानीमिति) पूर्वोत्तरजाग्रदवस्थावच्छिन्ने क्यप्रत्यभिज्ञया मध्येपि सत्त्वस्य कल्पनेन तदानीं ज्ञानवत्त्वे नियमत स्तद्वत्तया स्मर्तव्यस्य तथा स्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव कल्पन मित्यर्थः (तदानीमिति) इह प्रतिसन्धीयत इत्यनेन प्रतीति

मर्थस्यैव प्रकाशकल्पना युक्ता । अहन्न ज्ञातवानिति स एवह्यज्ञानाश्रय तया प्रतिसन्धीयते । अतो न कथंचिदपि सषुप्तावहमर्थाभावोवक्तुम् शक्यः । अहमेव पूर्वं सुप्तः, तथाप्यहमर्थ स्तदानीं नास्तीति स्ववचनविरोधा च । मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्तिः प्रागेव श्रुतिवशा दर्शिता । नच मोक्षे अहमर्थानुवृत्ता वज्ञत्वप्रसंगः, तथा सति संविदनुवृत्तावपि तत्प्रसंगात् । यथावस्थितस्वरूपप्रकाशो नाज्ञत्वादिहेतुः, अपितु तद्विरुद्ध एवेति चेत्? तुल्यम् । यदि च मोक्षे ऽहमर्थो नस्यात् मोक्षशास्त्रस्याधिकार्यभावः स्यात् । नहि स्ववधाय स्वयमेव बुद्धिपूर्वकारी प्रवर्तते । अहमर्थस्य चात्यन्तविनाशो मोक्षे भवद्भि रिष्यते । संविदात्मनः स्वस्य च विवेकाग्रहात् प्रवर्तते इति चेत् ? तर्हि स्वविनाशे

अत्र विवक्षितम् । नच श्रुतिविरोधः, नह्यहमिति न जानातीति श्रुतिः, किन्तु अय मह मस्मीति न जानातीति, तत्राय मस्मीत्यनेन मनुष्यत्वादिरूपेण प्रतीतिरेव निषिद्धयत इति स्वरसतः प्रतीयते । यथा "कश्चिद्वा अस्मा ल्लोकात् प्रेत्य आत्मानं वेद अय मह मस्मीति, अथ यो ह वै त मग्निं सावित्रं वेद स एवा स्मा ल्लोकात् प्रेत्यात्मानं वेद अय मह मस्मी" त्यादौ । नच मामप्यहं न ज्ञातवानित्यनुभवविरोधः, न बाह्यं किंचन वेदनान्तरं- न किंचिदहं मवेदिषमिति श्रुत्यनुभवविरोधस्य संवित्प्रकाशपक्षेपि तुल्यत्वात् (तथासतीति) संसारदशायां संविदोप्यज्ञानव्याप्ते रिति भावः (यथावस्थितेति) हेतुशब्दो व्याप्यपरः (तुल्यमिति) नाह मर्थो व्याप्यः, किन्तु यथावस्थितविपरीतप्रकाश एवेत्यर्थः । ननु सुषुप्तिदशाया मिव मलीनो ह्यमर्थ स्सूक्ष्मरूपेण वर्ततां मित्यत्राह (अहमर्थस्य चेति) मुक्तौ निरन्वयविनाशएव त्वयाहमर्थस्येष्ट इत्यर्थः (संविदात्मनइति) स्वाभिन्नतया ज्ञातसंविदोनित्यताज्ञानात् प्रवर्ततइत्यर्थः (तर्हीति)

संविदो विनाश मभिमन्येत । सच स्वविनाश एवंति मन्यमानो न प्रवर्तेतैव । स्वात्मावस्थानभ्रमात् प्रवर्तत इति चेन्न;- फलस्वरूप मजानत स्तदर्थित्वायोगे नोपायानधिकारात् । अहमर्थस्थितिमपेक्षमाणस्य च भवन्मते नित्य संसारप्रसंगात् । अह मर्थस्थितिभ्रमेण प्रवृत्तस्याप्यद्वैतज्ञानोदयसामर्थ्या देवानिच्छतो प्यहमर्थ विनाश इति चेत्; तथा सति राज्यकामस्य शिरश्छेदवदपवर्गः स्या दिति सम्यक् पुरुषार्थपरत्वं शास्त्रस्य समर्थितं भवति ।

अस्तु तर्ह्या ध्यात्मिकादिदुःखत्रयाभिघातवशा त्तदविनाभूताहमर्थ स्यापि विनाशोभिमतइति । तदपि मन्दं, "तमेवं विद्वानमृत इह भवति, तमेव विदित्वाति मृत्यु मेति"त्यादिभि र्मृत्युतरणहेतुतया श्रुतस्य ब्रह्मवेदनस्य साक्षा न्मृत्युहेतुत्वप्रसंगात् । " ब्रह्मैव भवति, सर्वंहपश्यः पश्यति " इत्यादिभि र्विरोधप्रसंगा च्च ।

भेदाग्रहइत्यर्थः (फलेति) अविद्याग्रन्थिविलयस्य स्वन्मते मोक्षत्वा दितिभावः (नित्यसंसारेति) अहमर्थस्थिति मपेक्षमाणस्य तद्विरुद्ध मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्ते र्नित्यसंसारप्रसंग इत्यर्थः । मोक्षेप्यहमर्थ स्थिति भ्रमेण तत्साधनेप्रवृत्तस्य मोक्षस्सेत्स्यतीत्याशंकते (अहमर्थेति) (तथासतीति) स्वस्यैव नाशे स्वसम्बन्धितया काम्यमानपुरुषार्थस्या सिद्धेरेव न्यायावतारइतिभावः (तदपीति) संसारोह्यनिष्टत्वाद् मृत्यु रित्युच्यते, अतःस्वनिवृत्तिरपि सकलसुखोच्छेदकत्वेनानिष्टत्वा न्मृत्यु रेवेत्यर्थः (ब्रह्मैवेति) विनष्टस्यवेदितुरहमर्थस्य ब्रह्मभाव सर्वदर्शन

अस्तु तर्हि ज्ञप्तिरूप एवात्मा मोक्षशास्त्राधिकारीति चेन्न;- तस्य ज्ञातृत्वमन्तृत्वाद्यसम्भवेन श्रवणमननाद्ययोगात्, नित्यमुक्त स्वभावतयाऽ पवर्गार्थित्वासम्भवाच्च । ज्ञातृत्वदुःखित्वाध्यासा त्सर्वं मुप पद्यत इति चेन्न;- तदध्यासप्रलापाना मन्यत्रोत्सारितत्वात् ।

एतेनात्मनोपवर्गार्थमहमर्थरूपो ज्ञाता प्रवर्तत इति च प्रत्युक्तं, दृष्टा दृष्टरूपप्रयोजनान्तर मन्तरेण परार्थं स्वानर्थस्य परमकारुणिकै रप्य नभ्युपगमात् । तदेतत्प्रियतमोज्जीवनार्थं मुण्डोपहारवदित्यायातम् । अपि च - यद्यहमर्थो नात्मा कथं मनात्मनि देहे ऽहंबुद्धिः देहात्मभ्रम इत्यु च्यते? सहि त्वत्पक्षे देहाहंकारभ्रम इत्यभिधीयेत । आत्माहंकारयो रैक्यभ्रमा देहाहंकारभ्रम एव देहात्म भ्रम इति चेन्न;- तद्भ्रमस्याद्याप्य सिद्धेः । संविद्रूपस्यचाहंजानामीत्यादिना तद्धर्मभावादिविरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयमानस्याहमर्थेन देहेन वा तादृशभ्रमप्रसंगाभावात् । ततश्च देहा त्मवादनिराकरणप्रयासोपि निरर्थकः स्यात् , देह श्चैतन्यमिति चार्वाकै रप्यनंगीकारात । देहस्याहन्त्वचेतनत्वादिप्रतिक्षेप एवहि ता न्प्रातिक्रियते।

भावयोरसम्भवादितिभावः (ज्ञातृत्वादिति) ज्ञातृत्वादिस्वरूपायोग्यस्य श्रवणादिक न्नसम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन ध्यातृत्वापरपर्यायं वि ज्ञातृत्वं विवक्षितम् । ज्ञातृत्वमत्र श्रोतृत्वं, श्रवणेजानातेः श्रुतौ प्रयो गात् (सर्वमिति) श्रवणादिकं अपवर्गार्थित्वंचेत्यर्थः (एतनेति) वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः (आत्माहंकारयोरिति) अहमिति आत्माहंकारयो रभेदाद्ध्यासा दहंकृशब्दस्यत्रापि देहेहंकारतादात्म्यवत् आत्माभेदोपि प्रती यतइत्यर्थः (तद् भ्रमस्येति) अहंकारात्मभ्रमस्य तदधीनदेहात्मभ्रमस्य चेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति (संविदिति) परेण संविदएवात्मतयां·

अन्यथा तेषां सिद्धसाधनात् । यदि चाहमर्थो नात्मा, तस्य प्रत्यक्त्व मपि न स्यात् , अहम्बुद्ध्यैव प्रत्यगर्थस्य परागर्था द्विवेकात् । "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो" रित्यादि हि भवदीयभाष्ये प्युक्तं । नन्वहमर्थविषयें शद्वय मस्ति, तत्र तत्प्रकाशांशः प्रत्यक्पदार्थः, तदधीनप्रकाशोहन्त्वांशः परागर्थः, इदं रजत मिति भ्रमे शुक्तिरजतांशभेदवदिति । तदप्याशामोदकमात्रं, इदंप्रत्ययेपि कश्चि त्प्रत्यगंशोस्तीति निष्कर्षप्रसंगात् । उपलम्भविरुद्धः स इति चेत्? तुल्यं । अहम्प्रत्ययविषयेपि

गीकारात तस्याश्चाहमर्थधर्मतया प्रतीयमानत्वेनाहमर्थभेदाध्यास स्तदधीनो देहभेदाद्ध्यासश्च नसम्भवतीत्यर्थः (अन्यथेति) चार्वाकैश्चैतन्यस्य देहधर्मतयांगीकारा दितिभावः (नन्विति) अहं बुद्धिविषयत्वं परागर्थात भेदप्रयोजक न्नभवतीतिभावः (इदम्प्रत्ययेपीति) प्रत्यगंशोहमर्थः , तेन तत्रापि स्वतएव प्रत्यगंशत्वादिष्टापत्तिरिति परास्तम् (उपलम्भेति) इदमह न्नभवतीत्युपलम्भ विरोधादित्यर्थः। (तुल्यमिति) अहमिदन्नभवामी त्युपलम्भविरोधा न्नाहंप्रत्ययविषये इदमंश इत्यर्थः (अहंप्रत्ययेति) परेणपरस्य अयमित्येवानुमानादित्यर्थः ।

यदप्याह नवीनः –

युक्तितोप्यहंकारातिरिक्त आत्मासिद्ध्यति । तथाहि अहमनुभवविषयो ऽन्तःकरणा तिरिक्ताहमिति ज्ञानविषयो वा स्वप्रकाशान्योवा , न स्वद्रष्टा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकोवा; दृश्यत्वात, स्वप्रकाशत्वा नधिकरणत्वाद्वा ; घटादिवत् । अहमनुभवोहमिति व्यवहारहेतुप्रकाशः । नच पराभिमतात्मत्वे सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकैक्ये अंशतसिद्धसाधनस्या दोषत्वात् । मतान्तरेतु विषयपदस्य विशेष्यपरत्वान्न सिद्धसाधनम् । नच ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिः, वृत्तिज्ञानविवक्षायामन्तःकरणे साध्याव्यापकत्वात् । प्रकाशत्वस्या[स्य त्व] स्मन्मते

निरधिकरणत्वेन तदनाश्रयत्वाप्रसिद्धेः । नच प्रकाशात्यन्ताभावाश्रयत्वं, साधनव्यापकत्वात् । सुषुप्त्यादौ ज्ञानानाश्रयत्वस्यात्मत्वा प्रयोजकत्वेन तदनाश्रयत्वस्याप्यनात्मत्वे अप्रयोजकत्वात् । नन्वह मनुभवातिरिक्त प्रकाशमात्रविषयत्वमुपाधिः; अहमनुभवविषयत्वा दन्यदीयपरोक्षज्ञानविषयत्वाच्च पक्षस्यसाधनव्यापकता , अतोह मनुभवातिरिक्त पदं मात्रपदंचेति चेन्न;- देहादौ साध्याव्यापकत्वात् । उपाध्येकदेशस्य साधनस्यलाघवेन उक्तसाध्यंप्रति प्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वनिर्णयाच्च । किंचाह मनुभवविषयस्यात्मत्वे प्रतिशरीरं दुःखादिधर्मिणस्तस्यभेद आवश्यक इतिगौरवम् । तदतिरिक्तस्यतु भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवम् । नचाहमर्थान्यात्मकल्पनागौरवं, त्वयाप्यन्तःकरणात्मभेदस्वीकारात् । अहमनुभवगोचरस्या त्मत्वेतु विवादः । नचैव महमनुभवगोचरस्य ज्ञानाद्याश्रयत्वानुभवविरोधः, ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वनियमग्राहक प्रमाणाभावात्, आत्मग्राह्यत्वेनबुद्ध्यादीनां रूपादिवदनात्मधर्मत्वात् । नचैवं दुःखाद्याश्रयस्य तद्दृष्टृभेदानुभव विरोधः, चैतन्यतादात्म्यारोपात् तदुपपत्तेः । नचोक्तानुमाना दुःखाश्रयस्यात्मभेदे सिद्धे तदभेदारोपो यमनुभवः, तद्भेदस्त्व नुभवविरोधात् नानुमानात्सिद्ध्यतीति वाच्यम्; तथासति गौरोहमित्यनुभवविरोधात देहातिरिक्तात्मनोप्य सिद्ध्यापातात् । ममशरीरमितिप्रत्यक्षं कृतहानादिप्रसंगयुक्तिसहकृतं तदभेदप्रत्यक्षबाधकमितिचेत् ? तर्हि दुःखिनोममात्मेतिप्रत्यक्षं तद्द्रष्टृकस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनियमतर्कसहकृतं दुःखाश्रयस्यात्माभेद प्रत्यक्ष बाधकमस्तु । अन्तकरणमेवहि अहमर्थः, तदवच्छिन्नचैतन्यं ततोन्यदिति ममात्मेति भेदप्रतीतिः । नचममान्तःकरणमितिधीर्मुख्या, ममात्मेति तूपचारोस्त्विति वाच्यं; दुःखाद्याश्रयाहमर्थाभेदे गौरवस्योक्तत्वात् । अथवा ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीतिद्वयस्य भेदांशेबाधकाभावात् यथार्थत्वम् । नचात्मनो न्तःकरणस्य वा एकस्य ममताधिकरणत्वात्

अहमर्थात् कथमुभयोर्भेद इति वाच्यं; ममताश्रन्तःकरणचैतन्ययोरविषयै कतामापन्नयोर्धर्मः, अतो ममताधिकरणान्यतर प्रतियोगिकभेद इतरस्यो पपन्नः । न च संपिण्डितस्योभयस्य ममताधिकरणत्वा तदुभयप्रतियोगिकः कथमेकस्य भेदः, स्वप्रतियोगिकभेदस्यायोगादिति वाच्यं; शब्दो द्रव्याश्रितः इत्यत्र वस्तुत आकाशस्यैव सामान्यतो विषयत्ववद्रूपं नभवति रस इत्यत्र नीलादिविशेषभेदस्यैव सामान्यतो रूपाभावत्वेन विषयत्व वच्च ममत्वसामान्याकारेणात्मान्तःकरणयो रन्यतरस्य विषयत्वात् । अन्यतराप्रामाण्ये हेत्वभावेन उभयप्रामाण्यस्यैवमेव निर्बाधत्वात् । एवं च भेदप्रत्यक्षेण दुर्बलाहमर्थाभेदानुभवस्य बाधितत्वा न्निर्बाध मनुमानम् । अनुमानमपि लाघवाद्युक्त तर्क सहकृतं प्रत्यक्षबाधकं, गगननीलिमप्रत्यक्षस्य तद्बाधदर्शनात् । अतएवाहंमुक्तस्स्यामिति प्रवृत्ति रविरुद्धा, चिदात्मनोपि तत्र प्रकाशात । प्रत्युततदैव निरतिशय सुखार्थिनो मोक्षप्रवृत्तिर्नस्यात्, दुःखाश्रये तदयोगात् । न च दुःखो च्छेदार्थं प्रवृत्तिः, कार्यस्य हि परिणाममुपादानमेव स्वरूपमिति तदुच्छेदा दृते न तस्यात्यन्तिकोच्छेदः । उपादानंचात्मा चेत् तदुच्छेदे कस्य मोक्षःपुरु षार्थः । अनुच्छेदेच न दुःखादे रात्यन्तिकोच्छेदः ।

किंच मामहं जानामीति ज्ञानविषयत्व महंकारस्यानुभूयते । तच्च नस्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वेन, निरवयवात्मनि संयोगाभावेन ज्ञान- सामग्र्यभावात् । नाप्यहंकारधर्मोनित्यं ज्ञानमस्तीति, आत्माति- रिक्त नित्यज्ञानेप्रमाणाभावात् । नचाविषयस्य स्वप्रकाशत्वं सम्भवति, स्वविषयत्वं स्वप्रकाशत्व मित्यस्य निरसिष्यमाणत्वात् । अ एव न द्वितीय हेत्वसिद्धिः । तथाच हेतूभिरपि विपक्षबाधकस्तर्कः । किंचाहमिति बोधस्य विषयो नस्वबोद्धृकः विनाशप्रतियोगित्वात् मि[त]थ्यात्वाच्च घटादिवत् । नचासिद्धिः, "स्वमपीतोभवती"ति सुषुप्तौ लयश्रवणात् । नचज्ञानस्यैवलयः, "यत्रैतत्पुरुषःस्वमपीतोभवती"ति

प्रक्रान्तपुरुषप्रतियोगिकत्वात् । नच जीवस्य स्वरूपेण विलयोस्ति, प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । कृतहानादिप्रसंगात् । सत्सम्पत्तिविरोधाच्च । उपाधिलये जीवस्य तदभिमानिनोपि लयोभवति, सत्सम्पत्ति वाक्यानुसारेण पुरुषलयवाक्यस्य तथैवार्थवर्णनात् । तटस्थोपाधे विलये प्युपहिते लयबुद्ध्यदर्शनात् सउपाधि जीवतादात्म्यापन्नोह मभिमान गोचरः, तस्यैवलयः, अन्यथा जाग्रतीव सुषुप्तावप्यहमाकारपरामर्शःस्यात् । तथात्वे च्चाहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, तस्यानुभवनियमात् जाग्रतितदनुभवतया निर्णीतचैतन्यस्य तदापिसत्वात् । सुषुप्तौचैतन्यस्याभावे सुखादिपरामर्शस्याप्यभावापातात् । नचान्तः[हं-कार]करणविनाशे प्रत्यभिज्ञानविरोधः, अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्य तद्विषयस्यावस्थात्रये प्यनपायात । उपाधावहंकारे प्रत्यभिज्ञानस्य जातिविषयत्वात् । अहं निर्दुःखः स्यामिति स्वापेप्रवृत्तिरपि अहमनुभवगोचरस्य चिदात्मनोद्ध्यासात दुःखाश्रयस्य दुःखाभावार्थम् । किंच दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वात् स्वापे दुःखाभावजन्यसुखस्या हंकारेनुपपत्तेः, नित्यधर्मरूपे तस्मिन् ज्ञानाभावाच्च, स्वरूपसुखाभि व्यक्त्यर्थं स्वापेप्रवृत्तिः । अहंकारात्मवादे तन्नसंगच्छते । नचानुभव स्मरणयो र्वैय्यधिकरण्यं, कृतहानाकृताभ्यागमोवा ; तदापि सूक्ष्म रूपान्तःकरणावच्छिन्न चैतन्यस्यसत्वात तावतैवातिप्रसंगपरिहारात् । स्थूलरूपस्यनाशात् तत्कृतकर्मनाशेपि तत्फलस्य तदुपाहितएव जीवे कालान्तरेपि सेवादिफलवत सर्वज्ञेश्वरकर्तृकस्य नियमोपपत्तेश्च ।

ननु किं सूक्ष्मत्वं ? कारणात्मना प्रतिपत्तिरिति चेत? किं कारणमेववर्तते, उतकार्यमपि ? आद्येनान्तःकरणसत्वं, द्वितीये नजाग्रदवस्थातो विशेषइति चेन्न ;- सूक्ष्मतायां अनिर्वचनीयत्वेन भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वस्यानुकूलत्वात् । नच तत्र प्रमाणाभावः, सतोसतोवोत्पत्त्यनुपपत्त्या " असद्वा इदमग्रआसी " दिति श्रुत्याच कार्यमात्रस्याभ्युपेयत्वात् । अनभिव्यक्तरूपस्यैवात्रा सच्छब्दार्थत्वात् । तुच्छत्वे अ-

सीदिति विरोधात ; परामर्शोविद्यावच्छिन्नस्यैवेति केचित, तदातु न स्मृत्यसम्भवचोद्यावकाशः । नच मितत्वहेतोरसिद्धिः, परिच्छिन्न स्यात्म शब्दार्थत्वव्याघातात । " यश्चास्यस[न्त] न्नतोभावस्तस्मादात्मेति गीयते " इति वचनाच्च । नचात्मत्वं जातिरेव, तन्नानात्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेः । आत्मनानात्वे गौरवाच्च । परेषान्तु सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोनुपपन्नः, अहंकारानुभवात् कादाचित्कस्य तदनु भवस्य सुषुप्तावसम्भवात् , नित्यस्यात्मान्यस्याभावात् , विषयस्यवास्य प्रकाशत्वादित्युक्तत्वात । सुषुप्तौ जाग्रतीवाहमित्यनुभवादर्शनाच्च चिद्रूपात्मत्वावृतत्वात , अभिव्यञ्जकान्तः करणाभावाच्च न तदा विशेष्यः प्रकाशते । तस्मादहमिति ज्ञानविषयो न स्वद्रष्टा, तस्मिन् प्रकाशमानेपि अप्रकाशमानत्वा दित्यनुमानमपि साधु । प्रकाशमानत्वं प्रकाशप्रयुक्त संशयाद्यगोचरत्वं,तदभावोप्रकाशमानत्वं । सुषुप्तावहंकारसंशयाभावो न स्वप्रकाशप्रयुक्तः, किन्तु धर्मिज्ञानाद्यभावात्, इति नविशेष्यासिद्धिः । नच ब्रह्मणि व्यभिचारः, स्वव्यवहारहेतुप्रकाशानाश्रयत्वस्य साध्यस्य सत्वात् । नच विशेषणवैयर्थ्यं, अहंकारस्यात्मभेदे तत्प्रकाशदशायां अप्रकाशमानत्वस्यायोग इति अप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वात् । पराभिमतात्मत्व निषेधात् ननिषेध्याप्रसिद्धि दोषः । परामृश्यमानात्मारोपात्तु अहंकारस्य परामर्शविषयताप्रतीतिः । अनुकूलतर्कवत्त्वाच्च नाप्रयोजकत्वं। अत एवाहंकार आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादिति न सत्प्रतिपक्षत्वम् । किंच जन्यज्ञानविवक्षाया मसाधारण्यं, अजन्यज्ञानविवक्षाया मसिद्धि श्च । नच जीवान्तरेश्वराभ्या मर्थान्तरता, गौरवात् । तद्भेदनिराकरणार्थत्वात एतस्य । देवदत्ताहमनुभवविषय स्तस्यैवाहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इतिवासाध्यम् , अतोनार्थान्तरतेति ।

अत्रोच्यते । पक्षतावच्छेदकैक्यें शतस्सिद्धसाधनस्यादोषत्व पक्षे घटादिव्यावर्तक विशेषणंव्यर्थम् । पक्षान्तरेच घटादिव्यावृत्यसिद्धिः घटादिज्ञानस्याहंकारगोचरसंशय विरोधित्वेन घटमहमद्राक्षमिति त

द्गोचरस्मरणे व्यवहारादौच जनकत्वस्य त्वयास्वीकारात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यमेव तद्व्यवहारहेतुरिति पक्षेपि अहंकारावच्छिन्नचैतन्यांशस्त स्वाप्नार्थबुद्धिसुखदुःखादि व्यावृत्त्यसिद्धिः । तथाचांशतस्सिद्धसाधनता । घटाद्यनुभव एव घटमहमद्राक्ष मित्यहंकार व्यवहारस्मरणादि हेतुरितिमते तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वेन बाधः । अहंजानामीति प्रतीते वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्व विषयत्वेन त्वया निर्वाहात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यं तद्भासकमितिपक्षेपि तस्यप्रतिबिंबोपाधि भूतान्तःकरण गतत्वाद्बाधः, प्रतिबिम्बस्योपाधिभूत दर्पणादिगतत्वात् । अहं त्वमादि पदजन्य शाब्दवृत्त्यवच्छिन्न प्रकाशाश्रयत्वात्साधनत्वमतेत्वमादिपदजन्य ज्ञानस्याप्य परोक्षत्वादपरोक्षविशेषणेपि बाधएव । धर्मादौव्यभिचारश्च । प्रकाशरूपात्मनोनिराश्रयत्वेन त्वन्मते साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यदुक्तं यं प्रतिह्यनुमानं स्वप्रमेयं साधयति तस्यसिद्धिरपेक्षिता, साचात्रास्त्येवेति । तन्न, परस्यपक्षएव प्रकाशाश्रयत्व प्रसिद्ध्या तदुपजीव्य प्रवृत्तानुमानस्य परंप्रत्येव तद्बाधकत्वायोगात्, अन्यनीष्ण्यानुमानवत् ।

यच्च मुक्तिकाली नात्मपदार्थो नभवतीति साध्यम् । तदपि न, मुक्तिकालीनेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नचात्मशब्दार्थकथनमेव तदितिवाच्यं, क्रममुक्तिपक्षे बाधात् । एकमुक्तिपक्षे मुक्तिकालाप्रसिद्धेः । नच मुक्त्याश्रयो न भवतीत्यर्थः, तदनाश्रयत्वेपि स्वमत इवात्मत्वसम्भवात् । अविद्या निवृत्तिरूपत्वाभावसाधनेतु बाधः ।

यच्च स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति साध्यम् । तत्रपुरुषान्तरेणार्थान्तरं । तत्र यदुक्तं द्रष्टृनेकत्वे गौरवात्रार्थान्तरतेति । तन्न, तथासति द्रष्टृमात्र साध्यं व्यर्थमाधिकं । नच स्वेनैवार्थान्तरता, अहमनुभवविषयाणां बहूनां द्रष्टृत्वे गौरवात् । दृग्रूपस्यात्मनः प्रकाशवत्वाभावात् बाधः । कल्पितभेदेन

वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वमस्तीति चेत ? तर्हि पुरुषान्तराहमर्थस्यापि वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वात सिद्धसाधनं केनापि दुर्वारं । परमार्थतः प्रकाशाश्रयत्वसाधने बाधएव । अप्रयोजकत्वंच । नचाहमनुभवविषयस्यात्मत्वे प्रतिशरीरं सुखादिधर्मिण स्तस्य भेद आवश्यकइति गौरवं, सदारीतिकतस्य भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवमितिवाच्यं; प्रत्यक्षादि सिद्धस्य द्रष्टात्मभेदस्यौपाधिकत्व सद्विलक्षणत्व कल्पनायां द्वयोरहंप्रतीतिविषयत्व कल्पनाया मप्रतिपन्नैक्य कल्पनायां प्रत्यह महंकारस्य विनश्वरत्वेन प्रतिजीव मनन्ताहमर्थकल्पनायामेवच गौरवात । नच दुःखाश्रये मुमुक्षवभिलषित निरतिशय सुखासम्भवान्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तर्कः, प्रमाणवलात कालविशेषे तदुपपत्तेः । वैषयिक सुखाश्रये तत्रैव निरतिशय दुःखाश्रयत्ववत् रागद्वेषादिवदेकाश्रयत्वाविरोधाच्च । दुखोच्छेदार्थं प्रवृत्तिरप्युपपद्यते, आत्मस्वरूपे विद्यमानएव तदपरिणामभूतस्य दुःखस्योच्छेद संभवात् । मनसउपादानत्वं त्वसिद्धमेव । नच हेतूच्छित्तिरपि बाधिका, अहमर्थस्य स्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वात तत्राव्याप्यवृत्तित्वाभावे बाधकाभावात । किंच सूक्ष्मवस्तुसंयोगा देव स्थूलोत्पत्तिस्त्वयापि वाच्या, तत्राप्यवयवांगीकारे ऽनवस्थाप्रसंगात्सन्नसंयोगो व्याप्यवृत्तिः कथं चिद्व्याप्यवृत्तिर्वास्वीकर्त्तव्यः । सन्निकर्षाजन्यस्यापि त्वन्मते शाब्दप्रत्यक्षवदनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । किंच मांजानामीत्यहमर्थविषयकतया नुभूयमानं ज्ञानं नचैतन्यस्वरूपं, तस्याहमर्थानाश्रितत्वात ; नाप्यहमाकार वृत्त्य वच्छिन्नचैतन्यं, क्लृप्तकारणाभावेन त्वदुक्तरीत्या तदसम्भवात् । नच साक्षात्तिर्ज्ञानमितिवाच्यं, जानामीत्यनुभव विरोधात् । क्लृप्तकारणाभावेन व्यवहारासिद्धिप्रसंगाच्च । नापि घटादि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, मामहं जानामीति विषयत्वानुभव विरोधात् । तत्सन्निकर्षाजन्यत्वेन तद्विषयत्वासम्भवात् । विषयत्वाननुभवे च मानाभावेन दृश्यत्वहेत्वसिद्धेः ।

यच्च जीवस्य स्वप्ने श्रूयमाणोविलयः अहमभिमान गोचरोपाधिरूपादेव वाच्यइति । तन्न, अहमभिमानविषय शरीरनाशेपि जीवनाशा

पदेशात् । अतो "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मि " इत्यु क्तदेवत्वाद्यभिमानाभावोपपादक धर्मभूत ज्ञानसंकोचावस्थाया एव विवक्षासम्भवेन्तःकरणस्याहमर्थत्व साधकत्वासिद्धेः ।

यच्च सुषुप्तावहमर्थसत्वे सःप्रकाशेतेति।तन्न,इष्टत्वात् नचाहमित्यभिमन्यमानएवास्वाप्सामिति परामर्शप्रसंगः, आत्मस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेपि स्वस्यैवाभिमतिरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावात् ।नचाहमित्यभिमति नास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, ज्ञानत्वस्य स्वरूपाप्रकाश्यत्वात्; अह न्त्वप्रकारकत्वस्य स्वाप्रकाश्यत्वाच्च । अहमर्थस्तु परामृश्यते अहमस्वाप्समिति । अतस्तत्सत्व मावश्यकं । अहमेव पूर्वं सुप्तइति प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । नच चैतन्य स्वरूपस्य सत्वात् तदुपपत्तिः, तावन्मात्रस्या हमर्थत्वाभावात । नच जातिविषयाप्रत्यभिज्ञा, पुरुषान्तरेपि तथा प्रत्यभिज्ञाप्रसंगात् । नापि भ्रमः, बाधकाभावात् । अनेनाहमर्थेन पूर्वाहमर्थस्या ननुभवेन संस्काराभावेन भ्रमासम्भवाच्च । किंचानुभवस्मरणयोः वैधिकरण्यं, कृतहानादि प्रसंगश्च। नच सूक्ष्मरूपेण परिहारः, संस्कारधर्मादेः पूर्वाहंकारगुणत्वे तद्विकारद्रव्यत्वे च तद्विनाशेविनाशात । नन्वेक मेवान्तःकरण द्रव्यं क्रमेण स्थूलसूक्ष्मावस्थे आपद्यतइति द्रव्यैक्यान्नाति प्रसंगलेशोपि, स्थूलावस्थस्या हमर्थत्वान्न सुषुप्तावहमर्थाभाव प्रसंगश्चेतिचेन्न;- स्वरूपविषयत्वासम्भवेन कथंचि न्निर्वहणीयाया लयश्रुतेर्लाघवेन सम्प्रतिपन्न जन्यज्ञानविषयत्वोपपत्ता वन्तःकरण लयपरत्वक ल्पनाया अनुपपन्नत्वेन निरुक्तप्रक्रियायां कल्पकाभावात । किंच " सयथाशकुनि स्सूत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वान्यत्रायतनं मलब्ध्वाबन्धन मेवोपाश्रयते एवमेव खलुसोम्यैतन्मनोदिशं दिशं पतित्वा न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबन्धनं हिसोम्यमनः " इति मनसो व्यापारोपरममात्रं श्रूयते । अविद्यावच्छिन्नस्यैवानुभवः परामर्शश्चेति पक्षेच देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेनस्मरणप्रसंगः ।

यच्च सुखाभिव्यक्तयेस्वापे प्रवृत्तिः, अहंकारात्मवादे नयुज्यत इति । तन्न, स्वापजन्य सुखांगलाघवाद्यर्थं स्वापे प्रवृत्तिसम्भवात ।

किंच अभिव्यक्तिर्न प्रकाशमात्रं, तस्यनित्यसिद्धत्वात् । नाप्य विद्यानिवृत्तिः, ज्ञानसाध्याया स्तस्याः स्वापाद्यसाध्यत्वात् ।

यत्तु सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः परस्यानुपपन्नइति । तन्न. परामर्शा सिद्धेः । सुखविशिष्टाहमर्थस्येदानी मनुभवात्स्वापस्यानुमा नात् । तस्मिन्प्रकाशमानेऽप्य प्रकाशमानत्वादिति हेतुरप्यसिद्धः । यथाचाह मित्यभिमन्यमानएवास्वाप्समिति परामर्शस्तथोक्तम् । प्रत्यक्षबाधितानि चानुमानानि, दुःखाद्याश्रयस्य तद्दृष्टृभेदानु भवात् । नच चैतन्य तादात्म्यारोपात् तदुपपत्तिः, तथासति मामहं जानामीति नस्यात्, अहं ममद्दशिरित्येव स्यात् । बाधकाभावाच्च न भ्रमः । नच दुःखिनो ममात्मेति प्रत्क्षं तद्दृष्टृकस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनि- यमतर्क सहकृतं बाधकम् , अप्रयोजकत्वेन नियमासिद्धेः ।

किंचेयं प्रतीति र्लौकिकानां वैदिकानां वा ? नाद्यः, लौकि कानां हि आत्माहंत्वेनवा ज्ञानाद्याश्रयतयावा प्रतीयते । नच ममाहमिति वा ममज्ञानीतिवा प्रतीतिरस्ति । न द्वितीयः, शास्त्रतो देहातिरिक्त तदधि ष्ठात्रात्मज्ञानेसति अनाद्य विद्यावशात् देहे अपरोक्षतोहं भ्रमस्य विद्यमान तया शरीरसम्बंधित्वेनैवतदुपपत्तेः । दुःखस्यापि शरीरद्वचासात् दुःखिनो ममात्मेति प्रतीत्युपपत्तिः । अन्यथा हमर्थसम्बंधितयैव प्रतीतौ केन रूपेणात्मा प्रतीयते? नतावदहंत्वेन ज्ञानित्वेन वेत्युक्तं । ममसाक्षी त्यादिस्वेच्छा कल्पित ज्ञानंतु न प्रमाणं । नचा नुमानेन बाधः, तर्काणां निरासात् । तस्मादबाधित प्रत्यक्षबाधितान्यनुमानानि ।

किंचाहमनुभव विषयः स्व द्रष्टा, ज्ञानाश्रयत्वात् , व्यतिरेकेण घटवदिति । नचा प्रयोजकता, अहमर्थस्य द्रष्टृभेदे ईश्वरस्याहं बुद्ध्यभावप्रसंगात् । श्रूयतेच- " हंताहमिमास्तिस्त्र" इत्यादिना । स्मर्यते च " अहं कृत्स्नस्य जगत " इत्यादि ।

किंच " आत्मानं चे द्विजानीयामहमस्मी ति पुरुषः ।

वस्तुन्येवेदमंशः परकीयानुमाना द्दृश्यत इति चेत् ? तर्हि तत्रैवेद म्प्रत्यय गोचरे प्रत्यगंशोपि सिद्ध इति तद्वदेव घटादिष्वपि तत्क ल्पनाप्रसंगः । नात्र परात्मनी द मंशः प्रतीयते, अपित्वेकमेव व स्त्वंशभेद मन्तरेणापि प्रतिसम्बन्धिभेदेना ह्नत्वेदन्त्वाभ्यां प्रकाशत इति चेन्न;- अहमर्थप्रकाशे प्येकस्यैव पुत्रत्वेन पितृत्वेन प्रतीतिवत् इदमंशभानप्रसंगात् । तत्रापि कदाचिदय महमस्मीति प्रतिभातीति चेन्न;- देवोह मित्यादिषु देवादिशब्दवत विशेषणविवक्षया तत्रेदं शब्दप्रयोगात् । तस्य चांशस्या स्माभि रपि परत्वाभ्युपगमात् । प्रतिसम्बन्धिनिरूप्योहमर्थो न स्वरूपं भवितु मर्हतीति चेन्न;- पुत्रा दिष्वपि तत्प्रसंगात् । प्रतिसम्बन्धिनिरपेक्षं मनुष्यत्वाद्याकारान्तरं दृश्यते, अत स्तत्र न दोष इति चेन्न;- अत्रापि वस्तुत्वचेतनत्वाद्याकारान्तरसिद्धेः ।

नन्वहंशब्दप्रत्यभिज्ञाना दहंकार एवाहमर्थ इति निश्चीयते, सच क्षेत्रान्तर्भूतो भगवता परिगणितः, " महाभूतान्यहंकारो बुद्धि रव्यक्त मेवच" इत्यारभ्य "एतत्क्षेत्र"मिति वचनात् , "निर्ममो निरहंकार" इत्यादिषु च हेयतया यमुपदिश्यते, अतो नात्मा भवितु मर्हतीति । तद सत् , बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन भवदभिमतसंविदोपि बुद्धिपर्यायवाच्य महत्तत्वानतिरेकप्रसंगात् । अध्यवसायाख्यकार्योपकरणत्वमात्रेण तत्र बुद्धिशब्द इति चेत ? तर्हि अनात्मनि देहे अहमभिमानाख्यकार्यकर- तया त्राप्यहंकारशब्द इति भाव्यम् । अहम्भावान्तरहेतुत्वं न शब्द शक्त्या प्रतीयत इति चेन्न;- अभूततद्भावार्थच्विप्रत्यय मुत्पाद्य व्यु त्पत्त्या तदुपपत्तेः । क्षेत्रान्तर्भावपरिगणनं तु बुद्धे रप्यविशिष्टमिति । सं- विदोपि क्षेत्रकुक्षिनिक्षिपे नैरात्म्यवादप्रसंगः, समाधि श्च समान एव । निरहंकार इत्यादिषु गर्वपर्यायोहंकार उत्कृष्टजनावमानहेतुत्वा दनर्थ हेतुरिति हेयतयोपादिश्यते; न पुन रहमर्थोऽहंकारतत्वं वा, तयो रुपाधि मन्तरेणानर्थहेतुत्वाभावात । तथाचसत्यु पाधे रेव हेयत्वापत्तेः । नचा हंभावः स्वरूपेणत्यक्तुं शक्यः, त्यागबुद्धावपि तदनुप्रवेशात् । सुषुप्ति

मूर्छादिषु तत्त्यागाभ्युपगमेपि नासौ स्वशक्त्या, दैवादापन्नत्वात् । अहं भावस्य चोपादेयत्वमेव श्रुत्या प्रतीयते-"अथातोहंकारादेशः, अहमेवा धस्ता दह मुपरिष्टात्"; "त्वं वा अह मस्मि भगवो देवते अहंवैत्वमसि भगवो देवते तद्योहं सोसौ ये-सौ सोह" मित्यादिषु । "तत्वमसि" निरूपणे चैवा मबाधितं सामानाधिकरण्य मनुसन्धेय मिति सिद्धमनारोपितज्ञातृत्वविशिष्टोहमर्थ एवात्मेति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां अहमर्थात्मत्वसमर्थन भंगवादः षड्विंशः ।

किमहं कस्यकामाय किमर्थमनुसंचरेदि" ति निष्कृष्टात्मविषयकं ज्ञानमहंत्वप्रकारतयाभिलपन्तीश्रुतिः अहमर्थस्यानात्मत्वे विरुद्ध्यते । "आत्मन्येष न दोषाय शब्दोहमितियो द्विज । अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दोवा भ्रान्तिलक्षण" इति स्मृतिश्च । तत्रहि दोषत्वं भ्रान्ततापादकत्वं, उत्तरत्र भ्रान्तिलक्षण इत्युक्तत्वात । शब्दोहमित्यत्र बुद्धिरपिवाक्षिता, उत्तरत्रात्म विज्ञानमित्युक्तत्वात् । साच बुद्धिरहमिति शब्दसमानविषया अहमिति बुद्धिरेव । सैवोत्तरत्रात्मविज्ञानमित्युच्यतइति स्वरसतः प्रतीयते ।

किंच "विरजा विपाप्माभूयासं" "ब्रह्मलोक मभिसंभवानी" ति अहमर्थ सम्बन्धितया मुक्तिरप्यभिलप्यते । योहं बाल्येपितरावन्वभूवं सोहं नपुत्राननुभवामीति प्रत्यभि ज्ञानविरोधाश्च । नच चैतन्यस्वरूपेवा स्थूलावस्था, अन्तःकरणकबळितस्यैवाहमर्थत्वात् । नच जातिविषया प्रत्यभिज्ञा, सएवा हमततोन्यइति प्रतीतेः । न भ्रान्तिः, बाधकाभावात् ।

इति श्री चण्डमारुते अहमर्थात्मत्वसमर्थनभंगः

षड्विंश स्स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ सप्तविंशो वादः ।

समाश्रये यस्त्विहचेतनाना मेकोवहूनां विदधाति कामान् ।

शक्तिःपरायस्य समस्तसूतिः स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिय च ॥

यदाहुः - ज्ञातृत्वादिप्रकाशोभ्रान्तिः, देहात्माभिमानवतएव जायमानप्रकाशत्वात्, स्थूलोऽहमित्यादि प्रतीति वदिति । तदसत हेत्वसिद्धेः । नहीश्वरस्य योगिनां मुक्तानांवा देहात्मभ्रमः, नच तेषां ज्ञातृत्वादिकं नप्रकाशते । यथा परंब्रह्मैवसंकल्पयति-'हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता'इत्यादि । अस्तिच 'वेदाहं समतीतानी' त्यादि भगवद्गीतावाक्यशतम् । तथा "तद्धै तत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहंमनुरभवं सूर्यश्च " " सर्वंहपश्यः

(ज्ञातृत्वादीति) अहं जानामीत्यादिव्यवहारहेतुभूतः प्रकाशः पक्षतया विवक्षितः, तेनान्तःकरणगततया ज्ञातृत्वादिगोचर ईश्वरज्ञाने नांशतो बाधः । आदिपदेन कर्तृत्वादिपरिग्रहः । अंशत स्सिद्ध साधनस्य दोषत्वपक्षे देहाविषयत्वेन विशेषणीयं (भ्रान्तिरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्व विवक्षितं, न मिथ्यात्वं, कर्तृत्वादेरात्मन्यौ पाधिकत्वस्य सिसाधयिषितत्वात (देहेति) देहात्माभिमानक्षण एव जायमानत्वविवक्षायां तत्क्षणे जायमानस्य तदभिन्नतयासिद्धसाधनं, कदाचिद्देहात्मभ्रमवतो जायमानत्व विवक्षिते अविद्यानिवर्तक चरमज्ञाने व्यभिचार इति चेन्न; – देहात्मभ्रमप्रवाहाधिकरणकाल एव जायमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवकारोघटादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय (तदसदिति) इदानीन्तन घटज्ञाने व्यभिचारादितिभावः । देहात्माभिमान शून्ये असम्भाव्यमानत्व विवक्षायां दोषमाह (हेत्वसिद्धेरिति) चरमब्रह्म साक्षात्कारे व्यभिचारानुद्धारश्च द्रष्टव्यः । असिद्धिमुपपादयति (नहीति) देहात्माभिमानोच्छेदवत्य सम्भाव्यमानत्वं विवक्षितं, अतोनोक्त दोषइत्यत्राह (योगिनामिति) (सर्वंहेति) अनयाश्रुत्या मुक्तस्यज्ञातृत्व

पश्यती''त्यादिभि र्योगिनां मुक्तानांचा हन्त्व ज्ञातृत्वादिप्रतिपत्तिः। अन्यथा संवित्स्वरूपप्रतिभानस्यापि भ्रान्तित्वप्रसंगः । देहात्म भ्रमनिवृत्तावपि तत्प्रतिभासो स्तीतिचेत्! कुतः? श्रुतेरितिचेत्! तुल्यम्। किंच ज्ञातृत्वाव-भासो निरधिष्ठानस्साधिष्ठानोवा? नाद्यः, अपसिद्धान्तात्। न द्वितीयः, संविदधिष्ठानत्वे तत्सामानाधिकरण्येनानुभवितुः ज्ञातृत्वंज्ञानमिति प्रकाश प्रसंगात्; इदं रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्येनेव रजतस्य। अधि ष्ठानांतरस्यतु परमार्थस्यानभ्युपगमात्, अपरमार्थस्याप्यन्तत स्संविदधि ष्ठानत्वेनोक्तदोषानपायात । दर्पणादिषु व्यधिकरणतयामुखाद्यध्यास स्तर्हि कथमितिचेन्न;- उक्तोत्तरत्वात्। तत्रहि परमार्थभूते दर्पणे मुख देशत्वमध्यस्यते । तत्रच सामानाधिकरण्यमस्त्येव । किंच सत्यस्य

सिद्धे स्तत्समानाधिकरणमहंत्वमपि सिद्धमेव, सर्वं पश्यतीति तद्विष-यकदर्शनसिद्धे रहंजानामीतिप्रतीते स्सिद्धिरित्यर्थः (अन्यथेति) असि द्ध्यभावइत्यर्थः (श्रुतेरिति) स्वप्रकाशनित्यत्वादि श्रुतिभिः (तुल्यमिति) उक्तश्रुतिभिरहमन्नमित्यादि श्रुतिभिश्चेत्यर्थः (तत्सामानाधिकरण्येनेति) तच्छब्दोज्ञातृत्वपरः, अनुभवितुः चिद्रूपस्यात्मन इत्यर्थः। किं ज्ञानत्वेन प्रतीतेऽध्यासः, उत स्वरूपतः? आद्येज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रतीति प्रसं-गादित्यर्थः । द्वितीयेज्ञातृत्वमिति निरधिकरणतया भासेतेतिभावः। संविदोन्य दधिष्ठानं चेन्नदोषइत्यत्राह (अधिष्ठानान्तरस्येति) उक्तदोषे सति सदिदंरजतमिति रजतस्यसतेवात्रापि स्वाधिष्ठानाधिष्ठान संविदा-सामानाधिकरण्या त्पूर्ववत् ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाशप्रसंगादित्यर्थः। "दर्पणादिष्वि" ति अध्यस्तस्याधिष्ठानगततया प्रतीतिमात्रे दृष्टान्त तयोक्तं, नतुप्रतिबिंबत्वं, ततश्च ज्ञातृत्वाहंत्वयो स्संविद्यध्यासादहं ज्ञातेति साश्रयतया प्रतीतिरुपपद्यतइत्यर्थः। किंमुखमध्यस्यते, उत मुखसंसर्गइति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह (सत्यस्येति) ज्ञातृत्व

दर्पणस्याधिकरणत्वं मुखस्यचारोपितस्याधेयत्वं पश्यामः, अत्रतु सत्य तयाभ्युपेतायास्संविदएव मुखवदारोपितत्वाभिमतोहमर्थएवाधिकरणतया प्रतीयते । एवं मुखदर्पण संसर्गाध्यासपक्षेप्यधिकरणसत्यत्वादसिद्धिः । ननु दर्पणे मुखदेशित्वारोपः मुखेवा दर्पणदेशित्वारोपः, एव मत्रापि संविद्यहमर्थदेशित्वारोपइति कःपक्षपातः, यथा संप्रतिपन्नस्य देव दत्तस्य गन्धर्वनगरदेशित्वारोपइतिचेन्न;- सामग्रीसम्भवा सम्भवाभ्यां विशे षात् । तत्रहि दर्पणप्रतिहतप्रतिस्रोतःप्रवृत्त नयनालोकेन देशवियुक्त मुखमात्रग्रहणे ऽनुकूलस्रोतसाच दर्पणदेशे गृह्यमाणे देशत्वादिसाम्या न्मुखदेशभेदाग्रहणाच्च मुखदेशत्वारोपसम्भवः, मुखेच यत्किंचिद्देशव र्तिनि दर्पणदेशवृत्तिवस्त्वन्तरेण देशित्वादिसाम्यात्अन्यदेशवृत्तित्वाग्रहाच्च दर्पणदेशित्वारोपः, अत्रतु संविदिनिर्विशेषायां देश्यन्तरसाम्यासम्भवात्तद्भे दाग्रहासम्भवाच्च कथमहमर्थ देशित्वाध्यासः । अहमर्थे तर्हि संविद्देश त्वाध्यासइति चेन्न ;—तदध्यस्तस्य अहमर्थस्य तत्सामानाधिकरण्य प्र तीतियोग्यस्य रजते शुक्तिदेशत्वाध्यासव त्तदनुपपत्तेः । मणिप्रभावि-

---

ध्यासोऽहंज्ञानामीतिप्रतीतेः, तत्र च ज्ञानमेवाधेयतया अहमर्थएवाधि करणतया प्रतीयते, तच्च नोपपद्यतइत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह (मुखदर्पणेति) (सत्यत्वादिति) अहमर्थरूपं सदेवाद्वि- तीयमिति संविदोमिथ्यात्वंस्यादित्यर्थः । नन्वन्यतरस्मिन् अन्यतरा- ध्यासे नतयो स्सत्यत्वमिथ्यात्वनियमः, दर्पणमुखयो स्सत्यत्वादितिशंकते (नन्विति) तथाप्यधिकरणस्य सत्यत्वंस्या दित्याशंक्याधिकरण मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह (यथेति) (तदध्यस्तस्येति) अहमर्थ[illegible]त्वा- रोपपक्षेप्ययंदोषोबोद्धव्यः । ननुमणिप्रभायां सप्रभाकमण्यारोपे प्र[illegible] यथाधिष्टानत्वप्रतीति र्मणिगतत्वप्रतीतिश्च, तद्वत्ज्ञातृत्वविशिष्टस्या हमर्थस्य संविद्यध्यासात् संविदभेदप्रतीतिः संविदाश्रयत्व प्रतीतिश्चेति शंकते (मणिप्रभेति) मणौप्रभानारोप्यते, स्वतस्सप्रभाकएवमणिः

षयसप्रभाकमण्यारोपव त्सर्व मुपपन्नमितिचेन्न;- प्रभाश्रयस्यपरमार्थमणेः स्सम्प्रतिपन्नत्वेन तस्य तत्प्रभायां तत्साम्यादिभिरारोपस्योपपत्तेः । अत्रापि यदि ज्ञानाश्रयस्सत्यइष्यते ज्ञानस्यसत्यंसाधर्म्यं, तदा तद्धर्मे ज्ञाने कुतश्चित्तदारोपस्सम्भवतीति शंक्येत । नच तत्साधर्म्येपितस्यसंभवः, प्रभावद्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य धर्मिणमन्तरेण कदाचिदपि प्रकाशासंभवात् । धर्मधर्मिभावेनतुप्रतीतौ धर्मेधर्म्यारोपासम्भवात गगनेगन्तृत्वारोपवत्तद सम्भवः । नहि मणिधर्मतयैव प्रतीतायां प्रभायां मणिबुद्धिसम्भवः । स्फाटिकरागायःपिण्डौष्ण्यादिवत्संविद्यपि तच्छायापत्तितः संसर्गतोवा ज्ञातृत्वमस्त्विति चेन्न;- जपाकुसुमवह्न्यादे र्वास्तवरागौष्ण्ययोगेन तच्छायापत्तिसंसर्गाभ्यां तद्गुणकत्वेन प्रतीत्युपपत्तेः, अत्रतु संविद्यहंकारेच वास्तवज्ञातृत्वा नभ्युपगमात ; अवास्तवज्ञातृत्वच्छायापत्त्यादा वन्योन्याश्रया नवस्थादिदोषात् । ज्ञप्तिमात्रत्वच्छायापत्त्यादौ ज्ञप्तिमात्रत्व प्रतिभासप्रसं-

---

प्रभायामारोप्यते, अहमर्थस्यतु संविदनाश्रयत्वात्तत्र संविदारोप्यतइति वाच्यम् , तथाचाहमर्थस्य संविदभेदारोपोनस्यादिति पूर्वोक्तदोषस्तद वस्थइत्यर्थः । साधर्म्यांगीकारेपि दोषमाह (नचेति) प्रभा यथा मणि धर्मतया प्रत्यक्षसिद्धा तथाज्ञानमप्यहमर्थधर्मतया प्रत्यक्षसिद्धं, तच्च यदिधर्मिणमन्तरेण कदाचित्प्रतीयेत तदा तथाभासमानेध्यासइति शंक्येत, नच धर्मिणमन्तरेण कदाचित् ज्ञानस्यप्रतीतिरस्तीत्यर्थः । औपाधिकभ्रमत्वान्नसाधर्म्यापेक्षेतिशंकते (स्फटिकेति) यथासंख्यं विवक्षितम् । अत्रद्वितीय संविद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थं (अन्योन्याश्रयेति) संविदिज्ञातृत्व महंकारच्छायापत्त्या, अहंकारेतु तादृशसंविच्छायापत्त्येत्यन्योन्याश्रयः । अहंकारेयद्यन्यच्छायापत्त्या ज्ञातृत्वं तदातस्मिन्नपि अन्यछायापत्त्येत्य नवस्थेत्यर्थः । ननु न ज्ञातृत्वविशिष्टस्यच्छायापत्तिः, येनान्योन्याश्रयस्स्यात, किंतुज्ञप्तिगतस्य ज्ञप्तिमात्रत्वस्याहमर्थेछायापत्तिः तथाचाहमर्थस्य ज्ञानत्वेसिद्धेतस्य संविदिच्छायापत्त्या संविदोज्ञानाश्रयत्व प्रतीतिसंभवइत्याशंक्य, एवमप्यहमर्थे ज्ञातृत्वभानंनस्यात, अहंज्ञानमित्येव भानंस्यादित्याह (ज्ञप्तिमात्रत्वेति) आदिशब्देन छायापत्तिलब्धज्ञानताका-

गाच्च । अहंकारवृत्तिविशेषेऽनुभवस्य छायापत्त्या ज्ञातृत्वप्रकाशइति चेन्न;— 'शब्दगन्धरसादीनां कीदृशी प्रतिबिम्बते' तिन्यायेन नीरूपस्य च्छायापत्त्ययोगात् । भेदाग्रहमूलभ्रमस्यापि निर्विशेषे दुर्निर्वहत्वस्यान्यत्र प्रपंचितत्वात् । उभयत्रासिद्धमपि चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत् ज्ञातृत्वंप्रकाशत इति चेन्न;- तथा सति वास्तवज्ञातृत्वप्रसंगात । आगन्तुकचैतन्यवादावतारस्त्वधिकः, लोकायतवादावतारोवा । तेह्येवमाहुः- 'पृथिव्यप्तेजोवायव एव तत्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्योमदशक्तिव'दिति । ननु च ज्ञातृत्वोत्पत्त्यभ्युपगमे स्यादिदं चोद्यं, न पुनरध्यासे । तथाहि- क्रियाशक्तिमा नहंकारो व्यंजकस्वभावत्वात् दर्पणइव स्वानिष्ठतया मुखं स्वक्रियात्मनानुभूतिमभिव्यनक्ति, तत एव जानामीति भ्रमइति । तदपिमन्दं, नित्यप्रकाशस्यानुभवस्या भिव्यक्तिनैरपेक्ष्यात् ; अपेक्षायामपि जडस्याहंकारस्य संविदइव साक्षाद्व्यंजकत्वाभावात् । इन्द्रियादिवद्व्यंजकत्वा भ्युपगमेपि तज्जन्यज्ञानान्तरानभ्युपगमेन तदसिद्धेः । ज्ञानान्तराध्यासस्य त्वयापि

हंकारस्य संविदिच्छायापत्ति र्विवक्षिता । ननु अन्तःकरणवृत्तिविशेषे अनुभवस्य छायापत्तिः, तस्यच रक्तः स्फटिकइत्यत्र प्रतिबिंबितरक्तद्रव्यस्य स्फटिकेनेव वृत्त्यभेदेन प्रतीताधहमर्थस्य ज्ञातृत्वसति तद्द्वाराध्यासादात्मनो ज्ञातृत्वोपपत्तिरिति शंकते (अहंकारेति) (नीरूपस्येति) नीरूपद्रव्यस्येत्यर्थः (आगन्तुकेति) ज्ञातृत्वंहि ज्ञानमेव, तथा च जन्य ज्ञानांगीकारा दपसिद्धान्त इति भावः । "क्रियाशक्तिमान्"– क्रियात्मनाभि व्यंजनशक्तिमान् । अभिव्यक्तस्यापि सौरालोकस्य करतलाभिव्यंग्यत्वं दृश्यतइत्यत्राह (अपेक्षायामपीति) (संविदइवेति) व्यवहारानुगुण्यरूप प्राकट्यापादनाभावादित्यर्थः (अभ्युपगमेपीति) दोष इति शेषः । तमेवोपपादयति (तज्जन्येति) आध्यासिकज्ञानहेतुतया इन्द्रियवद्व्यंजकत्व मुपपद्यतइत्यत्राह (ज्ञानान्तरेति) अन्तःकरणे ज्ञानाध्यास एव हीदानीं चिन्त्यते, तत्सिद्ध्यर्थं च

निरूप्यमाणत्वात् । तज्जन्यज्ञानविषयतया घटादेरिव संविदोपि त्वदुक्तप्रकारेणाननुभूतित्व मिथ्यात्वादिप्रसंगाच । किंच- किमनभिव्यक्तस्यैवाहंकारस्यानुभूति व्यंजकत्वं, उताभिव्यक्तस्यवा? नाद्यः, सत्याकारत्वेनानारोपितत्वप्रसंगात् । न द्वितीयः, संविदभिव्यक्तिमन्तरेण तदनभिव्यक्तेः ।। अनभिव्यक्तायाश्च संविदोव्यंजकत्वे स्वयं प्रकाशत्वादि परित्याग प्रसंगात् । तदभिव्यक्तितः पश्चादभिव्यक्तस्याहंकारस्यं तदभिव्यक्तिं प्रति करणत्वविरोधात्, तादधीन्यादिप्रसंगाच । पूर्वाभिव्यक्तस्याप्यनुभवस्य तद्व्यंग्येनैवाहंकारेणविशदव्यक्तिस्साध्यते, रविकरव्यंग्येन करतलेन पूर्वव्यक्तरविकराविशदीकरण वदितिचेन्न; - निर्द्धर्मके निरंशे स्वप्रकाशे वैशद्यासम्भवस्यान्यत्रोक्तेः । रविकरेतु सधर्मकेसावयवे स्फुटास्फुटभावाद्युपपत्तेः। नच तत्रकरतलेन तद्विशदीकरणं, करतल प्रतिहतिवशाद्बहुळीभूतस्यालोकस्य सेतुसंरुद्धस्रोतसइव स्वयमेव बहुळतयोपलम्भात् । नच तत्र निरोधएवनास्तीति वक्तुं शक्यं, तिरोधानवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । नच निरोधेऽपि बाहुल्यं नास्तीतिशंकनीयं, प्रतीपस्रोतसातत्सिद्धेः । तच्च दर्पणादिप्रतिफलितरविकिरणै गर्भगेहान्धकार निरसनादिषु सिद्धं ।

अन्तःकरणस्याभि व्यंजकत्वाय ज्ञानान्तरस्याध्यास उच्यते, अयंचोपपादकाध्यास उपपाद्याध्यासवदेवासिद्ध इत्यर्थः (सत्येति) मिथ्यावस्तुनः प्रतीतिव्याप्तत्वादित्यर्थः । किमनभिव्यक्ता संविदन्तःकरणमभिव्यनन्ति, उताभिव्यक्ता, आद्येदोषमाह (अनभिव्यक्ताया इति) द्वितीये संविदोभिव्यक्ति रन्तःकरणैनैवेत्य न्योन्याश्रय इत्यत्राह (तदभिव्यक्तितइति) (तादधीन्येति) अन्यानपेक्षस्वरूप स्वप्रकाशत्वहानि प्रसंगइत्यर्थः । स्वप्रकाशेनैव संविदभिव्यक्ता तदभिव्यक्ताहंकारेण प्रकाश्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यत्राह (पूर्वाभिव्यक्तस्येति) किमतिरिक्त धर्मप्रकाशो वैशद्यं, उतावयवविशेष प्रकाशः, उतस्वरूपप्रकाशः त्रितयस्याप्यसम्भवं पदत्रयेणाह (निर्धर्मइत्यादिना) (रविकरेत्विति)

नच तावताकरतलादुपरिष्टादपि बहुळोपलम्भप्रसंगः, मूलाग्रयोरालोकानां घनविरळभावस्य सर्वत्र दीपादिष्वप्युपलब्ध्या प्रतिहतालोकस्याप्यग्रविरळ्यो पपत्तेः। नच मात्रयापि पार्श्वालोकात् करतलो परितनस्या लोकस्य न वैषम्यं दृश्यतइतिवाच्यम्, सूक्ष्मस्य वैषम्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । अन्यथा मध्यं दिन मार्ताण्डमण्डला लोकमध्यजाज्वल्यमानप्रदीपालोकसन्निधाने तत्रत्यालोकमण्डलस्य बहुळतरत्वेन ग्रहणप्रसंगात् । नच करतलप्रातिहतौ मूलेपितत्प्रसंगः, उपलम्भव्यवस्थाप्यत्वा दुपलब्धियोग्य बाहुळ्यस्य । किञ्च— यत्स्वनिष्ठतयाभिव्यक्तेः प्रयोजकंव्यञ्जकत्वं तत्किंज्ञानत्वं, उतज्ञानजनकत्वं, यद्वा इन्द्रियत्वं, उततदनुग्राहकत्वं, उततत्सम्बन्धहेतुत्वं, यद्वा बोद्धृबोध्ययोरन्यतरगत प्रतिबन्धनिराकर्तृत्वं, अथवा साङ्ख्यादिमते घटादिम्प्रतिदण्डादेरिव स्वानतिरिक्तस्वाभिमतानुभूतिं प्रतिजनकत्वमेवेति । नाद्यः, असिद्धेः; विरोधाच्च । उत्तरे कल्पास्सर्वेपि संविदो ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनैव निरस्ताः । विशेषतोपिब्रूमः । न द्वितीयः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । न तृतीयः, असिद्धेः । अहंकारजन्मनामेकादशानामेवहीन्द्रियत्वं श्रूयते । नचतुर्थः, अदृष्टेश्वरादिभि र्व्यभिचारात् । अत एव न पञ्चमः । इन्द्रियक्रियादिभिश्च व्यभिचारोधिकः । न षष्ठः, शमदमादिभि र्दीपादिभिश्चानैकान्त्यात्; दर्पणादिदृष्टान्तस्य च साधनवैकल्यात् ।

पीतत्वविशेषस्या वयवविशेषस्य च प्रागभातस्य भानमस्तीत्यर्थः (तद-नुग्राहकत्वमिति)दीपादिव दिन्द्रियानुग्राहकत्वं।"तत्सम्बन्धहेतुत्वं"-दर्पणादिवत्; इन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वं (विरोधादिति) घटादिज्ञानस्य स्वनिष्ठतया घटाद्यभिव्यंजकत्वा दर्शनादित्यर्थः (ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनेति) जन्यत्वानभ्युपगमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तेनचरमविकल्पनिरासः (अत एवेति) अदृष्टेश्वरयोः कार्यमात्रहेतुत्वादितिभावः (शमदमेति) शमा-

नचाहंकारापनेयं किंचिदनुभूतिविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं सम्भवति, वाह्यस्यान्धकारादेरिवान्तरस्य किल्बिषादेरप्य हंकारनिवर्त्यत्वाभावात् । अज्ञानस्यापि भावरूपस्याभावरूपस्यवा ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् । भवद-भिमताज्ञानस्य स्वरूपाश्रयविषयादि दुर्निरूपत्वस्यान्यत्र स्थापनात् । नच ज्ञानप्रागभाव स्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः, प्रागभावस्य कैश्चित्कारण-त्वाभ्युपगमात् ; अन्येषामपि कार्यस्य तन्निरसनरूपत्वेन कार्योत्पत्तेः प्रागभावानिरसनापेक्षाया मात्माश्रयप्रसंगात् । किंच- व्यञ्जकानां स्वनि-ष्ठतयाभिव्यंग्याभिव्यंजनस्वभावत्वे सौगतसौहार्दं प्रकाशितम्भवति । अप्रामाण्यंस्वत इतिहि तैरंगीक्रियते । स्वतः प्रामाण्यभंगेचा पौरुषेयी श्रुतिरपि न प्रमाणंस्यात् ।

अथमन्यसे- आत्मातावन्निर्विकारइति श्रुतिसिद्धम् , तस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमे विकारित्वप्रसंगः, ज्ञातृत्वं हि गन्तृत्ववत्क्रियाविशेषकर्तृ-स्वरूपत्वा द्विक्रियात्मकम् ; अतः कृतिशक्तिमतोन्तःकरणस्य सैव कृति श्चितिशक्तिरूपात्मसन्निधानेन ज्ञानरूपेवभातीति न क्वचिदपि तात्विकं ज्ञातृत्वं । प्रयोगश्च-ज्ञातृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिकं नात्मधर्मः, विक्रियात्मकत्वात्, दृश्यत्वात्, दृश्यनिष्ठत्वात्, अहमर्थसमानाधिकरण तया प्रतीयमानत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । अत्रैवविकारिद्रव्यस्थमिति वा साध्यम् । विप्रतिपन्नोहंप्रत्ययो नात्मगोचरः,

---

दिर्बौद्धगत कल्मषनिवर्तकः, दीपादिर्बौध्यगततिमिर निवर्तकः । असिद्धिमप्याह (नचाहंकारेति) (अभावरूपस्येति) प्रतियोग्यतिरिक्त निवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तम् । अहंकारस्याभावरूपा ज्ञाननिवर्तकत्वेपि न-प्रतिबन्धकत्वं, प्रागभावस्या प्रतिबन्धकत्वादित्याह (नचज्ञानेति) (कारणत्वेति) कारणस्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः (अन्येषामिति) निरसनं निवृत्तिः, तथा च कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वाभावान्न प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः (किंचेति) व्यंजकस्य ज्ञानस्यस्वनिष्ठतया विषयाभिव्यंजकत्वे सर्व ज्ञानाप्रामाण्यापत्तिरितिभावः । इष्टापत्तिन्निराकरोति (स्वतः प्रामाण्येति)

अहंप्रत्ययत्वात् , देहाहम्प्रत्ययवदिति; यद्वा - आत्मावा ज्ञातृत्व कर्तृत्वाहन्त्वादिरहितः, निर्विकारत्वात्, अन्तःकरणरूपाहंकारव्यतिरिक्तत्वात्, अजडत्वात्, प्रत्यक्त्वात्, आत्मत्वादित्यादिभिश्चेति । अत्र ब्रूमः, यथा निर्विकारत्वमात्मनश्श्रुति सिद्धं तथा ज्ञातृत्वमपि ततएवसिद्धं । तथाहि "अथयोवेदेदं जिघ्राणीति स आत्मे" त्यादि, तथा "एषहि द्रष्टाश्रोते" त्याद्यारभ्य "विज्ञानात्मापुरुष" इत्यादिभिरात्मनएव साक्षाज्ज्ञातृत्वंश्रूयते। निर्विकारश्रुतिविरोधात् भ्रान्तिसिद्धविषया ज्ञातृत्वश्रुतिरितिचेन्न;- विपरिवर्तप्रसंगात् । निर्गुणनिरूपणेच विषयव्यवस्थाया निर्वहणंद्रष्टव्यम् । कथं च ज्ञातृत्वस्य विकारात्मत्वं ? नतावन्मृत्पिण्डादिवत्स्वरूपान्यथाभावेन; तदसिद्धेः। नापि धात्वर्थयोगितामात्रेण, अस्तिभवतीत्यादियोगेनानुभूतेरपि विकारित्वप्रसंगात् । नित्यत्वादस्यादेर्विकारत्वं नास्तीति चेन्न;—ज्ञातृत्वेपि समानत्वात् । ज्ञातृत्वस्य कादाचित्कतयोपलम्भा

अप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वे प्रामाण्यं स्वतोनस्यात्, तथाच श्रुतेर्नस्वतः-प्रामाण्यं, अपौरुषेयत्वेन वक्तृगुणादपि नेतिप्रामाण्यमेव नस्यादित्यर्थः। (क्रियाविशेषेति)क्रियाविशेषाश्रयत्व रूपत्वादित्यर्थः। (नक्वचिदिति) अन्तःकरणे आत्मनि वेत्यर्थः । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयो र्विक्रियात्मकत्वं हेतुः । अन्यत्साधारणम् । (अहमर्थेति) अहन्त्व समानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । अहन्त्वानवच्छिन्नेयं हेतुः (संप्रतिपन्नवदिति)गन्धत्व घटत्व देहत्वानि यथा योग्यंदृष्टान्तः (आत्मावेति) अत्रधर्मरहित इत्यपिसाध्यं विवक्षितम् , तदभिप्रायेण द्वितीयहेतुव्यतिरिक्ता व्यतिरेकिणः । ज्ञातृत्वादिराहित्येसाध्ये द्वितीयहेतुरन्वयी, तत्राहंकारपदं स्वरूपकथनं। श्रुतेरन्तः करणपरत्व शंकापनुत्तये विज्ञानात्मापुरुष इत्येतदुपात्तं (नतावदित्यादि) मृत्पिण्डस्य घटावस्थायां स्वरूपान्यथाभावा द्यथाघटस्य तद्विकारत्वं, तथा ज्ञातृत्वावस्थायां पुरुषस्यान्यथाभावोनेति नतस्य विकारात्मत्वमित्यर्थः (नापीति) ज्ञातृत्वदशायामात्मनः ज्ञाधात्वर्थयोगितामात्रेणेत्यर्थः । कादाचित्कधात्वर्थयोगित्वं विकारित्वमित्याशयेन शंकते (नित्यत्वादिति)ज्ञातृत्वे ज्ञानस्वरूपाश्रयत्वे (ज्ञातृत्वस्येति) जानाम्यज्ञासिषमितिकादाचि

ज्ज्ञानंविकारइति चेन्न;- अस्त्यादेरपि कादाचित्कतयोपलम्भात्तस्यापि विकारत्वप्रसंगात् । ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यादिबला दस्त्यादे र्नविक्रियात्मत्वमिति चेत् ? तर्हि ज्ञातृत्वमपि श्रुतिसिद्धमेव, यथा— " नविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यत"इति । एवंचसति कर्मोपाधिक तत्तत्करणव्यापारद्वारकनियतविषयज्ञान प्रकाशाप्रकाशा वपेक्ष्य उदयास्तमयव्यपदेशः। उक्तंचभगवता शौनकेनापि-"यथानक्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षाळनान्मणेः । दोषप्रहाणा न्नज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥यथोदपानकरणात्क्रियते नजलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्ति मसतस्सम्भवः कुतः॥ तथाहेयगुणध्वंसा दवबोधादयोगुणाः। प्रकाश्यन्ते नजन्यन्ते नित्याएवात्मनोहि ते ॥ " इति । एतेन ज्ञाननित्यत्वे नित्योपलम्भप्रसंग इति चोद्यमपि परिहृतम् , कर्मोपाधिकसंकोचवशात्तदप्रकाशात् । ज्ञानसंकोच विकासाभ्या मात्मनोविकारित्वमितिचेन्न;— साक्षात्तदाश्रयत्वाभावात् , व्यवधानेन तदाश्रयत्ववचनस्य स्वरूपाविषय निर्विकारश्रुत्यासह विरोधगन्धाभावात् । एवं च सति प्रत्यक्षकलहशान्तिरपिस्यात । यच्च विक्रियात्मकत्वादि त्याद्यनुमानतूलजालं, तत्रापि बाधानैकान्त्यादि पवनदहनसंमूर्छनम । बाधस्ताव न्नित्यज्ञातृत्व प्रतिपादकश्रुत्यादि वशात्सर्वत्रासिद्धः। विशेषतश्च भ्रमः - विक्रियात्मकत्वादिति स्वरूपपरिणामविवक्षायामसिद्धिः । क्रियायोगमात्रादिविवक्षाया मस्त्यादिभिरनैकान्त्यं । दृश्यत्वा नात्मधर्मइत्यस्य दूषणन्तु निर्विशेषत्व

त्कतयोपलंभादित्यर्थः (ज्ञानमिति) (अस्त्यादेरिति) अनुभूतिरासीदस्ति भविष्यतीति कादाचि त्कतयोपलम्भादित्यर्थः(ज्ञाननित्यत्वेति)कालस्यातीतादिरूपत्वा त्तत्तत्कालावच्छिन्नरूपेण सत्त्वस्याप्यतीतत्वादि व्यवहारादित्यर्थः (श्रुतिसिद्धमिति) नित्यतयेति शेषः । आत्मनोज्ञातृत्वे विकारित्वप्रसंगइति तर्कं दूषयित्वानुमानमपि दूषयति (यच्चेति) (नित्यज्ञातृत्वेति)औपाधिकत्वव्यावृत्यर्थं नित्यपदम् । " जानात्येवाय " मिति नित्यज्ञातृत्वप्रतिपादकश्रुतिः । " कर्ताबोद्धे " ति कर्तृत्वश्रुतिः । " आत्मन्येष नदोपाय शब्दोदमिति योद्विजे " ति अहन्त्वाश्रयेप्रमाणं । (क्रियायोगेति)

निराकरणेऽग्राह्यम् । दृश्यनिष्ठत्वादिष्वे तदप्यात्मनो दृश्यत्वसमर्थनेन परिहृतम् । यदि पुनर्द्रष्टृनिष्ठत्वनिषेधे तात्पर्यं, तदा व्याघातः; नहि ज्ञातृत्वमेव ज्ञातृनिष्ठन्नभवतीति सम्भावयामः । यच्चा हमर्थसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिति, तदप्यात्मत्वेनानैकान्तिकम् । अस्ति ह्यहमात्मेत्यपि सामानाधिकरण्यम् । आत्मातावदस्ति, तस्यात्मत्वंनाम किमपि नास्तीति कुत्रानैकान्त्यमितिचेत् ? तर्हि ज्ञातानाम कश्चिदस्ति ज्ञातृत्वंनाम किंचिन्नास्तीति परिभाष्य तत्पक्षीकारेण प्रयोगं परित्यज्य तूष्णीमास्व । एषुच ज्ञानमात्रात्मधर्मत्व निषेधे त्वप्रसिद्धविशेषणता । ज्ञानधर्मत्वमात्रनिषेधें ऽशतस्सिद्धसाधनता । ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे स्ववच नविरोधापसिद्धान्तौ ।

विकारिद्रव्यस्थमिति साध्येप्यात्मनोपि शरीरसम्बन्धादि मात्र विकाराभ्युपगमेन सिद्धसाधनता। उत्पत्तिविनाशादि विकारिद्रव्यनिष्ठमिति साध्येपि बाधाप्रयोजकत्वादि रपरिहार्यः ।

क्रियापदं धात्वर्थपरं, तच्च भावप्रधानम् । आदिशब्देनजन्यत्वंविवक्षितम् । " अस्त्यादि " भिरित्यत्र संयोगादिविवक्षितम् (आत्मनोदृश्यत्वसमर्थनेनेति) अप्रयोजकत्वं , अस्त्यादिभि रनैकान्त्यंचेतिभावः । प्रत्यक्त्वमात्मत्वमिति विवक्षायां दोषउक्तः, ज्ञातृत्वमात्मत्वमिति विवक्षितंचेद्बाधोपीत्याह (यदिपुनरिति) बाधमुपपादयति (नहीति) (तर्हीति) तथाचाश्रयासिद्धिरितिभावः (अप्रसिद्धेति) निर्धर्मकासिद्धेरितिभावः (अंशतइति) यत्किंचिज्ज्ञानधर्मत्वनिषेधे धर्मभूतज्ञानं प्रत्यधर्मत्वात सिद्धसाधनतेत्यर्थः । " अंशतः "- अंशेन, ज्ञानैकदेशं धर्मभूतज्ञानमादायेतियावत् । सामान्यतोज्ञानधर्मत्वनिषेधे " बोद्धाविज्ञानात्मापुरुष " इति श्रुतिबाधः, ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे प्रतिज्ञाविरोधापसिद्धान्ताभ्यां निग्रह इत्याह(ज्ञात्रिति)(बाधेति) आत्मनोनित्यत्वज्ञातृत्वयोः श्रुतत्वादितिभावः।

एव महम्प्रत्ययोनात्मगोचरः, अहम्प्रत्ययत्वादित्यत्रापि ज्ञानमात्राह मर्थाद्यात्मशब्दार्थ विकल्पेन सिद्धसाधनत्वाप्रसिद्धविशेषणत्व विरोधापसिद्धान्तादि र्द्रष्टव्यः ।

नच भ्रान्तिस्थलेहम्प्रत्ययस्यानात्मविषयतया अन्यत्रापि तथैव भवितव्यम्, अति प्रसंगत् । यश्चात्माज्ञातृत्वादिरहितइति साध्ये निर्विकारत्वादितिहेतुः, सच विकारविकल्पेन निरस्तप्रायः । यस्त्वन्तः करणरूपा हंकारव्यतिरिक्तत्वादिति, सोपितेनैवात्मनो ज्ञानरूपत्वमपि निषेद्धुं शक्यमिति प्रसंजकत्वा दप्रयोजकत्वाच्च परिहृतः । ज्ञातृत्वाभ्युपगमे जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादि प्रसंगइति विपक्षे व्याप्तिसिद्धेः प्रयोजकत्वमिति चेन्न; ज्ञातृत्वे प्यजडत्वादिकं भवत्विति त्वत्प्रयुक्तप्रसंगव्याप्ता वपि पर्यनुयोगावताराव । एतेनाजडत्वादित्यनुमानमपि निरस्तं भवतीति ।

यश्चाहंकारस्य ज्ञातृत्वमिच्छति, सकथं दृश्यत्वप्रकृतिपरिणामत्वादिभि र्देहस्याचेतनत्वंसाधयति । यदिपुन र्दृश्यत्वाद्यविशेषेपि देहस्याचेतनत्व मन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वंच देहत्वादिवद्व्यवस्थितम्मन्येत, तदान्तःकरणस्यैव द्रष्टृत्वमपि साधयेव, पर्यनुयोगपरिहारयोस्तुल्यत्वाव । विकारिद्रव्यविशेषस्यैव परिणाम विशेषवशा ज्ज्ञातृत्वमिच्छन्नूनं

(एवमहम्प्रत्ययइति) अत्रापि ज्ञानमात्रात्मविवक्षायां अप्रसिद्ध विशेषणता, ज्ञानमात्मेतिविवक्षायां पूर्ववदंशत स्सिद्धसाधनत्वादि, ज्ञातेत्युक्तावपसिद्धान्तः, अहंकारस्य तन्मते ज्ञातृत्वाव , अहमर्थत्वमात्मत्वमित्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधइत्यर्थः । अप्रयोजकतांचाह (नचभ्रान्तीति) (सचेति) धात्वर्थायोगित्वमसिद्धं, अस्त्यादियोगाव , अन्यथाभावरहितत्यम्प्रयोजकम् , अस्त्यादियोगवज्ज्ञातृत्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः । (ज्ञातृत्वइति) पर्यनुयोगादित्यन्वयः (एतेनेति) अप्रयोजकत्वादित्यर्थः (यश्चेति) चेतनत्व ज्ञातृत्वं द्रष्टृत्वमिति देहस्यात्मत्वंसिद्धमितिभावः । (विकारीति) आत्मनोपकृष्टस्य ज्ञातृत्वादेः शरीरेस्थापनसम्भवाव ,

भूतचैतन्यवादमेवाभिप्रेत्यात्मापह्नवादिषु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रवर्तत इत्यायातम् । अतस्सिद्धं ज्ञातृत्वमात्मन एव, तच्चा नध्यस्तं सत्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां ज्ञातृत्वाध्यासभंगवाद स्सप्तविंशः ॥२७॥

आत्मापह्नवः सुकरइति तवाभिप्रायइत्यर्थः ।

नवीनस्तु - " असंगोह्ययंपुरुषः, " " असंगोनहिसज्जते " " दृष्टैवपापंच पुण्यंचे " ति श्रुतिभिः कर्तृत्वभोक्तृत्व निषेधान्नात्मा कर्ताभोक्तावा । नच करोमिभुंजइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अन्तःकरण गतस्यैव तस्य प्रतीतेः तस्याहमनुभवे प्रकाशमानत्वात् । नचात्र मानाभावः, विरुद्धधर्माध्यासानुपपत्त्या ऽहमनुभवगोचरस्य द्वैरूपाव-श्यम्भावात् । तथाहि - आत्माज्ञानरूपः, ज्ञानं च नचैतन्यविषयः, नचैकस्य चैतन्यविषयत्वाविषयत्वे सम्भवतः । दुःखत्वपरमप्रेमास्पदत्वे अपि परस्परासंकीर्णं स्वाश्रयंव्यवस्थापयतः । परमप्रेमास्पदत्वं हि सुख त्वेन , नच सुखस्य दुःखाश्रयतासम्भवति, तयोर्विरोधात् । एवमप रिच्छिन्ने अहमर्थेपरिच्छेदानुभवोपि द्वैरूप्येमानम्; अहमिहैवास्मीति परिच्छेदानुभवात् । नच देहपरिमाणमेवारोप्यतइति वाच्यम् , आत्म ग्रहणस्यैव तदासम्भवात्; तद्गत परिमाणग्राहकेन्द्रियस्यैव तद्द्रव्य ग्राहकत्वात् । तस्मात्परिच्छिन्नमेवान्तःकरणं स्वसाक्षितादात्म्यापन्नमह मनुभवविषयइति वाच्यम् । किंच दुःखाद्याश्रयस्य पराभिमतात्मन इन्द्रियग्रहणयोग्यत्वेपि तत्रप्रतीयमानं परिच्छिन्नं परिमाणमनारोपितम्, तत्रतद्बाधकाभावात्; तस्यैवात्मत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसंगेन मुक्त्यनु

पपत्तेः , तत्तादात्म्यात् सर्वगतोपि दृगात्मापरिच्छिन्नतयाभासत इ-त्यहमर्थोद्विरूपः । तदुपाधिकमेव तत्तादात्म्याध्यस्तात्मकर्तृत्वादि न स्वाभाविकमिति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं ज्ञानविषयताप्रतीत्यर्थं मामित्यत्रात्मनोन्योभासत इति । तन्न, तथापि मामित्यात्मनोपिभासमानतया तस्यविषयतावश्यम्भावे तदन्यकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नन्वन्तःकरणस्यविषयता, तदभेदादात्मन औपाधिकमितिचेत् ? अहंप्रतीतिविषयमन्यं तस्याभेदाध्यासंच कल्पयित्वा तदुपाधिकविषयताकल्पनादपि घटादिगताया अहन्त्वगताया वा विषयताया आरोपस्य लघुत्वात् । वृत्तिविषयत्वस्यैव वा प्रतीतौ को विरोधः । स्वविषयकवृत्त्यभिन्नतया चैतन्यस्य प्रतीतिः तन्निबन्धन एव वा ज्ञानविषयत्वव्यवहारोस्तु । किंच प्रकाशत्वमात्रं न स्वप्रकाशत्वम्, मीमांसकनैयायिकयो रविवादप्रसंगात् । अतो भेदगर्भ विषयत्वातिरिक्तं प्रकाशत्व मात्मनोस्त्येवेति तद्धाने को विरोधः । किंच कर्मत्वं हि न विषयत्वं, गमनादे र्निर्विषयस्य कर्माभावप्रसंगात्; विषयोपि कर्मेत्येतावत, किन्तु क्रियाजन्यफलभागित्वं; ततश्च ज्ञाधात्वर्थरूपस्वजन्यव्यवहारशालित्वात् ज्ञानकर्मत्वप्रतीतौ को विरोधः। ननु घटं जानामि मां जानामीति प्रतीत्यो र्वैषम्यानुपलम्भे कथं क्वचिद्विषयत्वं भासते क्वचित्कर्मत्वमिति वैषम्यमिति चेन्न;- सर्वत्र कर्मत्वस्यैव प्रतीतेः । वस्तुतस्तु व्यवहारप्रयोजकीभूतो ज्ञाननिरूपितः कश्चिदतिशयो व्यवहारविषये भासते, मां जानामीति स एव भासते, सतु ज्ञानातिरिक्तगतो विषयतेत्युच्यते, सोत्र न भासते । किंच धर्मभूतज्ञानविषयत्वस्यात्मन्यनुभवात् न कश्चि द्विरोधः । नच ज्ञानाश्रयत्वे घटवदज्ञानत्वप्रसंगः, " विज्ञानात्मा पुरुषः " " जानात्येवायं पुरुष " इत्यादिभि रप्रयोजकसहचारमात्रमूलतर्कानुमानयो र्बाधात् ।

यदुक्तं सुखस्य दुःखाश्रयत्वं न सम्भवतीति । तत्तुच्छं, तथात्वे बाधकाभावात् । सुखस्य दुःखाश्रयत्वादर्शनमेव बाधकमिति

त्वेन्न; - आत्मन स्सुखरूपत्वं त्वदुक्तन्यायेन श्रुत्या च सिद्ध मेव । तस्य दुःखाश्रयत्वं च प्रत्यक्षश्रुतिभ्याम् । किमवोधिकं दर्शनं नाम । वैषयिकसुखस्य दुःखाश्रयत्वादर्शनमात्रेणात्मसुखस्यापि तदनाश्रयत्व साधने तद्वदेव नित्यत्वानाश्रयत्व मनित्यत्वं वा स्यात् । नचैवं दुःखस्यापि सुखाश्रयत्वप्रसंगः, आकस्मिकापादनस्य सर्वत्र सुलभ तया सर्वव्यवस्थाभावप्रसंगात् । तद्धेत्वनिष्टनिदर्शनं च ज्ञानस्यापि ज्ञानाश्रयत्वस्योपपादितत्वात दृश्यत एव ।

यच्च परिच्छिन्नत्वेन द्वैरूप्यसाधनम् । तदपि न, देहस्यपरिच्छि न्नतया देहात्मभ्रमादेव तदुपपत्तेः । नचेन्द्रियेणात्मग्रहणासम्भवः ; परिमाणग्रहणाभावेपि त्वचा घटादिग्रहणदर्शनात् । तथा चन्द्र समुद्रयो र्ग्रहणदर्शना च्च । समुद्रेपि परिमाणमात्रग्रहणाभ्युपगम साहसस्या त्मन्यप्यनिवार्यत्वात् ।

किंच त्वमिहास्सइति चाक्षुषधीमूलाद्वाक्या दहमिहास्मीति जाय- मानाधी शरीरविषयैव, तदविशेषादन्यत्रापि तथा।यच्चपरिच्छिन्न परिमाण मनारोपितं बाधकाभावादिति, तत्र किमन्तरेणोपाधिमात्मन्यपि परिच्छे- दारोपोस्ती त्यभिमतं, उतपरिच्छिन्नान्तःकरणतादात्म्यारोप मात्र मिति? आद्ये अनारोपित मित्यनुपपन्नम् । देहातिरिक्त परिच्छिन्न वस्त्वंतरकल्पनागौरवमधिकम् । द्वितीये परिच्छिन्नतयाप्रतीयमान देहतादात्म्यारोप एवास्त्विति ।

यदप्याह- "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण"इति श्रुतिरेव मनस्तादात्म्यापन्नस्यात्मनो भोक्तृत्वेमानम् , मनस्तादात्म्यस्यैव मनोयो- गत्वात् । " सवमानः सन्नुभौलोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलाय- तीवेति " श्रुतिरप्यत्रमानम् । इवशब्दस्य मिथ्यात्वद्योतकत्वात् । भगवानपि केवलात्मनिकर्तृत्वं निषेधति- "तत्रैवं सतिकर्तारमात्मानं केवलं तुयः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नस पश्यति दुर्मतिरि" ति । श्रीगभावते

भगवद्वचनं- शोक हर्ष भय क्रोध लोभ मोह स्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मन " इति । सूत्रमपिमानं "कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात्" "यथाच तक्षोभयधे" ति । यथावाश्यादीतरकारक संविधानप्रयुक्तं कर्तृत्वं तदसमवधानेतु स्वाभाविक मकर्तृत्वमेव, तथात्मनोपि शरीरेन्द्रियादि समवधानप्रयुक्तं कर्तृत्वं, तदसमवधानदशायां नेतिनतस्य कर्तृत्वं स्वाभाविक मित्यर्थइति । तन्न, तथाहि - शरीरेन्द्रिय साधारणयोगस्यैव मनसासंभवात् नात्मेन्द्रियेतिश्रुतिरत्रप्रमाणम् । ध्यायतीवेत्यत्रइवशब्दो ह्यपार्थः, भुक्तमिवेतिवत् । स्वहितं चिन्तयन्नकास्यैनचिन्तयितुं शक्नोति, स्वहितं चरन्नकास्यैनचरितुं शक्नोती त्यर्थः । "कर्ताबोद्धा विज्ञानात्मा पुरुष" इति इममेव पुरुषं प्रत्यभिज्ञाप्य कर्तृत्वादिकथनात् । यद्वा "तस्मादेवंविद्वान् वीवनृत्यंत् प्रेवचलेत् इत्यत्र यथा विनृत्तत्वे प्रचलनत्वे सत्यपि तत्प्रयोजकत्वेनो न्मत्तेसिद्ध स्योन्मादस्याभावा दिवशब्दप्रयोगः, एवमिहापि भगवति संकल्पप्रयोजकरूप सत्यसंकल्पत्वस्य प्रवृत्तिप्रयोजकस्या प्रतिहतशक्तित्वस्य च जीवेऽभावादिव शब्दप्रयोगः । यद्वा "तस्यैषाश्रुतिः यत्रैतत्कर्णावपि निगृह्यनिनद मिवनदथुरिवाग्नेरिवज्वलत उपश्रृणोती" त्यत्र यथा प्रसिद्धवैधर्म्यादिव प्रयोगः; एव मिहापि । वैधर्म्यं च प्रागुक्तं अन्यप्रेर्यत्वादिकं च । उपक्रमे उभौ लोकौ संचरती त्यभिधाने कर्तृत्वनिषेधासम्भवादेव मेवार्थस्य वाच्यत्वात् । स समान स्वन्निितबुद्धिवैशिष्ट्याभिधानात् औपाधिकत्वमेव कर्तृत्वस्योच्यत इति चेन्न;- तस्य तत्प्रतिपादकत्वासम्भवात् । यदाह शंकरः- " समानः सदृशः सन् , केन ? सन्निहितत्वा द्धृदयेन. हृदि च पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः तात्स्थ्यात बुद्धिर्हृत , किंपुन स्सामान्यं? अथ माहिषव द्विवेकतोनुपलब्धिः. अवभास्यावभासकयो र्विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा, आलोकोह्यवभास्येन सदृशो भवति; यथा रक्त मवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति; तथा पीतं

लोहितं वावभासय त्वालोक स्तत्त्वदृशो भवतीति " । तन्न, हृच्छब्देन मांसपिण्डस्यैवोपस्थानात् , मुख्यार्थबाधकाभावेन लक्षणा नुपपत्तेः । तत्र च न बुद्धे स्सन्निधिः । तस्मा त्स्नान स्साभि मान इत्यर्थः । "तत्रैवं सति कर्तार मात्मानमि" ति तु भगवतैव निर्व्यूढम् । शोकहर्षेत्यादिचाचार्यैरेव निर्व्यूढम् । सूत्राच्च न त्वदुक्तार्थ मुपलभामहे; किन्तु सापेक्षत्वमात्रमिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगत परावरतत्वयाथात्म्येन . तदेकदेवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
ज्ञातृत्वाध्यासभंगः
सप्तविंशः स्कन्धः ॥२७॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथाष्टाविंशोवादः ॥

चतुर्दशविधस्यापि साक्षिवर्गस्य साक्षिणे ।
स्वतस्सर्वविदेतस्मै नमस्सर्वान्तरात्मने ॥

यत्पुनराहुः— आसंसार मज्ञानसाक्षित्वेन ब्रह्मावतिष्ठते । श्रूयतेहि- "साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चे" त्यादि । नच स्वप्रकाश प्रत्यक्षा दैन्द्रियकप्रत्यक्षाच्चा तिरिक्तं साक्षिप्रत्यक्षं नाम नकिञ्चिदुपलभ्यत इतिवाच्यम् , सुखमहमस्वाप्स मेतावन्तं कालं न किंचिदह मज्ञासिषमिति सुखाज्ञानयोः साक्षित्वेन सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शादिति ।

अत्रोच्यते । तत्र तावत्स्वरूप सुखप्रकाशः स्वप्रकाशान्तर्गतः, न पुनस्साक्षिप्रकाशगम्यः । वैषयिक सुखप्रकाशस्तु सुषुप्तिकाले न

(चतुर्दशेति) यथा साक्षिवर्गस्य साक्षित्वं न विषयावभासात्मकत्वं; तथा भगवतोपीति भावः । किं तर्हि भगवत स्साक्षित्व मित्याकांक्षायां सर्वसाक्षात्कर्तृत्वमेव सर्वसाक्षित्व मित्याह (स्वत इति) अद्वैतश्रुतिबलात ज्ञानस्वरूपमेव वाच्य मित्यत्राह (सर्वान्तरात्मन इति) विशिष्टाद्वैत एवाद्वैतश्रुते स्तात्पर्यमिति भावः । (सुखमह मिति) सुखाज्ञानयो स्साक्षित्वेनैव सुखमहमस्वाप्समित्येतावन्तं कालं न किंचिदवेदिषमिति च सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शादित्यन्वयः । अयं परामर्श स्स्वापकाले साक्षिणा सुखाज्ञानयोः प्रकाशादेव, नान्यथेत्यर्थः । " स्वरूपसुखप्रकाशः " - स्वरूपसुखस्यप्रकाश इत्यर्थः (साक्षिप्रकाशगम्यइति) साक्षिप्रकाशत्वेनावगन्तव्यइत्यर्थः ।

सम्भवति । अज्ञानमपि तदानीन्तनस्मृत्यभावेनानुमीयते, तत्कालादिवत् । नहि सुषुप्तिकालोपि तदानी मेव साक्षिणा गृहीत इतीच्छसि । इष्यमाणत्वेपि कालोपाधेरपि कस्य चिद्गृहीतव्यतया जागरनिर्विशेषत्व प्रसंगः । तदग्रहणे पुनरेतावन्तं कालमिति कालविशेषणोपादानविरोध स्स्यात् । किंच किमिदं साक्षित्वमिति निरूपणीयं । किं साक्षात्कर्तृत्वं, उत साक्षात्कारत्वं,उताविद्यकप्रकाशंप्रतिहेतुत्वं,उतान्यंत्किंचित्? इति । नाद्यः, ब्रह्मणोवास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । लोकेपरमार्थ द्रष्टारमेव साक्षीति व्यपदिशन्ति । आविद्यकस्यापि ज्ञातृत्वस्या हंकारनिष्ठत्वा भ्युपगमेन विलीनाहंकारेषु सुषुप्त्यादिकालेषु तदसिद्धेः । न द्वितीयः, "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया" मित्यनुशासनविरोधात । आहचाहमर्थात्मत्वसमर्थनमध्ये- "साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, नह्यज्ञातुस्साक्षित्वम्, ज्ञातैवहि लोकवेदयो स्साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रं, स्मरतिचभगवान् पाणिनिः 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया' मिति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्द"मिति । औपचारिकसाक्षित्वा भ्युपगमेपि ससाक्षात्कारः किं स्वात्मनः, उताविद्यायाः? नाद्यः, स्वप्रकाशस्यान्यवैमुख्येन दृगधीन सिद्धेर विद्यायाएवा सिद्धिप्रसंगात । नद्वितीयः, मिथ्याभूता विद्यागोचरत्वेन वृत्तिज्ञानवत ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसंगात् । स्वरूपेणाबाधितस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयमिथ्यात्वादेवहि मिथ्यात्व मुपवर्णितं

(तदानींतनेति) तदानीन्तनतयास्मृत्यभावेनेत्यर्थः । तत्कालादिवदि त्यनुमेयत्वे दृष्टान्तः । ननुनस्मृत्यभावेनानुमानम् , ब्रह्मस्वरूपमेवहि कालः, तस्यचग्रहण मस्त्येवेति शंकमानंप्रत्याह (इष्यमाणत्वेपीति) सिसाधयिषितं साक्षित्वं किमिति विकल्प्यदूषयति (किंचेति) आविद्यकं ज्ञातृत्वमभ्युपगतमेवेत्यत्राह (लोकइति) (आविद्यकस्यापीति) तेनात्मन्यौपाधिकाध्यासोपि निरस्तः । उपाधिविलये नौपाधिकाध्यासा सम्भवात् (स्वप्रकाशस्येति) स्वात्मन इत्युक्त्या स्वस्यैव प्रकाश

सविषयमिथ्यात्व वादिभिः। स्वगोचर एव साक्षात्कारः पुनरविद्यागोचरइव भातीतिचेन्न;- तथाप्यविद्याया असिद्धिप्रसंगात । नह्यन्यगोचरस्य ज्ञानस्य ततोन्यगोचरत्वेनभ्रमः, अनुव्यवसायस्य विषयावच्छिन्न ग्राहकत्वात् । तद्भ्रमेपि नतेन ज्ञानेनतत्सिद्धिः । किंच स्वगोचर एवायं साक्षात्कारो अविद्यागोचरइव कस्यभाति? नतावद्ब्रह्मणः, अहम् विद्यागोचरइति ज्ञातुमसमर्थत्वात् । नाप्य विद्यायाः, अहं ब्रह्मणो गोचरइव भामीति तस्या अपि ज्ञातुमशक्यत्वात् । नचान्यस्य, तदुभयव्यतिरिक्तस्यकस्यचित् सुषुप्त्यादिषु अप्रकाशमानत्वेनतदयोगात्।

इत्यभिधानात् अन्यवैमुख्यसिद्ध्याविद्याया असिद्धिप्रसंगइत्यर्थः (स्वगोचरइति) ततश्च मिथ्याविषयत्वाभावात् न मिथ्यात्वमितिभावः (तथापीति) तथोक्तावपीत्यर्थः । दोषोस्तीतिशेषः । कुतइत्यत्राह (अविद्यायाइति) तदुपपादयति (नहीत्यादि) (अनुव्यवसायस्येति) व्यवसायोपनीतस्यैवा नुव्यवसायविषयत्वादितिभावः । अंगीकृत्याप्याह(तद्भ्रमेपीति) (तेनेति) अविद्यागोचर भ्रमविषयेणेत्यर्थः । तद्विषय स्यैव तत्साधकत्वादित्याशयः । यद्वा तादृश भ्रमांगीकारेपि न तद्भ्रमेणतत्सिद्धिः. पारतन्त्र्येण तद्विषक ज्ञानस्य तदसाधकत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह (नहीति) हिरवधारणार्थः । हेतौ पूर्वं भ्रममंगीकृत्य तेनासिद्धिरुक्ता. इदानीं तेनासिद्धावपि तद्भ्रमविषय भूतज्ञानेनासिद्धि शंकान्निराकरोति (तद्भ्रमेपीति) (अहमिति) अहमर्थ स्यैव भ्रान्तिज्ञानाश्रयत्वात् ब्रह्माविद्ययो स्तथात्वान्नतयो रुक्तभ्रान्ति रितिभावः (अहंब्रह्मणइति) इवशब्दएवार्थः । अहं ब्रह्मणोगोच रएवेतिवा भामीतिवा ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः । दूषयति (तदुभयेति) (तदयोगादिति) अविद्यागोचरत्वभाना योगादित्यर्थः । ननुस्यादेव मन्यथाख्यातिपक्षे तद्विषयत्वस्याभावाद विद्याया असिद्धिः. अस्माकंतु भ्रमेसत्रि मिथ्याभूत मविद्याविषयकत्व मप्यस्तीति स्याद विद्यासिद्धि

नच न कस्यचिदितिवक्तुं शक्यम्, भातीत्यादेः प्रतिसम्बन्धिन मन्तरेण प्रयोगादृष्टेः । मिथ्यासाक्षित्वमिति चेन्न ;—

साक्षित्वं यदि मिथ्या स्यात् साक्ष्यन्तर परिग्रहः ।
नचेदाधारभावेपि मिथ्यात्व मनुवर्ण्यताम् ॥

नन्वासंसार मविद्याया स्स्वात्मन श्च प्रकाशो ब्रह्मणः, अपवर्गेतु स्वात्मन एवेति नियम इति चेत् ? किमपवर्गदशाया मविद्यायाः प्रकाशो निवृत्तो नवा? निवृत्त श्चेत स्वात्मैव निवृत्त स्स्यात् । अनिवृत्तत्वे त्वविद्यापि तदानीं मनिवृत्ता स्यात् । प्रागपि प्रकाशमात्राधीन सिद्धि र्हि सा। यदि च ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार एवाविद्यामपि प्रकाशयेत्? ब्रह्मणो विद्याया श्च तादात्म्यं प्रसज्येत । स्वरूप मेव हि तेन प्रका

रिति किंचेत्यतः प्रागुक्तदोषस्योद्धारं शंकते (मिथ्येति) (साक्षित्वमिति) तथाच मिथ्याभूत साक्षित्वसाधक साक्ष्यन्तरं वाच्यं, तत्रापि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । नच साक्षित्वमपि स्वस्मिन्नेवाध्यस्यतइति न साक्ष्यन्तरमितिवाच्यं, तथाप्यनन्त साक्षित्वकल्पनया अनवस्थाया दुस्तरत्वात् । साक्षित्वविषय [का] भावेपि साक्षित्व म्मिथ्यास्त्वित्यत्राह (नचेदिति) तथासति ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानत्वा दनध्य स्तस्यापि साक्षित्वस्य मिथ्यात्वमस्तु, अनध्यस्तत्वाविशेषादितिभावः । यद्वा यथा साक्षित्वस्याध्यासाभावेपि मिथ्यात्वं, तथा ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्व मस्तु, उपपादकराहित्या विशेषादितिभावः । नन्वज्ञानागोचरस्यैव तद्गोचरत्वमाध्यासिकमिति ब्रूमः, स्वरूपमेवतु कर्तृ आसंसारमविद्यागोचरं, अतो नाविद्यायाः असिद्धिः; नापिमिथ्यात्वं, यावत्स्वरूपं सत्यविषयत्वेन घटादिज्ञानवत् सत्यत्वादितिशंकते (नन्विति) (निवृत्तस्स्यादिति) स्वा

शनीयम् । अस्वरूपप्रकाशत्वे वृत्तिवन्मिथ्यात्वं प्रागेवोक्तम् । विषयापहार एव वा स्वरूपापहारोपि वा यद्वा तद्वा मिथ्यात्व मस्तु । किंचाविद्यासाक्षित्वं ब्रह्मण स्वरूप मेव, ततोन्यद्वा? पूर्वत्र स्वरूपस्य नित्यत्वा न्नित्य मविद्यासाक्षित्वप्रसंगः । उत्तरत्र तत् किं परमार्थभूत मुतापरमार्थभूतम् ? आद्ये ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्यत्वानभ्युपगमेनापसिद्धान्तः । द्वितीये तत किमविद्यास्वरूप मुत तदारब्धम? नाद्यः, विषयस्वरूपमात्रस्यैव साक्षिस्वरूपत्वे घटादे र्यावद्विनाशं व्यवधानादि

स्वतएवाविद्या प्रकाशत्वादित्यर्थः (प्रागेवेति) नच सत्यविषयकत्वात्सत्यता, सत्यशुक्तिविषयस्यापि रजतभ्रमस्यमिथ्यात्वांगीकारादिति भावः । (विषयापहारएवेति) विषयापहारइति परमतेन, स्वरूपापहारइति मायिमतेन । यदिमिथ्याविषयवृत्तेः स्वरूपापहारः, ब्रह्मण्यपि तथास्यात्, यदि ब्रह्मणिविषयापहारएव, वृत्तावपितथास्यात्, सर्वथावृत्ति साक्षिणोर्न वैषम्यंस्यादिति तात्पर्यं (विषयस्वरूपेति) अविद्यासाक्षित्वं यद्य विद्या तर्हि घटादिसाक्षित्वमपि घटादिरेवस्यात्, ततश्चविषयेविद्यमानेपि साक्षित्वाभावस्य वक्तुमशक्यतया सर्वधाभानप्रसंगइत्यर्थः । नच घट प्रकाशदशायां साक्षी न स्वकीयइति वाच्यम्,तदा अर्थान्तरस्याप्य भानप्रसं• गात् । नवृत्त्यभावादप्रकाशः, अहमर्थ तद्धर्माज्ञानादीनामप्य प्रकाशप्रसंगात् । नचान्तःकरणोपहितचैतन्यसम्बन्धाभावादप्रकाशः, शुद्धचिदाश्रयाविद्याया अप्यन्तःकरणोपाधिकभेदवच्चैतन्यासम्बन्धेना प्रकाशप्रसंगात नन्व न्तःकरणोपाधि र्नशुद्धचैतन्याद्भेदं सम्पादयति,अतो विद्याप्रका• शइति चेत्? तर्हि घटादिरपिभासेत, अविद्यावच्छुद्धचैतन्ये कल्पितत्वात् ।

एतेनान्तःकरणोपहितस्साक्षी, साक्षित्वंच अकर्तृत्वेसतिद्रष्टृत्वं, द्रष्टृत्वंच नदर्शनक्रियाकर्तृत्वं, अकर्तृत्वव्याघातात्, किन्तु वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिसम्बन्धित्वं, इदंच विषयघटितं नस्वरूपं, स्वरूपभूतं साक्षित्वन्तु उदा

दशायामप्यविच्छेदेन प्रकाशप्रसंगात् । न द्वितीयः, साक्षित्वाधीन सिद्धेरविद्यायाः साक्षित्वजनकत्वायोगात् । साक्षित्वस्याप्यनादित्वाभ्युपगमेनापसिद्धान्ता च ।

एतेनाविद्याप्रकाशं प्रति हेतुत्वपक्षो निरस्तः, अनादेर्हेत्वनपेक्षणात् । नापि चतुर्थः, तस्यापि स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावादिविकल्पदुःस्थत्वादिति । अतो न कथंचिदपि निर्विशेषज्ञानमात्रस्य साक्षित्वं सम्भवतीति साक्षित्वोपदेशसामर्थ्यादेव ज्ञातृत्वादिकमात्मनो वश्याभ्युपगन्तव्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां साक्षित्वभंगवादोऽष्टाविंशः ॥२८॥

सीनमिति नवीनजल्पितंनिरस्तं ; उक्तरीत्या अज्ञानप्रकाशघटादिप्रकाशयोः प्रसंगात् । किंच एवमपि साक्षीचेतेति श्रुतिप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणिसाक्षित्वस्यानिर्वाहः । यत्तो दासीनबोधात्मत्वं स्वरूपभूतंसाक्षित्वमिति । तन्न, अनुशासनविरोधस्योक्तत्वात् ।

(साक्षित्वस्येति) नच साक्षित्वन्नाविद्या तदारब्धंवेतिवाच्यं, अविद्यान्यस्या नाविद्याकस्यमिथ्यात्वायोगात । तदधीनत्व न्त्वनादे र्नसम्भवतीत्युक्तं (अनादेरिति) ब्रह्मस्वरूपस्यैवाविद्या प्रकाशत्वादिति भावः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेनविरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां साक्षित्वभंगः

अष्टाविंशस्स्कन्धः ॥ २८॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथैकोनविंशो वादः ॥

विदित मनुवदन्तो विश्व मेत यथाव

द्विदधति निगमान्ताः केवलं यन्मयत्वम् ।

अविदितबहुभूमा नित्य मन्त विभक्तां

हयवरवदनोसौ सान्निधि स्सन्निधिं नः ॥

यदाहुः- शास्त्रप्रत्यक्षयो र्विरोधे शास्त्रं बलीयः । अन्यथा ऽद्वैतशास्त्रस्य प्रामाण्योच्छेदप्रसंगात् ,अपरोक्षदेहात्मभ्रमादेश्च दुर्निरासत्वा

(विदितमिति) यथावद्विदितमित्यन्वयः । प्रत्यक्षेण सत्येनहिविश्वं प्रतीयते, तच्च प्रत्यक्षं यथार्थं, ततश्च निषेधकत्वाभिमतश्रुते र्धर्मिग्राहक विरोधा त्तन्मयत्वएव तात्पर्यमितिभावः (केवलमिति) नतुनिषेधन्तीत्यर्थः। अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यं वक्तुं सामान्यतश्शास्त्रस्य प्रत्यक्षाद्बली यस्त्वमाह (शास्त्रेति) (अपरोक्षेति) देहातिरिक्तात्मासिद्धौ शास्त्र- मात्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंगइतिभावः । ननु प्रत्यक्षविरुद्धशास्त्रस्य प्रत्यक्षा त्प्राबल्यव्युत्पादन मद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वार्थं हि क्रियते ! तच्चायुक्तम्, अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षाविरोधाभावेन व्युत्पादनवैय र्थ्यात् । तथाहि- न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधः, अधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगत सन्मात्रस्यैव प्रत्यक्षग्राह्यत्वात; घटादेः प्रत्यक्षग्रहणायोग्यत्वात् । तथाहि इन्द्रियव्यापारानन्तरं घटादिस्सर्वतोभिन्नएवहि प्रतीयते, संशय विपर्यया- दर्शनात; भेदस्यप्रतियोग्येक वित्तिवेद्यस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहःसम्भवति, सर्वेषां प्रतियोगिनाम सन्निकर्षात् । नच प्रतियोग्यंशेस्मृतिः, तथापि

पातात् । नचात्र विरोध एव न सम्भवतीति वाच्यं, भेदप्रपंच

वैशिष्ट्यांशे तदभावात् । नच तदंशेपि प्रत्यक्षत्वं, सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं वि· नातदसम्भवात् । तस्मात्प्रत्यक्षायोग्य प्रतियोगिन स्तदेक वित्तिवेद्य भेदस्य तदेकवित्तिवेद्यघटस्य च प्रतिभासो भ्रम इति केचित् । अन्येतु घटोऽपि प्रत्यक्षः, सत्वं त्वधिष्ठानगतमेव भासते, न घटादिगतमिति न प्रत्यक्षविरोध इत्याहुः । अपरेतु सत्ताजाति वाँ विद्यमानत्व लक्षणं वा सत्वं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नत्वबाध्यत्वरूपं, अतो न विरोधः इत्याहुः । इतरेतु "सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"मिति श्रुतिबळा न्मन्मथ मन्मथ इतिवत सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतेः प्रकारा न्तरेण तदसम्भवात व्यवहारकालाबाध्यत्वं सर्वकालाबाध्यत्वमित्येवो त्कर्षापकर्षयो र्वाच्यत्वात प्रपंचे व्यवहारकालाबाध्यत्वं विषय इति न विरोध इत्याहुः । तस्मा त्सर्वथाविरोध एव नास्तीत्याशंक्याह (नचात्रेति) अय माशयः- आद्यपक्ष स्तावदनुपपन्नः, सर्धस्माद्भेदस्याग्रहेपि कोट्यनुपस्थिते विशेषादर्शना द्वा संशयाभावोपपत्तेः ; क्वचित्संशयस्यैव दर्शनाच्च । किंच सदंशेपि मिथ्यार्थप्रतियोगिकभेद संशयादर्शनात तद्ग्रहोवाच्यइति तज्ज्ञानमपिभ्रमस्स्यात। किंच प्रतियोग्यंशे कारणाभावेन भ्रमत्वेपि घटांशे भेदांशेचं प्रत्यक्षत्वे नानुपपत्तिः, अन्यथा सत्यपितथाप्रसंगात्। किंच प्रतियोग्यंशेस्मृतिः, भेदे तद्वैशिष्ट्यांशेच प्रत्यक्ष मस्तु; नच सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षाभावा न्न सम्बन्धप्रत्यक्षं स्यादिति वा- च्यम् , मुख्यसम्बन्धप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वात ; नच लाघवा त्सम्ब न्धत्वमेव कार्यतावच्छेदकप्रविष्टमिति वाच्यम्. जगत्सत्यत्वे अति प्रसक्तत्वेना सत्यत्वे प्रत्यक्षत्वस्यैवाभावेन सम्बन्धप्रत्यक्षात्वस्या कार्यता वच्छेदकत्वात । द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्नः; तत्र घटादौ सदभेदप्रतीति रस्ति नवा? नाद्यः, विरोधस्यापरिहारात । अन्त्ये सन्घट इति विशि ष्टव्यवहारानुपपत्तिः । भेदाग्रहा त्तदुपपादने अनिर्वचनीयख्यात्युच्छेदः ।

गोचरत्वतन्निषेधाभ्यां विरुद्धविषयत्वोपलम्भात् । नच देशकालस्वरूपा दिभेदेन निषेधः संकोच मर्हति, "नेह नानास्तिकिंचन" तस्मान्नविज्ञान मृतेस्ति किंचित्क्वचित्कदाचि द्विजवस्तुजात " मित्यादिभि स्सर्वदेशसर्वकालवर्त्तिनां ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तूनां सर्वप्रकारनिषेधोप लम्भात् । "त्रय आवसथा स्त्रयः स्वप्ना" इति च स्वपस्येव जागरसुषुप्तयो रपि मिथ्यात्व मेवह्युच्यते । नच जागरादिवत्स्वप्नस्यापि सत्यत्व मुच्यत इति विपरिवर्तः, स्वप्नशब्देनैव तयो रुपचरितत्वात् । स्वप्न

तृतीयोप्यनुपपन्नः, सच्छब्दस्य लोके जात्यादावेव व्युत्पन्नतया सदेव सत्यं ज्ञानमित्यादौ पारमार्थिकत्वासिद्धिप्रसंगात् । चतुर्थो प्ययुक्तः, किंचित्कालविशेषिताबाध्यत्वग्रहणे तत्रैव सत्यपदव्युत्पत्तेः पूर्वोक्तदो- षात् । ननु लोके बाधाभावमात्रे व्युत्पत्तिरितिचेत्? केनचिद्बाधाभावस्य शुक्तिरजतेपिसत्त्वात्. बाध्यत्वसामान्याभावस्यग्रहे विरोधानिस्तारात् । तस्माद्विरोधस्सर्वथा दुष्परिहरइति ।

ननु विधिनिषेधयो र्देशकालान्तर विषयत्वेन वा विधेयनिषेध्ययोः स्वरूपभेदेनवा संकोचा न्न विरोध इत्यत्राह (नच देशेति) आदिशब्देनप्रकारो गृह्यते । सम्भवति हि ब्रह्मणोन्य- स्स्वतन्त्रंनास्तीति स्वातन्त्र्यादिप्रकारेण निषेधः (सर्वप्रकारेति) विज्ञा नमृतइति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि निषेधा त्पारतन्त्र्यादेरसिद्धेर्न स्वातन्त्र्यादिना निषेधइतिभावः । ननु "त्रयः स्वप्ना स्त्रय आवसथा" इति स्वप्नोपलक्षितावस्थात्रयस्य आवसथशब्देनावसथवत् सत्यत्वमेवोच्यत इत्यत्राह (नच जागरादिवदिति) (स्वप्नेति) प्रथमश्रुतस्यावसथस्यैवो देश्यत्वात स्वप्नशब्देन उपचारात् स्वप्नकल्पत्वं विधीयत इत्यर्थः । अस्तु वा स्वप्नइत्यस्यैवोद्देश्य समर्पकत्वं ; तथा प्यावसथशब्देन नसत्यत्वविधिः , तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादि

शब्दस्यच मिथ्यार्थेलोकप्रसिद्धत्वात्। अन्यत्र तदभावात्। नह्यावसथशब्द स्सत्ये प्रसिद्धः। नच भेदविधायकश्रुतिबलात् भेदानिषेधकश्रुतीना मन्यपरत्वं, निषेधस्यैव प्रसंगसापेक्षत्वेन विध्यपेक्षया परत्वात् अपच्छेद न्यायेन बलीयस्त्वात्। नच सिद्धवस्तुविषययो स्समुच्चयविकल्पादिसम्भव इति निर्गुणवादे निरूपितम्। अतो त्यन्तविरोधे रज्ज्वधिकरणसर्पभूविदळन चत्कम्बुकळधौतवच्चोभयबाधोन्यतरबाधोवावश्यंभावी। तत्रनाद्यस्सम्भवति, पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वातिरिक्त कोटिदर्शनाभावात्। निषेधकतया परस्य च शास्त्रस्य निषेधकान्तरादर्शनात्। नच विधिरेव निषेधस्य निषेध इति वाच्यम्, तस्य स्वरूपत स्स्वार्थावगाहित्वात्। निषेधस्यतु प्रतियोगि

त्याह (अन्यत्रेति) ननु तुल्यप्रमाणेन भेदशास्त्रेणा भेदश्रुतेरन्यपरत्वसिद्धे-र्न प्रत्यक्षस्य शास्त्रविरोध इत्याशंक्याह (नचेति) नन्वरुणैकहाय नीव द्वीहियववद्वा विकल्प स्समुच्चयो वास्त्वित्यत्राह (नच सिद्धेति) अत उक्तरीत्यासंकोचाभावा द्विरोधः शास्त्रप्रत्यक्षयोरिति शेषः। किंच यदि निषेधक मुभयो रस्ति तदाद्यस्याद्रुभयबाधः। नचोत्तरस्य निषेधक मन्य दस्ति। नच प्रत्यक्षमेव तन्निषेधकं, तथात्वं हि घटादिप्रत्यक्षस्य घटाभावो नास्तीत्यद्वैतशास्त्रवेद्यमिथ्यात्व घटकाभावप्रतिक्षेप रूपतया वाच्यम्, तथाच तादृशाभावप्रसंगसापेक्षत्वेन शास्त्रात्प रत्वं स्यात् , तत श्च प्रत्यक्षशास्त्रयो रन्योन्याश्रयः, तस्मा दुभयो र्निषेधाभावा न्नोभयबाध इत्याह (निषेधकतयेति) निषेधकतया परस्ये त्युक्तिः प्रत्यक्षस्य निषेधकत्वे तदपेक्ष्यत्वेन ततः परत्वं न स्या दित्य भिप्रायः। ननु प्रतिक्षेपरूपत्वाभावेपि प्रतियोगिन एवाभावाभावत्वेन प्रत्यक्षस्य तन्निषेधकता स्यादित्याशंक्याह (नचेति) स्वरूपतः प्रतियो ग्यवगाहनमात्रा न्न निषेधकत्वं बाधकत्वं वा, शुक्तिरजतप्रतीत्या तद भावस्य निषेधबाधयो रदर्शनात् ; अपितु प्रतिक्षेपरूपत्वादेव, तच्च

प्रतिक्षेपात्मकतयैव स्वरूपलाभः । विनाशादिषु कथमिति चेन्न तत्रापि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् ॥ * ॥ विनाशादिषु शब्देषु नास्तिशब्दस्यगोचरः। नञुपश्लेषवैधुर्यात् केवलं प्रतिपद्यते॥*॥ अतोन्यतरबाधोवशिष्यते । बाधश्चबलवतादुर्बलस्यैव नचप्रत्यक्षपरोक्षयोः प्रत्यक्षत्व परोक्षत्वाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये, शुक्तिप्रत्यक्षेण शुक्तिरजतप्रत्यक्षबाधस्य दीपशिखादिभेदानुमानेन दीपैक्य प्रत्यभिज्ञान बाधस्यच परित्यागप्रसंगात्।नचोपजीव्योप जीकभावात प्रत्यक्षशास्त्रयोः

प्रत्यक्षस्य नास्तीत्यर्थः । ननु घटो विनष्ट इत्यादिषु प्रतियोगिनिषेधरूपता दृश्यते ; प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतातु नास्ति, नञो श्रवणादिति शंकते (विनाशादिष्विति) (केवलमिति) प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतारहित इवापाततो ज्ञायत इत्यर्थः (अत इति) ननु कथ मनिर्धारणेना न्यतर बाधपरिशेषः? निषेधकस्य परस्य शास्त्रस्य निषेधकान्तरादर्शनादिति पूर्वोक्त्या निषेधकशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वस्यार्थसिद्धत्वादिति चेन्न;- तत्रहि निषेधाभावे बाधो न सम्भवतीत्युक्तं, नतु निषेध स्सर्वो बाधक इति, अनन्यथासिद्धत्वेनैव बाधकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् (बाधश्चेति) ननु बलवतो बाधकत्वं वदतः प्रत्यक्षस्यापि बलवत्त्वे बाधकत्व मभिमतम्; तच्चायुक्तं, निषेधरूपत्वाभावेन विधे बाधकत्वाभावस्योक्तत्वादिति चेन्न; विधेरपि निषेधबुद्धिद्वारा बाधकत्वस्याभिमतत्वात्; विधे स्सप्रतिपक्षनिषेधकत्वं च बलवत्त्वकृतमिति न पूर्वोक्तविरोधः (शुक्तीति)बाध्यत्व प्रयोजकाभावेपि बाध्यत्वं दृश्यत इत्यर्थः (दीपेति) बाधकत्वप्रयोजकाभावेपि बाधकत्वं दृश्यत इत्यर्थः। एतेन प्रत्यक्षत्वं परोक्षबाधकत्व प्रयोजकं परोक्षत्वं प्रत्यक्षबाध्यत्वप्रयोजकमिति निरस्तं; व्यभिचारात्। शुक्तिप्रत्यक्षरजतप्रत्यक्षयो र्बाध्यबाधकभावे अननुगमान्नेदं प्रयोजकम्, अनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति विवक्षितं (नचोपजीव्येति) उपजीव्य

प्राबल्यदौर्बल्ये; व्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षोपजीविनानुमानेन ज्वालैक्य प्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात्। नच पूर्वत्वादुपक्रमवत् प्रत्यक्षप्राबल्यं,पूर्वत्वमात्रस्यापच्छेदेपरस्यैव प्राबल्यनिश्चयेना प्रयोजकत्वात्। नच परत्वस्यबाधप्रयोजकत्वे माध्यमिकमर्यादया त्रय्यन्तानामपि बाध्यत्वमितिवाच्यं, परत्वमात्रस्य बाधकत्वेनानुपन्यासात्। अन्यथाद्विचन्द्रज्ञानादिना प्राक्तनचन्द्रैकत्व ज्ञानादिबाधप्रसंगात्। तस्माद्द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधेसावकाशत्वा दन्यथासिद्धंबाध्यं, अनवकाशत्वादनन्यथासिद्धंबाधकम्। अवकाशश्चाविरुद्धविषयलाभोप्रमाण कोटिनिवेशोवा। तत्रपूर्वस्येहासम्भवो दर्शितः। उत्तरस्तुकारणदोषेपर्यवसितः। नच शास्त्रजन्यज्ञानस्य दुष्टकारण प्रसूतत्वं, कर्त्रभावेनैव भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिमूलत्वशंकोच्छेदात्;अविच्छिन्नसम्प्रदायत्वेन शैथिल्यावापोद्वापादि विचारवैदेशिकत्वात्; उपबृंहणब्रह्ममीमांसाद्यनुग्रहेण प्रतिपत्तृ-

---

जातीयत्वेन प्राबल्यं विवक्षितं। अत एव नरशिरः कपालशुचित्वानुमानस्याशुचित्वबोधकागमबाधः (माध्यमिकेति) "न सन्नासन्नसदसन्नचाप्यनुभयात्मक"मिति मिथ्यात्वरूपचतुर्थकोटेरपि तेन निषेधा द्बाधस्स्या दित्यर्थः (परत्वमात्रस्येति) शास्त्रान्तरापेक्षया शास्त्रस्य परत्वं प्राबल्यप्रयोजकं, न परत्वमात्रमिति भावः (ज्ञानयोरिति) ज्ञायते नेनेति ज्ञानं ज्ञानकरणं, यथाश्रुते विरुद्धयो ज्ञानयोः वक्ष्यमाणाविरुद्ध विषयलाभासम्भवात् (अन्यथासिद्धमिति) प्रतीयमानार्थे प्रामाण्यंविनापि सम्भावितोदयत्व मन्यथासिद्धत्वं (उत्तरस्त्विति) अप्रमाणकोटिनिवेशस्य कारणदोषं विना ज्ञातु मशक्यत्वा त्तस्य बाध्यत्वप्रयोजकत्वोक्तिस्तत्प्रयोजककारणदोषे पर्यवस्यतीत्यर्थः (कारणदोष इति) कारणगतो दोषः, प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये वादोषाद्धि अप्रमाणं ज्ञानं भवति (नच शास्त्रेति) अत्र नच शास्त्रं दुष्टमिति वक्तव्ये ज्ञानस्य दुष्टकारणप्रसूतत्वाभाववचनं लाघवार्थं; अन्यथा हि नापि प्रतिपत्ता दुष्टः, ब्रह्ममीमांसादि

दोषाणामपि निर्मूलत्वात् । अत श्शब्दप्रमाणदोषतया सम्प्रतिपन्न समस्त सम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । नच प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्न काचकामीलादि दोषविरहात् गगनपवन दहनसलिल वसुधादि गोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमितिवाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्ष दोषत्वेन वासनामूलाभेदभ्रमेदृष्टत्वात् ; भेदवासनायाश्च बीजांकुरन्यायेन प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतोदुष्टकारणप्रसूतं भेदज्ञानं निर्दोष निगमान्त जन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन बाध्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं- शास्त्रबलीयस्त्वाभावे सत्य द्वैतशास्त्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंग इति । तदसत् , प्रत्यक्षाविरोधिन्येवा द्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाह्यत्वात् । यच्च प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति । तदयुक्तं, देहात्मभेद प्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेणतन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य बलीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् । यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलंभेन संकोचो नयुज्यत इति । तदपिमन्दम्, सर्वविषयत्वे सत्येवहि प्रमाणान्तर विषयात् संकोचो

यत्त्वादिति प्रतिज्ञान्तरं स्यात्; तत्र भागासिद्धिवारणार्थं मद्वैततात्पर्य निश्चयवान् प्रतिपत्तेत्यपि विशेषणीयं स्यात् (प्रामाण्यादिति) प्रामाण्या न्यथात्वया प्रमाणकोटिनिवेशासम्भवा त्प्राबल्यं प्रतिष्ठित मित्य र्थ्यादाविनयोज्यं (वासनामूलेति) ताविमौ चन्द्राविति प्रत्यभिज्ञादिवि षयः (देहात्मभेदेति) ममशरीमिति प्रत्यक्षं विवक्षितं । नन्नु शिलापुत्र

कस्य शरीरमिति वदौपचारिकमिति चेन्न; - ममशरीरमित्यादौ स्वसंबंधिकत्व नियमदर्शनस्यैव तत्र संबन्धित्वोपचार निबंधनत्वात् । क-थ अहं शरीरमितिप्रतीतेः कदाप्यदर्शनात् ममशरीरमिति प्रतीति र्भेदनिबन्धनैव । नन्वेवं भेदग्रहेसति स्थूलोहमिति कथमभेदारोपः ? कथं वा जपास्फटिकसन्निधानेसति जपा रक्तरूपे इदमस्माद्भिन्नमि ति भेदग्रहेसती मे रक्तरूपेइत्य भेदाध्यासः? कथंच स्फाटिककुसुमे इति भेदे गृह्यमाणएव स्फाटिके रक्ताभेदभ्रमः? यदिचेदन्त्वेन भेदग्रहस्य तदीयैतदीय रक्तरूपत्वेना भेदग्रहाविरोधित्वा ज्जपास्फटिकत्वाभ्यां भेदग्रहे पि रक्तत्वस्फटिकत्वाभ्या मभेदग्रहाविरोधित्वाच्च उपाधिमाहात्म्या द्भ्रमः, तर्हीहापि अहन्त्व शरीरत्वरूपेण भेदग्रहेपि अहन्त्वस्थूलत्वरूपेण भेद ग्रहाभावात् तेन रूपेणाहं स्थूलइत्यारोप उपपद्यतइति पश्य। अहमर्थे अहन्त्वमेव शरीरभेदः,शरीरेच शरीरत्वमेवाहंभेदः, अतस्ताभ्यां रूपाभ्याम भेदग्रहोनसम्भवति।स्थौल्यन्त्वाहमर्थभेदः,नचाहन्त्वं स्थूलत्वावच्छिन्नप्रतियो गिकभेदः, अतस्तद्ग्रहेपि भ्रमोपपत्तिः। ननु चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्या धि कपरिमाणबोधकशास्त्रेणबाधः,अप्सूपलब्धस्य गन्धस्य'उपलभ्याप्सुचेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तंविद्यादपोवायुं च संश्रित' मिति शा स्त्रेण बाधोदृष्टइतिचेन्न;- यो दूरतो यत्परिमाणतयोपलभ्यते सततोधिक परिमाणइति प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहा त्परिमाणबोधकागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वाच्च दूरत्वस्याल्पपरिमाणभ्रमजनकत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाद्दोषजन्यत्वेननिश्चि तस्य प्रत्यक्षस्य संवादकव्याप्ति प्रत्यक्षबला न्मूलप्रत्यक्षगौरवाच्च बाधोयुक्तः। वस्तुतोबाधोप्रामाण्यज्ञापनं, तच्चात्रदोषजन्यत्वनिश्चयादेव कृतमिति नतस्य शास्त्रेणबाधः. किंतु प्रत्यक्षेणबाधितेनिर्बाधं शास्त्रेण परि माणविशेषबोधनम्। अप्सुगन्धप्रत्यक्षमपि पूर्वंतत्तद्गन्धशून्यतयोपलब्धानां पश्चात्कुसुमादिसंसर्गेतदुपलब्धेस्तदपायेच तदननुवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुसुमादिसंसर्गस्याप्सु गन्धोपलब्धौ दोषत्वनिश्चयात् , दोषजन्यत्वेन

दोषाणामपि निर्मूलत्वात । अत श्शब्दप्रमाणदोषतया सम्प्रतिपन्न समस्त सम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । नच प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्न काचकामीलादि दोषविरहात गगनपवन दहनसलिल वसुधादि गोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमितिवाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्ष दोषत्वेन वासनामूलाभेदभ्रमेदष्टत्वात ; भेदवासनायाश्च बीजांकुरन्यायेन प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतोदुष्टकारणप्रसूतं भेदज्ञानं निर्दोष निगमान्त जन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन बाध्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं- शास्त्रबलीयस्त्वाभावे सत्य द्वैतशास्त्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंग इति । तदसत् , प्रत्यक्षाविरोधिन्येवा द्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाह्यत्वात् । यच्च प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति । तदयुक्तं, देहात्मभेद प्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेणतन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य बलीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् । यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलंभेन संकोचो नयुज्यत इति । तदपिमन्दम्, सर्वविषयत्वे सत्येवहि प्रमाणान्तर विषयात् संकोचो

मत्त्वादिति प्रतिज्ञान्तरं स्यात; तत्र भागासिद्धिवारणार्थं मद्वैततात्पर्य निश्चयवान् प्रतिपत्तेत्यपि विशेषणीयं स्याव (प्रामाण्यादिति) प्रामाण्याच्छास्त्रस्या प्रमाणकोटिनिवेशासम्भवा त्प्राबल्यं प्रतिष्ठित मित्य ध्याहारेणयोज्यं (वासनामूलेति) ताविमौ चन्द्राविति प्रत्यभिज्ञादिष्वि त्यर्थः (देहात्मभेदेति) ममशरीमिति प्रत्यक्षं विवक्षितं । नन्व शिलापुत्र

कस्य शरीरमिति वदौपचारिकमिति चेन्न; - ममशरीरमित्यादौ स्वसंबंधिकत्व नियमदर्शनस्यैव तत्र संबन्धित्वोपचार निबंधनत्वात् । क-
श्च अहं शरीरमितिप्रतीतेः कदाप्यदर्शनात् ममशरीरमिति प्रतीति र्भेदनिबन्धनैव । नन्वेवं भेदग्रहेसति स्थूलोहमिति कथमभेदारोपः ? कथं वा जपास्फटिकसन्निधानेसति जपा रक्तरूपे इदमस्माद्भिन्नमि ति भेदग्रहेसती मे रक्तरूपेऽइत्य भेदाध्यासः? कथंच स्फटिककुसुमे इति भेदे गृह्यमाणएव स्फटिके रक्ताभेदभ्रमः? यदिचेदन्त्वेन भेदग्रहस्य तदीयैतदीय रक्तरूपत्वेना भेदग्रहाविरोधित्वा जपास्फटिकत्वाभ्यां भेदग्रहे पि रक्तत्वस्फटिकत्वाभ्या मभेदग्रहाविरोधित्वाच्च उपाधिमाहात्म्या द्भ्रमः, तर्हीहापि अहन्त्व शरीरत्वरूपेण भेदग्रहेपि अहन्त्वस्थूलत्वरूपेण भेद ग्रहाभावात् तेन रूपेणाहं स्थूलइत्यारोप उपपद्यतइति पश्य । अहमर्थे अहन्त्वमेव शरीरभेदः,शरीरेच शरीरत्वमेवाहंभेदः, अतस्ताभ्यां रूपाभ्याम भेदग्रहोनसम्भवति।स्थौल्यन्नाहमर्थभेदः,नचाहन्त्वं स्थूलत्वावच्छिन्नप्रतियो गिकभेदः, अतस्तद्ग्रहेरि भ्रमोपपत्तिः। ननु चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्या धि कपरिमाणबोधकशास्त्रेणबाधः,अप्सूपलब्धस्य गन्धस्य'उपलभ्याप्सुचेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तंविद्यादपोवायुं च संश्रित' मिति शा स्त्रेण बाधोदृष्टइतिचेन्न;- यो दूरतो यत्परिमाणतयोपलभ्यते सततोधिक परिमाणइति प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहा त्परिमाणबोधकागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वाच्च दूरत्वस्यात्पपरिमाणभ्रमजनकत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाद्दोषजन्यत्वेननिश्चि तस्य प्रत्यक्षस्य संवादकव्याप्ति प्रत्यक्षबला न्मूलप्रत्यक्षगौरवाच्च बाधोयुक्तः । वस्तुतोबाधोप्रामाण्यज्ञापनं, तच्चात्रदोषजन्यत्वनिश्चयादेव कृतमिति नतस्य शास्त्रेणबाधः. किंतु प्रत्यक्षेणबाधितेनिर्बाधं शास्त्रेण परि माणविशेषबोधनम् । अप्सुगन्धप्रत्यक्षमपि पूर्वंतत्तद्गन्धशून्यतयोपलब्धानां पश्चात्कुसुमादिसंसर्गेतदुपलब्धेस्तदपायेच तदननुवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुसुमादिसंसर्गस्याप्सु गन्धोपलब्धौ दोषत्वनिश्चयात् , दोषजन्यत्वेन

युज्यते । अन्यथा नाहिंस्यादित्यस्या ग्निषोमीयवाक्येनापि संकोचो

निश्चितं शास्त्रेण बाध्यते दोषादेव बाधितं वा शास्त्रस्यावकाशं ददाति , शास्त्रं चैतन्न्यायमूलकमेवेति (अन्यथेति) नन्वर्थवादत्वा न्न स्वार्थपराणि यूपादित्यादिवाक्यानि, नतु प्रत्यक्षविरोधात्; नचैवं देवताविग्रहाद्यसिद्धिः, अन्यपरादपि मानान्तराविरुद्धार्थसिद्धेः स्वभ वात्; मानान्तरविरोधेतु अन्यपरत्वा न्न स्वार्थसाधकत्वमिति चेत्? अन्यपरत्वंहि वाक्यान्तरोपयोग्यर्थप्रतिपादनमुखेन तच्छेषत्वं, तत श्च शब्दस्वाभाव्या दध्ययनविधिबला द्वा यत्स्वार्थपरत्वं द्वैतवाक्यसाधारण मवगतं तदेव विधिवाक्यार्थोपपादनार्थं मप्यावश्यक मभूदिति अन्य परत्वेन वेदान्तवाक्यादपि स्वार्थतात्पर्याव्यतिरेक एव सिद्ध्येति नतु तात्पर्यव्यतिरेकः। अहो बत विपश्चितामपि कुलक्रमागत मिदं महा दार्ढ्यं, यत्तुरगाधिरूढतुरगविस्मरणन्याय मनुसरति ! अद्वैत वाक्यानां प्रत्यक्षविरोधोस्तीति वदन्ति, तत्रैव षड्विधतात्पर्यलिंग मर्पाति । नहि किंचिदपूर्वत्वं महाभूतं, किन्तु प्रत्यक्षाविरोधः, तदधीनहेतुविशेषाश्च । षड्विधेष्वपि लिंगेषु अपूर्वत्वमेव प्रधानं, तस्मिन् सतीतरेषा मसत्त्वेपि तात्पर्यसिद्धेः, असति तस्मिन् इतरेषां सत्वेपि तात्पर्यासिद्धेः । तच्च द्विरूपं 'ताद्रूप्येण परिच्छित्तिः तद्वि' पर्ययतोपि वे'ति । तत्र कथं प्रत्यक्षविरोधे जाग्रति अपूर्वत्वं ? कथं चोपक्रमः? कथंचोपसंहारः? कथंचाभ्यासः? प्रत्यक्षविरोधे तेषां तत्परत्वासिद्धेः । फलार्थवादतयोपपत्तयोपि प्रत्यक्षाविरुद्धार्थस्यैव। किंच- तात्पर्यवत्वेपि न श्रुतेः प्रत्यक्षात्प्राबल्यम् , रूपरस परावृत्ति मृदुभावपर्यन्त मुख्यश्रवणस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन उष्णीकरणमात्रलक्षणा भ्युपगमात् । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि त्वंपदवाच्ये तत्पदवाच्याभेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धतया निष्कृष्टचैतन्यैक्ये लक्षणाभ्युपगमात् ।

ननुवेदस्य निर्दोषत्वात् प्रामाण्यंनियतं, नतु प्रत्यक्षस्य, तस्य तु सविषयत्वान्नियतं, अतोवेदस्य सर्वथापि प्रामाण्यं रक्षणीयं, प्रत्यक्षस्य तु सविषयत्वं रक्षणीयम् ; ततश्च वेदस्य प्रातीतिकार्थे प्रामाण्यस्वीकारे यदि प्रत्यक्षस्य सविषयत्वमलभ्येत तदाश्रुते रन्यत्रप्रामाण्यंवाच्यं, यदि यथाश्रुतांगीकारे प्रत्यक्षस्य निर्विषयत्वं ना पद्यते तदाश्रुतेः प्रतीयमानार्थएव प्रामाण्यम् ; एवं स्थिते न यूपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षं प्रातिभासिकविषयं, यावद्व्यवहार मनुवर्तमानत्वात्; नापि व्यावहारिकविषयं, ब्रह्मव्यतिरिक्त सकलमिथ्यात्व प्रतिपादक षड्विधतात्पर्य लिंगयुक्तानेकाद्वैत श्रुतिविरुद्धेन एकेनादित्योयूपइतिवाक्येन पारमार्थिक यूपादित्यैक्य प्रतिपादना सम्भवात्; अतोयूपादित्यवाक्य मन्यपरं, अद्वैतवाक्य मनन्यपरमिति । उच्यते- प्रमाणानां प्रामाण्यंस्वतः, ततश्च विरुद्धतया प्रमाणद्वयो पस्थितौ यद्येकस्यान्यपरत्वेन प्रामाण्यंसम्भवति तदान्यपरत्वमेवग्राह्यम् । किंच वेदवाक्यस्य प्रामाण्यनियमः कुतआगतः? वाक्ये क्लृप्तदोष व्यतिरेकादितिचेत्? तर्हि प्रत्यक्षे क्लृप्तदोष व्यतिरेकात् घटादि प्रत्यक्षेपि प्रामाण्यन्नियतमेव । श्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षे ऽपूर्वदोषकल्पनायां प्रत्यक्षविरोधा दद्वैतवाक्यएवा पूर्वदोषः कल्प्येत । किंच वाक्य एव दोषकल्पनमुचितम् , न्यायाप्रतिसन्धानदशायां समभिव्याहारविशेषस्या न्यत्रापिदोषत्वदर्शनात् इहापि तस्यैव दोषत्वस्यकल्प्यत्वात् । एवं दोषकल्पनाया मप्यर्थान्तरपरत्वेन वेदप्रामाण्यस्य निष्प्रत्यूहत्वाच्च । तिष्ठतु प्रत्यक्षविचारः । भेद वाक्यस्य नियतप्रामाण्यस्य कथमद्वैतवाक्येन बाधः? अपच्छेद न्यायादितिचेन्न; - दोषविधुरस्यापच्छेदन्यायसहस्रेणापि बाधकल्पनायोगात् । अपच्छेद न्यायबलादेवदोषः कल्प्यतइतिचेन्न;- तदपेक्षया ऽद्वैतवाक्ये.. विषयान्तर कल्पनस्यैवोचितत्वात् । वस्तुतस्तु प्रमाण

क्रियते। यथैकजातीयानां रक्तानामुपरञ्जकद्रव्यान्तर संसर्गप्रयुक्त वर्ण वैषम्यादेर स्वाभाविकत्व मुच्यते। निर्गुणवादादेश्च हेयगुणनिषेधे तात्पर्यमित्यन्यत्र स्थितम्। सदेवेत्यादि च सद्विद्यानिरूपणसुगमार्थम्। एवं सर्वत्रोह्यम्। यत्पुनः'त्रय स्स्वप्ना'इति जागरसुषुप्तयोरपि स्वप्नसाम्य मुच्यतइति। तत्र जागरसुषुप्तयो स्स्वप्नसाम्ये विवक्षितेपि नमिथ्यात्वाकारेण साम्यमितिपश्यामः। यथा पैंगळ्यातिशयविवक्षया कश्चिदग्निर्माणवकइत्युपचरति, कश्चिदूष्मळत्वविवक्षया, कश्चित्तपश्चर्यादिप्रयुक्त परिशुद्धिविवक्षया, एवमत्रापि प्रमाणान्तराविरोधाय स्वप्नसाधर्म्यान्तरे तात्पर्यं ग्राह्यम्। तच्च यथा स्वप्नस्य ईश्वरसृष्टत्वेन जीवस्य कर्मानुगुणनियत देशकालस्वरूप तत्तत्स्वप्नफलभोगादौ न स्वातन्त्र्यं तद्वज्जागरसुषुप्तयोरपि कर्मफलत्वेनेश्वराधीनत्वान्न तत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यमित्येवमादि रूपेण प्रमाणाविरोधेन ग्राह्यमिति। ततश्च —

औपचारिकवाक्येषु योग्य मेवोपचर्यते।
तत्त त्प्रकरणादिभ्य स्तद्विशेषोपि सिद्ध्यति॥

यत्तु भेदनिषेधकश्रुतीनां भेदविधायकश्रुत्यपेक्षयापरत्वेन बलीयस्त्वमिति। तत्रापि नापच्छेदन्यायविषयत्वमिति निर्गुणनिरूपणेग्राह्यम्।

यच्चाद्वैतगोचरशास्त्रस्य निषेधकान्तरं नदृश्यतइति। तदपि परमसुहृदं माध्यमिकं विस्मृत्योच्यते। सहि शून्यमेवतत्वमिति वदन् संविदद्वैतमपि निषेधति। नच तद्वाक्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वात्परमप्य किंचित्करमिति वाच्यं, वेदान्तवाक्यस्यापि अविद्याख्यदोषमूलत्वस्य त्वयैववर्ण्यत्वात्।

हि यत्। विज्ञानं परमार्थोहि" त्यादिषु (निर्गुणवादादेरिति) "साक्षीचेता केवलो निर्गुण श्चे" त्यादिषु (संविद द्वैतमपीति) एवं चाधिष्ठानस्यापि निषेधात मिथ्यात्वमपि न स्यादिति भावः।

दोषाणामवान्तरभेदस्तु नबलाबलहेतुः, भ्रमविप्रलम्भादीनामितरेतरभिन्न त्वेपि दोषत्वस्याविशेषात्। तथापि प्रामाण्यभ्रमो वेदेषु बमुळ मुपलभ्यत इति चेत्? किमतः,तत्वस्थितिनिरूपणेनुपकारकत्वात्। अतएवशास्त्रप्रत्यक्षयोः प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरपि निर्मूलः, अविद्याख्य दोषमूलत्वाविशेषात् । नच भेदवासनादोषः; शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतेसिद्धेहि तद्विपरीतसंस्कारात्म नो भेदवासनाया दोषत्वकल्पनासिद्धिः, तद्दोषत्वेचसतितन्मूला त्प्रत्यक्षात्प्राबल्येन शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धि रित्यन्योन्याश्रयात् । शास्त्रेण निर्विशेषत्वे सिद्धे स्या द्भेदवासनादोषः, तद्दो षभावेच सिद्धे स्या न्निर्विशेषधीः । नच क्वचिद्भेदवासनादोष इतिलोके सर्वत्र प्रसंगः, अभेदवासनायामपि तथा प्रसंगात् । तस्यापि च भेदनासनाख्यदोषस्य शास्त्रेपि दुस्त्यजत्वाच । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्य तदर्थादिभेदस्या कांक्षासन्निधियो

ननु वक्तृभ्रमादिदोषाभावा द्वेदप्राबल्य मित्यत्राह (दोषाणामिति) नन्वविद्यादोषः शब्दस्वरूपाध्यासहेतुः, नतु तस्याप्रामाण्यप्रयोजक इति चेन्न;- वातगत्यादिदोषमूलभ्रमसिद्धवाक्या द्वक्तृदोषाभावेप्य नाश्वासाव (शास्त्रत इति) ननु निर्विशेषसिद्ध्याभेदवासनाया दोषत्वं न कल्प्यते, किन्त्वन्यत्र दोषत्वेनदृष्टत्वा दित्यत आह (नच क्वचिदिति) इद मुपलक्षणं, अपूर्वचैत्रादिवैलक्षण्यज्ञाने वासनास-म्भवा दित्यपि बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वनिश्चया च्छा-स्त्रस्य ततः प्राबल्यं न ब्रूमः, किन्तु शास्त्रं निर्दोषत्वेन निश्चितं, प्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु दोषमूलतया सन्दिग्धं, विपरीतवास नाया दोषत्वसन्देहा दित्यस्मादेव वैषम्या त्प्राबल्यं ब्रूम इति चे त्तत्राह (तस्यापि चेति) (अन्यथेति) अद्वैतवाक्यजज्ञानस्य लक्षणा तात्पर्यनिर्णयार्थं तर्कात्मकवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वा त्तदर्थं वाक्यार्थस्यापि

ग्यतादिभेदस्य चानुपलंभे वाक्यार्थविशेषप्रत्ययस्या नुदयप्र संगात् । नच भेदवासना प्रत्यक्षस्यैव दोष इति वाच्यं, विपरीतसंस्कारात्मना दोषत्वे क्वचिद्दोषता क्वचिन्नेति नियाम काभावात् । आकारान्तरेणतद्दोषत्वस्य दुष्प्रतिपादत्वात् । तद्दोषत्वे सति तन्मूलस्य भ्रान्तत्वं, तद्भ्रान्तत्वेच सिद्धे तद्दोषत्व मिति च परस्पराश्रयणात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वं तद्भ्रान्तत्वे निर्विशेषत्व प्रतिपादनं तत्प्रतिपादने भेदवासनाया दोषत्व

ग्रहणमनुपपन्नं(विपरीतसंस्कारात्मनेति)विपरीतसंस्कारोहितद्विरुद्धविषयः, सच विरुद्धविषय एव दोष स्स्यात्, ननु तस्मिन्नेवेति चेन्न;- अभेद ज्ञानेपि प्रतियोग्यादिभेदभानादिति भावः । किंच विपरीतवासना त्वाविशेषेपि भेदवासनायाः प्रत्यक्ष एव दोषत्वं नान्यत्रेत्ययं नियमः प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वनिश्चयादेव वाच्यः, नियामकान्तराभावात्; एवं चान्योन्याश्रयः; निर्विशेषत्वप्रतिपत्तिवत्का दोषत्वसिद्धिविवक्षायां चक्रकं वेत्यादिकं वेत्याह (तद्दोषत्व इति)

ननु शास्त्रतो निर्विशेषनिश्चयेपि निर्विशेषस्वारस्यसम्भावित दोषप्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पनं, अतो भेदवासनादोष इति चेत्? उच्यते । प्रत्यक्षस्य दोषमूलकत्वकल्पन मनुपपन्नं, दोषमूलत्वसम्भावना विधुरबहुतरभेद गोचरवेदवाक्यसंवादात् । किंच दोषसम्भावनाविधुर स्यापिहि भेदपरवाक्यस्य दोषमूलत्वं त्वया कल्पनीयम्. ततो बहुतरप्रत्यक्ष भूयस्तरभेदवाक्य रूपोभयविध प्रमाणानुसारेणाल्पतराद्वैतवाक्यस्य दोषमूलत्वकल्पन मेवोचितम् ।

वस्तुतस्तु प्रमाणस्य दोषमूलत्वन्नवयं कल्पयामः, अपितु विषयान्तर सम्भवाना विधुरोक्तोभयविधानंतप्रमाणानुसारेण सम्भावितविषया न्तरा द्वैतवाक्यजन्य त्वदीय कुमतिमात्रस्य। दोषश्च समीचीन न्या-

मिति चक्रकश्चात्रा नुसन्धेयम् । नचा द्वैतवाक्यार्थ ज्ञानस्य भेदवासनामूलं, अत एव ध्यानादिविध्युपयोगइति वाच्यम् ; अभेदवासनाया अप्यन्ततो भेदवासनामूलत्वात् । नह्य भेदज्ञानं भेदज्ञानमन्तरेण सम्भवति । स्वय मेव प्रतियोग्यादि भेदवासनावहत्वात्, नचा

थानलुसन्धानदशायां समभिव्याहारविशेषइति प्रागेवोक्तं । किंचदोष मूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यस्यप्रामाण्यं त्वयादुर्वचम् । दोषमूलत्वाभावेपि शुक्तिरजतसुखादिसाक्षिणां प्रामाण्यस्वीकारात् । किंच घटादिभ्रमस्याक्षस्यापि नित्यचैतन्यरूपतया दोषमूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यवत्प्रामाण्यं दुर्वारम् । अथैव दोषजन्यः, तद्विषयत्वेनैव ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, एवं चा द्वैतवाक्यस्य प्रामाण्य मितरेषा मप्रामाण्यंच सिद्धमितिचेन्न;- परोक्षभ्रमस्य दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेन प्रामाण्यप्रसंगात् । ननुपरोक्ष भ्रमे दोषजन्यत्वम प्रामाण्यप्रयोजकं, अपरोक्षभ्रमे दोषजन्यार्थविषयत्व मितिचेन्न;- अविद्याभ्रमरूपे साक्षिणि दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेना प्रामाण्याभावप्रसंगात् । अन्यवासनाया अन्यत्रहेतुत्वासम्भवात्, वासनाया स्सर्वत्रासम्भवाच्च नभेदवासनाया दोषत्वम् । अथभेदवासनायाः प्रकृत्यादि भेदज्ञानहेतुत्वेपि ना द्वैतज्ञानहेतुत्वं तद्विरुद्धाभेद वासनाया एव तद्धेतुत्वादित्यत्राह (नचाद्वैतेति) (अभेदवासनायाइति) न केवलं प्रकृत्यादिज्ञानएव भेदवासनाहेतुः, अपित्वभेद वासनायामपि, अभेदज्ञान प्रतियोगिभूतभेदविषयत्वादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (स्वयमिति) नच वाच्यमित्यनेनान्वयः । अभेदवासनाहि प्रतियोगिविशिष्ट ज्ञानाजन्या तज्जन्यां भेदवासनामप्याक्षिपति, अतश्चाभेदवासना जन्यज्ञानस्यापि विशिष्टविषयत्वा द्भेदवासनाहेतुरित्यर्थः। किन्तुप्रति योगिकस्वरूपधीः स्वप्रकाशस्वरूपमेव, किंवा तद्विषयकज्ञानान्तरमिति

भेदवासना निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुरिति वाच्यम्, नित्यस्फुरि तस्य चिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेपि तस्य वासनामूलत्व तन्मूल प्रत्यक्षादि विषयत्वस्य त्वयैव प्रतिक्षेपात्। अतो भेदनिषेधकाद्वैत वाक्यार्थज्ञानस्यापि भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वं च फलितं ततश्च तुल्य दोषत्वे किं कस्य बाधकं बाध्यं वा । किंचा भेदवासनाया दृष्टरूपेणा दृष्टरूपेणवा तत्त्वमस्यादिवाक्या द्वाक्यार्थज्ञानोपकारकत्वं ? नाद्यः, वाक्यार्थ वासनामन्तरेणापि वाक्यस्य यथा सम्भवंसत्यासत्यस्वरूपस्वार्थ

विकल्पमभिप्रेत्याह (नित्येति) ननुब्रह्मण श्चिदविषयत्वरूपावेद्यत्वेपि वृत्तिविषत्वं सम्भवतीतिचेन्न;- अभेदवासनाया निष्प्रतियोगिक ज्ञानजनकत्वेना न्योन्याश्रय प्रसंगेन तादृशज्ञानजन्यत्वाभावा ज्जनकीभूतज्ञानस्य अभेदप्रतियोगिभेदविषयतया तज्जन्याया वासनाया निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुत्वासम्भवा ज्जनकीभूतं ज्ञानस्याभेदवासना जन्यत्वाभावेन भेदवासना जन्यत्वसम्भवाद प्रामाण्यप्रसंगा त्तत्समानविषयतयोत्तर ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगाच्च (अतोभेदेति) जीवब्रह्माभेद वाक्यार्थज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वोक्त्या भेदप्रपंचनिषेधक वाक्यार्थज्ञानस्यापि प्रतियोग्यादिभेदविषयत्वेन विशिष्टविषयत्वलाभा द्भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वंच फलितमित्यर्थः । प्रपंचनिषेधस्य तत्त्वमसि वाक्यार्थ ज्ञानोपयोगित्वा त्तज्जन्यभेदवासना मादायापि तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानस्य भेदवासनामूलत्वं दर्शयितुं तदापादकत्वंचफलितमित्युक्तम् । (अदृष्टरूपेणेति) विहितनिदिध्यासन जन्यादृष्ट मभेदवासनैवेत्यर्थः । (वाक्यार्थवासनामिति) एतेनभेदवासनानिरसनद्वारा उपयोगइति निरस्तम् । असत्यार्थज्ञाने विपरीतवासनासत्वेपि वाक्यार्थ ज्ञानांगी

बोधकत्वस्य भवद्भिरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । उक्तंचाभि युक्तैः–
" अत्यन्तासत्यपिज्ञान मर्थे शब्दः करोति ही " ति । अन्यथाक
चिदप्य परिचितविचित्रवाक्यार्थ प्रत्ययो न स्यात् । तथा च सति
गतंकवीनां प्रावीण्येन , भवतां च पूर्वपक्षविज्ञानेन, श्रुतीनांचा
प्राप्तार्थसमर्पणार्थसामर्थ्येन । नापिद्वितीयः, शक्त्युपबृंहित ज्ञान
निवर्त्यत्वाकुष्ट प्रपंचसत्यत्व भीरुभि र्भवद्भि रनभ्युपगमात् । अभ्युप
गच्छता मप्याकांक्षादित्रय परामर्शादिरूप दृष्टसामग्री घटनमन्तरेणा
दृष्टस्योपयोगाभावात् । अत्र चा द्वैतानुध्यानजन्य वासनामन्तरेण
तत्प्रत्यय सामग्रीसिद्धेः । अन्यथा तच्छ्रवणस्याप्यनुपपत्त्या वासना
जनकस्य तद्ध्यानस्यापि असिद्धिप्रसंगात । नचापरोक्षरूप वाक्या-
र्थज्ञानजननार्थं दृष्टद्वारेणा दृष्टद्वारेणवा तदुपयोगइति वाच्यम् ,

---

कारोक्तेः । अत्रखण्डनसम्मतिमाह (उक्तंचेति) (शक्तीति) न
ह्यभेदवासनारूपम दृष्टमवधारणे अपरोक्षेवा उपयुज्यते, प्रमाणस्वभा-
वाद्विषयस्वभावाच्च तदुपपत्तेः; एककोटिका नवधारणस्यनिरासात् ;
किंत्वविद्या निवृत्त्यनुकूल शक्तिविशेषे, तथा च शक्तिविशेषविशिष्ट
ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
ननुसर्वैरपिकार्यमात्रस्या दृष्टजन्यताभ्युपगमात् ध्यान जन्यवासनारूपा दृ
ष्टस्य वाक्यार्थज्ञान एवोपयोगोस्तु, नाविद्यानिवृत्त्यनुकूलशक्तिविशेष
इत्यत्राह (अभ्युपगच्छतामिति) आकांक्षादिपरामर्शस्य वासनातः प्राग
पिसत्वा त्तद्घटनेनोपयोग स्त्वयासुवच इति भावः । ननु शब्दा
त्प्राक्परोक्षज्ञान मेव जायते, पश्चा दद्वैतानुध्यानजन्य वासनामहिम्ना
अपरोक्षं जायते, ततश्च सत्यत्वापत्ति रपीत्याशंक्याह (नचेति) ज्ञा-
नस्या विधेयत्वे खलु द्रष्टव्य इत्यनूद्य ध्यानविधिस्स्यात्, अविधेय
त्वं चनिराकृत मिति दर्शनरूपतापन्नध्यानस्य मोक्षोद्देशेनैव विधे
र्नवासनाया दर्शनउपयोग इत्यादिशब्दस्य भावः । न केवलं

शब्दजन्यप्रत्यक्षादे र्दूषणात् ॥ * ॥ न शब्दजन्यं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वा घथेतरत् । व्यवस्थाभंजनेतुस्यात् सर्वमानेषु संकरः ॥ अन्त्य प्रत्यक्ष वेद्यन्तु ब्रह्मचेदधिकान्वितम् । स विशेषत्वमेवस्या न्नचेद प्राग्वच्च संसृतिः ॥ * ॥ अत एव शास्त्रप्रत्यक्षजन्य ज्ञानयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षण वैषम्यानिषेधोपि प्रत्युक्तः ।

यच्चोपजीव्यस्यापि प्रत्यक्षस्य ज्वालाभेदानुमानेन बाधोदृष्ट इति । तदप्यतिस्थवीयः, तत्र उपजीव्यविरोधाभावात । नहि तत्र ज्वालैक्य प्रत्यभिज्ञादिकं भेदानुमानस्योपजीव्यम् । नच भेदानुमानं स्वोपजीव्यव्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षविशेषं बाधते । तथा प्युपजीव्य जातीयस्यापिविरोधे तद्वा तादृग्वेति न कश्चि द्विशेष इति चेत् १ सामान्यत उपजीव्यजातीयस्यापि ज्वालैक्यज्ञानस्य विशेषतोपि दृष्ट

प्रत्यक्षस्य शब्दजन्यत्वेतिप्रसंगः, तदभ्युपगमे प्रयोजनमपिनास्तीत्याह (अन्त्येति) :आद्येभ्रमत्वादनिवर्तकत्वं, अन्त्ये स्वरूप प्रकाशवदितिभावः (अतएवेति) शब्दजन्यज्ञानस्या परोक्षत्वभंगादित्यर्थः । एवंच जात्या प्रत्यक्षं प्रबलमित्युक्तं भवति । विरुद्धप्रमाणातिरिक्ता निहिता प्रामाण्यशंकं प्रत्यक्षं विरोधिनः परोक्षाद्बलीयस्तया तस्या प्रामाण्यमापादयति । अतएव हि यूपादित्यैक्यबाधः । एतदभिप्रायेणैवा नन्यथासिद्धं प्रत्यक्षंबलीयइति भगवतावेदार्थसंग्रहे नुगृहीतं – " प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषुस्मृतम् "इति । अत्र प्राबल्यंनिर्दोषत्वं(सामान्यतइति)तैलनाशस्य दीपनाशहेतुत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । एवं वर्तिनाशस्यापि । दीपस्याश्रयनाशकत्वं तैलनाशकत्वंच । एवं चतुर्भिः कारणताग्राहिप्रत्यक्षैरनन्यथासिद्धै र्विरोधाद्दृष्टदीपज्वाला प्रत्यभिज्ञान्तरसजातीयतया प्रत्यभिज्ञान्तरदोषत्वेना वधारितसादृश्यस्य इहापि दोषत्वसंभवा द्दोषमूलत्वेन शंकिता प्रत्यभिज्ञाभेदानुमानेन बाध्यत इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञान्तरे दोष

दोषजातीयत्वात् । अचिरनिर्वापितारोपितप्रदीपेपि निर्वाणादर्शिनस्तदेवे दमिति दृढप्रत्यभिज्ञानमुदेत्येव । तत्रापि हि भेदादर्शनसादृश्यादिकं दोषः । सोत्रापिसम्भवन् ज्वालैक्यज्ञानस्य निर्दोषत्व निर्णयं प्रति रुणद्धि । तावतिचानुमान मबाधितमुदेतीति न दोषगन्धः । इह तु स्वोपजीव्यं तज्जातीयं च कृत्स्नं प्रत्यक्षं बाध्यत्वेन प्रसक्तमिति स्थितः स्वव्याघातः । अत उपजीव्यप्रत्यक्षबाधेन शास्त्रं नोदेतुमलम् ।

दर्शन मुपपादयति (अचिरेति) एकवर्तिका स्थत्व मेकपात्रगतत्वं चादिपदार्थः (संभवन्निति) शंक्यमान इत्यर्थः । ननु वर्णपदवाक्यस्वरूपांशप्रत्यक्ष मुपजीव्यं, तन्न बाध्यते, सत्यत्वांशस्त्वनुपजीव्यः, स एव बाध्यते, तस्मान्नोपजीव्यबाध इति चेत्तत्राह (अत इति) अयं भावः अभावबुद्धिलक्षणो बाधः प्रपंचे स्वविशिष्टः, अन्यथा तस्यमिथ्यात्वा सिद्धेः । नापि विरोध्यभावधी र्बाधः, तत्र किं प्रत्यक्षेण प्रपंचे स त्यत्वं गृह्यते, उत न? अन्त्ये सत्यत्वांशप्रत्यक्ष बाधोक्त्यसम्भवः । आद्येपि किंचित्कालाबाध्यत्वलक्षणस्य व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वे तन्निषेधासम्भवः, मिथ्यात्वात् । निषेधे प्रपंचस्यैव तत्सम्भवा त्सत्यत्वपर्यन्तधावनवैयर्थ्यम् । सत्यत्वनिषेधेपि प्रपंचनिषेधसिद्ध्या उपजीव्यविरोधस्या वर्जनीयत्वात् । त्रिकालबाधायोग्यत्वरूपस्य ब्रह्मधर्मस्य कल्पितस्य प्रपंचे ग्रहे अन्यथा ख्यातिः । प्रपंचगतस्यैव तस्य ग्रहणे व्यवहारदशायां बाध्यत्व तस्य प्रपंचसमान स्वभावतया प्रपंचसमसत्ताकमिथ्यात्वासम्भवः । ननूपजीव्यस्वरूपस्योप मर्दो यथा न भवति सत्यत्वस्य च तस्मिन्नुपमर्दो यथा भवति तथा प्रपंचस्य प्रतियोग्यविरोध्यभावः प्रतिपाद्यते,शुक्तिरजतवदिति विवक्षितमितिचेन्न;- " यस्मिन् द्यौरि " त्याद्य ध्यारोपकवाक्यावगत प्रपंचब्रह्मसम्बन्धमात्रस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि प्रपंचविरोध्यभावप्रतिपादने प्रपंचस्वरूपानुपमर्दस्य ब्रह्मतुल्यत सत्यत्वानुपमर्दस्य च सम्भवात् प्रपंच मिथ्यात्वासिद्धेः ।

किंच शास्त्रप्रत्यक्षयो र्बलाबल परीक्षकप्रमाणमपि ब्रह्म व्यतिरिक्त भेदगोचरत्वेन शास्त्रेणैव बाध्यत इति स्वेनैव स्वबलं प्रति क्षिपत शास्त्रं कथं प्रत्यक्षात्प्रबलं भविष्यति । असत्यात् सत्यप्रति पत्त्यादिकन्तु दूषयिष्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धानुपमर्देनैव भेदनिषेधक श्रुतीनां तात्पर्यमुपपादनीयमिति ।

इति श्रिकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतस्य श्रिमद्वेंकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां प्रत्यक्ष शास्त्रविरोधपरिहार
एकोनत्रिंशोवादः ॥ २९ ॥

एव मेव च युक्तम्, प्रत्यक्षस्या बाधितार्थकत्व लक्षणप्रामाण्यसिद्धेः प्रपंचमिथ्यात्वेपि सम्बन्धमिथ्यात्वस्यावश्यकत्वा तावन्मात्रमिथ्यात्वेन सर्वप्रमाणप्रमेया बाधस्थापनस्य युक्तत्वात । नन्व सत्यादपि सत्य सिद्धे स्तत्र तत्र दर्शनादसत्यमेवशास्त्रं निर्विशेष सिद्ध्युपयोगीत्यत्राह (असत्यादिति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहारभंग

एकोनत्रिंशः स्कन्धः ॥२९॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथ त्रिंशोवादः ॥

सत्यैरेव सदातनोक्ति निवहै स्सत्यप्रमाहेतुभि
स्सत्यं ज्ञानमनन्तमेकममलं यद्ब्रह्मनिर्दिश्यते ।
तत्सत्यैः परिकर्मितं गुणगणै स्सत्याभिसन्धिक्रियं
सत्यानन्दविभूतिकं विचिनुम स्सत्यस्य सत्यं महः ॥

(सत्यैरिति) सदातनत्ववत्सत्यत्वमपि प्रामाण्यप्रयोजकमिति भावः (निवहैरिति) भेदाभेदघटकश्रुतिभेदः, आराधनाराध्यगुण विभूतिश्रुतिभेदः, कर्मोपासनतत्वश्रुतिभेद श्च विवक्षितः (सत्यप्रमे- त्यादि) सत्यप्रमाहेतुभि रित्यनेन सत्या त्सत्योत्पत्तिः, नासत्यादि- त्युक्तम् । सत्य मित्यारभ्य निर्दिश्यत इत्यन्तेन सत्यादेव सत्य ज्ञप्ति र्न सत्या दित्युक्तम् (सत्यं ज्ञान मित्यादि) ब्रह्मसत्यज्ञाना नन्दात्मक मेक ममलं सर्वविधैरपि वेदान्तवाक्यैरिति परै रुच्यते, तत्र सत्यस्यैव वेदस्य तत्प्रतिपादकत्वा द्वैतसिद्धे स्सत्यगुणविभूति विशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भावः (सत्येति) सत्येत्यभिसन्धि प्रकार उक्तः। अनेन कारणत्व मुक्तं भवति । इदं च विभूतिवैशिष्ट्येहेतुः (सत्यस्येति) निर्धारणे षष्ठी । चेतनेषु सत्य मित्यर्थः । सत्य शब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । नित्येष्वपि नित्यम् । सर्वचेतनानां नित्य- त्वेपि सोहमिति प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धक कादाचित्कत्वभेदभ्रमजनक न्मसम्बन्धोस्ति, ईश्वरस्य तन्नास्तीत्येषु नित्यतया ईश्वरो निर्धा-

योय मसत्य प्रलापः- असत्यादपि शास्त्रादे स्सत्यस्य ब्रह्मण सिद्धि स्सम्भवति । अस्तिचा सत्या त्सत्योत्पत्ते स्सत्य प्रतिपत्तेश्च लोके बहुळ मुपलम्भः; आरोपितै रेव शुक्तिरजतरज्जु सर्पशंकाविषभावित गरुडादिभिः सत्यस्य हर्षभयमरणगरळहरणादे दर्शनात । तथा स्वाप्नार्थेन शुभादिः, प्रतिबिम्बेनबिम्बतत्वं, लिप्यक्षरै रक्षराणि, रेखा गवयादिभिस्सत्यगवयादिः, चित्रपुरूषादिभिः पुराणवृत्तान्तादिः, नादविशेषोपाधिक शब्दनानात्वेनार्थभेदश्चेति असत्यैरेव सत्यानि निश्चीयन्ते । तथा बाष्पारोपित धूमादिभि र्यदृच्छासन्निहित धूम ध्वजादिसिद्धिः । नचात्र सर्वत्र तत्त त्संवित्स्वरूपमेव सत्यं कारण मिति वाच्यम्., ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्ति प्रसंगात् । विषयविशेष विशेषितायास्तु कारणत्वोक्तौ नागृहीतविशे- षणन्यायेन विषयस्यापि कारणत्वावश्यम्भावात् । नचा सत्यात्सत्यसिद्धौ लिंगविभ्रमा त्साध्यसिद्धिप्रसंगइति वाच्यम, यादृच्छिकसंवाददशाया मिष्टप्रसंगत्वात् । तत्सिद्धिनियमः प्रसज्यत इति चेन्न;— तदनियमस्या सत्यत्व प्रयुक्तत्वाभावाव । अपित्व व्याप्तिनिबन्धनत्वाव । व्याप्तं

र्यते । पूर्वार्धेन वादार्थसंग्रहः । उत्तरार्धेन तत्फलसंग्रहः । (असत्या दित्यादि)सिद्धिः - ज्ञप्तिः । असत्या त्सत्योत्पत्तिप्रदर्शनं दृष्टान्ततया । उत्पत्तौ निदर्शन मारोपितेत्यादि । शंकाविषभावितगरुडनिदर्शनं परोक्षे- ष्यनिर्वचनीयांगीकारेण । "तथेत्यादि" ज्ञप्तौ निदर्शनम् । प्रतिबिम्बे बिम्ब भेदाध्यासा त्तद्विशिष्टरूपेणासत्यत्वम् । "लिप्यक्षरैः"- लिपावध्यस्ताक्षरैः । एव मुत्तरत्रापि विवक्षा ग्राह्या (नादेति) नगो नाग इत्यादौ कल्पित ह्रस्वदैर्घ्यादिविशिष्टत्वेन भिन्नस्य शब्दस्यार्थभेदधीहेतुत्वमिति भावः (लिंगविभ्रमादिति) लिंगरूपा द्विभ्रमाद, अर्थाध्यासा दित्यर्थः । विषयस्याहेतुत्वेपि असत्या त्सत्यसिद्धि रपरिहार्या, ज्ञानस्या प्यसत्यत्वा

हि साधनं । नह्यसन्धूमाभासो वह्नि व्याप्तः । बहुळत्वोद्भवत्वादिवदना रोपितत्वस्यापि व्याप्त्युपयोगितया न्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात् । प्रति बिम्बादेश्चासत्यस्यापि सत्यमुखादिसिद्धौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति सिद्धेः । प्रतिबिम्बस्यासत्यत्वेपि बिम्बप्रतिबिम्बयो र्व्याप्तिस्सत्या, तद्बशा त्तत्र बिम्बसिद्धिरिति चेन्न;- व्याप्ति र्हि सम्बन्धत्वाद्व्याप्य व्यापकसापेक्षा, कथं तयो रन्यतराभावे सा सत्या भवेत् । अतो व्याप्यं प्रतिबिम्बादिक मसत्यमेवेति तद्गताव्याप्तिरपि तद्गतमालिन्यादिवदसत्यैव। नच विषयमिथ्यात्वे तद्विषय ज्ञप्तिसत्यत्वसिद्धिः ? नहि नभः प्रसून मिथ्यात्वे तत्परिमळपारमार्थ्यम् । अतश्शास्त्रादे र्मिथ्यात्वनिश्चयेपि ततः परमार्थनिर्विशेष ब्रह्मनिश्चय उपपद्यते । नच सहसाशास्त्रस्या

दित्याह (नचेति) नन्वसत्या त्सत्यसिद्धिसम्भवेपि कथ मसत्यतया ज्ञाता च्छास्त्रा त्तत्सिद्धिः; यद्यपि शास्त्रेण ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्छास्त्रं नासत्यतया ज्ञातम्, तथापि ज्ञानोत्पत्तिदशायां तथा प्रतीते रनन्तर मनाश्वासप्रसंग इत्यत्राह (अत श्शास्त्रादेरिति) असत्यस्य सत्य ज्ञापकत्वे सिद्धे अनाश्वास एव नोदेतु मलम्; अन्यथा सत्यत्वे प्यनाश्वास एव स्यात्, सत्यतया ज्ञातादपि भ्रमदर्शनात्; अपौरु- षेयत्वादिना ,तन्निरास श्च तुल्य इति भावः । एव मसत्यतया ज्ञान मभ्युपगम्योक्तं, वस्तुतस्तु तदेव नेत्याह (नचेति) श्रवणदशा मारभ्य निवर्तकज्ञानोदयपर्यन्तं शास्त्रस्यासत्यता न धिय मारोहति, अपितु तदतिरिक्तकाला मेव, आपातत स्स्वव्यक्तिविरोधप्रतीतेः पश्चान्मनन निधिध्यासनाभ्या मसम्भावनाविपरीतभावनानिरासे सति अनन्तरो- त्पन्नज्ञानमेव शास्त्रस्या प्यसत्यतां विषयीकरोतीत्यर्थः । ननु शास्त्रं प्रपंचनिवर्तकज्ञानेनैव निवर्तते, उतान्येन? आद्ये निवर्तकज्ञाननिवृ- त्त्यर्थं ज्ञानान्तर मपेक्षणीयम्, द्वितीये स्वनिवृत्त्यर्थमपि; अत उभयथाप्यसत्यतया ज्ञातस्य शास्त्रस्य ज्ञानोत्पादकत्व मावश्यक

सत्यताधियमधिरोहति, स्वजन्यविश्व निवर्तकाद्वैत बोधजन्मनःप्राक्सत्य तयैवावभासात् । अतोबोधनदशायां स्वयमपि सादित्यवभासात् स्वजन्य बोधसामर्थ्यादेव स्वस्यापिनिवृत्तिसिद्धौ पुनः बोधान्तरस्या नपेक्षितत्वेन तदुत्पादकत्वाभावाच्च न कश्चि द्विरोधः । नच वाच्यं सत्यतया प्रत्यक्षादिसिद्धस्यापि प्रपंचस्यशास्त्रेणेव शास्त्रसिद्धसत्यत्व स्यापि ब्रह्मणः केनचिद्बाधेमिथ्यात्वं सम्भवतीति , अदर्शनादेव तन्निरासात । नच कारणदोष निश्चयात् फलितः प्रतीति विषयबाधः, यादृच्छिकसंवादि लिंगविभ्रमादिभि रेवानैकान्त्यात । अतो वस्तुतो मिथ्याभूतादपि शास्त्रादेः परमार्थसद्वितीयब्रह्मनिश्चय उपपद्यत इति ।

मित्यत्राह (अतो बोधनदशायामिति) (स्वयमपीति) अर्थवदिति भावः । स्यस्यापीत्यपिना स्वव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् निवं र्तकज्ञानमपि गृह्यते । बोधनदशाया मित्यनुवादस्या सत्यताज्ञानं विरोधितया शंकितुं योग्यं परिहृतम् , शंकान्तरपरिहार स्त्वीषत्कर इति भावः । सदित्यवभासा त्स्वजन्येत्यन्वयः। यद्वा प्रपंचमिथ्यात्वावगाहिपूर्व ज्ञानातिरेकेण ज्ञानान्तरेणेव शास्त्रस्य मिथ्यात्वावगाहन मित्युक्तत्वात्तद- वलम्बनेन मिथ्यात्वावगाहनमिव शास्त्रस्य प्रपंचनिवर्तकज्ञानातिरेकेण स्वनिवृत्तये द्वितीयज्ञान मपेक्ष्येत, तथा चा सत्यतया ज्ञातस्यैव शास्त्र- स्यद्वितीय ज्ञानजनकत्वं वाच्यमिति कस्यचिच्छंका जायेतेति ता- न्निवारयति (अतोबोधन दशायामिति) मननादिभि रसंभावनादि निरा सेन स्ववृत्तिविरोधशंकानिरासात् न ज्ञानान्तरापेक्षेति भावः । नन्वेव म्महता प्रयत्नेना सत्यात्सत्यसिद्धिः किमर्थं साध्यते, बाधादेव प्रपं चवद्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वसंभवा दित्यत्राह (नचवाच्यमिति) एवं तटस्थ शंका न्निराकृत्य नच सहसेत्यादिनोक्तं प्रकृत मुपसंहरति (अतो वस्तुतइति) वादार्थोपसंहारोवा। पूर्वस्मि न्पक्षे वस्तुत इति पद स्वारस्यम् । द्वितीययोजनाया मुसंहारान्तराभावो निमित्तम् । यद्वा- बाधा त्प्रपंचासत्यत्वं साधयता त्वया ब्रह्मण स्सत्यत्वं नांगीकर्तुं शक्यम्,

अत्रोच्यते । यदुक्त मसत्या त्सत्योत्पत्ति र्दृश्यत इति । तदसत्; सत्यैर्ज्ञानादिभिरेव तत्र तत्र तत्सिद्धेः । यत्तत्रोक्तं- ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तत्सिद्धिप्रसंग इति । तदपि मन्दं, ज्ञप्तिस्वरूपाणां परस्परविचित्रशक्तित्वात् । विषयविशेष मन्तरेण वैचित्र्यं कुत स्सिद्धमिति चेत्? किमय मुत्पत्तिप्रश्नः, उत ज्ञप्तिप्रश्नः? आद्ये तत्सामग्रीवैचित्र्य मेवोत्तरम् । तदेव च कुत स्सिद्ध मिति चेन्न; सामग्रीवैचित्र्यपारवश्यस्य सार्वत्रिकत्वात् । सामग्रीवैचित्र्यादेव हि

अत्रापि बाधसंभवात्, अतः कथं त्वन्मते सत्यस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तिशंकां परिहरति (नच वाच्यमिति) (तन्निरासादिति) बाधकज्ञाननिरासा दित्यर्थः (नचेति) दुष्टकारणजन्यत्वस्या प्रामाण्यव्याप्तत्वा त्तत्र च तन्निश्चयस्य सत्त्वा त्तत्कार्य मप्रामाण्यानुमितिः कल्प्यते, तदंतर्गततया विषयाभावसिद्धे र्बाधकज्ञानं फलितमित्यर्थः (यादृच्छिकेति) लिंगविभ्रमस्थले दोषजन्यत्वे सत्यप्रामाण्याभावा द्दुष्टकारणजन्यत्व मप्रामाण्यं प्रत्यनैकान्तिकम्, अतो दोषनिश्चयस्या कारणत्वा न्न तद्बला द्बाधकप्रमाकल्पन मित्यर्थः (ज्ञानादिभिरिति) आदिशब्देन लिपिस्वरूपादिः। ननु सर्वत्रापि विषयविशेषादेव ज्ञानवैचित्र्यसिद्धिः, नान्येन, अतः शक्तिरूपवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति शंकते (विषयविशेषमिति) (आद्यइति) ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यादेव ज्ञानवैचित्र्य न्न विषयविशेषा दित्यर्थः। सामग्रीवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति शंकते (तदेवेति) सामग्रीवैचित्र्यं तत्सामग्रीवैचित्र्या देवेत्यर्थः। ननु ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यप्रयोजकं तत्सामग्रीवैचित्र्यं विषय एवेत्यत्राह (सामग्रीति) तत्प्रयोज्यत्वा न्न तत्प्रयोजकमितिभावः। ननु सामग्रीवैचित्र्याधीन वैचित्र्यविशिष्टं, ज्ञानं हेतुरितिवाच्यं, स च विशेषस्तत्तद्विषयत्वमेव, अन्यस्यासंभवात्, तस्य च तत्तद्विषयस्वरूपत्वा द्विषयस्यापि भयादि हेतुताप्राप्ते रित्याशंका न्निरा

तत्तद्विषयत्वनियमोपि संविदः । नच तत्तद्विषयत्व मेव सामग्र्यधीनो विशेष इति वाच्यं, एकविषयत्वेपि सामग्रीविशेषा त्प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्व स्मृतित्वानुभवत्वगरळनिवर्तकत्व तदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । नच विषयोपि ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्यं, अतीतानागतानुमाना-दिषु तदयोगात् । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्रे त्विन्द्रियसम्प्रयोगाधार तया तस्य कारणत्व मिष्यते । नच मिथ्याभूतस्य विषयस्य सम्प्रयो गाधारता, प्रकाशा त्पूर्वं तत्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च सम्प्रयोग समनन्तरभावित्वेन चक्रकाश्रयप्रसंगात् । द्वितीयेपि स्वयम्प्रकाशा दनुव्यवसायादे र्वा यथाभिमानं तात्सिद्धिः । तथाप्यवान्तरवैचित्र्यो पलम्भे विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न; - विषयविशेषस्यैव तत्र तदवान्तरवैचित्र्यरूपत्वात्; तत्प्रकाशं प्रति सत्यस्य देशादे रेव प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्यैव च तत्प्रकाशप्रयोजकत्वे सत्या

करोति (नचेति) (एकेति) तथाच ज्ञानवैचित्र्यं विषयादेवेति नियमो ऽसिद्धइति भावः (ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्टइति) ततश्च विषयादेव ज्ञान वैचित्र्यसिद्धिरिति शंकार्थः । ननु रज्जुसर्पादि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वा त्तत्र विषयो वश्यं सामग्र्यनुप्रविष्ट इत्याशंक्याह (अस्मदादीति) संप्रयोगाधारत्वं, प्रकाशात्प्रागितिशेषः । चक्रकं विषयसंयोग प्र-काशानांद्रष्टव्यं । ज्ञप्तिपक्षं दूषयति (द्वितीयइति) (यथाभि मानमिति) प्रत्यक्षत्वादिक मतभेदेन : स्वप्रकाशा दनुव्यवसाया द्वा, शक्ति स्त्वादिशब्दग्राह्यानुमाना दित्यर्थः । ननु भयजननशक्ता परोक्षेषु सर्पव्याघ्रादि भ्रमेषु अवान्तरवैचित्र्यं विषयविशेषादेव ज्ञाप्यं, तथाच तत्रासत्यस्य सत्यवैचित्र्यधी हेतुत्वं सिद्धमिति शंकते (तथापीति) प्रयोजकत्वेसत्यादित्य त्रा सत्यादितिच्छेदः । एवं शक्तिवैचित्र्या दतिप्रसंग निरासउक्तः, सम्प्रतिविषयवैचित्र्या दति

दसत्यप्रतीतिमात्रसिद्धेः । तदुपलक्षितस्यज्ञानस्य च हर्षभयाप्ययादिहेतुत्वे प्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । नहि कारणोपलक्षण मपि तत्कार्यकारणं भवति, अतिप्रसंगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नाति प्रसंग इति चेन्न: - विषयस्यैव निरपेक्षहेतुत्वविवक्षायामप्रतीयमाना दपि सर्पादे र्भयादिप्रसंगात् । ज्ञप्तिसापेक्षत्वविवक्षायां तदुपलक्षण मात्रेणान्वयव्यतिरेकयो रन्यथासिद्धेः । तर्हि ज्ञप्ते रपि निरपेक्षाया हेतुत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्तिप्रसंगः, सविषयाया हेतुत्वे विषयोप लक्षणत्वमिति त्रिपरिवर्तप्रसंग इति चेन्न; - ज्ञप्ते रुपलक्षणत्वे तदुप लक्षितस्य विषयस्याज्ञायमानदशाया मपि भयादिहेतुत्वप्रसंगात् । कार्योत्पत्तिदशाया मपि कारणोपलक्षणावस्थानापेक्षाया न्नामान्तरेण तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । नचैवं विषये प्यस्त्विति वाच्यं, विष- योल्लेख मन्तरेण विषयिणो ज्ञानस्यावस्थानाभावा देव केवलज्ञाना

प्रसंगनिरासेपि दोषइत्याह (तदुपलक्षितस्येति) (अतिप्रसंगादिति) चन्द्रोपलक्षकशाखाया श्चंद्रकार्यविषय प्रकाशहेतुता प्रसंगादित्यर्थः । (विषयस्यैवेति) यदिविषयस्यैव निरपेक्षस्य ज्ञानविषयत्व मनपेक्ष्या पि हेतुत्व मभ्युपगम्येत तदापर मन्वयव्यतिरेकयो रनन्यथा सिद्धिः, नचैषोभ्युपगमस्तवशक्यः, अप्रतीयमाना द्पि सर्पादे र्भयोत्पत्तिप्रसंगेन ज्ञानस्या हेतुत्वापत्त्या विषयस्य कारणीभूत ज्ञानोपलक्षणत्वेन कारणत्वा नुपपत्तेः; एवं च सापेक्षस्य हेतुतावाच्या, तत्रचान्वयव्यतिरेकयो रन्यथा सिद्धिरेवेत्यर्थः । "निरपेक्षायाः"- सर्पादिविषयकत्वानपेक्षायाः ; यथा ज्ञानाभावदशायां तदुपलक्षिता द्विषया द्भयादिप्रसंगः तथा विषया भावदशायां तदुपलक्षितात ज्ञाना द्भयादिप्रसंगस्तु न वक्तुं शक्यः, तदानीमपि सर्पादिविषयोल्लेखे तस्येष्टत्वा दित्याह (नचैवमिति) अनुल्लेखस्य विद्यमाने ज्ञाने असम्भवादेव न तद्दशायां भयादिप्रसंगा वकाश इत्याह (विषयोल्लेख इति) ननु सिद्धान्ते विषयानुल्लेखनापि

तत्तद्विषयत्वनियमोपि संविदः । नच तत्तद्विषयत्व मेव सामग्र्यधीनो विशेष इति वाच्यं, एकविषयत्वेपि सामग्रीविशेषा त्प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्व स्मृतित्वानुभवत्वगरळनिवर्तकत्व तदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । नच विषयोपि ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्यं, अतीतानागतानुमाना-दिषु तदयोगात् । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्रे त्विन्द्रियसम्प्रयोगाधार तया तस्य कारणत्व मिष्यते । नच मिथ्याभूतस्य विषयस्य सम्प्रयो गाधारता, प्रकाशा त्पूर्वं तत्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च सम्प्रयोग समनन्तरभावित्वेन चक्रकाश्रयप्रसंगात् । द्वितीयेपि स्वयम्प्रकाशा दनुव्यवसायादे र्वा यथाभिमानं तत्सिद्धिः । तथाप्यवान्तरवैचित्र्यो पलम्भे विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न; - विषयविशेषस्यैव तत्र तदवान्तरवैचित्र्यरूपत्वात् ; तत्प्रकाशं प्रति सत्यस्य दोषादे रेव प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्यैव च तत्प्रकाशप्रयोजकत्वे सत्या

करोति (नचेति) (एकेति) तथाच ज्ञानवैचित्र्यं विषयादेवेति नियमो ऽसिद्धइति भावः (ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्टइति) ततश्च विषयादेव ज्ञान वैचित्र्यसिद्धिरिति शंकार्थः । ननु रज्जुसर्पादि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वा त्तत्र विषयो वश्यं सामग्र्यनुप्रविष्ट इत्याशंक्याह (अस्मदादीति) संप्रयोगाधारत्वं, प्रकाशात्प्रागितिशेषः । चक्रकं विषयसंयोग प्र-काशानांद्रष्टव्यं । ज्ञप्तिप्रश्नपक्षं दूषयति (द्वितीयइति) (यथाभि मानमिति) प्रत्यक्षत्वादिक स्मतभेदेन : स्वप्रकाशा दनुव्यवसाया द्वा, शक्ति स्त्वादिशब्दग्राह्यानुमाना दित्यर्थः । ननु भयजननशक्ता परोक्षेषु सर्पव्याघ्रादि भ्रमेषु अवान्तरवैचित्र्यं विषयविशेषादेव ज्ञाप्यं, तथाच तत्रासत्यस्य सत्यवैचित्र्यार्थी हेतुत्वं सिद्धमिति शंकते (तथापीति) प्रयोजकत्वेसत्यादित्य त्रा सत्यादितिच्छेदः । एवं शक्तिवैचित्र्या दतिप्रसंगं निरासउक्तः, सम्प्रतिविषयवैचित्र्या दति

दसत्यप्रतीतिमात्रसिद्धेः । तदुपलक्षितस्यज्ञानस्य च हर्षभयाप्ययादिहेतुत्वे प्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । नहि कारणोपलक्षण मपि तत्कार्यकारणं भवति, अतिप्रसंगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नाति प्रसंग इति चेन्न; - विषयस्यैव निरपेक्षहेतुत्वविवक्षायामप्रतीयमाना दपि सर्पादे र्भयादिप्रसंगात् । ज्ञप्तिसापेक्षत्वविवक्षायां तदुपलक्षण मात्रेणान्वयव्यतिरेकयो रन्यथासिद्धेः । तर्हि ज्ञप्ते रपि निरपेक्षाया हेतुत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्तिप्रसंगः, सविषयाया हेतुत्वे विषयोप लक्षणत्वमिति विपरिवर्तप्रसंग इति चेन्न; - ज्ञप्ते रुपलक्षणत्वे तदुप लक्षितस्य विषयस्याज्ञायमानदशाया मपि भयादिहेतुत्वप्रसंगात् । कार्योत्पत्तिदशाया मपि कारणोपलक्षणावस्थानापेक्षाया न्नामान्तरेण तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । नचैवं विषये प्यस्त्विति वाच्यं, विष- योल्लेख मन्तरेण विषयिणो ज्ञानस्यावस्थानाभावा देव केवलज्ञाना

प्रसंगनिरासेपि दोषइत्याह (तदुपलक्षितस्येति) (अतिप्रसंगादिति) चन्द्रोपलक्षकशाखाया श्चंद्रकार्यविषय प्रकाशहेतुता प्रसंगादित्यर्थः । (विषयस्यैवेति) यदिविषयस्यैव निरपेक्षस्य ज्ञानविषयत्व मनपेक्ष्या पि हेतुत्व मभ्युपगम्येत तदापर मन्वयव्यतिरेकयो रनन्यथा सिद्धिः, नचैषोभ्युपगमस्तवशक्यः, अप्रतीयमाना दपि सर्पादे र्भयोत्पत्तिप्रसंगेन ज्ञानस्या हेतुत्वापत्तचा विषयस्य कारणीभूत ज्ञानोपलक्षणत्वेन कारणत्वा नुपपत्तेः; एवं च सापेक्षस्य हेतुतावाच्या, तत्रचान्वयव्यतिरेकयो रन्यथा सिद्धिरेवेत्यर्थः । " निरपेक्षायाः"- सर्पादिविषयकत्वानपेक्षायाः ; यथा ज्ञानाभावदशायां तदुपलक्षिता द्विषया द्भयादिप्रसंगः तथा विषया भावदशायां तदुपलक्षितात ज्ञाना द्भयादिप्रसंगस्तु न वक्तुं शक्यः, तदानीमपि सर्पादिविषयोल्लेखे तस्येष्टत्वा दित्याह (नचैवमिति) अनुल्लेखस्य विद्यमाने ज्ञाने असम्भवादेव न तद्दशायां भयादिप्रसंगा वकाश इत्याह (विषयोल्लेख इति) ननु सिद्धान्ते विषयानुल्लेखेनापि

त्तदुत्पत्तिप्रसंगस्या नवतारात । अप्रसृतनिर्विषयाभ्युपगमपक्षेपि प्रस-रावस्थाविशेषविशिष्टस्य कारणत्वस्वीकारात । ज्ञान मन्तरेण विषय-स्याप्यवस्थानं कथ मिति चेन्न; - क्षणभंगात्मख्यात्यादिप्रसंगात् त्वयापि तत्प्रतिक्षेपात । तथापि लिंगतज्ज्ञानयो रिवात्रापि विषयविष-यिणो र्द्वयोरपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; -तत्र द्वयो रप्यनन्यथासिद्धा न्वयव्यतिरेकवत्वात , अत्रतु विषयस्या न्यथासिद्धत्वा द्विषयिण श्च हेतुताया दुस्त्यजत्वात् । लिंगज्ञानेपि विषयस्योपलक्षणत्व मस्त्विति चेन्न; - लिंगभ्रमे प्युपलक्षणत्वसिद्धेः तदुपलक्षितेन ज्ञानेन लिंगिसिद्धि नियमप्रसंगात् । अतो न लिंगज्ञाने विषयोपलक्षणत्वम् । अत्रापि तर्हि विषयान्तरोपलक्षितज्ञाने प्युपलक्षणत्वं सिद्धमिति ततो हर्षादिसिद्धौ घट्टकुट्यां प्रभात मिति चेन्न; - तद्विषयोपलक्षणज्ञप्तिस्वरूपविशेष-स्यैव तत्कारणत्वस्वीकारात् । यथा गुणविशेषोपलक्षितजात्यादि

ज्ञानस्वरूपावस्थाना दतिप्रसंग स्तुल्य इत्यत आह (अप्रसृतेति) ज्ञानावस्थाविशिष्टं कारणम् , ल्द्देव च विषयोपलक्ष्यं, तच्च प्रस रणविशेषदशायामेवेति नानुल्लेखावस्थाया मतिप्रसंग इत्यर्थः । ननु यदि ज्ञाने विषयस्योपलक्षणत्वा न्न भयादिहेतुत्वं, तदा लिंगकरण तापक्षे लिंगस्य कारणता न स्या दित्याशंकते (तथापीति) लिंग ज्ञानस्या प्यन्यथासिद्धिरेवेति शंकते (लिंगेति) ननु लिंगविभ्रमा दपि अनुमिति र्भवत्येव भ्रमरूपेत्यत्राह (तदुपलक्षितेनेति) प्रमा रूपानुमिताविव हेतुत्व मित्यर्थः (विषयान्तरेति) ज्ञानमात्रं सपा॑ुप लक्ष्य मविशेषादिति भावः । "सिद्धौ" - सिद्धिप्रसंगे । सर्पा-दिना तद्विषयकमेव ज्ञान मुपलक्ष्यमिति परिहरति (तद्विषयोपलक्ष णेति) अयं बहुव्रीहिः (यथेति) पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यात्व साक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्व मित्यत्र जातिविशेषः पृथिवीत्वशब्दवाच्यो [illegible], [illegible] इत्यर्थः । वस्तुतो न लिंगं करणं, परमार्थ

स्वरूपस्य वाच्यत्वे गुणस्य वाच्यबहिर्भावः, तथात्रापि विषयस्य कारण बहिर्भावः । भवतु वा परमार्थधूमाद्युपलक्षितं ज्ञानं कारणमिति, तथापि भवतो न कश्चि ल्लाभः, तत्रापि विषयस्या कारणत्वात्, सर्वत्र ज्ञानस्य सत्यस्य कारणत्वसिद्धेः ।

किंच —

कार्यकारणभावेहि पौर्वापर्य मुदीर्यते ।
असत्यत्वे कथं पूर्वभावित्वं कस्य चि द्भवेत् ॥

ननु तत्तद्विषयाणां मिथ्याभूताना मपि कारणत्वं शास्त्रत सिद्ध्यति, "स्वप्ने ष्वगम्यागमनंच धन्य" मित्यादिभि स्तद्विषयाणा मेव हि शुभाशुभादिसिद्धिहेतुत्वं स्वप्नाध्यायादिषु पठ्यते, इति चेन्न; उपचारादपि प्रयोगसम्भवात्, तद्भ्रमस्यैव तत्र हेतुत्वा त्तस्य च सत्यत्वात् । स्वाप्नार्थानां ईश्वरसृष्टत्वपक्षे तन्मिथ्यात्वासिद्धे श्च ।

यत्तु लिप्यक्षरै रक्षरग्रहणमिति । तत्र लिपिस्वरूपं संकेतो वर्णबुद्धि श्च न मिथ्याभूताः । नच वर्णबुद्धिरेव तद्वर्णबुद्धिहेतुः, आत्माश्रयप्रसंगात् । नच लिपिषु वर्णभ्रमः सत्यवर्णधीहेतुः, गौरवात् ।

धूमोपलक्षितज्ञानस्यैव प्रमानुमिति हेतुत्वात्, अतो न तद्दृष्टान्तानुरोधादपि विषयो हेतु रित्याह (भवतु वेति) इदं च सर्वम्मतान्तररीत्योक्तं, स्वमते प्रमाया उत्पत्तौ स्वत स्त्वांगीकारात (तथापीति) तथा चेत्यर्थः (शुभेति) धनं प्रयोजन मस्येति विग्रहे "स्वर्गादिभ्यो यदि" त्युत्पन्न यत्प्रत्ययान्तेन धन्यशब्देन धनहेतुत्वावगतेः । "संकेतः" - अस्या लिपे रयं वर्णो बोद्धव्य इति बुद्धिसंकेतः । वर्णबुद्धे र्लिप्यक्षरपदेन विवक्षायां दूषणान्तर माह (नचेति) भ्रमप्रमाभेदा न्नात्माश्रय

संकेतवशा देव तत्सिद्धौ वर्णभ्रमस्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । भावेपि तत्पारमार्थिकत्वस्योक्तत्वा च ।

रेखागवयेपि सत्यादेव रेखासन्निवेशसादृश्यमात्रात् पूर्वानुभूतगवयस्य पुरुषस्य प्रथमं गवयस्मृतिः । अननुभूतगवयस्य तु न गवयस्मृतिरपि, रेखासादृश्याबोधनात् । कदाचि दाप्तवाक्येन गवयोपलक्षणा त्पश्चा द्रेखाया मपि कस्यचि द्गवयभ्रम स्सम्भवेदपि, तस्यापि न ततः परं क्िमपि तत स्सत्यगवयज्ञान मिति समस्तीति नासत्यात् सत्यधीः ।

चित्रपुरुषादिभिः पुराणवृत्तान्तादिज्ञानेपि उपदेशो वा, प्रत्युत पुरुषलिखितत्वव्यवसाये सति लिंगं वा, निदानं; नतु चित्रगोचरः पुरुषभ्रमः ।

नादविशेषोपाधिकशब्दनानात्वेपि तत्तन्नादाभिव्यक्तरूपेण सम्बन्धग्रहणसहकृतशब्दस्वरूप मेवार्थधीहेतुः । तच्च विशेषणेन सह

इत्यर्थः (संकेतेति) भ्रमेपि संकेतस्यापेक्षितत्वादिति भावः । यद्यपि यत्र गोसदृशो गवय इत्युपलक्षणेन गवयप्रतिपत्तिः तत्र ततः पश्चा द्रेखागवयेपि गवयभ्रमस्सम्भवति, तथापि तेन भ्रमेण ततः परं कस्याप्यर्थस्या सिद्धे र्ना सत्या त्सत्यसिद्धि रित्याह (यत्त्विति) (चित्रेति) कश्चिच्चित्रं प्रदर्श्य तदनुरूपपुराणवृत्तान्तस्योपदेशात यत्रतु विस्रम्भणीयपुरुषलिखितत्वनिश्चयः तत्रानुमाना त्पुराणवृत्तान्तज्ञान मित्यर्थः (नादेति) नगो नाग इत्यादौ न कल्पितह्रस्वदैर्घ्यादिविशिष्टशब्दत्वेन कारणत्वं, किन्तु ह्रस्वदीर्घादिनादाभिव्यक्तत्वेन, तथैव संकेतग्रहेपि, तत्र च ह्रस्वादिनादाभिव्यक्तत्वविशेषणं शब्दस्वरूपं च सत्यमेवेत्यर्थः । इदंचाभ्युपेत्योक्तम् , वस्तुतो नाना-

सत्य मेव । नचौपाधिकं शब्दनानात्वं, एकरूपस्य शब्दस्यानुप लम्भात्, कल्पकाभावा च । क्रमयौगपद्यादिविकल्पदुस्थत्वेन वर्णानां बोधकत्वे निरस्ते बोधकान्तरं किंचि त्कल्प्यते, तच्च सामर्थ्यादि शालिभिः प्रत्यक्षयितु मपि शक्यते, "स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय" इति महाभारते प्युच्यत इति चेन्न; - वर्णानां स्फोटव्यंजकत्वेपि क्रमयौग पद्यादिविकल्पावतारप्रसंगात् । परिहारस्य च समत्वात । "स्फोट स्त्वं वर्णसंश्रय" इत्यस्य वर्णाना मेव स्फुटीकरणशक्तिमात्र विषय त्वात् । समाधिग्रन्थेष्वपि शब्दब्रह्मापरनाम्नो वाचकेतरस्यैव कस्यचि द्वाचकहेतोः परब्रह्मानुसन्धानोपकारकतया ऽनुसन्धेयत्वविधेः, तावत एव च योगिभि स्साक्षात्करणात । स्फोटदूषणविस्तार स्स्वाचार्यादि ग्रन्थे ष्वनुसन्धेयः ।

बाष्पारोपितधूमेन यादृच्छिकाग्निसिद्धि स्तु न भ्रमसामर्थ्या धीना, अन्यथा सर्वत्र तद्भ्रमे तत्सिद्धिप्रसंगात । अत एव हि तत्र प्रामाण्यमपि नांगीक्रियते । अत्रापि यादृच्छिकब्रह्मसद्भावे शास्त्रादे स्स्वय मप्रमाणत्वा त्प्रमाणान्तरासम्भवाच्च, न तत्सत्यत्वव्यवसायः शक्यः ।

तदेवं लोकदृष्ट्या अस्मद्दृष्ट्या च सत्यादेव सत्यस्य सिद्धिः । भवद्दृष्ट्यात्वसत्या दसत्यस्यैव सिद्धिरिति न कथंचिदप्यसत्या त्सत्य सिद्धि रुदाहर्तुं शक्यते । असत्यस्यापि प्रतीतिः सत्यादेव दोषादे र्भवति किं पुन स्सत्यस्य ।

त्वं स्वाभाविक मित्याह (नचेति) कल्पकं शंकते (क्रमेति) उपलम्भोप्यस्तीत्याह (तच्चेति) आगममपि प्रमाणयति (स्फोट इति) एवं च पदस्फोट सिद्धे लाघवा त्तदैक्ये कल्पितदैर्घ्यादिभेदादे वार्थ भेदधीरिति भावः । प्रतिबन्धापरिहारानुरोधा न्न वर्णस्फोटो ऽत्र विवक्षितः । स्फुटीकरण मर्थबोधनं (अग्निसिद्धिरिति) सिद्धिः प्रमा णाभावप्रयुक्तासत्त्वशंकाविच्छित्तिः । "अत एव" - अग्निसिद्धिसाम

ननूपलक्षणत्वं नाम ज्ञाप्यबहिर्भावे प्युपलक्ष्य ज्ञानहेतुत्वं, तथा च मिथ्याभूतस्य विषयस्य उपलक्षणत्वांगीकारे पुनरपि हेतुत्वं सिद्ध मिति चेन्न; - उपलक्षणं हि न स्वरूपेण ज्ञापयति, अपितु स्वज्ञानेन; तथा च ज्ञानगत मेव हेतुत्वं न पुन र्विषयगतं, विषयस्य मिथ्यात्वेन हेतुत्वायोगात । अन्यथा कुलालविज्ञानविषयभूतस्या गामिघटस्य घटं प्रतिहेतुत्वं स्यात । नच तद्युज्यते, नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । नच तावता विषयस्य हेतुत्वाभावे कुविन्दज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसंगं शक्यते वक्तुम् । तद्वदत्रापि । कार्यस्य कारणकालासन्निधाना त्तत्रां हेतुत्व मिति चे त्तुल्यं, अविशेषा दसान्निध्यस्य । अथाप्यत्र पुनः अतिप्रसंगात् तत्परिहारार्थं विषयस्यापि हेतुत्व मकामेनापि स्वीकर्तव्य मिति चेत्? तर्हि कर्तृज्ञानविशेषणे घटादावपि किं न स्वीकार्यं । कार्यकारणभावनियमस्या वश्यांगीकार्यत्वात् कारणायत्त मेव वैषम्यन्तेषु तेषु स्वीक्रियत इति चेत्? तुल्य मत्रापि । तर्ह्यसत्वेपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न;— व्याघातात् । नियतपूर्वभावित्वं हि कारणत्वम् । व्यावहारिक मपि कारणत्वं तेनैव रूपेण निर्वहन्ति दुर्वैतण्डिकाः । पूर्वभावित्वं हि पूर्वकालसत्त्व मेव । कारणं

र्याभावादेव । तद्व्यक्तेः प्रमाजनकत्वे सत्यपि प्रमाणमिति न व्यवह्रियत इत्यर्थः (कुलालेति) आगामिघटज्ञानस्य तच्चिकीर्षाद्वाराघटनिर्माणप्रयोजकत्वादिति भावः । “ तत्र ”- आगामिघटे (असान्निध्यस्येति) असत्यस्येति शेषः । आगामिघटादेरपि हेतुत्व मस्त्वित्यभिप्रायेण शंकते (अत्रापीति) व्याघातोपपादनं (नियतेति) इदं युष्माकमपीष्ट मित्याह (व्यावहारिकमिति) कारणपदार्थ विवेचनेन कारणस्य सत्व मुक्तं, प्रकारान्तरेणापि तदाह (कारणमिति) ननु भावित्वांशं परित्यज्य नियमेन यस्मात् पूर्वकाले यत् तत्त्वं कारणत्व मित्युच्यते, इदं चास-

हि पूर्वावधिः । अवधित्वं च स्वसद्भावेनैव । कारणानां नियतपूर्वत्व मिति सामान्यनिर्देशेपि तत्र सद्भावो सद्भावो वा कश्चि देकः परि शिष्यते , परस्परविरोधात् । तत्रासद्भावपक्ष स्वकारणलक्षणत्वा दव धूयते । सद्भावपक्ष स्त्ववशिष्यते । अतो नागामिनः कारणत्वम । नाप्यत्यन्ता सतः । तेन सत्यादेव कारणा त्कार्यस्य ज्ञापका द्वा ज्ञाप्यस्य सिद्धिः । श्रुतिरपि – " कथ मसत स्सज्जायेते " ति, " सन्मूला " इति, " सदेवसोम्येदमग्र " इति च । ननु मिथ्यार्थ ज्ञानस्योपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वेपि तज्ज्ञानोपलक्षणार्थं मिथ्यार्थस्य हेतुत्व मिति चेन्न; - तत्रापि तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तथाचानवस्थेति चेन्नः - अवश्यवेद्यत्वाभावात् । तथा च सत्यस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्व मिति नासत्या त्सत्यसिद्धिः ।

शेपि समान मित्यत्राह (नियतपूर्वत्वमिति) नियतपूर्वत्वमित्यनेन योर्थोभिधीयते , तस्य निर्देशेपीत्यर्थः (तत्रेति) नियमेन यदित्यत्र साकांक्षत्वा दस्तीति वा नास्तीति वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु अस्ति नास्तीत्युभय मुच्यते, अस्तित्वगर्भलक्षणं दण्डादिषु, नास्तित्वगर्भ मृत्सु इत्यत्राह (परस्परेति) एकस्मि न्वाक्ये अस्तित्वनास्ति त्वयो र्विभागेनान्वयो न सम्भवति, आवृत्त्या वाक्यभेदप्रसंगा दनुगतलक्षणासिद्धे श्च; तत श्च यस्मा त्पूर्वं नियमेन . यदस्ति च नास्तिचेति समुच्चितास्तित्वनास्तित्वाभ्या मन्वयो वाच्यः, तत्र च विरोध इत्यर्थः (अकारणेति) सम्प्रतिपन्ने कारणे दर्शना दकारणे दर्शनाच्च कारणलक्षणत्वासम्भवा दित्यर्थः । " सिद्धिः "- उत्पत्तिः ज्ञप्ति श्च (अवश्येति) उपलक्षणत्वस्येति शेषः । बिम्बानुमानेपि ज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धं, इदानीं लिंगस्य हेतु

किंच प्रतिबिम्बाद्बिम्बसिद्धौ विप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बो बिम्बपूर्वकः प्रतिबिंबत्वादिति वा, प्रतिबिंबज्ञानं बिंबज्ञानपूर्वकं प्रतिबिंबज्ञानत्वाद्दिति वा अनुमानप्रवृत्तिः। उभयत्रापि सत्यादेव ज्ञाप्यसिद्धिः, प्रतिबिंबत्वस्य ज्ञानस्य च सत्यत्वात् । नहि चन्द्रत्वा दित्यनुमानं प्रयुज्यते, व्यभिचारात । अपितु चन्द्रत्वेना रोपितत्वा दिति । चन्द्रत्वेनारोपितत्वं सत्य मेव । यथा रजतत्वेनारोपित मिद मिति ज्ञानं परमार्थविषय मेव, बाधकज्ञानत्वात ; तथा प्रतिबिंबचन्द्रोयमिति ज्ञानं परमार्थविषयमेव । ततो वा नासत्या त्सत्यसिद्धिः ।

किंचासत्यत्वेपि प्रतिबिंबादे र्ज्ञातृत्वज्ञानाद्यनेकसत्योपश्लेषेणैव सत्यबुद्धिहेतुत्वसिद्धिः ।

त्वेपि तत्र नासत्या त्सत्यसिद्धि रित्याह (किंचेति) " विप्रतिपन्न" इति पक्षविशेषपरं, नतु विप्रतिपत्तिपरम् , स्वार्थानुमानत्वात् (इति वानुमानप्रवृत्तिरिति) एतत्प्रयोगानुरूप मनुमान मित्यर्थः (ज्ञानस्येति) भावप्रधानो व्यपदेशः (नहीति) यदि चन्द्रत्वादिति प्रयोगानुरूप मनुमानं स्यात तदा प्रतिबिम्बचन्द्रं चन्द्रत्वं हेतुं च प्रातिभासिक मंगीकृत्य तत्रासत्या त्सत्यसिद्धि श्शंक्येतापि, नतुतथानुमानं, व्यभिचारादित्यर्थः । ननु प्रतिबिंबत्वस्य हेतुत्वेपि तदेव प्रातिभासिकं स्यादित्यत्राह (अपित्विति) एतज्जलोपाधिक चंद्रत्वप्रकारकारोपविषय श्चंद्रसन्निधानवान्, जलोपाधिकचन्द्रत्व प्रकारकारोपविषयत्वा दित्यनुमानम् । इदमेव प्रतिबिंबत्वमितिभावः । कथं सत्यत्व मित्यत्राह (यथेति) तद्बाधकज्ञानत्वा दित्यर्थः (ततोवेति) लिंगज्ञानं हेतुरिति पूर्वोक्तपक्षेण विकल्पः । स्वार्थानुमानत्वेपि असत्या ल्लिंगात्सत्यसिद्धिं वदता त्वया एवं हि तदनुमान मभिलपनीयमिति प्रयोगप्रदर्शन तात्पर्यं । विषयस्यासतः कारणत्व मंगीकृत्यापि मिथ्याभूतशास्त्रा द्ब्रह्मसिद्धिमाह (किंचेति) ज्ञातृत्वं ज्ञानसंबंधः । आदिपदेन ज्ञात्रादेः

यत्तूपलक्ष्यबहिर्भूतत्वे सत्युपलक्ष्यप्रतीतिजनकत्व मुपलक्षणत्वं, तत श्च ज्ञानोपलक्षणतया विषयो यद्यभिमत स्या त्तर्हि तत्रैवासत्या दसत्यप्रतिपत्तिरिति ; तन्न , वस्तुतो विषयस्योपलक्षणत्व मपि नाभ्यु पगच्छामः, स्वेनैव वा स्वविषयज्ञानान्तरेण वा सविषयज्ञानस्वरूप प्रकाशस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अभ्युपगम्यापि वदामः । नहि भ्रमविषय स्यापि सर्वथा मिथ्यात्वं ब्रूमः, सामान्यरूपेण देशकालान्तरादिषु सत्त्वाभ्युपगमात् । रजतज्ञान मिति तेन रूपेण उपलक्षणेतु सत्य मेवोपलक्षणम् । शुक्तिरजतज्ञान मिति प्रबुद्धपरामर्शेपि शुक्तिरजतत्व तत्संसर्गाणां स्वरूपतः सत्यत्वात्, शुक्तिगतात्यन्ताभावप्रतियोगिनोपि

परिग्रहः । असत्त्व मुपलक्षणत्वं च विषयस्या भ्युपगम्य परिहृतं, अथानभ्युपगम्य परिहर्तु मनुवदति (यत्त्विति) स्वप्रकाशेन ज्ञानेन ज्ञानविषययो र्युगपदेव प्रकाशविषयज्ञाप्यत्वरूप मुपलक्ष्यत्वं ज्ञान स्यास्ति, अनुव्यवसायपक्षेपि विशेषणज्ञानस्या हेतुत्वा न्नास्तीत्यर्थः । उपलक्षणत्वानभ्युपगमेनोक्तं. तदभ्युपगमेना प्याह (अभ्युपग म्येति) (सर्वथेति) न स्वरूपतः, किंतु प्रतिपन्नदेशकालयो रित्यर्थः (सामान्येति) देशविशेषानिर्धारणेन क्वचिद्देशेकस्यांचि· द्दिशि सत्त्वाभ्युपगमा दित्यर्थः । दूषणान्तरमाह (रजतेत्यादिना) किं रजतज्ञानमिति ज्ञाने असत्यस्यो पलक्षणतया हेतुत्व मुच्यते, उतशुक्ति रजतज्ञानमिति ज्ञानइति विकल्प मभिप्रेत्य प्रथमे दोष माह (रजतज्ञान मिति) रजतज्ञान मित्यत्रोपलक्षणत्वेन रजतत्वेनोपलक्षणता स्यात्, तथा च सत्यमेवोपलक्षणमित्यर्थः । द्वितीय आह(शुक्तिरजतेति) किं शुक्तिरज- तज्ञान मित्यत्र शुक्तिपदस्य सप्तम्यन्ततया ज्ञानान्वयेन शुक्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकज्ञानमितिःविवक्षितं,उत शुक्तिपदस्य षष्ठ्यन्ततया रजत पदान्वयेन शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानं यद्रजतत्वं तस्य ज्ञानमिति विवक्षितमिति विकल्प्य , आद्यआह (शुक्तिरजतत्वेति) द्वितीये (शुक्तिगतेति) "विशेषण विशेष्यतत्संबधादे" रित्यादिशब्देन क्रि·

रजतत्वस्य शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानताया अपि सत्यत्वात् । शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानत्वविशेषितरजतज्ञान मिति विशिष्टरजतेनोपलक्षणेपि न विशेषणविशेष्य तत्सम्बन्धादे रसत्यत्वं प्रपश्यामः । अतो न क्वचिदपि असत्या त्सत्यसिद्धिः । यद्यपि चासत्यानां केषांचि दन्वय व्यतिरेकनियमा त्सत्यसिद्धिहेतुत्वनियमः, तथापि नासत्यादेव सत्यब्रह्म सिद्धिनियमो व्यवहर्तुं शक्यते, अदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धेः । सम्भावनामात्रेपि यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमादिवत् प्रमाणत्वाभावात् । असत्या त्सत्यसिद्धि निर्णायकस्यापि प्रमाणत्वानुपगमेन

शेषणविशेषग्रहः । असत्यस्य सत्यसिद्धिहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं, इदानीं तदभ्युपगम्यापि शास्त्रा त्सत्यब्रह्मसिद्धि र्नसंभवतीत्याह (यद्यपिचेति) (असत्यानामिति) प्रतिबिंबाना मन्वयव्यतिरेकनियमा द्धेतुसामर्थ्यादेव सर्वत्र प्रमाणाभाव प्रयुक्तासत्वशंकानिवर्तक प्रमितिहेतुत्वं, नतुयदृच्छासंवादिलिंगव दनियम इत्यर्थः (असत्यादेवेति) प्रमाणान्तरसंवादेन विनासत्यमेव ब्रह्मसिध्यतीतिनिर्धारणं न संभवति, असत्यशास्त्रब्रह्मसिध्योः प्रतिबिंबव दन्यत्रान्वयव्यतिरेकादर्शना दित्यर्थः । ननु एवमपि बाष्पारोपितधूमादिव सत्यस्यापि ब्रह्मणस्सिद्धौ न विरोध इत्यतआह (संभावनेति) "प्रमाणत्वाभावात"– मानाभावायत्ता सत्वशंकानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः । ननु सत्य ब्रह्मसिद्धौ न संभावनामात्रम्, किंतु "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थाः" इत्यादिप्रमाणै स्सत्यब्रह्म सिद्धिहेतुत्व न्निर्णीयते, सूपसर्गेणात्र विपर्ययव्यवच्छेदा दित्यत्राह (असत्यादिति) तेषामपि प्रमाणाना मसत्यतया तैस्सत्यब्रह्मसिद्धेर्विद्यमानाया अविद्यमानायाश्च बोधनासंभवात् सत्यब्रह्मसिद्धि र्भवतीति निर्णयो नसिध्यतीत्यर्थः । ननु बाधाभावा द्ब्रह्मसिद्धिस्सत्येत्यत्राह

विवक्षितासिद्धे श्च । बाधाभावस्यच परिहरिष्यमाणत्वात ।

यत्तूक्तं· विषयमिथ्यात्वे तद्विषयज्ञतेरपि सत्यत्व न्नासिध्यतीति ।

तदपि हास्यं, कारणमिथ्यात्वे कार्यमिथ्यात्वस्यच तुल्यन्यायतया दुस्त्य जत्वेना सत्यात्सत्योत्पत्तिभंगात । एवं ज्ञापकमिथ्यात्वे ज्ञाप्यमिथ्यात्वमपि स्यात । इदंच स्वसिद्धान्तोच्छेदनमनवेक्षमाणै रुच्यते, मिथ्याभूतप्रपंच सिद्धिरूपस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसंगात् । ब्रह्म स्वप्रकाशात्मकमेव, तथापि साक्षिप्रकाशो वृत्तिप्रकाशोवा प्रपंचसिद्धिरूपइतिचेन्न ;- तयोर्ब्रह्मव्यति रेकेण सत्यत्वे भेदवादावतारात् । अव्यतिरेकेण सत्यत्वेतूक्तदोषानतिक्र मात । असत्यत्वेतु तयोरपि ब्रह्माधीनसिद्धित्वेन तत्रैवोक्तदोषप्रसंगात । अस्तु ब्रह्मणोपि मिथ्याविषयत्वं मिथ्यावेद्यत्वंच, तथापि बाधाभावात् सत्यत्वमितिचेत् ? तुल्यं । सविषयावृत्ति स्तत्र बाध्यतइतिचेन्न;- स्वप्ना दिषु दर्शनमस्त्येव, अर्थास्तु नसन्तीत्येव बाधकप्रत्ययोदयात । विषया भावे कथं विषयित्वं, विषयित्वाभावेच कथं ज्ञानत्वमितिचेन्न;- अतीत विषयानुमानादिषु विषयाभावेपि विषयित्वदर्शनात् । यद्देशकालादिवृत्ति तया यस्य प्रतिभासः तद्देशकालादिवृत्तितया तस्य सद्भावे कथं तत्रविष याभावइतिचेन्न;- अत्रापि यथा कथंचि द्विषयस्य विद्यमानत्वात् । तदुक्तं· "जन्मन्येकत्रभिन्नेवा तथा कालान्तरेपिवा । तद्देशेवान्यदेशेवा स्वप्नज्ञानस्यगोचर " इत्यादि । तथापि प्रतिपन्नोपाधिसम्भेदेन विषयस्य विद्यमानत्वं नास्तीतिचेन्न;- तावतापि तद्विषयत्वस्यानपायात् । प्रागा ण्यमात्रमेवहि ततो निवर्तते ।

(बाधेति) (तुल्येति) मिथ्याप्रतिसंबंधिकत्वस्या विशेषादित्यर्थः (ब्रह्मा धीनेति) मिथ्याभूतयो र्वृत्तिसाक्षिणोः प्रकाशाधीनसिद्धित्वं वाच्यम्, तत्रच ब्रह्मान्यत्र प्रकाशांगीकारे ऽनवस्थाप्रसंगात ब्रह्माधीनसिद्धित्वम् , तथाच विषयमिथ्यात्वा द्ब्रह्ममिथ्यात्वंस्यादित्यर्थः । " मिथ्यावेद्यत्वं "- मिथ्याभूतशास्त्रवेद्यत्वं (तुल्यमिति) रज्जुसर्पज्ञानादिष्विति शेषः (वि· षयित्वेति) तस्य ज्ञानस्वभावत्वादित्यर्थः (अत्रापीति) अन्यथाख्याते

अख्यात्यादिपक्षे च क्वचिदपि विषयमिथ्यात्वा नभ्युपगमात् , विषयमिथ्यात्वस्यच दूरतो निरस्तत्वात् ; असत्ख्यातित्वस्यैवान्ततः सत्त्वात् ; तदसत्त्वे तत्पक्षांगीकारस्यैवानुपपन्नत्वात् ; उपपन्नत्वांगीकारे वा नियमात् , न कथंचि दप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरुदाहर्तुं शक्यते ।

यत्तु वस्तुतोसत्यस्यापि नसहसा पुनश्शास्त्रस्या सत्यता धियमधिरोहतीति । किं ततः ? निर्विशेषबोधकत्वव्यवसायोपपत्ति रितिचेन्न;- तदुपपत्तावपि तत्प्रमात्वासिद्धेः । आरोपितलिंगेन लिंगिबुद्धिवत् । ततश्च सत्यब्रह्मव्यवसायासिद्धिः । नच शास्त्रस्य असत्यता सहसैव धियन्नाधिरोहति, ब्रह्मव्यतिरिक्त समस्तमिथ्यात्वश्रवणवेळायामेव शास्त्रस्य तत्प्रामाण्यस्या प्येकप्रहारेण बाध्यमानत्वात् । अन्यथा सजातीय विजातीयादि समस्तभेदशून्य ब्रह्मप्रतीत्यनुदयप्रसंगात् ।

एतेन प्रमाणस्वरूप मिथ्यात्वेपि प्रामाण्यमस्तीति विप्रलंभव्यवहारोपि दत्तोत्तरः । नच बाधितानुवृत्त्या सदितिप्रतीत्य

रितिभावः (अख्यात्यादीति) आदिपदेन यथार्थख्यातिपरिग्रहः (असत्ख्यातित्वस्येति) रजतविषयत्वादेः सत्यत्वांगीकारेपि असद्विषयत्वं सदित्येव त्वयेष्टव्यं, अन्यथा मिथ्यात्वपक्षांगीकारस्यैवा नुपपन्नत्वादित्यर्थः । रजताभावे रजतविषयत्व मनुपपन्नम्, विषयासत्वे असद्विषयत्व मुपपन्नत्वा दंगीक्रियत इत्यत्राह (उपपन्नेति) एवमपि विषयस्यासत्वे तद्विषयत्व मसदिति नियमो भग्नइत्यर्थः (एकप्रहारेणेति) प्रपंचेन सहैव शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञायमानत्वा दित्यथः (अन्यथेति) शास्त्रतत्प्रामाण्ययोः मिथ्यात्व ज्ञानाभाव इत्यर्थः । नच स्ववृत्ति विरोधधीः, तथासति शास्त्रमसदेव निवर्तकज्ञाना त्प्राक्कधा नज्ञायत इति त्वदुक्ते रप्यसंभवात । अद्वैतप्रमाणस्या सत्यत्वेपि प्रामाण्यस्य सत्यत्वा दारोपितलिंगेप्रामाण्यस्यापि मिथ्यात्वा दत्र तद्वैषम्या त्सत्य ब्रह्मसिद्धिसंभवइति केनाप्युक्तं निरस्यति (एतेनेति) प्रामाण्यस्या प्येकप्रहारेण

नुवृत्तेः शास्त्रस्य कारणत्वम्, बाष्पादौ बाधितानुवृत्त्या धूमादिभ्रमे वर्तमानेपि धूमध्वजानुमानाद्यदर्शनात् ।

यत्तु मिथ्याभूतशास्त्रप्रतिपन्नस्यापि ब्रह्मणो बाधो न दृश्यत इति । तदसत्, कारणदोष निश्चयादेव बाधसिद्धेः । तदुक्तं– " दुष्टकारणबोधेतु सिद्धेपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिव " दिति ।

यत्त्वनैकान्त्यमुक्तम् । तदपिमंदं, संवादैकान्तराभाव सहकृत कारणदोष निश्चयस्य बाधाव्यभिचारित्वात । शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन च साक्षाच्च बाधो दृश्यते । तद्वाक्यं दोषमूलत्वेना प्रमाणत्वान्नबाधकमितिचेत्? तर्हिवेदान्तवाक्यान्यपि दोषमूलत्वेन भवतैवा भ्युपगतानि नविश्ववाधकानिस्युः । दोषावान्तरभेदकल्पनं चाप्रयोजक मेव । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धि रिति चेत्? किं तद्व्यावहारिकत्वं? अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिकव त्प्रति

बाध्यमानत्वादित्यर्थः । बाधो निषेधधीः (यत्त्विति) अत्रापि बाधोनिषेधधीः (कारणदोषेति) इयं प्रतीति स्तदभाववति तद्गोचरा, दुष्टकारणजन्यत्वादित्यनुमाना त्स्वाध्याभावानुमिते स्सम्भवा द्दोषनिश्चयात्मक सामग्रीबलादेव बाधकज्ञानं सिद्धमित्यर्थः । अनैकान्त्यं यदृच्छासंवादिलिंगविभ्रमादिभिरुक्तं (संवादकेति) निश्चये नतात्पर्यं, दोषस्यैवलिंगत्वात् । बाधोनसाध्याभावः । यद्वा ' बाधाव्यभिचारित्वा ' दित्यत्राव्यभिचारोनानैकान्त्याभावः, किन्तु बाधावश्यकत्वं, विषयाभाव प्रतीति र्बाधः (साक्षादिति) दोषज्ञाना द्बाधरूपानुमिते र्न व ल्पनामात्रं, किन्तु वाक्याद्बाधः प्रत्यक्षतोदृश्यतइत्यर्थः । नन्वविद्यादि दोषमूलत्वेपि वक्तृभ्रमादिदोषजन्यत्वाभावा न्माध्यमिकवाक्यवैषम्या द्वेदे नबाध इत्यत्राह (दोषेति) अन्यथा दुष्टेन्द्रियादेरपि वक्तृदोषाभावा त्प्रामाण्यप्रसंगादितिभावः (व्यावहारिकेति) व्यावहारिकप्रामाण्यंचनपरागम इतिभावः । व्यावहारिकप्रामाण्यं दूषयति (किमिति)

भासमानत्वमिति चेन्न;—माध्यमिकै रपि तच्छास्त्रस्य तथैव प्रामा ण्याभ्युपगमात् । त्वदनभ्युपगमस्य प्रयोजकत्वे तदनभ्युपगमस्यापि तत्प्रसंगा च्च । एव मनुपपन्नत्वे प्युपपन्नवद्भासमानत्व मित्यादीन्यपि लक्षणानि निरस्तानि । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदप्रामाण्यं च त्वया दुरुपपाद मिति स्थित मन्यत्र ।

अत स्स्वपक्षस्थापकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगतौ न कथंचि दपि स्वसिद्धान्तस्थितिरिति सिद्धं सत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मण स्सिद्धि रिति ।

इति श्री शतदूषण्या मसत्या त्सत्यसिद्धि भंगः

त्रिंशो वादः ॥ ३० ॥

"तथैव"-अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिकवदवभासमानत्वेनैव, प्रामाण्यस्याभ्युपगमा दित्यर्थः । उक्तव्यावहारिकत्ववत्प्रामाण्यस्य मयानभ्युपगतत्वा द्व्यावहारिकप्रामाण्यं तत्र नास्तीत्यत्राह (त्वदिति) यद्वा (माध्यमिकैरित्यादि) "तथैव"- अप्रामाणिकत्वे सत्येवेत्यर्थः । प्रामाण्याभ्युपगमा त्प्रतिभासमानत्वं सिद्धम्, अभ्युपगमस्यैव प्रतिभासत्वादित्यर्थः । मां प्रति प्रमाणवदवभासमानत्वं व्यावहारिकत्वमित्यत्राह (त्वदिति) "प्रयोजकत्वे"-अप्रामाण्यप्रयोजकत्वे । यद्वा व्यावहारिकलक्षणं दूषयति (माध्यमिकैरिति) (तथैवेति) यथा तदागमार्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वात्मकं व्यावहारिकत्वं भवति तथा तदागमप्रामाण्याभ्युपगमादित्यर्थः । तान्प्रतितदर्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वा द्व्यावहारिकत्वं स्यादितिभावः (सत्यादेवेति) अपौरुषेयत्वेनहि वेदप्रामाण्यं साध्यते, अपौरुषेयत्वंच भ्रमादि वक्तृदोष शंकानिरसनमुखेन प्रामाण्यप्रयोजकं, एवंच घटपदे जड पदाध्यासेन जायमानायाः वाक्यार्थप्रतीते र्भ्रमत्व दर्शना त्सत्यत्व विशिष्टएव भ्रमाद्यभावः प्रामाण्य प्रयोजकइतिवाच्यं. ततश्च वेद स्यासत्यत्वे न ततस्सत्यब्रह्मसिद्धिरितिभावः ।

इति श्री शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां असत्यात्सत्यसिद्धिभंगः

त्रिंशः स्कन्धः ॥३०॥

